

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 6

Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 6

Special Issue for Prof. Dr. Süleyman
Büyükkarcı

Sakarya

Aralık- 2021

Yıl/Vol. 6, Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı/ Special Issue for Prof. Dr.
Süleyman Büyükkarcı, Aralık/ December 2021 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 6 Prof. Dr. Süleyman Büyükkarıcı Özel Sayısı

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 6 Special Issue for Prof. Dr. Süleyman Büyükkarıcı

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

INFOBASE INDEX

Crossref

ADVANCED SCIENCES INDEX

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

CiteFactor
Academic Scientific Journals

E3
Central and Eastern European Online Library

I2OR

SÖBIAD

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS
Scientific Indexing Services

E3 Central and Eastern European Online Library

ResearchBib
Academic
Resource
Index

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

Yıl/Vol. 6, Prof. Dr. Süleyman Büyükcarcı Özel Sayısı/ Special Issue for Prof. Dr.
Süleyman Büyükcarcı, Aralık/ December 2021 ISSN: 2149-9535

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1** **Imam et vie politique locale au Nord-Cameroun: liman Djidji Issa (1905-1982), lamido et guerre de leadership au Lamidat de Ngaoundéré**
Abdoul Aziz Ahmadou
Kuzey Kamerun'da imam ve yerel siyasi yaşam: Ngaoundéré Lamidat'ında Cîci İsa hoca (1905-1982), lamido ve liderlik meselesi
- 30** **19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı Ve Osmanlı Atçılığına Etkileri**
Tolga Akay
Horse Importation From Hungary in the 19th Century and its Effects on Ottoman Horseship
- 52** **Türkiye'deki İlkokul/İlköğretim Programlarının Felsefi Temeller Açısından İncelenmesi (1924-2018)**
Erol Çiydem – Hakan Akdağ
Investigation of Primary/Primary Education Programs in Turkey in Terms of Philosophical Foundations (1924-2018)
- 82** **Suriyeli Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Algısının Çiz-Yaz-Anlat Tekniğı ile İncelenmesi**
Özkan Akman – Hüsameddin Ekinci
Evaluation of Syrian Secondary School Students' Perception of Social Sciences with Draw-Write-Tell Technique
- 116** **İngiliz Emniyet Raporu Işığında Türk Mukavemet Teşkilâtı'nın (TMT) Örgütsel Nitelik ve Yapısının Değerlendirilmesi (1957-1958)**
Emrah Balıkçioğlu
An Evaluation on the Organizational Character and Structure of the Turkish Resistance Organization (TRO) in the Light of the Special Branch Report (1957-1958)

- 145** **276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**
Suha Oğuz Baytimur
The Examination and Evaluation of Muhimme-i Mektum Registration Book Number 276
- 174** **Orhun Yazıtlarına Göstergibilimsel Bir Yaklaşım**
Orhun Büyükkarcı
A Semiotic Approach to Orkhon Inscriptions
- 197** **İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler**
Funda Selçuk Şirin
The Establishment of Free Republican Party and the Following Developments According to the British Embassy Reports
- 246** **Urfa Sancağı'nda 1890 Kolera Salgını**
Turgut Subaşı
1890 Cholera Epidemic in the Sanjak of Urfa
- 270** **Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye'de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930)**
Süleyman Tekir
Communication Tools in Turkey in the Early Years of Republic: Mail, Phone, Telegraph and Radio (1925-1930)
- 286** **Tuna Nehri Kıyısında Bir Kasaba: İsakçı'da Sultan Osman Han Vakfı**
Filiz Yıldırım
A Town by the Danube River: The Sultan Osman Han Foundation in İsakçı

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

326 Book Review: Violet Moller, 2019, The Map of Knowledge: How Classical Ideas Were Lost and Found: A History in Seven Cities, London: Picador, 2019.

Sevket Hylton Akyildiz

Kitap Tanıtımı: Violet Moller, 2019, The Map of Knowledge: How Classical Ideas Were Lost and Found: A History in Seven Cities, London: Picador, 2019.

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Arda BAŞ, Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Taner BİLGİN, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya ÇELİK, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Yasin DOĞAN, Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı.

Alev DURAN, Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet Yavuz ERLER, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gökhan EŞEL, Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

V. Doğan GÜNAY, Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilim Bölümü.

Murat KALELİOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu.

Erol KARCI, Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cengiz KARTIN, Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Selahattin KAYMAKCI, Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı.

Cengiz KESKİN, Dr., Kırklareli Üniversitesi, Yazı İşleri ve Arşiv Şube Müdürlüğü.

Mustafa MALHUT, Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Kenan OLGUN, Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süleyman ÖCAL, Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Selma PEHLİVAN, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa SARI, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Özcan TATAR, Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vedat TURGUT, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vural TÜNKLER, Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı.

Hakan TÜRKKAN, Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süleyman UYGUN, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Serkan YAZICI, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Behçet Kemal YEŞİLBURSA, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

M. Serhan YÜCEL, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Özgeçmiş

Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı'nın Hayatı ve Eserleri

Hazırlayan: Emrah Maral*

Türkiye’de Azınlık ve Yabancı Okulları sahasında en yetkin isimlerden birisi olan Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı, 25 Şubat 1947 yılında Karaman-Ayrancı Divle köyünde doğdu. İlköğrenimini adı geçen köyde, orta ve lise öğrenimini Konya-Ereğli’de tamamladı. 1972’de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. 1987-1989 yılları arasında Selçuk Üniversitesi’nde, Prof. Dr. Ekrem Memiş’in danışmanlığında başladığı Yüksek Lisans eğitimini, “M.Ö. 2. Binyıl Karadeniz Bölgesi Kavimlerinden Kaşkaların Tarihi” adlı teziyle başarı ile tamamladı. 1990-1994 yılları arasında Selçuk Üniversitesi’nde “İstanbul Sankt Georg Avusturya Okullarının Türk Eğitim Sistemine Etkisi” adlı tezi ile “Doktor” unvanını elde etti. 1998 yılında “Doçent” unvanını elde eden Büyükkarcı, 2004 yılında da “Profesör” oldu.

Lisans eğitimi sırasında, Prof. Dr. Mustafa Akdağ’dan Devrim Tarihi, Öğretim Üyesi Hıfzırrahman Raşit Öymen’den, Pedagoji, Wilfried Buchta’dan, Alman Edebiyatı, Dr. Heinz Kristinusdan Alman Dili ve Grameri, Prof. Dr. Doğan Aksan’dan, Dilbilim, Prof. Dr. Yaşar Önen’den, Etimoloji, Dr. Joseh Ackermann’dan Alman Coğrafyası, Prof. Dr. Nevin Selen’den, Fonetik, Dr. Cemil Ziya Şambey’den çeviri, Prof. Dr. Samim Sinanoğlu’ndan da Latince derslerini almıştır. Doktora eğitimi sırasında gösterdiği gayret ile Prof. Dr. Nejat Göyünç hocanın dikkatini çekmiş ve İstanbul Sankt Georg Avusturya ve Alman Liselerini çalışmasını tavsiye etmiştir. Prof. Dr. Mustafa Ergün, Yahya Akgüz, Ali Güler adlı hocalar da, Büyükkarcı’ya Azınlık ve Yabancı Okullar konusunda eserler meydana getirmesi için tavsiyelerde bulunmuşlardı.

Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı, 1975-1976 yılları arasında Konya Ereğli Cumhuriyet Lisesinde Kurucu Müdür olarak görev yaptı. 1980-1982 yıllarında, Konya Selçuk Eğitim Enstitüsü’nde, 1982-1983 yılları arasında da, Selçuk Yüksek Öğretmen Okulunda Öğretim Görevlisi

* Arş. Gör., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, emamal@sinop.edu.tr.

olarak çalıştı. Burada, Yabancı Diller Bölüm Başkanlığı yaptı. Bu tarihten sonra 20 Temmuz 1982 yılında alınan bir kararname ile Selçuk Yüksek Öğretmen Okulunun, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesine dönüştürülmesine karar verilmiştir. Bu dönüşüm sonrası Büyükkarcı, görevine Öğretim Görevlisi olarak devam etti. 1986-2007 yılları arasında Konya Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde İlköğretim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı başkanı olarak görev yaptı. Burada görev yaparken Selçuk Üniversitesini temsilen Goethe Enstitüsü'nün davetlisi olarak Almanya-Münih'e gitti. Münih'te Alman okul öncesinden başlayarak üniversite dâhil olmak üzere çeşitli eğitimsel incelemelerde bulunmuş ve Öğretim Yöntemleri konusunda eğitim almıştır. 2011 tarihinde Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ndeki görevinden kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır.

Büyükkarcı, 2014 yılında, Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kurucu Üyesi olarak tekrar göreve başladı. 2014 yılından itibaren, Dekan Yardımcılığı, Tarih Bölüm Başkanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı gibi idari görevlerde bulundu

Kendi alanında yetkin bir bilim insanı olan Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Milli Eğitim Talim ve Terbiye Dairesi Arşivi ve Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü Arşivlerinde, Amerikan, İngiliz, Fransız, Ermeni ve İtalyan Okullarıyla ilgili olarak bilgi ve belgeler ışığında birçok çalışmalar yapmıştır. Büyükkarcı, Azınlık ve Yabancı Okulları konularında 9 adet kitap yayınladı. Ayrıca bu konular doğrultusunda çokça makale ve bildiri yayınladı. Öğretim üyesi olarak bu güne kadar 30 dan fazla yüksek lisans tezinin danışmanlık görevini yürüttü.

İleri derecede İngilizce ve Almanca bilmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetinde bulunan Azınlık ve yabancı okulları üzerine çok kıymetli çalışmaları bulunan Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı'nın bilimsel çalışmaları şu şekildedir. İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi (1995), Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar (1996), İstanbul Alman Lisesi (2000), İstanbul Rum Okulları (2002), 1863 Nizamnamesi Işığında Ermeni Meselesi (2002), Türkiye'de Amerikan Okulları (2002), İstanbul Ermeni

Okulları (2003), Türkiye'de Rum Okulları (2003), Van Tarihi ve Kürtler (2015).

Cumhuriyet Döneminde Yaygın Eğitim (1996), Türkiye'de Fransız Okulları (2003), Türkiye'de Amerikan Okulları (2003), Türkiye'de Rum Okulları (2002), İstanbul Aramyan Uncuyan Ermeni Okulu (2002), İstanbul Bezciyan Ermeni Okulu (2002), Fransız Okulları Üzerine Bir Araştırma II (2001), Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi (2002), Fener Patrikhanesi ve Ruhban Okulu (2004), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yabancı Okullar (2000), İngiliz Okulları ve Tarihi Gelişimi (1999), Osmanlı Devleti'nde Ermeni Meselesi (1998), Türkiye'deki Avusturya Okullarında Eğitim (2000), Türkiye'de İngiliz Okulları (2000), Türkiye'de İtalyan Okullarının Tarihiçesi, Osmanlı Devleti'nde İran Okulları.

Anı

Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı ve Ben

Ekrem Memiş*

Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı ile 36 yıldan beri tanışıyoruz. Dostluğumuz ve arkadaşlığımız 1985 yılında başladı aslında. Ben, 1983 yılında Ankara Üniversitesi'nde Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Doktora Tezimi tamamlayıp "Doktor" unvanını alır almaz, kapağı üniversiteye atmak istedim. Fakat o zamanlar şimdiki gibi yüzlerce üniversite yoktu. Kendime bir üniversite bulamazsam Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Tarih Öğretmeni olarak üç buçuk yıldan beri yapmakta olduğum vazifemi sürdürecektim. Düşünsenize ortaöğretimde çalışan Doktoralı bir öğretmen. Size çok garip gelebilir ama ne yazık ki, gerçek buydu.

Kendime çalışabileceğim uygun bir üniversite bulmalıydım. Büyük kentlerin dışında, özellikle taşrada birkaç üniversite daha açılmıştı. Bunlardan biri de Konya Selçuk Üniversitesi idi. Fakat o arada ilginç bir şey oldu. Ankara'da yeni kurulmuş olan Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı için Araştırma Görevlisi ilanı verildi. Bu sınava girdim ve kazandım. Burada yaklaşık bir buçuk yıl Dr. Araştırma Görevlisi olarak çalıştım. Aslında amacım bir an önce Yardımcı Doçent kadrosuna atanmaktı. Ama her nedense Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK), büyük kentlerdeki üniversitelere kadro tahsis etme konusuna oldukça cimri davranıyordu. Bu yüzden Selçuk Üniversitesi ve Uludağ Üniversitesi Rektörlüklerine beni Yardımcı Doçent olarak kadrolarına dahil etmeleri için ayrıntılı birer dilekçe yazdım. Uludağ Üniversitesi, kadromuz yok cevabını verdi. Selçuk Üniversitesi ise beni kadrosuna dahil etme konusunda olumlu bir yaklaşım sergiledi. İlane çıktılar, başvurumu yaptım ve yapılan sınavlarda başarılı buldular. Bilimsel çalışmalarım hakkında yazılan raporlar da olumlu olunca, beni 17 Nisan 1985 tarihinde Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'ne Yardımcı Doçent olarak atadılar. Bölümdeki tek Yardımcı Doçent bendim. Diğer arkadaşların tümü Öğretim Görevlisi idi ve hemen hemen hiçbirinin Yüksek Lisans diploması bile yoktu. Bu arkadaşların ortak özelliği,

* Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, ORCID: 0000-0001-5283-518X, ememis2010@hotmail.com.

tecrübeli birer eğitimci ve hatta yönetici olmaları idi. Neredeyse tamamına yakını Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda yıllarca öğretmenlik ve müdürlük yapmışlardı. Çalıştıkları kurum aslında öğretmen yetiştiren bir kurumdu ve adı önce Konya Selçuk Eğitim Enstitüsü, ardından da Konya Yüksek Öğretmen Okulu olmuştu. 12 Eylül 1980 Darbesi'nden sonra 4 Kasım 1981 tarihinde çıkarılan 2547 Sayılı YÖK Kanunu çerçevesinde Konya'da kurulan Selçuk Üniversitesi, bu eğitim kurumunu da bünyesine almış ve adını da Eğitim Fakültesi olarak değiştirmişti. Daha önce Konya Selçuk Eğitim Enstitüsü ve ardından Konya Yüksek Öğretmen Okulu'nda çalışan yüzlerce öğretmen, birdenbire kendilerini üniversite bünyesinde bulmuşlar ve her biri Öğretim Görevlisi kadrosuna atanmışlardı. Fakat ortada bir sorun vardı. Bu arkadaşların çoğunun hiçbir bilimsel çalışması yoktu. Halbuki atandıkları kadroda görevlerini sürdürebilmeleri için, hiç değilse Yüksek Lisans yapmaları şart koşulmuştu. Aksi takdirde, yaşları da kemale erdiği için ya emekli olacaklar ya da YÖK'ün şartlarını yerine getireceklerdi. Üçüncü bir seçenek ne yazık ki yoktu.

1986 yılı Mayıs döneminde ilk kez girdiğim Doçentlik Merkezi Yabancı Dil Sınavı'nda üstün bir başarı gösterdikten sonra hemen Doçentlik Bilim Sınavı'na başvurduğum ve onu da başararak 1987 yılında Eskiçağ Tarihi Doçenti oldum. Henüz daha 30 yaşında genç bir Doçent olarak özgüvenim çok yüksekti. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde yavaş yavaş Yüksek Lisans programları açılmaya başlanmıştı. Yüksek Lisans yapmak isteyen Öğretim Görevlileri bu programlara müracaat etmeye başladılar. Ancak bazı hocalarımızın Konya dışındaki üniversitelere gitmeleri gerekiyordu. Çünkü onların sahasında yeterli öğretim üyesi yoktu ve bu yüzden de Yüksek Lisans Programı açılmıyordu. Yüksek Lisans yapmak isteyip de Konya dışına gitmek zorunda kalan hocalardan biri de Süleyman Büyükkarcı idi. O da benim gibi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mezunu idi. Ancak o, Tarih Bölümü mezunu değil, Alman Dili ve Edebiyatı mezunu idi. Yani sizin anlayacağınız Süleyman Büyükkarcı, aslında bir dilci idi. Selçuk Eğitim Enstitüsü'ne atanmadan önce yurdun değişik yörelerinde Almanca öğretmenliği ve müdürlük gibi görevleri başarıyla ifa etmişti. Şimdi ise Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölüm Başkanı olarak görev yapıyordu. Koskoca bir bölüm başkanının lisans diploması ile bu görevi sürdürmesi yakışık almazdı.

Yüksek Lisans eğitimi için Ankara'ya gidip gelmeye başladı. Fakat bu yolculuklar son derece zahmetli ve yorucu geçiyordu. Üstelik Konya'da Bölüm Başkanı ve Öğretim Görevlisi olarak üstlendiği sorumlulukları da yerine getirmek zorundaydı. Gerçekten çok zor durumdaydı ve ne yapacağını bilemiyordu.

Doç. Dr. Ekrem Memiş olarak ben hem Süleyman Büyükkarcı hocama hem de şimdi hayatta olmayan Durmuş Yılmaz isimli arkadaşımıza bir öneride bulundum. Durmuş Yılmaz, Fransızca hocasıydı. Süleyman BÜYÜKKARCI ise yukarıda da belirttiğim gibi Almanca hocasıydı. Önerim şuydu: "Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda ve benim danışmanlığım altında Yüksek Lisans yapmak ister misiniz?" Önce şaşırıldılar. Sonra, "Filologdan tarihçi olur mu?" dediler. Ben dedim ki: "Neden olmasın? Eskiçağ Tarihi hakkında yazılan kitap ve makalelerin çoğu zaten yabancı dillerde kaleme alınmış. Her ikinizin de dili var. Bu aslında bir avantaj sizin için. Ama daha önce Tarih alanına intibak edebilmeniz için okumanız gereken yığınla kitap ve makale var. Üstelik bunların çoğu Türkçe. Var mısınız?" dedim. "Varız hocam" dediler. "Ne gerekiyorsa yapacağız. Yeter ki, bizi Ankara'ya gidip gelmekten kurtarın!"

İşte böyle başladı Süleyman Büyükkarcı ve Durmuş Yılmaz'la olan maceramız. Fakat Süleyman Büyükkarcı'nın bir problemi daha vardı. Çok sigara içiyordu. Günde en az 3 paket sigara içtiğine ben şahidim. Yabancı Diller Bölümü'nü her ziyaret ettiğimde, hocaların oturduğu oda sigara dumanından görünmüyordu. Halbuki ben hiç sigara kullanmıyordum ve sigara içenlere karşı da mesafeli davranıyordum. Çünkü benim için sağlığım her şeyin önünde geliyordu. Süleyman Büyükkarcı'ya dedim ki: "Benimle çalışmak istiyorsan, sigarayı kesinlikle bırakmalısın. Çünkü ben sigara içen biriyle çalışmam".

Şimdi diyeceksiniz ki; "Süleyman Hoca gibi sigara tiryakisi olan bir adam, sigarayı bıraktı mı?". "Evet, bıraktı". Aslında ben ona iyilik ettim. Çünkü hem cebini hem de sağlığını korumuş oldum bu davranışımla. Demek oluyor ki, 1987 yılından beri Süleyman Büyükkarcı sigara içmiyor. Belki de 75 yaşındaki hocamızın çok daha dinç görünmesinin önde gelen sebeplerinden biri, 35 yıldan beri sigara içmemesi olabilir.

Süleyman BÜYÜKKARCI ve Durmuş Yılmaz'a okumaları gereken kitapların neler olduğunu gösteren bir liste yaptım. Listede yüzden fazla kitap vardı. Cepleri epeyce yanacak gibi görünüyordu. Fakat onlar hiç

şikâyetçi olmadılar. Bulduklarını satın aldılar. Baskısı tükenmiş olan kitapların fotokopisini çektirdiler. Bu arada vermiş olduğum Yüksek Lisans derslerini de iştahlı bir şekilde ve hiç aksatmadan takip ettiler. Doğrusunu söylemek gerekirse, öğrencilerim çok çalışkandı ve bir dediğimi iki etmiyorlardı. Ödevlerini aksatmadan ve titizlikle yapıyorlar, yabancı kitaplardan yaptıkları çevirileri kontrol etmem için neredeyse her gün kapımı aşındırıyorlardı.

Ders aşamasını başarıyla tamamladılar. Sıra tez konularını belirlemeye gelmişti. Tez konularını belirlerken, bildikleri yabancı dilleri dikkate aldım. Süleyman Büyükkarcı'ya "MÖ. 2. Binyıl Karadeniz Bölgesi Kavimlerinden Gaşkalar'ın Tarihi"; Durmuş Yılmaz'a ise "Ugarit Memleketinin Tarihi" konularını verdim. Süleyman Büyükkarcı'nın yararlanacağı kitap ve makaleler ağırlıklı olarak Almanca idi. Hoca da zaten Alman Dili ve Edebiyatı mezunu idi. Dolayısıyla yararlanacağı eserlerin genellikle Almanca olması, onun için bir avantajdı. Durmuş YILMAZ'ın çalıştığı tez konusu ile ilgili kaynakların önemli bir kısmı ise Fransızca olarak kaleme alınmıştı. O da aslında Fransızca hocası idi. Dolayısıyla bu da onun için bir avantajdı. Üstelik her ikisinin İngilizce'si de vardı. Bana göre, her ikisi de iyi ve doyurucu birer çalışma gerçekleştireceklerdi. En azından ben öyle düşünüyordum.

Nitekim her ikisi de 1 yıllık yoğun bir çalışmanın sonunda tezlerini tamamladılar. O günün şartlarında her iki tez çalışması da mükemmel görünüyordu. Öğrencilerim de ben de çok mutlu olmuştuk. Çünkü emeklerimiz boşa gitmemişti. Ben, kendi hesabıma bu işten kazançlı çıkmıştım. Çünkü iki dil hocasından kısa süre içerisinde iki tarihçi yaratmıştım. Dil bilen iki tarihçi. Eskiçağ Tarihi sahasında yabancı dil bilmeyenlere ve yabancı dillerde yazılmış eserlerden yararlanamayanlara hayat hakkı yoktur. Bu açıdan düşünüldüğünde Eskiçağ Tarihi çalışmalarına katkı sağlayacak, son derece çalışkan iki neferim vardı. Bu iştahları böyle devam ederse, onlara Doktora Programı da açabilirdim. Fakat ne yazık ki, işler umduğumuz gibi gitmedi. Çünkü ben Doçent unvanını taşıyordum ve bölümümüze Elâzığ Fırat Üniversitesi'nden Zekeriya Kitapçı adlı bir şahıs Profesör olarak atanmıştı. Doğal olarak adı geçen şahsın taşıdığı akademik unvan benden yukarıda olduğu için yönetmelik gereği Bölüm Başkanı olmuştu. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı o sıralarda 50'li yaşlarda idi ve astığı astık

kestiği kestik bir görüntü sergiliyordu. Üstüne vazife olmayan konulara bile müdahale etme gereği duyuyordu. Üstelik bu şahıs gerçek bir tarihçi bile değildi. İslam Enstitüsü'nden mezun olmuş ve bir şekilde Ortaçağ Tarihi sahasında Yüksek Lisans ve Doktora yaptırılmış, Devlet Planlama Teşkilatı'nda da bir süre çalıştıktan sonra üniversiteye geçiş yapmış ve İslam Tarihi hocası olmuştu.

Bölümdeki arkadaşlar beni mumla aramaya başlamışlardı ama ne yazık ki, bu artık mümkün değildi. Profesör varken, Doçent'ten Bölüm Başkanı olmazdı. Bu, yasalara da yönetmeliklere de uymazdı. Sonra ne oldu, biliyor musunuz? Bu adam, Süleyman Büyükkarcı ve Durmuş Yılmaz'ın Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Doktora yapmalarına mâni oldu. Çünkü Bölüm Başkanı olarak nihai karar verme hakkı ona aitti ve o da bu hakkını istediği biçimde kullanıyordu. Bizimkiler gerçekten zor durumdaydılar. Bereket versin ki, o sıralarda üniversitemizin Fen-Edebiyat Fakültesi'nde görev yapan ve aslında Malatya İnönü Üniversitesi'nden Konya'ya sürgün olarak gönderilen rahmetli Prof. Dr. Nejat Göyünç hoca onlara yol gösterdi, ellerinden tuttu. Prof. Dr. Nejat Göyünç, mekânı cennet olsun, gerçekten çok değerli bir akademisyendi. Herkese yol gösterirdi. Bizimkilere de yol gösterdi. Onları Türkiye Cumhuriyeti Tarihi alanında Doktora yapmaya ikna etti.

Süleyman Büyükkarcı'nın Doktora Tez konusu "İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi" idi. Böylece o, Türkiye'deki yabancı okullar üzerine ilk çalışmasını gerçekleştirdi. Daha sonra Türkiye'deki Rum Okulları, Ermeni Okulları ve Amerikan Okulları üzerine son derece hacımlı ve malzemesi bol kitaplar yayınladı. Aslında o, Cumhuriyet Tarihi alanında Doktora'ya başlarken, ileride yayınları çok aranan bir Eğitim Tarihçisi olacağını belki de hesaba bile katmamıştı. Ama sonuç itibarıyla o, artık Türkiye'nin yetiştirdiği önde gelen Eğitim Tarihçilerinden biri olmuştu. Zaten Doçentlik unvanını da Eğitim Tarihi alanında aldı. Daha sonra da Cumhuriyet Tarihi Profesörü olarak Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde uzun yıllar hizmet etti, kendisine verilen idari ve akademik görevleri en iyi şekilde yerine getirdi.

Ben, Selçuk Üniversitesi'nde Tarih Bölüm Başkanlığı, İlköğretim Bölüm Başkanlığı, Dekan Yardımcılığı ve Dekanlık gibi görevlerde bulunduktan ve yaklaşık 20 yılımı Konya'da harcadıktan sonra 2004 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi'ne geçiş yaptım ve orada da yıllarca

Tarih Bölüm Başkanlığı görevini yürüttüm. 2013 yılında da Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevine getirildim. Aslında ben Sinop'a geldiğimde henüz ortada Tarih Bölümü yoktu. Tarih Bölümü'nün kurucusu benim. Bölüm Başkanı olarak akademik kadroyu güçlendirmem gerekiyordu. Bu cümleden olmak üzere, Tarihin bütün dallarından hocalar buldum ve atanmalarını sağladım.

Sinop Üniversitesi yeni kurulan üniversitelerden biriydi. 2007 yılında kurulmuştu. Devlet, yeni kurulan üniversitelere hoca temin edebilmek için, 67 yaşında emekliye ayrılmış hocaların 72 yaşına kadar yeni kurulan üniversitelerde görev yapabileceklerine ilişkin bir yasa çıkarmıştı. Bu yasaya istinaden 2014 yılında İstanbul'da emeklilik hayatının tadını çıkarmaya çalışan Süleyman Büyükkarcı hocamızı Sinop'a davet ettim. "Gel, eskiden olduğu gibi omuz omuza verip, yine birlikte çalışalım" dedim. Sağ olsun beni kırmadı ve tası tarağı toplayıp Sinop'a geldi. Gücümüze güç kattı. Bir süre sonra Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle taşra üniversitelerinde çalışan hocaların emeklilik yaş sınırı 75'e yükseltildi. Bu bizim açımızdan daha da iyi oldu. 8 yılı aşkın bir süredir hocamızla birlikte çalışıyoruz. İyi günlerimiz oldu ama pek çok sıkıntıya da birlikte göğüs gerdik. 41 yıllık eğitim hayatımda en çok güvendiğim arkadaşlarımdan biri olmayı sonuna kadar hak etti Süleyman Büyükkarcı.

Şimdi yaş haddinden dolayı emekliye ayrılıyor sevgili hocamız. Ama ne olursa olsun, bu 8 yıl içerisinde Sinop Üniversitesi'ne çok şeyler kattı o. Öğrencileri tarafından da çok sevildi. Yazdığı kitap ve makalelerle Eğitim Tarihi sahasına önemli katkılar sağlayan hocamız, daha hayattayken ölümsüzleşti zaten. Kendisini her daim güzel duygularla hatırlayacağımızı bilmesini isteriz ve emeklilik hayatında da kendisine sağlıklı günler ve başarılar dileriz.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Imam et vie politique locale au Nord-Cameroun: *liman* Djidji Issa (1905-1982), *lamido* et guerre de leadership au *Lamidat* de Ngaoundéré*

Abdoul Aziz Ahmadou*

(ORCID : 0000-0003-2253-4647)

Makale Gönderim Tarihi

03.10.2021

Makale Kabul Tarihi

22.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ahmadou, A. A., "Imam et vie politique locale au Nord-Cameroun : liman Djidji Issa (1905-1982), lamido et guerre de leadership au Lamidat de Ngaoundéré", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 1-29.

APA: Ahmadou, A. A. (2021). Imam et vie politique locale au Nord-Cameroun : liman Djidji Issa (1905-1982), lamido et guerre de leadership au Lamidat de Ngaoundéré. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 1-29.

Résumé

Cet article ouvre une nouvelle piste de recherche axée sur le parcours controversé d'un acteur-clé des figures de l'islam des décennies 1960-1980 au Nord-Cameroun, à savoir Djidji Issa, imam principal de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré. Sa trajectoire personnelle permet de revisiter d'une part les rapports conflictuels entre pouvoir *lamidal* (traditionnel) et leader

* Nos sincères remerciements à l'historien Camerounais le Professeur Ousmanou Adama, spécialiste de l'islam dans le Bassin du Lac Tchad, pour son travail soigneux et la qualité de sa prestation dans la correction et les orientations conceptuelles et théoriques de cet article.

* PhD candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences Main Discipline of History, Turkey, a.ahmadou83@yahoo.com.

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye.

spirituel, et, d'autre part, les stratégies d'alliance que se nouent les acteurs locaux autour de la mosquée pour conquérir le trône à Ngaoundéré. Pour ce faire, cet article s'appuie sur des recoupements des sources variées qui sont analysées dans leur dimension historique. Outre les travaux consultés dans les bibliothèques et en ligne, nous avons mené des enquêtes de terrain et utilisé des archives comme sources historiques.

Mots-clés : *Liman Djidji Issa, lamido, complot, exils, Ngaoundéré, Nord-Cameroun.*

Imam and local political life in North Cameroon: *liman* Djidji Issa (1905-1982), *lamido* and leadership conflicts in the *Lamidat* of Ngaoundéré

Abstract

This article opens up a new research trajectory that focus on the controversial path of a key figures of Islam from 1960 to 1980 in Northern Cameroon, namely the main imam of the Central Mosque of Ngaoundéré : Djidji Issa. His personal trajectory allows us to revisit, on the one hand, the conflicting relation between the *lamidal* (traditional) power and the spiritual leader, on the other hand, the strategic alliances that the local actors around the mosque tie up to conquer this *lamidal* power in Ngaoundéré. The present research intends to analyse from historical perspective the various sources available on this issue after cross-checking them. In addition to the work consulted in libraries and online, we have conducted field surveys and used archives as historical sources.

Keywords: *Liman Djidji Issa, lamido, plot, exiles, Ngaoundéré, North Cameroon.*

Kuzey Kamerun'da imam ve yerel siyasi yaşam: Ngaoundéré *Lamidat*'ında Cici İsa hoca (1905-1982), *lamido* ve liderlik meselesi

Öz

Bu makale, 1960'lardan 1980'lere kadar Kuzey Kamerun'da İslam'ın aktörleri arasında önemli bir cami hocasının tartışmalı yaşamı üzerine yeni bir araştırma hattı açıyor. Çalışma, Ngaoundéré Ulu Camii'nin baş imamı olan Cici İsa'nın hayatına odaklanıyor. Kişisel hikayesi, bir yandan *Lamido*'nun (*Lamidat* denilen bir bölgenin Müslüman cemaatinin en yüksek başkanı) gücü ile caminin lideri (imam) arasındaki çelişkili ilişkiyi yeniden gözden geçirmemizi sağlıyor. Analiz aynı zamanda Ngaoundéré'deki Avrupa sömürge döneminden

önce bile var olan bu geleneksel güce erişmek ve bunu sürdürmek için cami çevresinde yerel aktörlerin oluşturduğu ittifak stratejilerini de sunuyor. Bunu yapmak için, bu makale tarihsel boyutlarında analiz edilen çeşitli kaynaklardan yararlanmaktadır. Kütüphanelerden ve internetten elde edilen verilere ek olarak, saha araştırmaları yapılmış ve tarihi kaynak olarak arşivler de kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cîci İsa hoca, *lamido*, komplo, sürgünler, Ngaoundéré, Kuzey Kamerun.

Introduction

La constitution des entités politiques *lamidales*¹ au Nord-Cameroun a concomitamment participé à la mise en place du "clergé islamique local" pour assurer le fonctionnement spirituel des nouvelles "cités Peules"² notamment Maroua, Garoua, Ngaoundéré, entre autres. L'une des initiatives immédiates fut la délégation du pouvoir spirituel à un imam - *liman* en langue fulfuldé - par le *lamido* pour des questions pratiques. Mais, la logique de subordination du guide religieux au souverain est loin d'être une sinécure lorsqu'on prend en compte l'enlisement des acteurs locaux dans le contrôle ou bien la conquête du pouvoir "suprême" dans ce *Lamidat* en instrumentalisant

¹ *Lamidales* relatif au *lamido* (pl. *lamibe*) ; ce dernier est le souverain de l'entité socio-politique Peule au Nord-Cameroun qui couvre un territoire de commandement appelé *Lamidat* et disposant d'un gouvernement nommé *faada*.

² Beaucoup des chercheurs africanistes ont formalisé que les grandes villes du Nord-Cameroun sont des "cités Peules" de par l'influence de la vie socio-politique des Peuls sur cet espace depuis leur intrusion conquérante du début du XIXe siècle. Toutefois, la présence Peule ne doit aucunement occulter la forte et profonde historicité des autres peuples avant et depuis la présence de ce facteur Peul. A propos de cette thèse africaniste, voir respectivement : Jean Claude Frœlich, "Le commandement et l'organisation sociale chez les Foulbe de l'Adamaoua (Cameroun)", *Etudes Camerounaises*, n° 45-46 (1954), p. 3-91 ; Jean Claude Frœlich, "Ngaoundéré, la vie économique d'une cité peule", *Etudes Camerounaises*, n° 43-44 (1954), p. 3-66 ; André Gondolo, *Ngaoundéré. Evolution d'une ville peule*, Thèse de Doctorat non-publiée, Rouen 1978. Cependant, l'on note un argument contraire, par rapport à cette influence socio-historique des Peuls dans cette partie du Cameroun, émis par le sociologue Camerounais Motaze Akam. Voir : "Ngaoundéré : discours sociologique", in *De l'Adamawa à l'Adamaoua : Histoire, enjeux et perspective pour le Nord-Cameroun*, éd. Hamadou Adama, Paris, 2014, p. 273-282.

l'imam. Alors, le cas de *liman*³ Djidji Issa illustre nettement l'implication du religieux dans les mutations socio-politiques au plan local. Ainsi, il va de soi que ce travail a un intérêt historiographique et socio-politique certain dans la zone d'étude en particulier et au Cameroun en général. Ce cadre spatial est un foyer de concentration de plusieurs courants islamiques locaux et transnationaux du Bassin du Lac Tchad et du monde arabo-musulman.

Il faut préciser que la biographie est l'un des meilleurs champs historiques permettant de retracer le passé humain à travers la trajectoire personnelle d'une figure de proue d'une communauté donnée. Sur cet aspect des relations entre religieux et politique, des auteurs-clés ont posé les bases nécessaires pour la compréhension générale des dynamiques de l'Islam au Nord-Cameroun notamment son historicité, sa transnationalité et son impact socio-politique⁴. Cependant, les études biographiques des acteurs islamiques de l'ensemble de la région nord-camerounaise demeurent encore un terrain de recherche très riche à explorer⁵. Outre cet apport

³ *Liman* est un terme Peul qui signifie imam en Français, principal guide spirituel de la mosquée.

⁴ Voir : Hamadou Adama, *L'Islam au Cameroun : entre tradition et modernité*, Paris, 2004 ; Saibou Issa (dir.), *Les musulmans, l'école et l'Etat dans le Bassin du Lac Tchad*, Paris, 2016 ; Taguem Fah G. L., *Les élites musulmanes et la politique au Cameroun de la période française à nos jours*, Thèse de Doctorat de 3e cycle en Histoire, Yaoundé 1996 ; Ousmanou Adama, *Islam, ethnicité et pouvoir dans le Bassin du Lac Tchad de 1960 à 2000: étude comparative du Cameroun, du Tchad et du Nigeria*, Chisinau, 2016.

⁵ Pour la littérature existante, voir : Thierno Mouctar Bah (éd.), *Acteurs de l'histoire au Nord-Cameroun XIXe et XXe siècles. Ngaoundéré-Anthropos*, numéro spécial 1, vol. III (1998) ; Hamadou Adama, "Cheikh Mohamat Nour (1913-2002) et la tentative de la rénovation islamique à Goulfey (Abords sud du Lac Tchad)", in *Man and the Lake, Proceeding of the Mega Tchad Conference (2nd-9th december 2003)*, éd. Baroin et al., Maiduguri, 2005, p. 318-328 ; Aboubakary Moodibo Amadou et Hamadou Adama, "Moddibo Alhadji Usumanu (1884-1970). The life of a Muslim Teacher and Judge in Bogo (North Cameroon)", *Acteurs de l'histoire au Nord-Cameroun XIXe-XXe siècles. Ngaoundéré-Anthropos*, numéro spécial 1, vol. III, (1998), p. 73-96 ; Nourouline Djibrilla, *Des Lamibé et imams à Maroua (1794-2013)*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2013 ; Abdoul Aziz Ahmadou, *Modibbo Hammaoude : autorité traditionnelle, enseignant et imam (1907-2015)*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2016 ; Fadel Soubiane Bah, *Moodibbo Ahidjo Mouctar et la problématique de la Tijāniyya à Ngaoundéré au Cameroun (1928-2014)*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2014.

historiographique présenté, cette étude a aussi un intérêt socio-politique dans la mesure où l'émergence du groupe terroriste Boko Haram au Nigéria et son internationalisation au Cameroun a amené le gouvernement et la société civile à apporter des solutions face à la radicalisation et au ralliement des jeunes à la violence dans les zones à risque. Parmi les différents points de vue sur les raisons de l'extension du Boko Haram sur le sol camerounais, il y a certains groupes qui jugent que ce sont des musulmans du Nord du pays qui instrumentalisent le label Boko Haram pour renverser le régime ou diviser le pays⁶, tandis que d'autres avis ont plutôt pensé nécessaire et efficace de contrôler les discours religieux et les écoles coraniques où toute dérive devrait subir la répression⁷. Alors, cette modeste contribution permet d'apporter une nouvelle grille d'analyse sur le rapport du religieux au politique ainsi que son impact social et intra-islamique sur cette région avant l'avènement du terrorisme et des tensions religieuses récentes⁸.

A travers l'étude du parcours personnel de cet acteur religieux islamique, ce travail pose le problème des alliances pour la conquête et/ou le contrôle de l'exercice du pouvoir *lamidal* entre les acteurs de la scène socio-politique à Ngaoundéré pendant les années 1960, 1970 et 1980. Pour ce faire, il s'agit de s'attarder tour à tour sur les premières étapes de la vie de *liman* Djidji Issa, l'implication de son exercice du pouvoir spirituel dans la déstabilisation du *lamido* Issa Maïgari Yaya (règne 1973-1997), les différents exils du moment, enfin ressortir la (re)définition des rapports *lamido*-imam central après la période de Djidji Issa à Ngaoundéré, sans oublier de présenter en

⁶ Adam Mahamat, "Opprobre, discours clivants et sociolectes induits par Boko Haram au Cameroun", *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines*, vol. 54, 2 (2020), p. 281-297.

⁷ Mbarkoutou Mahamat Henri, "Le contrôle de l'islam et la prévention contre l'extrémisme religieux au Cameroun et au Tchad", in *Les musulmans, l'école et l'Etat dans le bassin du Lac Tchad*, éd. Saïbou Issa, Paris, 2016, p. 240-242.

⁸ Voir : Aboubakar Adamou et Aïssatou Ibrahim, "Étude du rapport de forces entre deux mouvances confessionnelles dans la reconfiguration de l'élite musulmane au Cameroun. La Wahhabiyya et la Tidjaniyya à Ngaoundéré", in *Géopolitique du fait religieux au Cameroun. Revue internationale des Sciences Humaines et Sociales*, 8 (2019), p. 62-83.

premier lieu un préambule conceptuel de la biographie comme genre historique.

Préambule conceptuel : biographie en histoire

La biographie est l'une des plus difficiles méthodes de faire l'histoire ou de restituer le passé. Il se pose toujours des problèmes en termes d'approche d'analyse, des sources, de la subjectivité, entre autres. D'emblée, composé de *bios* (vie) et de *graphos* (étude), la biographie est un genre historique qui a pour objectif de mettre en lumière la vérité sur le parcours d'une figure⁹, notamment les récits de ses convictions, de ses actions et l'impact de l'environnement sur sa vie et vice-versa. D'après Giovanni, l'époque, le milieu et l'environnement sont fortement mis en valeur comme autant de facteurs capables de caractériser une atmosphère qui expliquerait les destinées dans leur singularité. Il ajoute également que le contexte sert à combler les lacunes documentaires au moyen de comparaisons avec d'autres personnes dont leurs vies présentent quelques analogies, à un titre ou un autre, avec celle du personnage étudié¹⁰.

En tant que genre de production historique, la biographie exige une étude critique et intelligible de l'acteur sous les exigences scientifiques (rigueur, objectivité et vérité) pour dégager les grandes lignes de sa vie à travers son parcours. S'il est vrai que le récit de vie est important pour l'historien, il n'en demeure pas moins le rôle

⁹ Certains travaux placent les acteurs de l'histoire en deux catégories : la première catégorie fait référence aux illustres, aux héros ; et la seconde catégorie représente les "sans-importances", les pauvres acteurs. Avec les nouvelles tendances épistémologiques, il faut la disqualification de l'approche séparatiste et d'étanchéité entre ces deux ordres pourtant d'égale importance pour tenir en compte de tout acteur soit-il médiocre, devin, criminel ou grand homme. Voir respectivement : Thierno Mouctar Bah, "La biographie comme genre historique et l'histoire locale", *Acteurs de l'histoire au Nord-Cameroun. Ngaoundéré Anthropos*, vol. III, numéro spécial 1 (1998), p. 5-6 ; Marcel Schwob, "L'art de la biographie", *La Revue des Ressources*, (2009), <http://www.larevuedesressources.org/l-art-de-la-biographie,237.html> (consulté le 11 juillet 2017).

¹⁰ Levi Giovanni, "Les usages de la biographie", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, n° 6 (1989), p. 1330-1331, http://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1989_num_44_6_283658, (consulté le 11 juillet 2017).

primordial de la thématique historique que véhicule l'itinéraire personnel de l'acteur. A ce titre, l'histoire à travers une vie recèle des nombreux défis méthodologiques. En effet, elle est exposée à toutes sortes de dérives idéologiques. Donc, il convient à l'historien de tenir une bonne distance avec un sujet qui, en général, lui tient à cœur et pouvant l'entraîner vers une adhésion non pas seulement intellectuelle, mais souvent affective et passionnelle¹¹. Quoi qu'on dise, certaines facettes du passé ne peuvent être cernées qu'avec les témoignages de l'acteur lui-même sur ses convictions et motivations personnelles dans l'œuvre collective, parce que les "faits individuels n'ont de valeur que parce qu'ils ont modifié les événements ou qu'ils auraient pu en dévier la série"¹². Quand bien même il existe des personnes ressources, l'appareil critique ne peut être qu'à la dimension du seuil de comparaisons et de recoupements de toutes les sources disponibles. Vitrine de lecture de l'histoire d'une société donnée à travers les acteurs, l'approche biographique se situe au carrefour des champs historiques qui appellent à la prudence dans le maniement des faits. On doit absolument éviter de faire un récit linéaire d'une hagiographie ou une rédaction historique d'un pamphlet. Sur les traces des acteurs de l'histoire au Cameroun, Kouosseu dégage l'apport des études de vie dans la restitution du passé en ces termes:

Pour construire ces passerelles qui spécifient la place de l'individu dans l'histoire, l'interaction entre ce dernier et son milieu, nous avons opté pour la biographie historique, convaincu que le genre biographique concourt à une parfaite compréhension de l'histoire locale. [...] La biographie historique entend ainsi éclairer les destins individuels en s'attachant à reconstituer l'outillage mental spécifique d'une période et d'un groupe d'hommes. Dans le contexte colonial et postcolonial marqué par la dissimulation, les parcours de contestation, d'adhésion et d'accommodation, la biographie historique s'avère être l'un des moyens susceptibles de reconstituer l'histoire, de restituer un

¹¹ Jules Kouosseu, "Introduction générale", in *Figures de l'histoire du Cameroun XIXe-XXe siècle*, éd. Jules Kouosseu et Noubissie Tchouaké, Paris, 2012, p. 14.

¹² Schwob, *ibid.*

discours historique, et surtout de métamorphoser l'individu en acteur¹³.

Après avoir brièvement présenté ce préambule conceptuel, intéressons-nous à présent au développement de notre acteur de l'histoire qu'est Djidji Issa de Ngaoundéré.

Emergence et ascension de Djidji Issa sur la scène religieuse et politique à Ngaoundéré

Depuis 1835, date approximative de la fondation du *Lamidat* de Ngaoundéré, l'imamat de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré¹⁴ a toujours été confié à une famille qui s'occupait de la direction de la mosquée par le biais de l'héritage sous la houlette du *lamido*. Entre cette date-charnière 1835 et 1976, les sources disponibles¹⁵ ne

¹³ Kouosseu, *ibid*, p. 13.

¹⁴ La Mosquée Centrale s'entend ici comme la première mosquée bâtie dans une localité donnée, celle-là même qui se trouve à proximité du palais du *lamido* et dans laquelle celui-ci accomplit ses prières. Pour le cas précis de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, il faut préciser qu'elle était la seule à accueillir la prière du vendredi dans la ville et ses environs entre 1835 et 1989, date de la création d'une seconde mosquée du vendredi dans la ville au quartier Bamyanga. Alors, tout acte posé et discours émis dans ce lieu de culte atteignaient plus ou moins toute la communauté musulmane dans ce *Lamidat* durant toutes ces décennies. Par ailleurs, les prières des fêtes musulmanes se déroulaient dans un seul endroit, un espace ouvert dit "champ de prière". C'est jusqu'en 2015 qu'une politique de "décentralisation" de ce lieu de culte a été amorcée par le *Lamido* Mohamadou Hayatou Issa de Ngaoundéré qui règne depuis 1997. Pour une étude spécifique sur l'impact de l'essor des grandes mosquées sur cette ville, voir : L. N. Tchowa Kamani, *Les grandes mosquées et l'organisation de la ville de Ngaoundéré*, Thèse de Maîtrise de Géographie, Ngaoundéré 2006.

¹⁵ D'après les archives familiales non-classées de l'imam principal *modibbo* Hammaoundé que détient son fils et par ailleurs imam suppléant n°1 de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, les imams ayant desservi dans ladite Mosquée de 1835 à 1976 étaient : *liman* Djjobbo, *liman* Youssaou, *liman* Ahmadou, *liman* Hamadjoda et *liman* Djidji Issa. D'après certaines sources, les imams de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré durant cette période était au nombre de sept. Voir : Mohammad Hambarka Abbo ibn Mohammad, *Kitâb diyân târikh fi bayani tarikhoul foulâniyyîne wa ba'da oumarâ'ihim wa ulamâ'ihim* [Livre de la lumière sur l'histoire qui éclaire l'histoire des Peuls et quelques uns de leurs *lamibe* et *modibbe*], Rapport personnel non-publié (archives privées de *modibbo* Abdoul Wafa Hayatou), Ngaoundéré 1430 H [2008], p. 7 ; R. Poutong Sipenhou, *Le personnel officiant de l'institution religieuse islamique à Ngaoundéré de 1836 à 1935*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2015, p. 59. Toutefois, il faut retenir que les proches ascendants de *liman* Djidji Issa

révèlent pas une conformité du nombre des imams ayant exercé à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré durant cette période. Alors, on se demande qui est Djidji Issa et quelles ont été les premières étapes de sa vie ?

Descendant direct de la dynastie de l'imamat de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, Djidji Issa est né vers 1905 à Ngaoundéré¹⁶ sous le règne du puissant *liman* Issa Maïgari Abbo. C'est dans un contexte de troubles de l'insurrection anti-coloniale qu'organisait le leader mahdiste Goni Wadaï¹⁷ dans cette ville que Djidji Issa a vu le jour. Ses parents *liman* Bobbo Youssaou et Mamma Gourdé avaient sereinement pris l'initiative de l'éduquer auprès des *modibbe*¹⁸ de renom de l'époque. Ainsi, après sa formation au cycle élémentaire¹⁹ du Saint Coran, Djidji Issa fut confié, pour sa formation complémentaire de traités de théologie et de morale islamiques, aux plus instruits de la ville en l'occurrence à *modibbo* Dalil et *modibbo* Abbo Ahmadou²⁰, tous deux appartenant à la confrérie mahdiste.

Pour ce qui est de *modibbo* Abbo Ahmadou (1897-1976), surnommé Ahmadou *loubâbou* en référence au traité de théologie qu'il enseignait, l'histoire retient qu'il s'est définitivement installé à Ngaoundéré dans les années 1930 après ses études à la grande métropole intellectuelle de Yola du Nigéria. C'était un érudit réputé

ayant exercé la fonction d'imam principal à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré étaient son père *liman* Bobbo Youssaou, son oncle paternel *liman* Ahmadou et son frère *liman* Hamadjoda.

¹⁶ Archives familiales non-classées de *liman* Djidji Issa, Carte Nationale d'Identité n° 01/2395/71 de Djidji Issa, Ngaoundéré, 21 novembre 1921.

¹⁷ A propos de la révolte (révolution ?) de Goni Wadaï, voir : Eldridge Mohammadou, "Le soulèvement mahdiste de Goni Waday dans la Haute- Bénoué (juillet 1907)", *Africa*, 4, *Senri Ethnological Studies*, n° 31 (1992), p. 437-442 ; Martin Zachary Njeuma, "The foundation of radical islam in Ngaoundere : 1835-1907", in *Peuples et cultures de l'Adamaoua (Cameroun)*, éd. Jean Boutrais, Paris, 1993, p. 95-101.

¹⁸ *Modibbe* (sing. *modibbo*) : signifie érudits islamiques.

¹⁹ Au cycle complémentaire, les étudiants-aspirants étaient amenés à apprendre la traduction, l'application et le commentaire d'un certain nombre de traités de morale et de théologie islamiques. En amont, l'école élémentaire consiste à lire l'entièreté du Saint Coran dès l'âge de cinq ans cinq mois en maîtrisant aussi bien l'écriture que la lecture.

²⁰ Entretien avec Maïrama Dia Dâ Guila, 75 ans, fille de *liman* Djidji Issa, à Ngaoundéré, le 26 mai 2016.

qui prit à cœur la responsabilité de prêcher à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, la seule habilitée pour les prêches à l'époque²¹. Il est évident de comprendre que Djidji Issa bénéficiait de l'instruction auprès de l'élite intellectuelle de l'époque, ce qui peut accréditer son savoir et l'ouvrir les portes de l'imamat à l'image de ses parents depuis la fondation du *Lamidat*.

Après avoir fondé une famille, Djidji Issa consacrait son temps à l'élevage pour assurer sa subsistance et soutenir son épouse Inna Hawaou (née en 1920) et son unique fille Maïrama Dia Dâ Guila (née en 1951). Tout comme l'aristocratie régnante, Djidji Issa possédait une concubine au nom de Dia et une servante nommée Kolona (née vers 1924 en tant que fille des esclaves Hamadjoulié et Atta). C'est pourquoi, le train de vie quotidien de cette famille était tout aussi royal si l'on prend en considération le prestige que jouissait Djidji Issa au sein de sa famille et le meilleur encadrement de sa fille, ayant un garde du corps spécial pour ses déplacements²². Par ailleurs, Djidji Issa a cru nécessaire de profiter de son rang pour nouer des contacts avec les princes du palais *lamidal* et les hommes influents de la ville. C'est ce qui lui servit de tremplin dans ses stratégies d'alliance à l'accession à l'imamat et il va de soi de sa notoriété, sitôt dit, sitôt fait.

De l'exercice de l'imamat au complot contre le *lamido*

Depuis 1939, l'imamat de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré était dirigé par *liman* Hamadjoda de la confrérie Qadiyya. Très influent et le plus instruit de la ville, *liman* Hamadjoda avait mobilisé la *faada* – conseil de notables - pour protester en 1957 contre le choix de l'administrateur colonial Raymond Cruz dans la désignation d'un nouveau *lamido*. A cet effet, il réussit, comme le souligne certains travaux de recherche, à investir Baba Djelani à la tête de ce *Lamidat* de Ngaoundéré²³. Malgré toutes les périodes successives de destitution

²¹ Aminatou et al., *Modibbé et Goni de Ngaoundéré au XXème siècle: une histoire du savoir islamique*, Rapport de Sensibilisation à la Recherche de Licence d'Histoire, Ngaoundéré 2006, p. 29.

²² Entretien avec Maïrama Dia Dâ Guila, 75 ans, fille de *liman* Djidji Issa, à Ngaoundéré, le 26 mai 2016.

²³ Frœlich, "Le commandement et l'organisation sociale chez les foubés de l'Adamaoua (Cameroun)", p. 65 et p. 70 ; Mohamadou Laminou, *Vie et règne d'un*

des *lamibe* (Mohamadou Abbo Yaya en 1939, Aliou Abbo en 1948, Baba Djelani en 1961 et la mort subite d'Iyagarou le jour de son intronisation en 1961), *liman* Hamadjoda a pu se maintenir à la gestion de la Mosquée Centrale). Cela revient à dire que ce guide spirituel avait aussi bien de la compétence en termes de sciences religieuses qu'une autorité certaine sur le pouvoir de décision durant son ministère de culte. C'est à sa mort que le *lamido* Ibrahima Halilou Tafida (règne 1961-1973) intronisa Djidji Issa comme imam principal de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré. En effet, la désignation du leader politique ou religieux dans les sociétés africaines suit les procédures de légitimité dans la lignée de la dynastie. C'est dans ce sens qu'Agbobli souligne que :

À la mort d'un chef [spirituel], les règles établies entrent automatiquement en jeu : comme sous tous les cieux où le pouvoir ne peut rester vide un seul instant, un régent, personne généralement connue pour sa sagesse et appartenant au corps de maîtres de la terre, premiers occupants du sol, est aussitôt commis avant que les corps constitués qualifiés se mettent en action pour trouver, dans la dynastie régnante, le meilleur successeur²⁴.

Durant son ministère, *liman* Djidji dirigeait les prières quotidiennes à la taille de ses compétences religieuses. Il lui est reconnu d'être moins instruit que ses pairs *modibbe* qui fréquentaient régulièrement cette Mosquée. C'est pourquoi, il a pris l'habitude de faire le classique des sermons en reprenant *in extenso* toute l'année les textes produits par Ousman dan Fodio²⁵. Un autre fait caractéristique de son imamat fut la vulgarisation des prières groupées de *maghrib* et *icha'i*²⁶ à la

Lamido destitué : Baba Djelani de Ngaoundéré (1923-1994), Thèse de Maîtrise d'Histoire, Ngaoundéré 2005, p. 32.

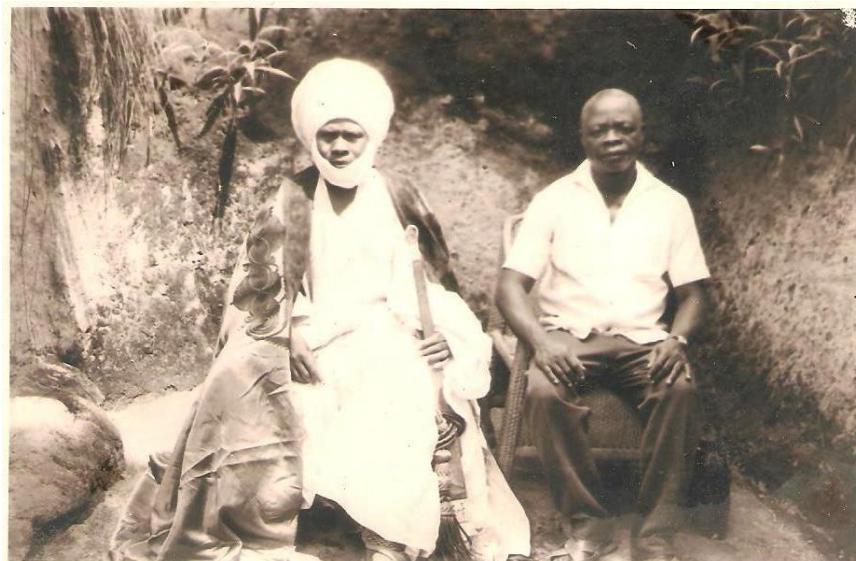
²⁴ Atsutsè Kokouvi Agbobli, "Des règles du passé au choix aléatoire des dirigeants actuels", in *Entre tradition et modernité, quelle gouvernance pour l'Afrique ?*, éd. Ousmane Sy et al., Actes du Colloque de Bamako du 23, 24 et 25 janvier 2007, p. 52-53.

²⁵ Entretien avec Alhadji Hamadou, 81 ans, proche ami de *modibbo* Hammaoundé (imam successeur de Djidji Issa), à Bayara (Adamaoua, Cameroun), le 02 août 2016.

²⁶ Il s'agit des prières effectuées distinctement à la tombée de la nuit et au début du crépuscule.

Mosquée Centrale de Ngaoundéré.²⁷ Cet ensemble d'éléments laisse entrevoir la signification rituelle que marquaient les empreintes de *liman* Djidji Issa dans la dynamique historique de ce lieu spirituel de rencontre des fidèles musulmans.

Photo : Djidji Issa (à gauche), imam de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, destitué en 1976

© Gondolo, Ngaoundéré, 1975.

Source : Archives familiales non-classées de *liman* Djidji Issa.

Cette photo témoigne du respect qu'imposait la personnalité de *liman* Djidji Issa de par son port du turban majestueux et de l'épée du pouvoir. Prise en 1975, cette image éclaire sur les rapports entretenus par cet imam et certains fonctionnaires de la ville, eu égard de cette fréquentation amicale avec son vis-à-vis, probablement un chrétien originaire du Sud Cameroun. Toutefois, la trajectoire personnelle de ce leader spirituel met l'historien de plain-pied dans les faits inédits par rapport au principe de fonctionnement des imams dans les "cités Peules" du Nord-Cameroun. En effet, l'imam a pour

²⁷ Entretien avec Mohamadou Galdima, 77 ans, fils d'un ancien notable et érudit islamique au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 19 juin 2016.

fonction la direction des prières obligatoires et surrogatoires, l'exécution des prêches et sermons, l'éducation des fidèles et le recyclage des grands érudits dont les imams et le juge islamique (*alkaali*), à travers l'école coranique complémentaire. Il revenait, à l'imam central, d'assurer, de ce fait, au rayonnement intellectuel et religieux de son *Lamidat* d'adoption²⁸.

Or, *limam* Djidji Issa n'avait guère ouvert une école fonctionnelle, même si l'on évoque des rares séances de révision dans son domicile²⁹. Pour les prêches du mois du Ramadan, cette ultime tâche revenait à *modibbo* Hammaoundé (1907-2003) qui partait de son village Beka-Modibo dans le but de sensibiliser spirituellement les fidèles musulmans de Ngaoundéré grâce à ses prédications. On est en droit de se questionner sur la compétence de *liman* Djidji Issa en termes du savoir religieux dont devrait disposer un imam de cette carrure exceptionnelle. Aussi faut-il le souligner que son imamat était riche en mouvements culturels. Toutes les sorties officielles ou non du *lamido* - Ibrahima Halilou Tafida, puis Issa Maïgari Yaya³⁰ – étaient annoncées par la cavalerie que dirigeait *liman* Djidji Issa à dos de cheval blanc et servant de chef de fil. Il avait en quelque sorte une prérogative dans l'armature politique traditionnelle. D'ailleurs, il a même obtenu sa concubine Aïssatou Roubelé (née en 1926 à Ngorom-Ngaoundéré) auprès du *lamido* Ibrahima Halilou Tafida³¹, particulièrement pour son prestige. C'est fort de sa posture d'ouverture aux princes et aux certains fonctionnaires de la ville qu'il entra dans une histoire inédite de complot contre son *lamido* vers la fin de l'année 1975.

²⁸ Hamadou Adama et Aboubakary Moodibo Amadou, "Itinéraire d'acquisition du savoir arabo-islamique dans le Nord-Cameroun", *Annales de la Faculté des Arts, Lettres et Sciences Humaines de l'Université de Ngaoundéré*, vol. III (1998), p. 33.

²⁹ Entretien avec Maïrama Dia Dâ Guila, 75 ans, fille de *liman* Djidji Issa, à Ngaoundéré, le 26 mai 2016.

³⁰ Concernant la biographie et le règne de ce *lamido* Issa Maïgari Yaya, voir : Mahmoudou Djingui, "Chef traditionnel dans une situation post-coloniale de l'Etat moderne : le cas du lamido de N'Gaoundéré", in *African Traditional Kingdoms Studies III*, éd. Y. Shimada, Nagoya, 2006, p. 75-99.

³¹ Entretien avec Maïrama Dia Dâ Guila, 75 ans, fille de *liman* Djidji Issa, à Ngaoundéré, le 26 mai 2016.

Tout est parti de l'affaire « *lamiido hirsi poutchou*³² » qui insinuait que le *lamido* Issa Maïgari Yaya aurait égorgé un cheval dans le but de déstabiliser le gouvernement du Président de la République Ahmadou Ahidjo. Fomentée en secret, la nouvelle fut transmise au Préfet Haman Saïd à son retour du pèlerinage à la Mecque par l'imam central. Il lui a été rapporté que la viande de cet animal avait été distribuée en ville, même si certaines sources défendaient que l'animal immolé fût inhumé. L'imam disait aussi que le *lamido* trainait ivre à l'aube. C'est pourquoi, il lui a retenu dans son boubou pour assistance d'autrui en situation de détresse³³. D'après une autre version, *liman* soutenait *mordicus* que c'était en pleine séance de prière que le *lamido* en état d'ébriété aurait vomi sur lui devant les fidèles dans la Mosquée Centrale de Ngaoundéré³⁴. A l'évidence, il s'agit d'une histoire qui n'avait pas de rapport avec les faits réels.

Cette affaire relayée aux autorités de la ville, et commentée abondamment par la population, a été vite prise au sérieux par le Président de la République Ahmadou Ahidjo. En effet, le contexte national était marqué par la chasse aux sorcières de tous ceux qui entraveraient, même par la voie mystique, le pouvoir de Yaoundé. Par exemple, l'évêque de Bafoussam Albert Ndongmo, qui était accusé par le gouvernement "d'intelligence avec la rébellion" et de "complot visant à assassiner le Président de la République", a été enfermé à la sinistre prison de Tcholliré de janvier 1971 à mai 1975, puis exilé respectivement au Vatican et au Canada où il mourut le 29 mai 1992³⁵. Pour régler cet imbroglio qui s'est installé au *Lamidat* de Ngaoundéré, les autorités décidèrent de prendre les choses en main afin de contenir les débordements. C'est ainsi que l'on assista à des enquêtes

³² *Lamiido hirsi poutchou* peut se traduire par la phrase "Le *lamido* a égorgé un cheval".

³³ Entretien avec Mohamadou Galdima, 77 ans, fils d'un ancien notable et érudit islamique au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 19 juin 2016.

³⁴ Mohammad Saïd, *Le Laamiido de Ngaoundéré et les religieux musulmans de 1972 à nos jours*, Rapport de Sensibilisation à la Recherche pour la Licence d'Histoire, Ngaoundéré 2001, p. 28.

³⁵ Joseph Woudammike, *Déportation et mise en résidence surveillée des acteurs politiques au Cameroun. De la période coloniale allemande à 1990*, Thèse de Doctorat, Ngaoundéré 2014, p. 326 et p. 330-331

et à l'établissement des responsabilités des acteurs directs et indirects de cette affaire pendante.

Destitution et exils de masse

Avant d'élucider ces faits, rappelons que le *lamido* Issa Maïgari était contraint à l'exil forcé pour la ville de Garoua, la localité d'origine du Président de la République et le siège du Gouverneur de la Région de l'ensemble du Grand-Nord. Le *lamido* était obligé, à cet effet, de se rendre à la Préfecture tous les jours ouvrables puis de rentrer le soir pendant deux mois³⁶. Entretemps, le Gouverneur Ousmane Mey continuait à mener les enquêtes à Ngaoundéré. Il posa trois questions à certains *modibbe*, notables et autres inculpés ou supposés témoins dans la ville : "Le *lamido* a-t-il égorgé le cheval ? Où était inhumé le cheval égorgé ? Avez-vous vu ou qui vous a dit ?"³⁷ ". C'est alors que les réponses des uns et des autres ont abouti à une histoire de complot contre le *lamido*. Dès lors, quel était l'enjeu de cette manipulation devenue un fait d'actualité d'alors ?

Depuis l'intronisation de ce nouveau *lamido* Issa Maïgari en 1973, certains princes protestèrent le choix de l'élection et l'accès au trône de leur frère. C'est au prince Yerima Ousmanou que revenait la sagesse de tenter la conquête de ce pouvoir par l'entremise du leader religieux *liman* Djidji Issa. Rétrospectivement, ce prince avait vendu son cheval dont l'acheteur aurait immolé cet animal à côté du champ de prière, précisément au marché de ravitaillement en viande des militaires et autres Camerounais originaires du Sud Cameroun³⁸. C'est de là que ce prince a eu l'immense idée de rassembler ses acolytes pour incriminer injustement son frère le nouveau *lamido* afin de le déstabiliser et le discréditer. Les *lamibe* de toutes les époques, reconnaissaient eux-mêmes les menaces multiples et permanentes qui pesaient sur leur pouvoir, comme illustre le témoignage du *lamido* Alhadji Boubakary Ahidjo de Dembo :

³⁶ Entretien avec Yaya Souleymanou, 84 ans, ancien Sous-préfet, à Ngaoundéré, le 20 juillet 2016 ; Abba Abdouramanou (Sarki Lâpi), 48 ans, notable au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 20 juillet 2016.

³⁷ Entretien avec Malam Ousmanou, 68 ans, ancien Maire de la ville de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 21 mai 2016.

³⁸ Saïd, *ibid*, p. 28.

Pauvres de nous autres ! A part nos filles et nos sœurs, personne d'autre ne nous aime. Nos femmes souhaitent notre mort dans l'espoir de voir leurs fils accéder au pouvoir. Nos fils et nos frères ne rêvent que d'occuper notre place. Et la population attend impatiemment l'intronisation d'un autre *Laamido* pour pouvoir fêter³⁹.

En fin stratège, ce prince contestataire voulait politiquement instrumentaliser le leader spirituel, car le *liman* est avant tout l'un des "piliers importants et garants de la légitimité *lamidale*⁴⁰". Obtenir l'appui de cet acteur de premier plan de l'Islam servirait à la "déligitimation" du *lamido* et, conséquemment, le ralliement de la communauté musulmane au groupe contestataire. Cette stratégie de manipulation de l'imam s'applique nettement à ce qu'on a appelé la "guerre des marabouts", c'est-à-dire s'en rendre maîtres au pouvoir temporel comme ils en sont au domaine spirituel⁴¹. S'immiscant à la politique, *liman* était donc devenu un acteur-clé dans les rapports de force au plan local.

Si cette révolution avait réellement abouti à la destitution du *lamido* en exercice, le "grand électeur" *Liman* n'aurait donc ménagé aucun effort pour un soutien inconditionnel, pesant de tout son poids, au profit du prince (et potentiel *lamido*) Yerima Ousmanou. Sur le plan stratégique, les comploteurs ont également voulu profiter de l'onction du Préfet pour détrôner Issa Maïgari Yaya, puisque cette autorité administrative désapprouvait ce nouveau *lamido*. Mais, l'histoire nous apprend que le *lamido* en exercice, ne faisant pas cavalier seul, avait un véritable soutien stratégique du Maire de la ville à savoir Bobbo Moussa⁴². Voilà pourquoi le prince contestataire avait même estimé nécessaire de rallier à son camp des fonctionnaires afin que le *lamido* ait été dos au mur.

Par voie de conséquence, les enquêtes ont abouti à une histoire de complot. Ainsi, au retour du *lamido* de son exil de la ville de Garoua en 1976, *liman* Djidji Issa était porté disparu de la maison familiale depuis

³⁹ Djingui, *ibid*, p. 79.

⁴⁰ Adama et Amadou, *ibid*, p. 32.

⁴¹ Christian Coulon, *Les musulmans et le pouvoir en Afrique noire. Religion et contre-culture*, Paris, 1983, p. 28.

⁴² Laminou, *ibid*, p. 71.

le matin, disait-il aller à la Préfecture. De là-bas, il fut exilé vers le *Lamidat* voisin de Banyo. Le soir, il a été communiqué de son exil à sa famille et à la communauté musulmane⁴³. Cet exil s'inscrivait dans une vaste chasse aux sorcières contre des princes, des religieux et des fonctionnaires inculpés dans l'affaire "*lamiido hirsi poutchou* !".

Tableau : Liste des exilés suite au complot contre le *lamido* Issa Maïgari Yaya de Ngaoundéré en 1976

Noms	Statut	Localité d'exil	Observation
<i>Liman</i> Djidji Issa	Imam principal de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré	Banyo	Décédé en exil en 1982 ⁴⁴
Yerima Ousmanou	Prince, fils du <i>lamido</i> Yaya (règne 1924-1929) et frère du <i>lamido</i> Issa Maïgari Yaya	Tibati	Retourné d'exil en 1987 et décédé en 1997
Yerima Issa	Prince, fils du <i>lamido</i> Iyagarou (règnes 1922-1924 et 1961 de 16h à 18h)	?	?
Yermina Oumarou	Prince, fils du <i>lamido</i> Aliou (règne 1939-1948)	?	?
Nya Djamila	Prince	?	?
Nya Warak	<i>Matchoudo</i> , esclave-serviteur au <i>Lamidat</i>	Tcholliré ou Galim ?	Décédé en exil ?
Habou Sarki Yâra	Notable au <i>Lamidat</i>	?	Retourné d'exil
<i>Modibbo</i> Rey	Erudit musulman	Aux	Retourné d'exil

⁴³ Entretien avec Maïrama Dia Dâ Guila, 75 ans, fille de *liman* Djidji Issa, à Ngaoundéré, le 26 mai 2016.

⁴⁴ D'après Saïd, *liman* Djidji Issa serait plutôt décédé en 1988. Voir : Saïd, *ibid*, p. 33.

(Aboubakar)		environs de Meiganga	
Alhadji Dan Yâro	Commerçant	Tcholliré	Retourné d'exil
Alhadji Ilou	En poste au Bureau de la Sureté Nationale, quartier Sabongari	?	Retourné d'exil
Dan Lâdi	Fonctionnaire au Bureau de la Sureté Nationale, quartier Sabongari	?	Retourné d'exil
Baba Djaïdi	Débrouillard à l'abattoir principal de la ville	?	Retourné d'exil

Sources : synthèse des entretiens de terrain effectués à Ngaoundéré, avril-août 2016, par Abdoul Aziz Ahmadou.

D'après ce tableau, les "comploteurs" étaient constitués d'acteurs hétéroclites dont le groupe concernait aussi bien des érudits musulmans, des princes, des fonctionnaires, un commerçant, un débrouillard, enfin un serviteur et un notable au *Lamidat* de Ngaoundéré. Ces profils sont l'expression d'un coup bien préparé et mûri pour une participation active dans le but de placer le prince Yerima Ousmanou à la tête du *Lamidat*. S'il est vrai que ceux-ci constituaient une force sérieuse, il va sans dire que chacun allait dans cette aventure pour tirer profit, en cas de succès, des dividendes liés au privilège du *lamido* en termes du trésor *lamidal* (*baytal maal*), des largesses du souverain, des postes stratégiques de la cour, etc. Toutefois, l'échec de ces acteurs s'expliquerait par leur manque d'une organisation pragmatique qui devrait consister plutôt à jouer le contrepoids au moment même de "l'élection" du nouveau *lamido* trois ans auparavant. Ceux-ci pourraient aussi procéder par mettre en évidence les points de vue de l'illégitimité du promu en ayant l'onction de la *faada* puis déclencher le processus administratif de sa destitution.

Pour ce qui est concrètement de *liman* Djidji Issa, qui semble être le véritable "bouc émissaire" de l'affaire, il est à noter qu'il serait rassuré d'agir sans représailles. Car, il symbolisait le "héros de la foi"⁴⁵ d'alors, pour reprendre la formule de Mohammed Kerrou, de la communauté musulmane du *Lamidat* et que son poste était à vie comme le reconnaissait la tradition. Sa participation active au complot signifierait alors son souci d'accéder davantage aux dividendes liés au pouvoir mais surtout d'exprimer la force du leadership religieux sur le temporel en intronisant un *lamido* de son choix. Eu égard de ce qui précède, *liman* aurait donc suivi les traces de son grand-frère le prédécesseur *liman* Hamadjoda. Ce dernier s'était opposé au choix de l'administration coloniale et avait réussi à investir le *lamido* Baba Djelani en 1957.

L'histoire retient que *liman* porta globalement les grands coups : sa destitution au poste d'imam principal de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré suivi de sa déportation à Banyo. Au regard des circonstances, son exil à l'improviste avait laissé un vide au poste d'imam dans cette Mosquée. Aucune forme des procédures de destitution formelle n'a alors été enclenchée ni avant l'exil, ni après. Pour une première fois dans l'histoire du *Lamidat* de Ngaoundéré depuis sa fondation vers 1835, la destitution du guide spirituel suprême du *Lamidat* a survécu dans un contexte où le Préfet était appelé à mettre de l'ordre dans son territoire de commandement⁴⁶. Le 15 novembre 1975, ce Préfet avait déporté quatre individus de la ville au Centre de Rééducation Civique de Tcholliré⁴⁷ (sinistre prison et centre de torture). C'est dans ce contexte que *liman* Djidji Issa partit pour ne plus jamais revoir à sa ville natale jusqu'à sa mort en exil à

⁴⁵ Mohammed Kerrou, "La Grande Mosquée de Kairouan. L'imam, la ville et le pouvoir", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée (REMMM)*, n°125 (2009), p. 162, remmm.revues.org/6237?file=1 (consulté le 11 juillet 2017).

⁴⁶ Archives non-classées de la Préfecture du Département de la Vina, Procès-verbal de la réunion des Sous-préfets en date des 4, 5 et 7 juillet 1975, Ngaoundéré, p. 5.

⁴⁷ Woudammiké, *ibid*, p. 246-247.

Banyo⁴⁸ vers 1982. Il faut souligner que la vie d'exil avait deux visées à la fois stratégique et politique.

Sur le plan stratégique, [l'administration avait] opté pour l'éloignement des personnes à déporter de leurs familles, de leurs sociétés et de leurs régions d'origine. Cette stratégie de l'éloignement produisait des effets notoires sur les déportés qui manifestaient des troubles psycho-pathologiques à cause du dépaysement dans des milieux d'accueil [...] La déportation dans ce contexte s'apparente à une mort lente par la misère physiologique et la détresse morale.

Sur le plan politique, il s'agit d'annihiler l'action des leaders qui se sont imposés à la tête de leurs communautés et sur lesquelles ils ont une influence réelle. A ce titre donc, il faut les éloigner afin de paralyser leurs actions et mettre un terme aux résistances. Cette stratégie qui consiste à couper les têtes pensantes, est dissuasive et sert de leçon aux prochains émules⁴⁹.

Dans ce contexte d'incertitude, il devenait urgent de nommer un nouvel imam à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré. Mais, les précédentes péripéties exigent des nouvelles configurations aussi bien dans le choix de l'imam qu'au niveau des rapports entre le *lamido* et le futur promu guide spirituel.

L'après-Djidji Issa

Rétrospectivement, la tradition avait reconnu au *lamido* le plein pouvoir de désigner l'imam principal de la Mosquée Centrale de Ngaoundéré dans la famille dynastique de Djidji Issa. Donc, la communauté musulmane de cette ville était dirigée, du point de vue spirituel, par les imams ascendants de Djidji Issa depuis 1835 qui est, rappelons-le, la date de la fondation du *Lamidat*. Entremêlant complot et propagation de rumeur au dernier moment de son ministère, *liman* Djidji Issa n'a pas pu voir, après son exil, la reconfiguration opérée aussi bien dans la désignation de son successeur que les nouveaux rapports entre ce nouveau promu et le *lamido*. L'autorité administrative donna l'injonction au *lamido* de laisser au collègue de

⁴⁸ Banyo, Ngaoundéré, Meiganga, Poli, Mora, Kaélé, Mokolo, Maroua, Tcholliré étaient les villes qui ont accueilli plus les déportés Camerounais dans la partie septentrionale du pays depuis l'époque "coloniale". Voir : Woudammiké, *ibid*, p. 105.

⁴⁹ Woudammiké, *ibid*, p. 100.

modibbe de la ville de désigner entre eux un nouvel imam. Réunis à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, ces érudits islamiques portèrent unanimement leur choix sur *modibbo* Hammaoundé qui était, jusque-là, en train de diriger sa chefferie de 3e degré de Beka-Modibo dans l'actuel Arrondissement de Belel. Tout naturellement, l'on se demande quel était le parcours de ce nouvel imam et quelles ont été les raisons qui ont sous-tendu ce choix porté sur lui ?

D'une mère servile et d'un père Peul du clan Yillaga, Hammaoundé est né en 1907 dans l'actuel Arrondissement de Ngan-ha, précisément au lieu dit Djakyanga⁵⁰. Sa jeunesse s'est déroulée sous l'influence des maîtres coraniques qui ont animé sa vie spirituelle et son éducation religieuse dans plusieurs contrées à l'instar de Wouro Doukoudjé et Dingalé dans l'actuel Arrondissement de Lagdo durant la période comprise entre 1912 et 1921. Pour accomplir pleinement ses connaissances en sciences religieuses, il s'est rendu à Ribadu près de Yola au Nigéria où il passa onze années d'affilée⁵¹. C'est à la fin de ce périple de formation islamique que le désormais *modibbo* Hammaoundé s'installa à Bakari Bata où il ouvrit l'un des plus importants centres d'instruction religieuse islamique du *Lamidat* de Ngaoundéré⁵². C'est ici aussi qu'à la suite du choix conjugué de son père et du *tokkal*⁵³, il a été désigné pour devenir leur chef conformément à la réforme du système de commandement traditionnel sous la période de l'administrateur colonial Prestât. Ce dernier avait créé des nouveaux villages dans la plaine de Belel⁵⁴.

Ayant refusé cette promotion jusqu'à même effectuer une fuite vers la Mecque, *modibbo* Hammaoundé finit par prendre la tête du

⁵⁰ Archives familiales non-classées de *modibbo* Hammaoundé (AFNMH), Carte Nationale d'Identité N°A9/0922/87 de *modibbo* Hammaoundé, Ngaoundéré, 27 août 1987.

⁵¹ Entretien collectif avec Yawa Moustapha, Bobbo Ibrahima, Nana Hadjarou et Soba Abdoubagui, enfants de *modibbo* Hammaoundé, respectivement 84 ans, 73 ans, 72 ans et 64 ans, à Beka-Modibo (Adamaoua, Cameroun), le 26 juillet 2016.

⁵² Frælich, *ibid*, p. 68.

⁵³ Frælich, *ibid*. Notons que le *Tokkal* est un mot Peul qui signifie "qui suit" et renvoie globalement à un ensemble des hommes qui suivent un notable ; en langage militaire, on pourrait dire une "unité".

⁵⁴ (AFNMH), décision n°417 du 18 novembre 1948 portant création des villages et désignation des chefs dans la Région de l'Adamaoua, Ngaoundéré.

tokkal avec lequel il fonda son village Beka-Modibo en 1948. C'est de là qu'il prenait le soin d'aller faire les prêches du Ramadan à Belel, puis à Ngaoundéré avec la sollicitation du *lamido* Ibrahim Halilou Tafida au début des années 1960. Pétri des connaissances religieuses incontestées devant ses pairs, l'érudit *modibbo* Hammaoundé ne pouvait donc être que le nouvel imam choisi le 20 mars 1976 par ce collège *ad hoc* des *modibbe* constitué de Bakari Maroua, Ahmadou Loumo Deddê, Ahmadou *loubâbou*, Ngoura, Dalil, *alkaali* Goni Ibrahim, Hassanou, Hamadjam et *alkaali* Yaya⁵⁵.

Implicitement, l'administration aurait entériné le choix porté sur *modibbo* Hammaoundé qui pratiquait un Islam non-militant dans ses enseignements, au niveau de la gestion de sa chefferie et dans ses discours religieux à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré. L'intervention implicite de l'autorité administrative s'explique par le fait que le Gouverneur du Nord le nommé Ousmane Mey avait ordonné des lignes fortes sur le *containment* de la religion et de la chefferie traditionnelle⁵⁶ d'une part, et, l'affaire pendante de *liman* Djidji, que venait de gérer le Préfet Haman Saïd, d'autre part, aurait alerté la nécessité d'arbitrage de l'Etat. Pour le *lamido*, le nouvel imam était à la fois son gendre et l'un de ses représentants en tant que chef du village. Par ailleurs, à travers le personnage de *modibbo* Hammaoundé, il était question stratégiquement de briser les derrières et éventuelles poches de résistance dans le camp des "comploteurs". En effet, le choix n'a aucunement porté sur la dynastie de l'imamat, pourtant il y avait l'érudit Baba Djelani qui pouvait assumer la responsabilité de son frère destitué. Ce choix porté sur *modibbo* Hammaoundé venait donc de résoudre l'épineuse question des alliances des princes avec l'autorité religieuse de l'imam jouant de contre-pouvoir au *lamido*.

⁵⁵ Entretiens avec *modibbo* Yaya Djafarou, 70 ans, fils de *modibbo* Hammaoundé et imam suppléant n°1 à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 12 juillet 2016 ; Alhadji Hamadou, 81 ans, proche ami de *modibbo* Hammaoundé, à Bayara (Adamaoua, Cameroun), le 02 août 2016 ; et Mohamadou Galdima, 77 ans, fils d'un ancien notable et érudit islamique au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 19 juin 2016.

⁵⁶ Archives non-classées de la Préfecture du Département de la Vina, Procès-verbal de la réunion des Sous-préfets en date des 4, 5 et 7 juillet 1975, Ngaoundéré, p. 19.

En ce qui concerne la nouvelle donne à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, la dynastie de l'imamat a été écartée de la gestion spirituelle de la Mosquée par cette promotion de *modibbo* Hammaoundé. En tant qu'acteur averti, *modibbo* Hammaoundé participa lui-même à la redéfinition des rapports entre le *lamido* et l'imam en émettant explicitement les lignes directrices de son ministère en quatre points suivants : être exempté des réunions de la *faada* ; ne pas être le chef de fil de la cavalerie *lamidale* lors des sorties (officielles), comme le furent les cas des précédents imams ; ne pas être invité à la réception des visiteurs du *Lamidat*, des autorités administratives et religieuses ; et enfin de ne s'occuper que de la Mosquée Centrale⁵⁷.

Par ce repli du nouvel imam, le *lamido* retrouvait pleinement son pouvoir politique après cette période de brouille. C'est ainsi que *modibbo* Hammaoundé jouait sa carte spirituelle pour soutenir et protéger son *lamido* comme fut le cas lors du deuxième exil du *lamido* à Garoua en 1979. Cet exil a été causé par l'imprudence de la force soldatesque *lamidale* qui, à l'occasion de la fantasia de la fête musulmane à Ngaoundéré, avait offensé la femme du Ministre Aminou Oumarou⁵⁸ la nommée Hadja Koubra⁵⁹. Aussi relève-t-on que le nouvel imam, associé à l'*alkaali* Goni Ibrahima, servait de protecteurs et gardiens de la ville comme le reconnaît le *lamido* lui-même lors d'une réunion extraordinaire au *Lamidat*. Les forces spirituelles et mystiques combinées de l'imam, du juge traditionnel et du *lamido* permirent de mettre en déroute les manifestants des "villes mortes" aux débuts des années 1990. Durant cette période trouble, les manifestants, pilotés

⁵⁷ Entretien avec Mohamadou Galdima, 77 ans, fils d'un ancien notable et érudit islamique au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 19 juin 2016.

⁵⁸ Aminou Oumarou était, à cette époque, Ministre Délégué du Tourisme, Secrétaire du Bureau Politique et membre du Comité Central du parti politique au pouvoir (Union Nationale Camerounaise, UNC), également Président en exercice de l'Organisation Mondiale du Tourisme.

⁵⁹ Hervey Kemfang, *Des élites locales à Ngaoundéré : approche d'histoire locale. (1950-1999)*, Thèse de Maîtrise en Histoire, Ngaoundéré 2000, p. 78.

par le leader Mohama de l'ethnie Mboum et s'opposant à l'hégémonie Peule à Ngaoundéré, voulaient en découdre⁶⁰.

Dans sa pratique de l'Islam, le nouvel imam œuvra pour la neutralité vis-à-vis des courants religieux islamiques, la Tidjaniyya et le Wahhabisme, qui divisaient les Musulmans à Ngaoundéré. Il prit pour suppléant *modibbo* Ngaoura du courant mahdiste. Son enfant Yaya Djafarou était inscrit à l'Ecole Normale d'Arabe d'obédience wahhabite. Cet imam s'était également mis à l'apprentissage de *tadjwîd* (la science de lecture du Saint Coran) en 1987 auprès du Cheikh Goni Hassan de la Tidjaniyya. Le point focal de sa démarcation relevait aussi de sa capacité à laisser son enfant Dr. Ayouba Ahidjo, microbiologiste au Centre Pasteur à Montpellier en France, épouser une chrétienne de nationalité française⁶¹ : d'où l'ouverture religieuse et culturelle qu'entreprenait ce guide spirituel islamique à Ngaoundéré.

En substance, l'arrivée de *liman* Hammaoundé à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré a permis au *lamido* de maintenir son trône en ayant du soutien même au moment crucial des revendications politiques du début des années 1990. C'est fort de ces nouveaux rapports que nous pourrions reprendre la célèbre formule "A César ce qui est à César, à Dieu ce qui est à Dieu", c'est-à-dire au *lamido* le pouvoir temporel, à *liman* la Mosquée. Toutefois, l'alliance entre ces deux autorités s'était détériorée en 1987 lorsque *liman* avait pris fait et cause pour la candidature de son fils Malam Ousmanou aux élections municipales contre le choix du *lamido*. Le candidat soutenu par le *lamido* avait perdu les élections y compris dans le bureau de vote incorporé au palais du *Lamida*⁶². Toute somme, les alliances ne sont jamais définitives, les angles peuvent être toujours arrondis en fonction des circonstances. C'est pourquoi qu'à la mort de son *lamido*

⁶⁰ Jon Jersad et Lisbet Holtedahl, "Le dernier des sultans", film documentaire, une coproduction de Denis Whyte Films et Northern Lights Film Productions pour NORAD, NRK, DR et BBC, 1993.

⁶¹ Entretien collectif avec Yawa Moustapha, Bobbo Ibrahima, Nana Hadjarou et Soba Abdoulbagui, enfants de *modibbo* Hammaoundé, respectivement 84 ans, 73 ans, 72 ans et 64 ans, à Beka-Modibo (Adamaoua, Cameroun), le 26 juillet 2016.

⁶² Entretien avec Dr. Mohammadou Sou'oudi, 63 ans, Chef de Département de Langue et Civilisation Arabes à l'Université de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 1er octobre 2016.

en 1997, *liman* apporta son soutien pour la "désignation", au trône de Ngaoundéré, du fils du défunt en la personne de Mohamadou Hayatou Issa.

Conclusion

Le clash de *liman* Djidji Issa en 1975-1976 a eu à relever les soubassements de l'implication du religieux en politique au niveau de la chefferie traditionnelle musulmane au Nord-Cameroun. En s'opposant ouvertement à son *lamido*, *liman* a réussi à obtenir le bref exil du *lamido* Issa Maïgari Yaya, avant que *liman* subisse à son tour ce sérieux coup d'exil et de destitution. Tout compte fait, les structures traditionnelles Peules au Nord-Cameroun sont riches en mouvements qui permettent à l'historien de déblayer le terrain de recherche à propos de la problématique des alliances, des réseaux, des fractures intra-religieuses et surtout de l'instrumentalisation politique de l'Islam au niveau local. Cette recherche contribue indubitablement à la restitution des certains pans de l'histoire islamique locale et régionale au Nord-Cameroun où se concentrent, ces dernières décennies, divers courants de l'Islam locaux, transnationaux et internationaux d'origine nigériane, saoudienne, turque, iranienne, libanaise, pakistanaise, etc.

Bibliographie indicative et sources

Ouvrages et chapitres d'ouvrage

Adama, Hamadou, "La mosquée au Cameroun. Espace public ou espace privé ?", in *Islam et sociétés en Afrique subsaharienne à l'épreuve de l'histoire*, éd. Goerg, Odile et Pondopoulo, Anna, Paris, Karthala 2012, p. 293-313.

Adama, Hamadou, "Cheikh Mohamat Nour (1913-2002) et la tentative de la rénovation islamique à Goulfey (Abords sud du Lac Tchad)", in *Man and the Lake, Proceeding of the Mega Tchad Conference (2nd-9th december 2003)*, éd. Baroin et al., Maiduguri, Center for Trans-Saharan Studies 2005, p. 318-328

Adama, Hamadou, *L'Islam au Cameroun : entre tradition et modernité*, Paris, L'Harmattan 2004.

Adama, Ousmanou, *Islam, ethnicité et pouvoir dans le Bassin du Lac Tchad de 1960 à 2000: étude comparative du Cameroun, du Tchad et du Nigeria*, Chisinau, PAF 2016.

Akam, Motaze, "Ngaoundéré : discours sociologique", in *De l'Adamawa à l'Adamaoua : Histoire, enjeux et perspective pour le Nord-Cameroun*, éd. Hamadou Adama, Paris : L'Harmattan 2014, p. 273-282.

Coulon, Christian, *Les musulmans et le pouvoir en Afrique noire. Religion et contre-culture*, Paris : Karthala 1983.

Djingui, Mahmoudou, "Chef traditionnel dans une situation post-coloniale de l'Etat moderne : le cas du lamido de N'Gaoundéré", in *African Traditional Kingdoms Studies III*, éd. Y. Shimada, Nagoya : Nagoya University 2006, p. 75-99.

Issa, Saïbou (dir.), *Les musulmans, l'école et l'Etat dans le Bassin du Lac Tchad*, Paris, L'Harmattan 2016.

Kouosseu, Jules, "Introduction générale", in *Figures de l'histoire du Cameroun XIXe-XXe siècle*, éd. Jules Kouosseu et Noubissie Tchouaké, Paris, L'Harmattan 2012.

Mahamat Henri, Mbarkoutou, "Le contrôle de l'islam et la prévention contre l'extrémisme religieux au Cameroun et au Tchad", in *Les musulmans, l'école et l'Etat dans le bassin du Lac Tchad*, éd. Saïbou Issa, Paris, L'Harmattan 2016, p. 240-242.

Njeuma, Martin Zachary, "The foundation of radical islam in Ngaoundere : 1835-1907", in *Peuples et cultures de l'Adamaoua (Cameroun)*, éd. Jean Boutrais, Paris : Orstom 1993, p. 87-101.

Articles

Abwa, Daniel, "Le Lamido Yagarou 1922-1923 et 1961 (de 16h à 18h) et la perte de la souveraineté de la Faada à Ngaoundéré", *Ngaoundéré Anthropolos*, vol. II (1997), p. 52-65.

Adama, Hamadou et Amadou, Aboubakary Moodibo, "Itinéraire d'acquisition du savoir arabo-islamique dans le Nord-Cameroun", *Annales de la Faculté des Arts, Lettres et Sciences Humaines de l'Université de Ngaoundéré*, vol. III (1998), p. 5-38.

Adamou, Aboubakar et Ibrahim, Aïssatou, "Étude du rapport de forces entre deux mouvances confessionnelles dans la reconfiguration de l'élite musulmane au Cameroun. La Wahhabiyya et la Tidjaniyya à Ngaoundéré", in *Géopolitique du fait religieux au Cameroun. Revue internationale des Sciences Humaines et Sociales*, 8 (2019), p. 62-83.

Agbobli, Atsutsè Kokouvi, "Des règles du passé au choix aléatoire des dirigeants actuels", in *Entre tradition et modernité, quelle gouvernance pour*

l'Afrique ?, éd. Ousmane Sy et al., Actes du Colloque de Bamako du 23, 24 et 25 janvier 2007, p. 50-60.

Ahmadou, Aboubakary Moodibo et Adama, Hamadou, "Moddibo Alhadji Usumanu (1884-1970). The life of a Muslim Teacher and Judge in Bogo (North Cameroon)", *Acteurs de l'histoire au Nord-Cameroun XIXe-XXe siècles. Ngaoundéré-Anthropos*, numéro spécial 1, vol. III, (1998), p. 73-96.

Bah, Thierno Mouctar (éd.), *Acteurs de l'histoire au Nord-Cameroun XIXe et XXe siècles. Ngaoundéré-Anthropos*, numéro spécial 1, vol. III (1998).

Bah, Thierno Mouctar, "La biographie comme genre historique et l'histoire locale", *Acteurs de l'histoire au Nord-Cameroun. Ngaoundéré Anthropos*, vol. III, numéro spécial 1 (1998), p. 1-12.

Froelich, Jean Claude, "Le commandement et l'organisation sociale chez les Foulbe de l'Adamaoua (Cameroun)", *Etudes Camerounaises*, n° 45-46, (1954), p. 3-91.

Froelich, Jean Claude, "Ngaoundéré, la vie économique d'une cité peule", *Etudes Camerounaises*, n° 43-44 (1954), p. 3-66.

Giovanni, Levi, "Les usages de la biographie", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, n° 6 (1989), p. 1325-1336, http://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1989_num_44_6_283658, (consulté le 11 juillet 2017).

Kerrou, Mohammed, "La Grande Mosquée de Kairouan. L'imam, la ville et le pouvoir", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée (REMMM)*, n°125 (2009), p. 161-175, remmm.revues.org/6237?file=1 (consulté le 11 juillet 2017).

Mahamat, Adam, "Opprobres, discours clivants et sociolectes induits par Boko Haram au Cameroun", *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines*, vol. 54, 2 (2020), p. 281-297.

Mohammadou, Eldridge, "Le soulèvement mahdiste de Goni Waday dans la Haute- Bénoué (juillet 1907)", *Africa, 4, Senri Ethnological Studies*, n° 31 (1992), p. 423- 464.

Schwob, Marcel, "L'art de la biographie", *La Revue des Ressources*, (2009), <http://www.larevuedesressources.org/l-art-de-la-biographie,237.html> (consulté le 11 juillet 2017).

Thèses et rapports de recherche

Abbo ibn Mohammad, Mohammad Hambarka, *Kitâb diyân târikh fi bayani tarikhoul foulâniyyîne wa ba'da oumarâ'ihim wa ulamâ'ihim* [Livre de la lumière sur l'histoire qui éclaire l'histoire des Peuls et quelques uns de leurs lamibe et modibbe], Rapport personnel non-publié (archives privées de modibbo Abdoul Wafa Hayatou), Ngaoundéré 1430 H [2008].

Abdoul Aziz, Ahmadou, *Modibbo Hammaoude : autorité traditionnelle, enseignant et imam (1907-2015)*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2016.

Aminatou et al., *Modibbé et Goni de Ngaoundéré au XXème siècle: une histoire du savoir islamique*, Rapport de Sensibilisation à la Recherche de Licence d'Histoire, Ngaoundéré 2006.

Djibrilla, Nouroudine, *Des Lamibé et imams à Maroua (1794-2013)*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2013.

Fah G. L., Taguem, *Les élites musulmanes et la politique au Cameroun de la période française à nos jours*, Thèse de Doctorat de 3e cycle en Histoire, Yaoundé 1996

Gondolo, André, *Ngaoundéré. Evolution d'une ville peule*, Thèse de Doctorat non-publiée, Rouen 1978.

Kamani, L. N. Tchowa, *Les grandes mosquées et l'organisation de la ville de Ngaoundéré*, Thèse de Maîtrise de Géographie, Ngaoundéré 2006.

Kemfang, Hervey, *Des élites locales à Ngaoundéré : approche d'histoire locale. (1950-1999)*, Thèse de Maîtrise en Histoire, Ngaoundéré 2000.

Laminou, Mohamadou, *Vie et règne d'un Lamido destitué : Baba Djelani de Ngaoundéré (1923-1994)*, Thèse de Maîtrise d'Histoire, Ngaoundéré 2005.

Saïd, Mohammad, *Le Laamiido de Ngaoundéré et les religieux musulmans de 1972 à nos jours*, Rapport de Sensibilisation à la Recherche pour la Licence d'Histoire, Ngaoundéré 2001.

Sipenhou, R. Poutong, *Le personnel officiant de l'institution religieuse islamique à Ngaoundéré de 1836 à 1935*, Thèse de Master Recherche d'Histoire, Ngaoundéré 2015.

Soubiane Bah, Fadel, *Modibbo Ahidjo Mouctar et la problématique de la Tijâniyya à Ngaoundéré au Cameroun (1928-2014)*, Thèse de Master d'Histoire, Ngaoundéré 2014.

Woudammike, Joseph, *Déportation et mise en résidence surveillée des acteurs politiques au Cameroun. De la période coloniale allemande à 1990*, Thèse de Doctorat, Ngaoundéré 2014.

Film documentaire

Jersad, Jon et Holtedahl, Lisbet, "Le dernier des sultans", film documentaire, une coproduction de Denis Whyte Films et Northern Lights Film Productions pour NORAD, NRK, DR et BBC, 1993.

Archives

Archives familiales non classées de *modibbo* Hammaoundé (AFNMH), Carte Nationale d'Identité N°A9/0922/87 de *modibbo* Hammaoundé, Ngaoundéré, 27 août 1987.

(AFNMH), décision n°417 du 18 novembre 1948 portant création des villages et désignation des chefs dans la Région de l'Adamaoua, Ngaoundéré.

Archives familiales non-classées de *liman* Djidji Issa, Carte Nationale d'Identité n°01/2395/71 de Djidji Issa, Ngaoundéré, 21 novembre 1921.

Archives non-classées de la Préfecture du Département de la Vina, procès-verbal de la réunion des Sous-préfets en date des 4, 5 et 7 juillet 1975, Ngaoundéré.

Liste des informateurs

Abba Abdouramanou (Sarki Lâpi), 48 ans, notable au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, les 20 juillet 2016.

Alhadji Hamadou, 81 ans, proche ami de *modibbo* Hammaoundé, à Bayara (Adamaoua, Cameroun), le 02 août 2016.

Collectif de Yawa Moustapha, Bobbo Ibrahima, Nana Hadjarou et Soba Abdoubagui, enfants de *modibbo* Hammaoundé, respectivement 84 ans, 73 ans, 72 ans et 64 ans, à Beka-Modibo (Adamaoua, Cameroun), le 26 juillet 2016.

Mairama Dia Dâ Guila, 75 ans, fille de *liman* Djidji Issa, à Ngaoundéré, le 26 mai 2016.

Malam Ousmanou, 68 ans, ancien Maire de la ville de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 21 mai 2016.

Modibbo Yaya Djafarou, 70 ans, fils de *modibbo* Hammaoundé et imam suppléant n°1 à la Mosquée Centrale de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 12 juillet 2016.

Mohamadou Galdima, 77 ans, fils d'un ancien notable et érudit islamique au *Lamidat* de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 19 juin 2016.

Dr. Mohammadou Sou'oudi, 57 ans, Chef de Département de Langue et Civilisation Arabes à l'Université de Ngaoundéré, à Ngaoundéré, le 1er octobre 2016.

Yaya Souleymanou, 84 ans, ancien Sous-Préfet, à Ngaoundéré, le 20 juillet 2016.

Araştırma Makalesi/ Research Article

19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı Ve Osmanlı Atçılığına Etkileri

Tolga Akay*

(ORCID: 0000-0003-0451-4124)

Makale Gönderim Tarihi

16.11.2021

Makale Kabul Tarihi

13.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akay, T., "19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı Ve Osmanlı Atçılığına Etkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 30-51.

APA: Akay, T. (2021). 19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı Ve Osmanlı Atçılığına Etkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 30-51.

Öz

Köklü bir atçılık geleneğine ve zengin, nitelikli at varlığına sahip coğrafyalarda hüküm süren Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren at varlığı ve mevcut atların niteliği bakımından zafiyet yaşamaya başlamıştır. Zafiyet özellikle askeri açıdan problem yaratacak boyuttaydı. Bu sebeple Kırım Savaşı (1853-1856) akabinde orduda istihdama yönelik ithalat başlamıştır. İthalat bahsinde iki kaynak ön plana çıkmıştır: Rusya ve Avusturya-Macaristan. Osmanlı Devleti, Avrupa'nın birçok devletinin de ithalat kaynağı haline gelen Macaristan'dan külliyetli miktarda at ithal etmiştir. İthalatın büyük bölümü orduda istihdam edilmek üzere, hazır at olarak nitelendirilebilecek atlardan oluşmaktaydı. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nde geriye giden atçılığı yeniden canlandırmak, ırkları ıslah etmek amacıyla yine Macaristan'dan at ithalatı gerçekleştirilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, tolga_z@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Bu alışmada Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı sonrası orduda istihdam ettiği Macaristan kökenli atlar yanında, ülkedeki at varlığının ıslahı amacıyla ithal edilen damızlık atlar ve sarayın ihtiyacı muhafız alaylarına dâhil edilen atların miktarı ve etkileri araştırılmış, dışa bağımlılığın oranı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Macaristan, At, Damızlık, Muhafız Alayları Atları.

Horse Importation From Hungary in the 19th Century and its Effects on Ottoman Horseship

Abstract

Since the second part of the nineteenth century, the Ottoman Empire, which reigned in geographies with a profound equestrian heritage and a wealth of qualified horse assets, has been experiencing difficulties in terms of horse existence and quality. This vulnerability was severe enough to cause an issue, particularly from a military standpoint. As a result, after the Crimean War (1853-1856), imports for military use began. In the imports debate, two sources stood out: Russia and Austria-Hungary. The Ottoman Empire bought a considerable number of horses from Hungary, which became a major source of imports for many European countries. The majority of the imports were horses that may be classified as ready-made army horses. Horses were also imported from Hungary in order to resurrect and strengthen the Ottoman Empire's horse breeding tradition.

In this study, the amount and effects of stud horses imported for the improvement of horse existence in the country, as well as the need of the palace and the horses included in the guard regiments, were investigated, and the extent of foreign dependency was attempted to be determined, in addition to the Hungarian origin horses used by the Ottoman Empire in the army after the Crimean War.

Keywords: Hungary, Horse, Stud, Guard Regiment Horses.

Giriş

Osmanlı Devleti, genişleme sürecinden itibaren yakın coğrafyasındaki tüm önemli kaynaklarına sahip olmuştur. Anadolu, Balkanlar, Macaristan, Kafkasya ve Arap toprakları at bakımından oldukça zengindi. Bu kaynaklar iyi işleyen organizasyonlarla verimli bir

şekilde kullanılmıştır. Bu sayede özellikle Avrupa'daki savaşlarda belirli bir üstünlük elde edilmiştir.

Türk, Arap, Kafkas, Balkan ve Macar atları Osmanlı ordu harekâtında ve lojistiğinde büyük avantaj sağlıyordu. Tımar sistemi gibi konvansiyonel ve fonksiyonel bir yapı, atların beslenmesi ve geliştirilmesinde pratik çözümlere olanak tanıyordu. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nde atların yetiştirilmesi ve organize edilmesini sağlayan İstabl-ı Âmire ve onun alt şubeleri, at yetiştiriciliğini sürekli desteklemekteydi¹.

Zengin kaynaklar ve organizasyon Osmanlı Devleti'nin uzun süre at temini konusunda kendi kendine yeterli olmasını sağlamıştır. Bununla birlikte 18. yüzyıldan itibaren Macaristan, Kırım ve Kafkasya'nın kaybedilmesine, sosyal ve ekonomik problemler eklenince Osmanlı at varlığı gerilemeye başlamıştır. Bu gerileme 19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle de 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra stratejik bir sorun haline gelmiştir.

Osmanlı at varlığındaki gerileme iki boyutuyla ele alınabilir. Bunların birincisi toprak kayıpları ve orduya at tedarikinde izlenen merkezîyetçi anlayış sebebiyle at sayısında görülen gerilemedir. Sayısal azalmanın boyutu çarpıcıdır, öyle ki 19. yüzyılın ortalarında 3-4 milyon olduğu tahmin edilen at sayısı² 20. yüzyılın başlarında 800 bin ile 1 milyona kadar gerilemiştir³. Fakat tek sorun at sayısındaki azalma değildi, gerilemenin diğer boyutu atlarda görülen niteliksel bozulmaydı. Bu da kendisini irtifalarda kısılma ve soyda bozulma olarak göstermiştir. 19. yüzyıl sonu arşiv kayıtlarında sıklıkla vurgulanan bu konu⁴, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı vilayetlerinde tarım ve hayvancılığın durumuna ilişkin hazırlanan raporlarda da belirtilmiştir. Bahsi geçen raporlardan

¹ Zeynel Özlü, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstabl-ı Âmire'nin Gelir ve Giderleri ile İlgili Bir Değerlendirme", *Bilig*, 65, (Spring 2013), s. 260.

² BOA, İ. MMS, 65/3057.

³ BOA, DH. MKT, 924/30. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 141.

⁴ Bkz. BOA, İ. ŞD, 18/768, BOA, İ. DH, 797/64683.

orduda istihdam edilebilecek niteliklere sahip at bulmanın oldukça güçleştii anlaşılmaktadır⁵.

Bu süreçte Osmanlı Devleti, Avrupa'daki askeri at çiftlikleri benzeri organizasyonları II. Mahmud döneminden itibaren kurmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde sayıları arttırılan çiftlikler, ordu merkezleri yakınlarına kurulmuştu ve teorik olarak ordunun at ihtiyaçlarını karşılamaları beklenmekteydi. Buna karşın en önem verilen Çifteler Çiftliği yanında Sultansuyu, Çukurova, Veziriye çiftlikleri ordu ihtiyacını karşılamada oldukça yetersiz kalmışlardır⁶. Aynı dönemlerde başlatılan yerel atların ıslah edilmesi programı ise belirli bir politika izlenmemesi, veteriner hekim azlığı, maddi imkânsızlıklar, ihracat gibi sebeplerle başarılı olamamıştır.

Osmanlı topraklarında at sayısı azalmakta ve mevcut atların nitelikleri gerilemekteydi. Ancak bu süreçte ordunun her daim savaşa hazır vaziyette tutulması amacıyla ordu istihdamına hazır, yetişmiş at gereksiniminin de karşılanması gerekiyordu. İşte bu durum, 1856 sonrasında artık ithalatı kaçınılmaz bir hale getirmiştir. Bu tarihten sonra başlayacak ithalat da at ıslah faaliyetlerinin başarısızlığı sebebiyle uzun vadede devam ettirilecek ve bir yönüyle dışa bağımlılık başlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nde at ithalatı Fransa veya Almanya'dan yapılan küçük ölçekli alımlar sayılmazsa temelde iki devlete dayanmaktaydı. Bunlardan biri Rusya'dır. Rusya, 19. yüzyılda dünyada en fazla ata sahip devletti⁷. Bunun yanında coğrafi yakınlık ve Karadeniz yoluyla uygun nakliyat imkânları bu devleti ön plana çıkarmıştır. Diğeri ise yine aynı dönemde büyük at varlığıyla dikkat çeken ve çalışmamızda merkeze aldığımız Avusturya-Macaristan'dır.

Macaristan'da At Yetiştiriciliği

Osmanlı Devleti'nin en önemli at ithalat kaynaklarından birini teşkil eden Macaristan yalnız at varlığı bakımından değil atların nitelikleri

⁵ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, 3. Sene, Adet: 21, 31 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, s. 810.

⁶ Tolga Akay, *Osmanlı Ordusunda At (1856-1908)*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 116.

⁷ İhsan Abidin, *Osmanlı Atları*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1917, s. B.

açısından da 19. yüzyılda Avrupa’da büyük bir öneme sahipti. Macaristan, Osmanlı Devleti yanında diğer birçok devletin de ithalat kaynağı olmasını uzun ve programlı çalışmalara borçluymuştu. Macaristan, Osmanlı Devleti idaresindeyken de at yetiştiriciliği konusunda ileri bir seviyedeydi ancak daha sonra bu seviye daha ileri bir aşamaya taşınmıştır. Prens Eugen döneminde Avusturya seferlerine at sağlayan Macaristan’da devlet müdahaleleri ile 1740 sonrasında at çeşitliliği artmaya başladı⁸. Maria Theresia ve II. Joseph, at yetiştiriciliği üzerine reform niteliğinde talimatnameler yayınlamaya başlanarak mükemmel atlar yetiştirilmesini sağladılar.⁹ Yerli atlar Türk, Arap, Çerkes atları yanında İspanyol ve İngiliz atlarıyla ıslah edilirken doğrudan ordu istihdamı için at yetiştiren büyük haralar ve remont depoları 1780-1790’lı yıllarda kurulmaya başlandı. Avusturya, Bohemya ve Transilvanya’daki haralar yanında yalnız Macaristan topraklarında bulunan Kisber, Mézohégyès, Babolna gibi büyük haralar¹⁰ 1774-1825 yılları arasında orduya 104.681 at teslim ettiler¹¹. Bu haralardan en büyüğü olan Mézohégyès, 20 bin hektar araziye kaplamaktaydı ve sivil-askeri yaklaşık 6 bin çalışmanı vardı¹². Çiftlikte 1803 yılında 9 bin at bulunmaktaydı¹³ ki bu sayı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin kurduğu dört ana askeri çiftlikte bulunan atların neredeyse iki katını ifade etmektedir.

Bu başarı at ihracatındaki rakamlardan da anlaşılmaktadır. 1875 yılında 60.000¹⁴; 1911 yılında da 38,6 milyon kron değerinde 62.155 at ihraç edilmişti¹⁵. 1869’da Macaristan’da 1.899.962¹⁶ 1890’lı yıllarda ise 2 milyon 200 bin at mevcuttu¹⁷ ve Macarlar 19. yüzyılda dünyanın en

⁸ Clarence-Smith, William G., “Horses, Mules and Other Animals as a Factor in Ottoman Military Performance, 1683-1918”, *SOAS*, (1996), s. 7.

⁹ Heinrich Gawlik, Martin Haller, Georg Kugler, *Habsburgs edle Rösser, Die Pferdezucht unter Kaiserin Maria Theresia und Kaiser Joseph II*, Austria 2018, s. 10.

¹⁰ E. Aureggio, *A travers l'élevage et les Cavaleries de l'Europe: Souvenirs Hippiques Illustrés: Missions et Voyages d'études de 1880 a 1904*, s. 19.

¹¹ Heinrich Gawlik, *a.g.e.*, s. 18.

¹² Joseph Imbart, *de L a Tour, Les haras et les remontes en Allemagne, en Autriche-Hongrie et en France*, 1902, s. 158.

¹³ Imbart, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁴ *BOA, HR. TO, 126/22*.

¹⁵ Abidin, *a.g.e.*, s. 109-110.

¹⁶ Joseph Imbart, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁷ Mehmed Asım (Peşte Baş Şehbenderi), *Macarlar ve Macaristan’a Dair Bir Risale*, s. 12.

iyi süvari atı tedarikçilerinden biriydi¹⁸. Tabi olarak bu denli büyük at sayısında homojenlik yoktu, eski Macar atlarında ıslah faaliyetleriyle beraber çok çeşitli kanlar bulunmaktaydı¹⁹. Dolayısıyla Osmanlı arşiv belgelerinde de sıklıkla kullanılan ve çalışmamızda da aktardığımız “Macar atı” ifadesi eski Macar atlarını değil, Macaristan kökenli farklı cins atları kastetmektedir.

Macaristan'da at yetiştiriciliğinde belirgin yükselişte devlet politikası önemlidir. Macaristan'da askeri ve yurtiçi ihtiyaçlar için en iyi atlar yetiştirilirken atın bir ihracat metaı olarak görülmesi²⁰ ve bu amaçla yetiştirilmesi at sayısını ve kalitesini arttırmıştır. Budapeşte'de açılan damızlık okulu, yüksek ödüllü ve atlarda hızdan ziyade dayanıklılığı önceleyen yarışlar, modern aşılama (çiftleştirme) yöntemleri²¹ atlarda kaliteyi arttıran diğer faktörlerdi.

Dolayısıyla Macaristan'daki atçılığın ileri seviyesi, Osmanlı Devleti'nin bu iyi atları ithal etmesini açıklamaktadır. Ancak tek sebep bu değildi. Macaristan ile Osmanlı Devleti'nin coğrafi yakınlığı ithalatı kolaylaştırıyordu üstelik 19. yüzyılın sonlarına doğru demiryolu ile nakliye de mümkündü. Bunun yanında Macaristan'dan at ithalatı, diğer önemli at yetiştiricileri olan Fransa ve Almanya'ya göre daha ucuzdu²². İşte bu sebeplerden Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarından itibaren Macaristan'dan büyük boyutlarda at ithalatına başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Macar Atları

Osmanlı Devleti'nin Macaristan'dan at ithalatı üç ayrı gruba ayrılabilir. Bunların birincisi doğrudan orduda istihdam amacını taşıyan büyük çaplı ithalattı. Ordu istihdamına yönelik ithalat, büyük oranda nakliye işlerinde kullanılmak üzere koşum atlarından oluşmakla birlikte süvari atlarını da kapsamaktaydı. Koşum atlarının ithalatı Osmanlı coğrafyasında özellikle de Balkanlardaki toprak kayıplarıyla da ilgili olarak iri, yüksek irtifalı atların sayısının azlığından kaynaklanmaktaydı. Süvari atlarının oranı ise daha azdı ve bu durum daha çok devletin

¹⁸ William Ridgeway, *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse*, Cambridge University Press, 1905, s. 320.

¹⁹ Imbart, *a.g.e.*, s. 154.

²⁰ Imbart, *a.g.e.*, s. 155.

²¹ Imbart, *a.g.e.*, s. 156.

²² BOA, Y. PRK. MYD, 3/3.

istediği anda, ihtiyaç duyduğu süvari atını hızlı bir şekilde yerel at üreticilerinden tedarik edememesiyle ilişkiliydi. Dolayısıyla Osmanlı süvari atlarının niteliğindeki bozulmalar, at bulmayı zorlaştırırsa da satın alım işinin iyi bir şekilde organize edilememesi de süvari atı ithalatını dönem dönem zorunlu kılıyordu.

İkinci ithalat grubu ki bu az miktardadır, sarayın ulaşım işlerinde kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan binek ve araba atları ile saray muhafızlarının atlarını kapsamaktadır. Bunun gerekçesi de Osmanlı topraklarında yüksek irtifalı at azlığıdır.

Üçüncü ithalat grubu ise damızlık atların ithalatıdır. Bu oldukça kritik bir öneme sahipti. Osmanlı Devleti tarafından kurulan at çiftliklerinin amacı orduya iyi cins at yetiştirmektir ve cinsin ıslahı amacıyla Macaristan atlarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun yanında gerek çiftliklerde gerekse bağımsız damızlık istasyonlar kurulmak suretiyle yerel halk elindeki atların ıslahı amacıyla da Macaristan'dan damızlık at ithalatı söz konusudur.

Osmanlı Ordusunda Macar Atları

Daha önce belirtildiği gibi Osmanlı Devleti, büyük çaplı ve orduda kullanılmak üzere ithal atları Kırım Savaşı akabinde istihdam etmeye başlamıştır. Bu süreçte Kırım Savaşı bir kırılmaya neden olmuş mudur? Bu önemli bir sorundur. Bilindiği gibi Kırım Savaşı'nda Osmanlı ordusunun ihtiyaçları yanında müttefik devletler İngiltere, Fransa ve Piyemonte orduları için de Osmanlı coğrafyasından at satın alınmıştır²³. Bu atların büyük kısmı elbette savaşta kaybedilmiştir. Bunun yanında savaş sonrasında İngiltere ve Fransa, bu atların önemli bir kısmını Osmanlı Devleti'ne, yine orduda kullanılmak üzere geri satmışlardır. Söz konusu satın alım Osmanlı ordusuna en azından bir süre için yerel at üreticilerinden at alınmamasıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla yerel üreticilerde at üretim isteğini azaltmış, atların kalitesini düşürmüştür²⁴. Genel kabul gören mezkûr görüş müttefiklerden ne kadar at alındığının tam olarak tespit edilememesinden dolayı eleştiriye açıktır. Yalnız

²³ Akay, *a.g.e.*, s. 65.

²⁴ Reşat Köstem, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı ve Yarışçılığımızın Oluşumu*, TJK Yayınları, İstanbul, 2000, s. 52. Ayrıca Seda Tan, *Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1848-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya, 2015, s. 15-16.

İngiltere'den 1280 at satın alınmıřtır²⁵, bu miktar Osmanlı ordusundaki kayıplar da göz önünde tutulursa fazla değildir. Sonuçta Osmanlı atçılığında gerileme Kırım Savaşı'yla başlamamışsa da Kırım Savaşı'nın bir katkıda bulunduğu, ithalata Kırım Savaşı'ndan sonra başlanılmasından anlaşılmaktadır.

Kırım Savaşı akabinde özellikle de Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesinden sonra askeri çiftlikler kurulmaya başlanması aynı zamanda yerel atların ıslahı amacıyla bir talimatname yayınlanması, Osmanlı atçılığında yeni politikaları işaret etmektedir²⁶. Bu dönemde ordu ihtiyacının karşılanmasına yönelik ithalat da başlayacaktır. İlk ithalat girişimleri de eş zamanlı olarak Rusya ve Macaristan'dan gerçekteştirilecektir.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Macaristan'dan gerçekteştirilen ilk büyük ithalat 1864 yılını işaret etmektedir. O dönemde İstanbul'daki I. Ordu ile Balkanlarda konuşlu II. ve III. orduların ihtiyacını karşılamak amacıyla 34 Macar altını birim fiyat ile 2000 süvari atına karşılıklı 39,5 Macar altını birim fiyatıyla da 1000 nakliye atı satın alınmıřtır²⁷. Bu sırada aynı yıl Rusya'dan da 3000 atı kapsayan bir ithalat girişimi söz konusudur ancak Rus tarafının 1848 Devrimleri sonrası Osmanlı Devleti'ne sığınan Polonyalıları bahane ederek, at satışında zorluk çıkarması²⁸ bundan sonra uzun bir süre ithalatta ibrenin sadece Macaristan'a dönmesine neden olmuştur. Macaristan 1890'lı yıllara kadar Osmanlı Devleti'nin at ithalatında tek kaynak olacaktır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti, Macaristan'dan 1865 yılında birim fiyatı 50 dukadan 1200²⁹; 1870 yılında 27,5 Osmanlı altını birim fiyattan 2000 nakliye atı³⁰ ve yine 1874'te 1500 nakliye atı³¹ olmak üzere toplamda 4700 at daha alacaktır. Böylelikle 1864-1874 yılları arasındaki on yıllık dönemde

²⁵ BOA, HR. SYS, 1356/14.

²⁶ İlgili askeri çiftlikler ve talimatname için bkz. Seda Tan, *a.g.t.*

²⁷ BOA, İ. DH, 513/34933.

²⁸ Akay, *a.g.e.*, s. 82-84.

²⁹ BOA, HR. TO, 324/36.

³⁰ BOA, HR. TH, 8/ 81.

³¹ BOA, YB. 04, 8/94.

7700 at Macaristan'dan ithal edilmiştir. Bu atlar kapıdaki Rus harbi öncesi Balkanlardaki Osmanlı askeri varlığına dâhil edilmiştir.

1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde ise Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında at ticaretiyle ilgili ilk sorun da yaşanacaktır. Osmanlı Devleti, 25 Aralık 1876'da yaklaşmakta olan Rus tehlikesini de göz önünde bulundurarak Macaristan'dan 1500 at almak üzere, Simon Schwimmer ile bir anlaşma yapmıştır. 27,75 Osmanlı lirası birim fiyat üzerinden yapılan anlaşma³² akabinde at alımlarında izlenen genel prosedür uyarınca bir kontrol ve satın alma heyeti Macaristan'a gönderilmiştir. Ancak sözleşme tarihinden iki ay önce Avusturya hükümeti Macaristan'dan at ihracını yasaklamıştı. Gözden kaçırılan bu bilgiye rağmen atların yarısı resmen satın alınarak parası da ödenmiştir. Bu yasağın haber alınmasından sonra satın alım durdurulmuştu. Ancak Avusturya hükümeti II. Abdülhamid'in girişimlerine rağmen ikna edilememiştir ve satın alınan atlar dahi Macaristan'dan çıkarılamamıştır³³.

Osmanlı Devleti'ne göre Avusturya'nın bu tutumu siyasi sebeplerden kaynaklanıyordu. Avusturya ise 1875 yılında Macaristan'dan 60000 at ihraç edildiğini ve ihraç yasağının bu sebeple alındığını ayrıca kararın sadece Osmanlı Devleti'ne yönelik değil tüm at ihracatını kapsadığını belirtmiştir³⁴. Sonuçta Avusturya'nın kararı uyarınca, satın alınan 726 ata 1878 Ağustos ayına kadar yani ihracat yasağı kalkana kadar Macaristan'da Osmanlı görevlileri tarafından bakılmıştır. Bu süreçte de atların ancak 342'si hayatta kalmış geri kalanı kötü bakım koşulları ve suiistimaller nedeniyle ölmüştür. Ölümler ve bakım masraflarıyla birlikte sadece bir atın maliyeti Osmanlı Devleti'ne yaklaşık 136 liraya mal olmuştur³⁵.

Bu süreçte her iki taraf açısından suiistimaller, kötü niyet ve beceriksizlikler söz konusudur ancak sonuçta Osmanlı Devleti savaşta bu atlardan faydalanamamıştır. Küçük çaplı bir kriz sayılabilecek bu alışveriş ise Osmanlı Devleti'nin Macaristan'dan at ithalatını sona erdirmemiştir ancak 1883 yılında Rusya'dan at ithalatı yeniden

³² BOA, Y. A. RES, 11/58.

³³ BOA, HR. TO, 126/22, İ. HR, 274/16635.

³⁴ BOA, HR. TO, 126/22, Y. PRK. AZI, 26/54.

³⁵ BOA, Y. A. RES, 11/58.

gündeme gelmiştir. Avusturya ile yaşanan kriz, bir ülkeye bağımlılığın ortaya çıkardığı olumsuzluğa iyi bir örnek teşkil etmektedir. Aynı süreçte Osmanlı Devleti'nin mali kriz sebebiyle yerel at yetiştiriciliğini geliştirme çabaları da bulunmaktadır.

Buna rağmen acil ve büyük at ihtiyacı Macaristan'dan ithalatını yine zorunlu kılacaktır. 1885 yılında yeniden başlayan ithalat süreci artık daha düzenli ve sürekli olarak devam edecektir.

1885 yılından itibaren kısmen süvari büyük oranda da nakliye atlarını kapsayan at ithalatı Simon ve özellikle de at taciri Josef Schwimmer'den gerçekleştirilmiştir. Josef Schwimmer'in bu süreçte neredeyse bir tekel oluşturduğu söylenebilir. Ancak Leopold Hauser, V. Schlesinger gibi at tedarik şirketleri de zaman zaman pastadan pay almışlardır.

YIL	ADET-TÜR		BİRİM FİYAT		TOPLAM FİYAT	İSTİHDAM YERİ
	Binek	Koşum	Binek	Koşum		
1864	2000	1000	1.734 kuruş ³⁶	2.010 kuruş ³⁷	5.536.250 kuruş	I., II, III. Ordular
1865	-	1200	-	2.500 kuruş ³⁸	3.000.000 kuruş	-
1870	-	2000	-	27,5 lira	55.000 lira	-
1874	-	1500	-	-	-	-
1876	-	1500 (342)	-	27,75 lira	41.625 lira	Seyyar topçu alayı-İstabl-ı Âmire
1885	400	600	28	28	28.000 lira	I. Ordu-IV. Ordu
1891-92	600	1000	24	25,6	40.000 lira	II., III., IV Ordular, 4. İtfaiye
1895		1650		27,4 lira	45.260 lira	Ertuğrul, Mızraklı-

³⁶ 34 Macar Altını.

³⁷ 39,5 Macar Altını.

³⁸ 50 Duka

						II., III. Ordular
1897	-	500	-	25	15.500 lira	I.- II. Ordular
1898	630	470	25	25	29.250 lira	II.-III. Ordular – Ertuğrul
1901	406	-	21	-	10.500 lira	Ertuğrul- Mızraklı
1903	-	920+6 0	-	25,65	25.137 lira	-
1904	-	1000	-	24	24.000 lira	II.-III. Ordular
1906	-	1000	-	29	29.000 lira	II.-III. Ordular
1907	340					
1908	1500 (iptal)	-	24	-	36.000 lira	II.-III. Ordular
1908		630 (iptal)	-	-		I. Ordu – İtfaiye
Toplam:		17.436				

Tablo 1: 1864-1908 yılları arası Macaristan'dan at ithalatı³⁹.

Yukarıda 1865 yılından itibaren Macaristan'dan ithal edilen atlar gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi Osmanlı Devleti 1864-1908 yılları arasında Macaristan'dan 17.436 at ithal etmiştir. Yaklaşık maliyet ise 420 bin Osmanlı lirasını aşmıştır. Bu atların neredeyse tamamı İstanbul ve Balkan ordularında istihdam edilmiştir. Osmanlı ordusunda bir atın istihdam süresinin 8-12 yıl arasında olduğu⁴⁰ göz önüne alınırsa ayrıca yurt içinden alınan atların büyük oranda IV., V. ve VI. ordularda kullanıldığı da göz önünde bulundurulduğunda İstanbul ve Balkanları kapsayan I., II. ve III. orduların ihtiyacının büyük bölümünün Macaristan'dan temin edildiği sonucuna varılmaktadır. Bu tercihte büyük oranda Macar atlarının coğrafyaya uyumu belirleyici olmuş olmalıdır.⁴¹

³⁹ Akay, *a.g.e.*, s. 165-166.

⁴⁰ BOA, Y. MTV, 91/6.

⁴¹ BOA, DH. İD, 100/7.

Osmanlı Devleti bu süreçte Rusya'dan da 14 ila 17 bin arasında atı ordusuna katmıştır. Dolayısıyla atların yaklaşık yarıdan biraz fazlası Macaristan'dan ithal edilmiştir.

Yukarıdaki tabloda dikkat çekildiği üzere 1908 yılında iki kontrat iptal edilmiştir. Bu aslında Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Macaristan'dan almayı planladığı 4630 süvari ve koşum atıyla ilgilidir.⁴² 1908 yılında her iki ülkeden alınması öngörülen ve kontratları da yapılan anlaşmalar daha sonra tacirler tarafından iptal edilmiştir. Osmanlı Devleti, öncelikle Rusya'dan alacağı atlarla ilgili sözleşme iptal edilince tüm atların Macaristan'dan alınmasını içeren yeni kontratlar yapmıştı ancak Avusturyalı at tacirleri de sözleşmeleri iptal etmişlerdir. Daha sonra yapılan araştırmada bu iptallerin fiyatları yukarı çekme amacı taşıdığı anlaşılmıştır. Çünkü gerek Rusya'da gerek Macaristan'da at piyasası 40-45 Osmanlı lirası iken Osmanlı Devleti halen 20-30 lirası fiyatlarla at alabiliyordu. Bu iptaller bir süre sonra bir nevi boykota dönüşmüştür ki, Osmanlı idarecilerinin Macaristanlı bazı at tacirlerinden aldığı bilgiler bu boykotu ve fiyat yükseltme amaçlarını teyit etmiştir.⁴³ Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nde yaşanan devrim ve akabinde iktidar değişikliği at ithalatının bir süre durmasıyla sonuçlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Macaristan'dan ithal ettiği atların niteliklerine gelince, devletin ithalatta en önemli kıstasının yaş ve irtifa olduğu görölmektedir. Macaristan'dan alınan atların sözleşmeleri incelendiğinde genellikle 150 cm cidago irtifası üstünde, 4-7 yaş aralığında atların tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında çapraz sekili⁴⁴, dış görünüşte kusurlu, hastalıklı atlar satın alınmamaktaydı. Atların kondisyonu bakımından önem taşıyan göğüs genişliği ise 36-37 cm civarındaydı⁴⁵.

Muhafız Alaylarında Macar Atları

⁴² BOA, HR. İD, 1158/55.

⁴³ Akay, a.g.e., s. 159-165.

⁴⁴ Atların ayaklarındaki nişâne. Çapraz seki nişânelerin ön ve arka ayaklarda çapraz şekilde bulunmasıydı. Bu nişâne atların performansını etkilemesi de uğursuz sayılırdı.

⁴⁵ Akay, a.g.e., s. 147-150.

Osmanlı topraklarında at niteliklerinde görülen gerileme, padişahların muhafız kıtaları atlarının da ithal edilmesine neden olmuştur. Muhafız kıtaları, normal askeri birliklere göre daha gösterişli binek takımlarına, özel seçilmiş askerlere ve farklı üniformalara sahipti. Bu birliklerin atları da orduda istihdam edilen atlara göre daha boylu poslu ve gösterişli olmalıydı.

Muhafız kıtalarına at ithalatı II. Abdülhamid döneminde artmıştır ancak henüz 1847 yılında Sultan Abdülmecid'in gezilerinde onu korumak amacıyla oluşturulan iyi donanımlı ve gösterişli *Hassa* bölüğü için 120 Macar atı, ülkede yüksek boylu at bulmakta yaşanan güçlük nedeniyle Macaristan'dan satın alınmıştır.⁴⁶

II. Abdülhamid döneminde muhafız kıtalarına belirgin bir özen gösterilmiştir. Onun döneminde Ertuğrul Alayları adıyla yeni bir muhafız alayı teşkil edilmişti. Ertuğrul muhafız alayında⁴⁷ tüm atların beyaz olması gibi bir standart da mevcuttu ve atlar nitelik-boy bakımından diğer atlardan üstündü. Bu sebeplerden muhafız kıtaları atları Arap atlarında da seçilmekle birlikte büyük oranda, irtifa kaygıları nedeniyle ithalata başvurulmuştur. Macaristan, ihtiyaca binaen talep edilen niteliklerdeki atlar için de bir kaynak teşkil etmekteydi. 1891 yılında Josef Schwimmer ile yapılan kontrat gereği 1000 nakliye atı ile 600 süvari atı alınmıştı. Süvari atlarının önemli bir kısmı Ertuğrul alayına bir kısmı da *Mızraklı* olarak adlandırılan muhafız alayına tahsis edilmişti⁴⁸ ve atların birim fiyatı 24 Osmanlı lirasıydı⁴⁹.

Nisan 1898 yılında Osmanlı Devleti, Macaristan'dan 630 süvari ve 470 nakliye atı kapsayan bir anlaşma yapmıştı⁵⁰.

Yine Josef Schwimmer'den alınan atlarla ilgili kontratta, süvari kısmını kapsayan 470 atın 330'u beyaz renkte istenmiştir. 4-7 yaşları arasında ve 147-152 cm cidago irtifasında talep edilen atların birim fiyatı 25 Osmanlı lirasıydı.⁵¹ Bu atların 29 adedi II. Abdülhamid'in

⁴⁶ BOA, İ. DH, 143/7386.

⁴⁷ Hürü Sağlam Tekir, *Sultanın Muhafızları*, II. Abdülhamid'in Muhafız Alayları, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 61.

⁴⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 84/36.

⁴⁹ BOA, BEO, 73/5437.

⁵⁰ BOA, Y. PRK. EŞA, 28/96.

⁵¹ BOA, Y. MTV, 176/60.

yaverlerine verilmiş, 204 adedi de muhafız alayı Ertuğrul'a gönderilmiştir.⁵²

1901 yılında Sultan'ın muhafız alaylarında istihdam edilmek üzere 500 atı kapsayan yeni bir ihale açılmıştı. İhaleyi bu kez Avusturya merkezli başka bir şirket Leopold Hauser Şirketi kazanmıştır. II. Abdülhamid'in isteğiyle bu atların irtifaları askeri usullere göre belirlenen 147-152 cm cidago ölçüsünden daha uzun olarak 152-154 cm arasında; göğüs çevre genişlikleri ise 37 cm ve yukarısı olarak belirlenmiştir⁵³. Birim fiyatı 21 Osmanlı lirasına anlaşılan atların sayısı bütçedeki sorunlar nedeniyle daha sonra 406'ya düşürülmüştür. Ancak yine bütçe kaynaklı ödeme gecikmeleri sebebiyle bu atların masrafının üzerine avukat ve faiz ödemeleri de binerek yeni bir ödeme planı hazırlanarak atların bedeli ödenebilmiştir⁵⁴.

1906 yılında Macaristan'dan 500 süvari 500 de nakliye atı alımı amacıyla iki ayrı kontrat yapılmıştır. Süvari atlarını kapsayan anlaşma V. Schlesinger adlı at ihracatçısıyla, 153-160 cm irtifasında, 36 cm üstü göğüs çevresine sahip 4-7 yaş Macar atlarının 29'ar Osmanlı lirası karşılığında alınmasını içeriyordu⁵⁵. Bu atların yine beyaz renkte olanlarından 160 atlık ilk teslim edilen kafilesi II. Abdülhamid'in emriyle muhafız alaylarına teslim edilmiştir⁵⁶.

Yukarıda sıralandığı gibi Macar atları, Osmanlı sarayında özellikle de II. Abdülhamid tarafından tercih ediliyordu. II. Abdülhamid muhafız alaylarına zaman zaman Rusya'dan da ufak çaplı bazı alımlar gerçekleştirmekle birlikte, ilk tercihin uysal, gösterişli ve yüksek boylu Macar atları olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum sınırlı sayıdaki muhafız alayına alınan at sayısından da anlaşılmaktadır. Muhafız alayları yanında padişahların araba atı ihtiyacı da Macaristan'dan karşılanmaktaydı. Örneğin 1907 yılında İstabl-ı Âmire'ye 30 çift araba atı 246.496 kuruş karşılığında ithal edilmiştir⁵⁷.

⁵² BOA, Y. MTV, 186/22.

⁵³ BOA, Y. MTV, 235/108.

⁵⁴ BOA, BEO, 2176/163189.

⁵⁵ BOA, İ. TPH, 15/34.

⁵⁶ BOA, Y. MTV, 289/186.

⁵⁷ BOA, ML. EEM, 584/86.

Muhafız alayları yanında itfaiye teşkilatında da Macaristan kökenli atlar istihdam edilmiştir. İtfaiye teşkilatında yeni kurulan 4. taburda kullanılmak üzere Macaristan'dan 1895 yılında 8 Macar atı alınmıştır⁵⁸, 1907'de de 20 çift araba atı 1200 liraya alınmıştır⁵⁹.

Osmanlı At Yetiştiriciliğinde Macaristan Atlarının Katkısı

Macar atlarının, orduda ve daha küçük bir grup olarak muhafız alaylarında istihdam edilmek dışında belki de daha fazla önemsenen fonksiyonu Osmanlı atlarının ıslahıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi Osmanlı atlarında niteliksel gerileme ithalatı arttırmış, artan ithalat ise malî olarak ülkeyi zorlamaya başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti yerel kaynaklarını daha iyi kullanma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Bu da ülke atlarının ıslahını gerektirmiştir. Macaristan'dan ıslah amacıyla at ithalatı bu süreçte gündeme gelmiştir. Süvari atları, ünlü Arap atlarıyla ıslah edilmeye çalışılmaktaydı fakat özellikle nakliye atı üretmek için ülkede uygun damızlık at bulunmaması bu alanda ithalatı zorunlu kılmıştır.

1869 yılında *Memalik-i Devlet'i Âliye'de at ve kısrağ cinsinin ıslahı tedbirlerini müzakere etmek için teşekkül eden komisyonun kaleme aldığı mazbatada*; araba ve top çekmek için kuvvetli ve cüsseli atların ülkede yetiştirilebilmesinin tek yolu olarak, Avrupa'dan bol miktarda kısrağ ithali gösterilmiştir⁶⁰. Zira yeni ırk yetiştirme amacıyla aygır/kısrağ şeklinde ithal edilen Rus ve Macar atlarının önemli bir kısmı ülkede yüksek irtifalı, güçlü kuvvetli atların varlığını oluşturmak için getirilmiştir.

1876 yılında, Tuna Valisi Halil Rifat Paşa ile Cuma Kaymakamlığı arasındaki yazışmadan, at cinslerindeki bozulmanın önüne geçilmesi

⁵⁸ BOA, BEO, 667/49963.

⁵⁹ BOA, BEO, 3428/257091, Macaristan ve İstanbul itfaiye teşkilatlarının yakın ilişkisi bulunmaktaydı. 1892'de Macaristan itfaiye teşkilatının kuruluşunun otuzuncu yıl dönümü münasebetiyle, Peşte itfaiye şefi Follmann Alajos başkanlığında 63 kişilik heyet İstanbul'a bir ziyarette bulunmuştu. Bu dönemde İstanbul itfaiye teşkilatının başında da Macar Odön Szecheny'i bulunmaktaydı. Heyetin programı ve isim listesi için Bkz. BOA, Y. PRK. ZB, 11/77. Ayrıca Kemalettin Kuzucu, "Macarların 1892 Yılındaki İstanbul Ziyaretleri", II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, İBB Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 219-241. Macaristan itfaiye teşkilatı 1909 yılında da İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. BOA, İ. TAL, 464/35.

⁶⁰ BOA, İ.ŞD, 18/768.

amacıyla önerilen formül de “şöhret ve kıymeti herkesçe malum” Macar atlarıydı. Vilayet kazalarında at yetiştiriciliğine meraklı zenginler tarafından, şahsi imkânlarıyla bir Arap atı yanında birkaç da Macar kısırağı satın alınarak ıslah faaliyetleri başlatılabileceği önerilmekteydi. Bununla birlikte atların devlet tarafından Macaristan'dan satın alınarak her kasabaya maliyet fiyatıyla 2-3 Macar kısırağı ile bir de Arap atı dağıtılması, hem bölge halkı açısından daha ekonomik olacağı gibi çalışmaların yolunda gitmesi durumunda 3-5 sene içerisinde vilayetteki atların önemli bir kısmının ıslah edileceği düşünölmekteydi. Bu sayede Macaristan'dan istihdam amaçlı at ithalatına da gerek kalmayacaktı⁶¹.

II. Abdülhamid döneminde, 1889 yılında Osmanlı ülkesindeki hayvanların ıslahıyla ilgili hazırlanan bir raporda, atların ıslahı amacıyla aygır depoları kurulması önerilmekteydi. Bu depolar aracılığı ile halkın elindeki atlar ıslah edilebilecekti. Bu depolarda istihdam edilecek atlar da Arap, Percheron, Rus Orlof atları yanında Macar atları olacaktı ancak o dönemde bu depolar kurulamamıştır⁶².

1892 yılında çıkarılan ordu süvari ve topçu atlarının yetiştirilmesini içeren nizamnamede Macaristan'dan gerekli miktar damızlık atın getirtilerek vilayetlerde at yetiştiriciliğiyle uğraşan kişilere dağıtılması öngörölmüştü. Ancak Macaristan'dan alınacak atlar Anadolu'daki kısa boylu atlar ile çiftleştirilmeyecekti. Bu atlar ya Macar atlarıyla ya da yüksek boylu yerli ya da yüksek Arap atlarının ıslahı için kullanılacaktı⁶³. 1893 yılında Ziraat Bankası kredileri ile İzmit, Bursa, Biga, Kütahya ve Ankara gibi Anadolu'da önde gelen at yetiştirme merkezlerine Rusya ve Macaristan'dan damızlık at getirtilmesi girişimi görölmektedir. Ancak halkın ilgisizliği bu girişimi sonuçsuz bırakmıştır⁶⁴.

1899 yılında Osmanlı Devleti artan ithalat nedeniyle yurtiçi at varlığının tespiti ve geliştirilmesi amacıyla bir planlamaya girişmiştir. Plan doğrultusunda ülkedeki işe yarar at sayısı tespit edilecekti. İşe yaramayacak derecede niteliksiz ve cidago irtifaları 142 cm'den kısa atlar ıslah dışı bırakılacaktı. 142 cm'den yüksek ve 150 cm'den yüksek atlar tespit edilecek ve bunlar ıslah sürecine dâhil edilecekti. Sayım

⁶¹ BOA, C. İKTS, 17/848.

⁶² BOA, Y. PRK. AZI, 15/78.

⁶³ BOA, DH. MKT, 2068/14.

⁶⁴ Tan, a.g.t., s. 33.

sonucunda yaklaşık 820.000 at içerisinde 323.000 kısrağın tespit edilmiştir. Bunların da ancak %4-5'i kriterleri karşılayabilecek seviyede idi. Bu sayılar Osmanlı atlarının ıslah edilebilme işinin zorluğunu göstermektedir. Plan kapsamındaki bir diğer girişim ise üç yıl boyunca Macaristan'dan 1000 kısrağın satın alınması suretiyle, bu kısrağların Arap aygırlarıyla çiftleştirilerek yüksek boylu atlar elde edilmesiydi. Ancak bu plan doğrultusunda 1905 yılına gelindiğinde ne Arap atları ne de Macaristan'dan atlar alınabilmiştir⁶⁵.

1907 yılında Mihaliç Çiftliği'nde bulunan atların ıslahı amacıyla Macaristan'dan ikisi aygır dördü kısrağ olmak üzere 400 liraya altı at alınmıştır. Bölgedeki atların ıslahında önem taşıyan bu atlar İstanbul'a getirildiklerinde II. Abdülhamid'in emriyle alikonularak sultanın özel ahırına götürülmüşlerdir. Çiftlik de yeniden Macaristan'a at siparişi etme durumunda kalmıştır⁶⁶.

1913 yılında ise bu defa Aydın vilayetinin Macaristan'dan damızlık at ithal etme girişimi söz konusudur. Bu girişimde Macaristan'daki durum hakkında da bazı bilgiler elde edebiliyoruz. Vilayetin talebinde spesifik bir at cinsi belirtilmemişti, talep "Macar" atlarını kapsıyordu. Bu talep Peşte baş şebbenderi tarafından cevaplanmıştır. Şebbenderlik öncelikle Macaristan'da safkan Macar atı bulunmadığını belirterek talebin Arap, İngiliz veya Anglo-Norman atlarını kapsayacak şekilde revize edilmesini öneriyordu. Macaristan'da Babolna harasında yarım-kan 158-160 cidago boyunda Arap atlarıyla 168-170 cm cidagodaki İngiliz atları 6000 kuruşa satın alınabilirdi. Ancak bu haradaki atlar o sene için Avusturya'ya verildiğinden 5 veya 6 damızlık at vilayete gönderilebilirdi. Mézohégyès harasında ise yarım-kan İngiliz ya da Anglo-Norman kısrağları 3000 kuruşa istenilen miktarda satın alınabilirdi. Babolna harası idarecisinin konsolosa söylediğine göre Osmanlı Devleti, Çifteler, Sultansuyu, Çukurova ve Veziriye çiftliklerini ıslah ederek iyi bir şekilde idare etmesi durumunda Macaristan ile rekabet edebilirdi⁶⁷. Bununla birlikte Osmanlı Devleti bu yıllarda ordu yönetimindeki bu haraları Maliye Bakanlığı'na devretmişti ve bu

⁶⁵ BOA, DH. MKT, 924/30.

⁶⁶ BOA, Y. MTV, 298/75. İsmail Yaşayanlar, "19. ve 20. Yüzyıllarda Kırmastı ve Mihaliç Kazalarında At Yetiştiriciliğine Dair Veriler", OTAM, 37, (Spring 2015), s. 385 (375-396)

⁶⁷ BOA, HR. İD, 1343/8.

haralar aygır ve remont deposuna dönüştürülerek daha da zayıflatılmıştı.

Macaristan'dan ithal edilen damızlık atların büyük bir kısmı Çifteler Çiftliği'nde istihdam edilmiştir. Çiftliğe, Süvari Reisi Mehmed Paşa ile Baytar Osman Paşa marifetiyle 1884 senesinde 130 Macar kısrağı ile 2 Macar aygırı alınmıştır. 1887'de tekrar 6 Macar aygırı Macaristan'ın Babulna harasından getirilmiştir⁶⁸. 1886 yılı ocak ayında Çifteler Çiftliği'nde Arap, eski yılkı ve Macar atlarından oluşan üç yılkı sürü bulunuyordu. Ancak kötü ve özensiz bakım koşulları nedeniyle bu atlardan ancak 150-200 tay alınabilmekteydi ve bu taylardan da şartlara uygun 50-60 adet at orduya teslim edilebiliyordu⁶⁹.

1889 yılında harada 240 Macar, 44 Alman ve 324 yerli olmak üzere 610 kısra k bulunuyordu⁷⁰ 1892'de Muzaffer Paşa imzalı teftiş notunda çiftlikteki at dökümü şöyledir: Fransız, Macar, Alman ve İngiliz cinsinden 23, Arap cinsinden 5 ve yerli cinsten 29 olmak üzere 57 aygır; 2 Arap, 240 Macar, 44 Alman ve 324 yerli olmak üzere 610 kısra k ve 875 muhtelif cins erkek ve dişi tay olmak üzere toplam 1542 at⁷¹.

1900'de Babulna Harası'ndan 20 Macar kısrağı, 1901 yılında Mézohégyès'den 4 kısra k Çifteler'e getirilmiştir. 1906 yılında da Macaristan ve Rusya'dan toplamda 38 kısra k Çifteler'e alınmıştır⁷². 1908 yılında askeri amaçlarla Macaristan ve Rusya'dan satın alınan atlar içerisinde yer alan kısra klardan önce 38'i daha sonra da 66'sı Çifteler Çiftliği'ne gönderilmiştir⁷³.

Yukarıda sayılan damızlık ithalatları da çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. İhsan Abidin Çifteler Çiftliği'nde uygulanan ıslah faaliyetlerinin düzensizliğini eleştirmiştir. Ona göre getirilen bu muhtelif damızlık atları belirli bir hat üzerinde kullanılmamıştır. Bir taraftan Macar-Yerli, Macar-Rus yarım kanları; Arap-Rus yerli yarım

⁶⁸ Abidin, *a.g.e.*, s. 224.

⁶⁹ BOA, Y. PRK. HR, 9/44.

⁷⁰ Osman Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hara-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), s. 349. (333-365)

⁷¹ Köksal, *a.g.m.*, s. 348.

⁷² Tan, *a.g.t.*, s. 144.

⁷³ BOA, Y. MTV, 293/19.

kanları, yerli-Arap ve Arap-Anglo-Norman ve bunların melezleri Anglo-Norman'ın Rus ile muhtelif münasebetleri uygulanmıştır. Bu suretle amaçtan uzaklaşmış; saf ve muayyen bir ırk kalmamıştır.⁷⁴

Mahmud Şemsi'ye göre en düzenli çiftliklerden biri olarak Çifteler bile en ihtişamlı dönemlerinde; 40 aygır, 600 kısarak, 600-700 tay mevcuduyla orduya 10 senede (1887-1897) yalnız bin hayvan yetiştirebilmiştir. Şemsi, çiftlikte her çeşit aygır bulunduğu ve bu hususta hiçbir plan dâhilinde çalışılmadığından yetiştirilen atların da hiçbir ırka mensup olmadıklarını söyler⁷⁵.

Mahmud Şemsi, İngiliz safkan, Rus, Macar atları ile memleketimiz atlarını ıslah etmenin doğru olmadığı gibi hayvanlarımız için de tehlikeli olduğunu belirtir. Bu tarz ıslah çalışmaları tecrübe de edilmiştir. Sarf edilen paralar ve vakit heba edilmiştir.⁷⁶

Mahmud Şemsi, Osmanlı Devleti döneminde at cinsinin ıslahı konusunda yapılan çalışmaların başarısızlıkla sonuçlandığını kabul eder. Bu başarısızlığın sebepleri olarak da Avrupa taklitçiliğini öne sürer. Ona göre, at yetiştiriciliğinde dahi Avrupa körü körüne taklit edilmiş, memleketin iktisadi, sosyal ve coğrafi şartları dikkate alınmadan İngiliz, Macar, Rus damızlık atları satın alınarak ülke ırklarının ıslahına çalışılmıştır.⁷⁷

SONUÇ

Osmanlı Devleti, at bakımından zengin coğrafyalara hükmetmiş, bu zenginliği de iyi bir şekilde işlemiştir. 19. yüzyılda ise birçok kronik sorun yanında, ülkedeki at yetiştiriciliği de zaafa uğramıştır. At sayısında ve atların niteliklerinde gerileme olarak somutlaşan bu sorunla mücadele adına çeşitli ıslah faaliyetleri, çiftlikler açılması, ihracat yasakları gibi tedbirler alınmıştır. Acil ihtiyaçlar için ise ithalata başvurulmuştur.

Osmanlı Devleti at konusunda 19. yüzyılın ortalarından itibaren bir bakıma dışa bağımlı bir devlet haline gelmiştir. Bu bağımlılıkta ana

⁷⁴ İhsan Abidin, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁵ Şemsi, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁶ Şemsi, *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁷ Şemsi, *a.g.e.*, s. 29.

ithalat kaynaklardan birini Macaristan teşkil etmiştir. Zengin at varlığı ve sistematik politikaları ile Avrupa'nın önde gelen ihracatçısı haline gelen bu ülkeden Osmanlı Devleti orduda istihdam, tören, muhafız alayları ihtiyaçları yanında yerel ırkların ıslahı amacıyla damızlık at ithal etmiştir.

Çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı Devleti, 1860'lı yıllardan 1908 yılına kadarki yaklaşık 50 yıllık süreçte düzenli olarak Macaristan'dan askeri amaçlarla at ithalatı gerçekleştirmiştir. Bu atlar da büyük oranda I., II. ve III. ordularda istihdam edilmiştir. Bunun yanında Osmanlı padişahlarının muhafız ve tören alaylarına da yüksek boylu, gösterişli atlar Macaristan'dan ithal edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Macaristan'dan ithalatında sayısal olarak değilse de önem açısından bir diğer ithalatı damızlık amacıdır. Artan ithalat, ordu isteklerine cevap verebilecek nitelikte atların yurt içinden tedarikini zorunlu kılıyordu. Bu sebeple yerel at ırklarının ıslahı amacıyla özellikle de Çifteler Çiftliği'ne Macaristan'dan atlar alınmıştır. Ancak bu faaliyetlerin belirli bir politika çerçevesinde yürütülmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple gerek sayısal gerekse nitelik olarak istenen başarı elde edilememiştir.

Osmanlı Devleti'nin büyük çaplı at ihtiyacını karşılamada zaafa uğraması aynı zamanda büyük bir kaynağın çeşitli sebeplerle nasıl işlevini yitirdiğinin de örneğidir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda dahi Arap atlarının ihracatçısıydı buna karşın elindeki kaynağı değerlendirememiştir. Dolayısıyla Osmanlı atçılığı bakımından, sahip olunan zengin kaynakların geliştirilmemesinin, kaynağın tükenmesiyle sonuçlandığı görülmektedir.

Kaynakça

TC Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO, 2176/163189.

BEO, 3428/257091.

BEO, 667/49963.

BEO, 73/5437.

BOA, HR. TH, 8/ 81.

C. İKTS, 17/848.

DH. İD, 100/7.
 DH. MKT, 2068/14.
 DH. MKT, 924/30.
 HR. İD, 1158/55.
 HR. İD, 1343/8.
 HR. SYS, 1356/14.
 HR. TO, 126/22.
 HR. TO, 324/36.
 İ. DH, 143/7386.
 İ. DH, 513/34933.
 İ. DH, 797/64683.
 İ. HR, 274/16635.
 İ. MMS, 65/3057.
 İ. ŞD, 18/768.
 İ. TAL, 464/35.
 İ. TPH, 15/34.
 İ.ŞD, 18/768.
 ML. EEM, 584/86.
 Y. A. RES, 11/58.
 Y. MTV, 91/6.
 Y. MTV, 176/60.
 Y. MTV, 186/22.
 Y. MTV, 235/108.
 Y. MTV, 289/186.
 Y. MTV, 293/19.
 Y. MTV, 298/75.
 Y. PRK. ASK, 84/36.
 Y. PRK. AZJ, 15/78.
 Y. PRK. AZJ, 26/54.
 Y. PRK. EŞA, 28/96.
 Y. PRK. HR, 9/44.
 Y. PRK. MYD, 3/3.
 Y. PRK. ZB, 11/77.
 YB. 04, 8/94.

Kitap, Makale ve Süreli Yayınlar

Abidin, İhsan, *Osmanlı Atları*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1917.

Akay, Tolga, *Osmanlı Ordusunda At (1856-1908)*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Aureggio, E., *A travers l'élevage et les Cavaleries de l'Europe: Souvenirs Hippiques Illustrés: Missions et Voyages d'études de 1880 a 1904.*

Clarence-Smith, William G., "Horses, Mules and Other Animals as a Factor in Ottoman Military Performance, 1683-1918", *SOAS*, (1996).

Emiroğlu, Kudret-Yüksel, Ahmet, *Yoldaşımız At*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Gawlik, Heinrich- Haller, Martin-Kugler, Georg, *Habsburgs edle Rösser, Die Pferdezucht unter Kaiserin Maria Theresia und Kaiser Joseph II*, Austria 2018.

Joseph Imbart, *de L a Tour, Les haras et les remontes en Allemagne, en Autriche-Hongrie et en France*, 1902.

Köksal, Osman, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hara-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), s. 333-365.

Köstem, Reşat, *Tarihsel Sürecinde Atçılığımızın Yapısı ve Yarışçılığımızın Oluşumu*, TJK Yayınları, İstanbul, 2000.

Kuzucu, Kemalettin, "Macarların 1892 Yılındaki İstanbul Ziyaretleri", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, İBB Yayınları, İstanbul, 2015, s. 219-241.

Mehmed Asım (Peşte Baş Şehbenderi), *Macarlar ve Macaristan'a Dair Bir Risale*.

Özlü, Zeynel, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstabl-ı Âmire'nin Gelir ve Giderleri ile İlgili Bir Değerlendirme", *BİLİG*, 65, (Spring 2013), s. 259-284.

Ridgeway, William, *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse*, Cambridge University Press, 1905.

Sağlam Tekir, Hürü, *Sultanın Muhafızları*, II. Abdülhamid'in Muhafız Alayları, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.

Tan, Seda, *Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1848-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya, 2015.

Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 3. Sene, Adet: 21, 31 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.

Yaşayanlar, İsmail, "19. ve 20. Yüzyıllarda Kirmasti ve Mihaliç Kazalarında At Yetiştiriciliğine Dair Veriler", *OTAM*, 37, (Spring 2015), s. 375-396.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Türkiye’deki İlkokul/İlköğretim Programlarının Felsefi Temeller Açısından İncelenmesi (1924-2018)

Erol Çiydem* – Hakan Akdağ**

(ORCID: 0000-0001-7166-4160 – 0000-0002-7892-7733)

Makale Gönderim Tarihi
15.10.2021

Makale Kabul Tarihi
13.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çiydem, E., Akdağ, H., "Türkiye’deki İlkokul/İlköğretim Programlarının Felsefi Temeller Açısından İncelenmesi (1924-2018)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 52-81.

APA: Çiydem, E., Akdağ, H. (2021). Türkiye’deki İlkokul/İlköğretim Programlarının Felsefi Temeller Açısından İncelenmesi (1924-2018). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 52-81.

Öz

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından günümüze (2021) kadar uygulanmış ilkokul/ilköğretim programları kronolojik sıra ile şöyledir: 1924, 1926 ilkokul Programı, 1936 ilkokul Programı, 1948 ilkokul Programı, 1968 ilkokul Programı, 1998 ilköğretim Programı, 2005 ilköğretim Programı ve 2018 ilkokul Programı. Bunlar dışında 1962 ve 2015 yıllarında hazırlanmış ilkokul Program Taslakları da

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri ABD, Türkiye, eciudem@kastamonu.edu.tr.
Assist. Prof. Dr., Kastamonu University Faculty of Education, Department of Philosophical, Social and Historical Foundations of Education, Turkey.

** Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye, hakanakdag@mersin.edu.tr.
Prof. Dr., Mersin University Faculty of Education, Department of Social Studies Education, Turkey.

mevcuttur. Bunlar içerisinde bazıları sonraki yıllarda yürürlüğe konulmuştur. Söz konusu programlar çeşitli boyutlarda literatürde çalışma konusu edinilmiştir, fakat söz konusu programları bütüncül açıdan ele alarak, bunların arka planında yatan felsefi temelleri açıklamayı konu edinen çalışma yapılmamıştır. Bu eksiklikten yola çıkılarak çalışmada Türkiye'de ilköğretim programlarının hazırlanmasında etkilenen felsefeleri belirleyerek, söz konusu felsefelerin tercih edilme sebepleri üzerine değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar uygulanmış olan ilköğretim programlarını felsefi temeller açısından analiz ederek değerlendirmek amaçlanmıştır. Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi kullanılmış ve veriler doküman incelemesi yöntemi ile toplanmıştır. Verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi tercih edilmiştir. Söz konusu programlar üzerinde realizm, pragmatizm ve natüralizmin; 2000'li yıllarda hazırlanmış olan ilk iki programda ise bahsedilen felsefi akımların yanında yapılandırmacı yaklaşımın etkilerinin olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İlkokul Programı, Felsefi Temel, Eğitim Tarihi

Investigation of Primary/Primary Education Programs in Turkey in Terms of Philosophical Foundations (1924-2018)

Abstract

The primary/primary education programs implemented in Turkey from the proclamation of the Republic to the present (2021), in chronological order, are as follows: 1924, 1926 Primary School Program, 1936 Primary School Program, 1948 Primary School Program, 1968 Primary School Program, 1998 Primary Education Program, 2005 Primary Education Program and 2018 Primary School program. Apart from these, there are also Primary School Program Drafts prepared in 1962 and 2015. Some of these were put into effect in the following years. The mentioned programs have been studied in the literature in various dimensions, but no study has dealt with the said programs from a holistic perspective and explains the philosophical foundations underlying them. Based on this shortcoming, in the study, the philosophies affected in the preparation of primary school programs in Turkey were determined, and evaluations were made on the reasons for the preference of these philosophies. In this direction, the study aims to evaluate the primary school/primary education programs that have been implemented in Turkey since the proclamation of the Republic by analyzing them in terms of philosophical foundations. The historical research method was used in the study, and the data were collected by the document analysis method. The descriptive analysis method was preferred in the analysis of the data. Realism, pragmatism and naturalism on the programs

in question; In the first two programs, which were prepared in the 2000s, it was seen that there were the effects of the constructivist approach in addition to the mentioned philosophical movements.

Keywords: Primary School Curriculum, Philosophy of Education, History of Education.

1. Giriş

Eğitim Programı (curriculum) konusunda planlı çalışmalar ve hazırlıklar çok eskilere dayanmamaktadır. Söz konusu kavram, önceleri üniversitelerde okutulan dersleri veya bazı okullarda verilen kursları ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat kavramın anlamı zamanla değişime uğrayarak bir dizi içerik listesi yani müfredatın karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹ Eğitim insanlık tarihi kadar eski olsa da, eğitim programları geliştirme çabaları daha çok 19. yüzyıldan itibaren üzerinde durulan bir alan olmuştur. Tabi bunun önemli sebeplerinden birisi eğitim sistemlerinde söz konusu yüzyılda köklü dönüşüm ve gelişmelerin (okullaşma, eğitimin merkezileşmesi vb.) ortaya çıkmış olmasıdır. Eğitim programı geliştirme konusunda ilk adım olarak literatürde genellikle Bobbit'in ismi geçmektedir. O'nun 1918 yılında yayımladığı "Eğitim Programı" (The Curriculum) adlı eser, eğitimde program geliştirme alanının doğuşu olarak kabul edilir.² Eğitimde program geliştirmenin tarihsel arka planında modern ilkokulun temellerinin atılmasında önemli katkıları olan Pestalozzi; anaokulunun kurucusu olarak kabul edilen Froebel, pedagojinin gerçek kurucu ismi Herbart, Pragmatizm felsefe akımının savunucularından Dewey, yayımlamış olduğu "Eğitim Programı ve Öğretimin Temel İlkeleri" (Basic Principles of Curriculum and Instruction) adlı kitabı ile Tyler, 1962 yayımlamış olduğu "Program Geliştirme: Kuram ve Uygulama" (Curriculum Development ; Theory and Practice) isimli eseriyle Taba gibi önemli isimler yer almaktadır.³

¹Christine Strauven ve Marc Demeuse, *Eğitimde Program Geliştirme Politik Kararlardan Uygulamaya*, (Çev. Yusuf Budak), Ankara, 2016, s. 1.

² İbrahim Tuncel, "Program Geliştirmenin Kuramsal Temelleri", Hasan Şeker (Ed.), *Eğitimde Program Geliştirme Kavramlar Yaklaşımlar* (5. Baskı) içinde (19-70). Ankara, 2019, s.23-24.

³Tuncel, a.g.e., s. 24-26.

Türkiye’de hazırlanan eğitim programları ise özellikle Cumhuriyet döneminde Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında yürütülmüştür. Programların hazırlık safhası üzerinde çeşitli etkenlerin farklı boyutlarda etkileri olmuştur. Zaten başta içinde yaşanılan toplum ve dönem olmak üzere eğitim programları üzerinde çeşitli etkenlerin etkisi kaçınılmazdır. Felsefe de söz konusu etkenlerden birisidir.

Felsefenin eğitim alanındaki önemli katkılarından birisi, program geliştirme konusunda uzmanlara altyapı sağlamasıdır. Bununla bağlantılı olarak felsefe, okulların varlık sebebi, hangi konuların öğretilmesi gerektiği, öğrenenlerin nasıl öğrenebilecekleri ve öğretimde hangi yöntem ve tekniklerin kullanılması gerektiği konusunda birtakım cevapları barındırır. Eğitimciler felsefenin söz konusu cevaplarından eğitim sürecinin planlanmasında ve işleyişinde büyük ölçüde faydalanırlar. Özellikle de program geliştirmenin hemen hemen her ögesinin felsefeye dayandığı üzerinde durulan hususlardandır.⁴ Eğitim programını belirlemede hedefler belirlenirken;

- Temel varsayımlarda açıklığa varmada,
- Aday hedeflere yenilerini katmada,
- Hedeflerin iç ve dış tutarlılığını ortaya koymada,
- Hedefleri önem sırasına koymada

felsefeden büyük ölçüde faydalanılır.⁵

Eğitim felsefeleri “eğitilecek insanın doğası, onun evrendeki, toplumdaki yeri ve değeri hakkındaki başka felsefi görüşlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır”.⁶ Bunlardan eğitim programları üzerinde etkisi itibariyle üzerinde durulanlardan başlıcaları; daimcilik (pennialism), ilerlemecilik (progressivism), esasicilik (essentialism), yeniden inşacılık (reconstructionism) ve yapılandırmacılık’tır. Söz konusu eğitim kuramlarının dayandığı başlıca felsefi akımlar ise idealizm, realizm, natüralizm, pragmatizm ve varoluşçuluk olarak ön plan çıkmaktadır.

⁴Özcan Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme Kuramdan Uygulamaya*, (29. Baskı), Ankara, 2020, s. 17.

⁵Selahattin Ertürk. *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara, 1977.

⁶Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, (31. Baskı), Ankara, 2021, s. 342.

Aşağıda bahsedilen felsefi akımlar ve özellikleri hakkında kısa bilgiler ve felsefi akımlara ait başlıca özellikler verilmiştir.⁷

1.1. İdealizm

İdealizm, ismini ve temelini Antik Yunan'da Platon'un felsefinden almıştır. Tarihsel süreçte Descartes'ten Berkeley'ye, Kant'tan Alman idealistlere kadar idealizmin pek çok temsilcisi vardır.⁸ Aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere idealist eğitim anlayışında okulun önemli hedeflerinden birisi entelektüel yaşamın geliştirilmesidir. Bu doğrultuda sınıf ortamında yaşamın gerçeklerinden ziyade ideal olanın sunulması öğrencilerin akıllarını ve iradelerini geliştirecek olanakların yaratılması hedeflenir.⁹ İdealist bir eğitimde merkezde konular, dersler, evrensel doğrular ve bunları aktaracak öğretmen bulunmaktadır.¹⁰

İdealizm		
Eğitim Felsefesi	Hedefler	Uygulama

⁷ Felsefi akımlar hakkında bilgi verilirken şekil ve içerik olarak tabloların oluşturulmasında özellikle Cevizci'nin "Eğitim Felsefesi" isimli eserinden esinlenilmiştir. Bkz. Ahmet Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, (5. Baskı), İstanbul, 2018. Tablodaki bazı bilgiler söz konusu eserle büyük ölçüde benzerlik göstermekle birlikte, tablolarda ilgili felsefi akımlara ait bilgilere yine literatürdeki çeşitli eserlerden faydalanılarak yenileri de eklenmiştir. Yararlanılan başlıca eserler için bkz. İbrahim Arslanoğlu, *Eğitim Felsefesi*, (2. Baskı), Ankara, 2018; Kemal Bakır, *Eğitim Felsefesi*, (6. Baskı), Ankara, 2021.; Mustafa Güçlü, *Eğitim Felsefesi*, (4. Baskı), Ankara, 2020.; Rıdvan Küçükali, *Eğitim Felsefesi*, Ankara, 2021.; Faruk Manav, *Eğitim Felsefesi*, (3. Baskı), Ankara, 2020.; Nel Noddings, *Eğitim Felsefesi*, (Çev. R. Çelik), Ankara, 2017. Veysel Sönmez, *Eğitim Felsefesi*, (12. Baskı), Ankara, 2014; Mustafa Ergün ve Ahmet Çoban, *Eğitim Felsefesi*, (2. Baskı), Ankara, 2020.

⁸Oya Esra Bektaş, İdealizm ve Eğitim. F. Manav (Ed.). *Eğitim Felsefesi* (3. Baskı) içinde (21-34), Ankara, 2020, s. 21.

⁹Nur Mala, *Cumhuriyetten Günümüze İlköğretim Programlarının Faydacı ve İlerlemeci Ekole Uygunluğu Bakımından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 2011, s. 50.

¹⁰Sönmez, a.g.e., s. 75.

Daimicilik

- Adil bir toplum düzeninin inşası.
- Entelektüel ve manevi potansiyelin gelişimi
- Nitelikli, iyi yetişmiş ve uzman öğretmenler,
- Aydın ve lider kişiler yetiştirmek
- Sokratik yöntem ve mantıksal akıl yürütme
- Öğretmen merkezli eğitim
- Hiyerarşik ve konu odaklı müfredat,
- Otoriter bir eğitim. (s. 27)
- Tarih, edebiyat ve sanatta aklın üstün ürünleri sayılan eserler öğrencilere okutulmalı ve onların bu eserleri ezberlemeleri sağlanmalı
- Değerler evrenseldir, değiştirilemezler. Değerlerin kaynağı tarih, edebiyat, din ve felsefe gibi kültürel alanlara önem vermek.
- Her yerde kalıcı bir önem ve değere sahip şeylerin öğretimi
- Çocuklara dünyanın maddi ve manevi ebediliklerinin öğretimi
- “Büyük Eserler” yani Klasiklerin okutulması

1.2. Natüralizm

Natüralizm, Avrupa'da Aydınlanma Dönemi filozoflarından Rousseau'nun ortaya koyduğu görüşlerden teşekkül etmiştir. Aşağıda verilen tablodan da anlaşılacağı üzere natüralizmde gerçeklik ve hakikatin başka bir âlemden ziyade doğada olduğu kabul edilir. Natüralist felsefenin odağında insan doğasına yönelik tartışmalar bulunmaktadır. Natüralist eğitim kuramında nihai erek, ahlaki açıdan özgür ve bu anlamda özerk bireyler, yani bireysellik ile toplumsallık arasında bir denge unsuru olan mutlu yurttaşlar yetiştirmektir.¹¹

Natüralizm

¹¹Bakır, a.g.e., s. 16.

Eğitim Felsefesi	Hedefler	Uygulama
İlerlemecilik	<ul style="list-style-type: none"> Çocuğun yeteneklerine ve ilgilerine uygun olarak doğal bir biçimde gelişeceği bir terbiye İnsanın durumunu iyileştirmek amacıyla doğal dünyaya ilişkin bilgiyi temele alan bir eğitim 	<ul style="list-style-type: none"> Öğrenci merkezli eğitim Öğrenenin ihtiyaçlarına, ilgilerine dikkat etme İyi ve dikkatli bir biçimde düzenlenmiş çevrede zamana, mekâna ve kullanılan malzemeye ayrı bir özen gösterme Gözlem ve deney yoluyla bir şeyleri keşfederek öğrenmeye önem verme Kişisel ve duyuşsal deneyimlere vurgu Çocuğun ilgi, ihtiyaç ve doğasına göre hazırlanan müfredat

1.3. Pragmatizm

Kökleri 18. yüzyıla kadar giden Pragmatizm'in isim babası Jeremy Bentham'dır.¹² Yine bu felsefenin biçimlenmesinde John Stuart Mill'in önemli katkıları olmuştur. Nitekim, pragmatizmin dünya genelinde tanınmasını sağlayan William James "Pragmatizm" isimli eserini "zihnin pragmatik açıklığını ilk kez kendisinden öğrendiğim ve bugün hayatta olsaydı onu liderimiz olarak düşünmekten zevk duyduğum John Stuart Mill'in anısına" diyerek Mill'e ithaf etmiştir.¹³ Pragmatizmin önemli temsilcilerinden bir diğeri olan John Dewey, işlevselciliği okul psikolojisine uyarlayarak eğitim sistemi içerisinde öğrencilerin ihtiyaçlarının daha iyi nasıl karşılanacağı üzerine bir model geliştirmiştir. Buna göre eğitim yaşamın bizzat kendisidir. Bu anlamda okul yaşamı gerçek yaşamda olduğu gibi aynı kaideler üzerine temellenmelidir.¹⁴ John Dewey, William H. Kilpatrick, John Childs ve Boyd Bode

¹²Kemal Bakır, *Demokratik Eğitim John Dewey'in Eğitim Felsefesi Üzerine*, (4. Baskı), Ankara, 2015, s. 11.

¹³James, 2003'ten akt. Bakır, *Demokratik Eğitim John Dewey'in Eğitim Felsefesi Üzerine*, s. 11.

¹⁴Bakır, a.g.e, s. 27.

öncülüğünde ilerlemecilerin başlıca üzerinde durdukları noktalardan birisi öğrenenin konudan daha önemli olduğudur. Onlar Rousseau gibi filozoflardan esinlenerek öğrenci merkezli okulu oluşturmuşlardır.¹⁵ Pragmatizmden temel alan iki farklı eğitim kuramı/yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi ilerlemecilik diğeri ise yapılandırmacı yaklaşımdır. Yapılandırmacılık 1950'lerden itibaren yeni eğitim hareketi kavramının ortaya çıkmasıyla şekillenmiştir. Piaget, Vygotsky, Bruner gibi akımın öncüleri 20. yüzyılın ikinci yarısına girerken görüşlerini ortaya koymuşlardır. Fakat yapılandırmacı yaklaşımın 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren toplumların ve eğitim politikası ortaya koyan isimlerin gündeminde olduğu ifade edilebilir. Yapılandırmacı yaklaşımda öğrenme aktif bir süreç olarak kabul edilmiştir. Buna göre; öğrencilerin kendi bir takım deneyimler ve bu deneyimlerden oluşmuş bilişsel yapılarıyla sınıfa geldikleri kabul edilir. Öğrenci eğitim-öğretim sürecinde yeni öğrendiği bilgi ve deneyimleri öncekilerle ilişkilendirerek bilişsel yapısını düzenler.¹⁶

Pragmatizm		
Eğitim Felsefesi	Hedefler	Uygulama

¹⁵Peter F. Oliva ve William R. Gordon, *Program Geliştirme*, (Çev. Ed. Kerim Gündoğdu), Ankara, 2018.

¹⁶Mehmet Arslan, "Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40(1), (1990), s. 46.

İlerlemecilik

- Öğrencilere kendi bilgi ve kavrayışlarını inşa etme imkânı sağlamak
- Onlara bilgilerini, halihazırda bilmekte ve inanmakta oldukları şeylerle yeni temasa geçtikleri olay ve faaliyetlerin karşılıklı etkileşimi üzerinden yapılandırma imkânı temin etmek
- Öğrencileri yurtsever ve akıllı yurttaşlar haline getirmek
- Sürekli değişime açık olma
- Demokrasiyi gerçekleştirme
- Öğrencilerin kendi yaşantıları yoluyla zihinlerini ve gizil yeteneklerini geliştirme

- Konu-bilgi yerine faaliyet-deneyime dayalı eğitim süreci
- Öğrencileri başkalarıyla anlamlı etkileşimler içine sokacak bir öğrenme çevresi yaratmak
- İşbirliğine dayalı, proje temelli, problem çözme amaçlı, dosya sunumu üzerinde gerçekleşen modern eğitim-öğretim tekniklerini kullanmak
- Öğrenmenin sosyal bağlamına dikkat edip buna ayrı bir özen göstermek
- İşe geniş kapsamlı fikir, iş ve çalışmalarla başlayıp, ayrıntılı bir şekilde ele alınıp incelenmeyi gerektiren ayrıntılara geçmek.
- Öğrenci merkeze alınmalı
- Okul yaşamın bizzat kendisidir gerçeğinden hareketle yaşamdaki her türlü olgu ve olaylar eğitim ortamına getirilmeli
- Demokratik eğitim ortamı sağlanmalı

Yapılandırmacılık

- Öğrencilerin kendi bilgi ve kavrayışlarını inşa etmesi

- Öğrenci merkezli eğitim
- Eğitim programı, bireysel özgürlük ve seçimler içeren deneyimler ve konulardan oluşur
- Öğretmeni görevi öğrencinin kendisini tanınmasına yardım etmek olmalı

- Öğrenme aktif bir süreçtir

1.4. Realizm

Realizm, bilinçte mevcut olandan ayrı nesnel bir gerçekliğin var olduğunu kabul eden bir felsefi akımdır.¹⁷ Temellerini Antik Yunan filozoflarından biri olan Aristoteles'ten alan realizmde eğitim bilgi ile eş anlamlı tutulmuş gibidir. Bilginin doğruluğu ve her yerde aynı olması gerektiğinin savunulduğu realist eğitim anlayışında bilgiye ulaşmada duyar ve bilimsel yöntem önemlidir.¹⁸

Realizm		
Eğitim Felsefesi	Hedefler	Uygulama
Esasçılık	<ul style="list-style-type: none"> • Geçmişte elde edilen kesin doğrular, yeni kuşaklara aktararak hem değişme önlenmeli hem de kuşaklar arası çatışma engellenmelidir. • Kişinin toplumsallaşmasını sağlama • Başat kültürel değerleri kazandırma • Kültürel mirası koruma • Bilgi ve becerili insanlar yetiştirme 	<ul style="list-style-type: none"> • Öğretilecek bilgiler gerçeği yansıtmalı ve organize edilmiş olmalı • Öğretmen konunun uzmanı olmalı • Öğretmen merkezli eğitim • Eğitim, mesleğe ve vatandaşlığa hazırlamalı • Otoriter eğitim • Düzen ve disiplin • Eleştirel düşünme

¹⁷Sabri Büyükdüvenci, "Realizm ve Eğitim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22(1), (1989), s. 135.

¹⁸Dilek Başerer, "Realizm ve Eğitim", F. Manav (Ed.). *Eğitim Felsefesi* (3. Baskı) içinde (35-46), Ankara, 2020, s. 39.

-
- Okul, aklın gelişimine önem vermelidir.
-

1.5. Varoluşçuluk

Varoluşçuların karşı durduğu başlıca husus; eğitimi yönlendirmek, görevleri sıralamak, kaderi öngörmek ve insanlığın evrendeki rolünü tanımlamak gibi önceden şekillendirilmiş insan doğası anlayışıdır. Varoluşçuların vurgu yaptığı başlıca şey, insanlığın özgürlüğüdür.¹⁹ Varoluşçular genellikle sistemin üstünlüğü ya da herhangi bir sistemde bireylerin konumundan ziyade bireylerin kendilerini tanımlarken özgürlüklerini nasıl kullandıklarına odaklanmışlardır.²⁰ Varoluşçuluk felsefi akımının eğitim anlayışında; *“gerçek bir eğitimin, öğretmenler ya da eğitimciler öğrencilerini birtakım mekanik usullerle, gayri insani kimi yapılar üzerinden toplumun ve teknik kurumların ihtiyaçlarına uydurmaktan, bütün öğrencilerin örnek bir şekilde başarılı, zeki, uyumlu ve başkaları tarafından takdir edilen kimseler olmalarını istemekten vazgeçtikleri zaman ortaya çıkacağı savunulur”*.²¹

Varoluşçuluk

Eğitim Felsefesi	Hedefler	Uygulama
Yapılandırmaçılık	<ul style="list-style-type: none"> • İnsanın kendi kendini tanıması, araştırması • Kişinin seçimlerini özgürce yapması ve 	<ul style="list-style-type: none"> • Öğrenci merkezli eğitim • Eğitim programı, bireysel özgürlük ve seçimler içeren deneyimler ve konulardan oluşur

¹⁹Noddings, a.g.e., s. 62.

²⁰Noddings, a.g.e., s. 62.

²¹Cevizci, a.g.e., s. 153.

<p>hayatını anlamlandırması</p> <ul style="list-style-type: none"> • Öğrencinin ben bilinci kazanmasını temin etme 	<ul style="list-style-type: none"> • Öğretmeni görevi öğrencinin kendisini tanımaya yardım etmek olmalı • Doğrudan bir öğretim ve yüz yüze ilişki • Diyalojik bir yöntem anlayışı
---	--

2. Problem Durumu

Türkiye’de ilköğretim programlarını çeşitli felsefi akımlar ya da eğitim felsefeleri açısından analiz eden çalışmalara rastlanmaktadır.²² Ancak programların tamamını felsefi temeller açısından ele alıp inceleyen çalışma bulunmamaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmada, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından günümüze (2021) kadar uygulanmış ilköğretim programları üzerinde hangi felsefi akımların etkisi vardır sorusuna cevap aranmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın alt problemleri aşağıdaki sorulardan oluşmaktadır:

1-1924 ilköğretim Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

2-1926 ilköğretim Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

3-1936 ilköğretim Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

4-1948 ilköğretim Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

²² Örneğin bkz. Mala, a.g.t.; ayrıca Cumhuriyet’in ilanından 2005 yılına kadar uygulanmış ilköğretim programlarını eğitim felsefeleri açısından ele alan bir çalışma tespit edilmiştir. Bkz. Özgür Ulubey ve Necdet Aykaç, “Türkiye Cumhuriyetin İlanından 2005’e Eğitim Felsefelerinin İlköğretim Programlarına Yansımaları”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(3), 1173-1202. Bahsedilen çalışmadan farklı olarak araştırmamızda ele alınan dönem biraz daha ileriye (2018) götürülmekle birlikte ilköğretim programlarının analizi temel felsefi akımlar üzerinden yapılmıştır.

5-1968 İlkokul Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

6-1998 İlkokul Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

7-2005 İlkokul Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

8-2018 İlkokul Programında benimsenen felsefi akım/akımlar nelerdir?

Elbette eğitim programları hazırlanırken o programın hazırlık sürecinde nasıl bir felsefeden hareket edildiği oldukça önemlidir. Özellikle de tarihsel süreçte eğitim programları üzerinde etkisi olan felsefi akımların bilinmesi ve söz konusu akımların tercih sebepleri eğitimciler, eğitimde politika yapıcılar ve bu konuda çalışma yapan araştırmacılar için oldukça kıymetlidir. Bu tür çalışmalar geçmişteki eksik veya hataların fark edilmesini sağladığı gibi gelecek açısından da bahsedilen kesimlerin yapacakları eğitim programları ile ilgili yapacakları çalışmalara/değişikliklere rehberlik edecektir. Ayrıca çalışma Türk Eğitim Tarihi alanına katkı sağlayacaktır.

3. Çalışmanın Amacı

Tablolardan anlaşılacağı üzere eğitim ile felsefe arasında oldukça yakın ilişki vardır. Her şeyden önce kimi neden nasıl eğitmeliyiz gibi genel bir soru felsefenin ilgi alanına girer. Bu soruya verilecek cevaplar eğitim-öğretim sürecinde hedeflerin ve eğitim durumunun belirlenmesinde, içeriğin oluşturulmasında belirleyici bir etkiye sahiptir. Onun içindir ki eğitim sisteminin bir parçası olan okullarda uygulanan eğitim programları üzerinde programların uygulandığı dönem ve koşullar uyarınca belli felsefeler etkili olmuştur. Buradan hareketle bu çalışmada başlıca amaç Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından günümüze (2021) kadar uygulanagelmiş ilkokul/ilköğretim programları üzerinde etkili olan felsefeleri belirlemektir.

4. Yöntem

4.1. Araştırma Modeli

Çalışma, nitel araştırma metodlarından tarihsel araştırma deseni üzerinde kurulmuştur. Tarihsel araştırma deseninde amaç tarihi değer taşıyan veriyi manipüle etmeden geçmişte ne olduğunu anlamaktır.²³

4.2. Veri Kaynağı

Çalışmanın başlıca verilerini Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar uygulanagelmiş ilköğretim programları oluşturmaktadır. Veriler doküman incelemesi yöntemi ile toplanmıştır. Çalışmanın verilerine çeşitli kütüphaneler, sahaflar, kütüphanelerin (Atatürk Kitaplığı) dijital arşivleri veya Milli Eğitim Bakanlığı'nın resmi internet sayfası vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Çalışma Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi boyunca günümüze kadar uygulana gelmiş olan ilköğretim programlarını (1924, 1926 İlkokul Programı, 1936 İlkokul Programı, 1948 İlkokul Programı, 1968 İlkokul Programı, 1998 İlköğretim Programı, 2005 İlköğretim Programı ve 2018 İlkokul Programı) konu edinilmiştir. Bahsedilen programlar dışında hazırlanan iki taslak program ile 2000'li yıllarda güncelleme çalışması yapılan bazı derslerin öğretim programları çalışmaya dahil edilmemiştir. Ayrıca bahsi geçen programların analizi sadece programlardaki genel amaçlar, hedefler ve ilkeler bölümleri dikkate alınarak yapılmıştır. Bazı programlarda genel amaçların yanında programın vizyonu veya perspektifi gibi açıklamaların yer aldığı bölümler bulunmaktadır. Bu başlıklar da yapmış olduğumuz analiz sürecinde dikkate alınmıştır. Ancak tek tek her bir dersin öğretim programı ve programlardaki ölçme değerlendirme yaklaşımları analiz sürecine dahil edilmemiştir. Bunun en önemli sebebi söz konusu her bir dersin öğretim programının ve programlardaki konuların tek tek analizinin çok daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmesidir.

4.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada verilerin toplanmasında doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi tekniğinde doküman olarak adlandırılan

²³Jack R. Farenkel and Norman E. Wallen, N, *How to Design and Evaluate Research in Education*, Boston, 2009, s. 532.

kaynaklar araştırmacının amacına uygun bir şekilde kod ve temalara ayrılarak ilişkisel yapıların oluşturulması amaçlarıdır.²⁴ Bogdan ve Biklen (2007) ile Yıldırım ve şimşek (2008) kod ve temaların görüşme soruları, araştırma sorusu vb. durumlarla önceden belirlenmesi durumunda bunun betimsel analiz olacağını belirtmişlerdir.²⁵ Bu çalışmada kod ve tema oluşturulmasa da felsefi akımlara ait özellikler literatüre dayalı olarak önceden tespit edilmiştir. Tespit edilen özellikler bağlamında incelenen ilkokul programlarında yer alan amaç/prensip/ilke/vizyon bölümlerindeki ifadelerle eşleştirilmiştir. Bu anlamda çalışmada veriler betimsel analize tabi tutulmuştur.

5. Bulgular

5.1. 1924 İlkokul Programı (İlk Mekteblerin Programı)

Cumhuriyet Dönemi'nde ilkokullara yönelik ilk müfredat programı 1924 yılında "İlk Mektep Müfredat Programı" ismi ile 1924 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Bu program bir nevi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde uygulanmış olan ilkokul programlarının devamı niteliğindedir. Bu programda amaçlar veya prensipler gibi başlıklara yer verilmemiş sadece okutulacak dersler ve derslerin konuları verilmiştir.²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915 yılında hazırlanmış olan Mekatib-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi'ne 1923 yılında öğretim yöntemleri ile ilgili iki madde daha eklenmiştir. Bu maddelerdeki belli başlı vurgular dikkate alındığında Milli Mücadele yılları ve Cumhuriyete geçişle birlikte eğitim sistemi üzerinde pozitivist ve pragmatist felsefenin etkilerini görmek mümkündür.²⁷ Söz konusu eklenen maddeler içerisinde örneğin; çocuklara yeteri kadar alıştırma yaptırılmasının gerekliliği, öğrencilerin yetenekleri ve bilinçleri arasında bağ kurulması gerektiği ve duygusal eğitime aşırıya kaçmaktan sakınılması gibi vurgular bulunmaktadır.²⁸ 1924 programının bahsedilen talimatnamedeki hususlar dikkate alınarak uygulanmış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte programda derslerin içeriği ve açıklaması

²⁴Farenkel and Wallen, a.g.e, s. 471.

²⁵Robert C. Bogdan and Sari K. Biklen, *Qualitative Research for Education*. Boston, 2007.; Ali Yıldırım ve Hasan şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, 2008.

²⁶ Bkz. İlk Mekteblerin Müfredat Programı, İstanbul, 1340, s. 3-95.

²⁷Mala, a.g.t., s. 85.

²⁸Mala, a.g.t., 75-76.

yapılırken öğretmenlere yapılan öneriler program üzerinde pragmatizmin yansımaları olarak ön plana çıkmaktadır. Bunun bir örneği; hendese dersinde çocuklara birtakım kavramların kuru kuruya tarifinin verilmesi yerine onlara bazı basit hendese şekilleri yaptırılarak yahut bahçede hendesi şekiller inşa edilerek çocukların böylece müşahede, mukayese ve dikkat kabiliyetlerinin artırılmasına çalışılması gerektiğine yönelik ifadelerdir.²⁹

5.2. 1926 İlkokul Programı (İlk Mekteblerin Müfredat Programı)

Cumhuriyet Dönemi'nde ilkokul programlarında esaslı ilk değişiklik 1926 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda hazırlanmış olan 1926 ilkokul programı önemlidir. Bu program belli bir hazırlık evresi sonucunda oluşturulmuştur. Söz konusu hazırlık sürecinde 1926 yılında toplanmış olan III. Heyet-i İlmiye toplantısı önemlidir. III. Heyet-i İlmiye Toplantısı sonucunda "Talim ve Terbiye Kurulu" kurulması kararlaştırılmıştır. İşte 1926 İlkokul Programı'nın hazırlanmasında Talim ve Terbiye Kurulu'nun çalışmaları oldukça etkili olmuştur. Kurulun daha ilk toplantısında ilkokulların programının değiştirilmesi görüşülmüştür.³⁰ Nihayetinde Kurul'un öncülüğünde çeşitli ülkelerin ilkokul/ilköğretim programları da incelenerek yeni bir ilkokul programı hazırlığı çalışması başlatılmıştır. Çalışmalar sonucunda hazırlanan İlkokul Programı önce birkaç okulda denenmiş, 1927 yılından itibaren de bütün ilkokullarda uygulanmaya başlanmıştır.³¹

Söz konusu programda genel amaçlar ya da prensipler gibi başlıklar bulunmamaktadır. Ancak mukaddime başlıklı programın genel hatlarının verildiği açıklama kısmında 6 madde sıralanmıştır. Bu maddeler incelendiğinde 1926 İlkokul Programı üzerinde pragmatizm felsefi akımının etkilerini görmek mümkündür. Örneğin; 4. maddede; *"eski programlarda 'iş esaslarına' ve talebenin şahsi mesai ve faaliyetine lüzumu kadar itina edilmemiştir. Yeni programlarda bu noktalara da hususi bir ehemmiyet verilmiştir. Bütün derslerin talebeyi 'şahsi mesai'ye teşvik edecek bir surette tedrisi, tedrisatta imkân müsait olduğu derecede talebenin "şahsi alaka"larının nokta-ı hareket ittihaz edilmesi*

²⁹ İlk Mekteblerin Müfredat Programı, 1340, s. 19.

³⁰ İlk Mekteblerin Müfredat Programı, 1340, s. 71.

³¹ İlk Mekteblerin Müfredat Programı, 1340, s. 72.

esaları kabul edilmiştir. El işleri – resim derslerine, talebede el hünerini tenmiye (artırmak) edecek onlara tasvirlerini maddi surette ifade edebilmek iktidarını verecek ve bilhassa diğer dersleri canlandırarak mühim bir terbiye amili olmak üzere hususi bir kıymet atfedilmiştir. Talebenin dersleri, imkân mertebesinde bizzat işleyerek, bizzat zihni faaliyette bulunarak öğrenmesi yeni programın en bariz seciyesidir”³² ifadeleri o dönem hazırlanan programda pragmatizmin yansımalarıdır. 1924 yılında Pragmatizmin öncü isimlerinden John Dewey’in Türkiye’ye daveti ve onun eğitim sistemi üzerine incelemeleri ile önerilerini barındıran raporu, o yıllarda söz konusu felsefi akımın eğitim sisteminin bileşenleri üzerindeki etkisinin kaynaklarından birisini oluşturmuştur. Dewey, hazırlamış olduğu raporda ilk mekteplerle ilgili şu önerilerde bulunmuştur: “Müfredat programları memleketin muhtelif mıntıkalarında mahalli ilcaat ve ihtiyacata intibak edecek surette tadil olunmalıdır. Böyle olmazsa mektep dersleri ile talebenin hayatı arasında bir irtibat husule gelmez ve dersler, ne çocukların ameli ihtiyaçlarına tekabül eder, ne de onların alaka ve dikkatlerini celp edecek bir şekil alabilir”.³³

5.3. 1936 İlkokul Programı

Türkiye’de 1930’lu yıllardan itibaren siyasi, iktisadi ve sosyal alanda önemli dönüşümler yaşanmıştır. Elbette söz konusu değişikliklerin eğitim sistemi üzerindeki etkileri kaçınılmaz olmuştur. Bu durum hazırlanmış olan yeni programda ilkokulun hedefleri bölümünde şu şekilde açıklanmıştır: “Büyük Önder Atatürk’ün yarattığı Türk Devrimi’nin muhtelif hamleleri, Türkiye Cumhuriyeti’nde bütün millet fertlerinin müşterek malları olması lazım gelen yeni ve önemli kıymetler getirdi. Türk Devrimi’nin zaruri kıldığı yeni ihtiyaçlar karşısında ilkokul programlarında da muhtelif bakımlardan yeni değişiklikler yapılması lazım geldi”.³⁴ Yani 1926 İlkokul Programı’nın o dönemki ihtiyacı karşılayamadığı ve birtakım eksiklikleri barındırdığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine 1935 yılında bir komisyon oluşturularak ilkokul programının yenilenmesi çalışmalarına başlamıştır. Program hazırlıkları esnasında göz önünde tutulacak başlıca üç unsur; Cumhuriyet Halk

³²İlk Mekteplerin Müfredat Programı, İstanbul, 1926, s. 4.

³³John Dewey, Türkiye Maarifi Hakkında Rapor, İstanbul, 1939, s. 22.

³⁴İlkokul Programı, İstanbul, 1936, s. 5.

Partisi programındaki esaslar, yeni pedagojik gelişmeler ve ortaokul müfredat programları olarak belirlenmiştir.³⁵ Hazırlıklar sonucunda tamamlanan program 1936 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Önceki programlara göre önemli yeniliklerden birisi, ilkokulun amaçları ile eğitim ve öğretim ilkeleri içinde öğrencilerin gelişim özelliklerinin dikkate alınmış olmasıdır.³⁶

Hazırlanmış olan 1936 İlkokul Programı'nda "ilkokulun hedefleri" bölümü 8 maddeden oluşmakta ve bu maddelerin ikisinin toplam 7 alt maddesi bulunmaktadır. Ayrıca "ilkokulun eğitim ve öğrenim prensipleri" bölümü toplam 19 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin toplamda 19 tane de alt maddesi bulunmaktadır. Okutulan derslere bakıldığında ise ilkokulların birinci devresinde³⁷ 6 farklı ders okutulurken bu ders sayısının ikinci devrede³⁸ 11'e yükseldiği görülmüştür.

İlkokul Programında yer alan "ilkokulun hedefleri" incelendiğinde 5 farklı maddenin çeşitli felsefelerle ilişkilendirilebileceği görülmüştür. İlkokulun hedefleri bağlamında programda başlıca etkili olan felsefi akımların realizm ve pragmatizm olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; programın ilk hedefi; *"eğitim siyasamızda temel taşı bilimsizliği gidermektir. Kültür işinde, her gün daha çok çocuk ve yurttaş okuyup yetiştirecek bir program güdülecektir. ... Öğretmen bulunduğu yerde okumamış, yetişmemiş yurttaş bırakmamalıdır"*³⁹ şeklinde belirtilmiştir. Bu cümledeki kültüre yapılan vurgu, yurttaş yetiştirme ve bununla okuryazarlık oranının artması arasında kurulan ilişki realizmin eğitim programındaki tezahürü olarak gösterilebilir. Nitekim realizmin eğitim kuramı esasılıkta, okulun en temel misyonunun insanlık kültürünün temel unsurlarını aktarıp korumak olduğu savunulur (Cevizci, 2018: 49).⁴⁰ Başka bir ifadeyle okul, rasyonelliğin geliştirildiği kurumların başında gelir. Bir diğer örnek ise programın 4. hedefi olarak gösterilen şu cümledir: *"Okulda sırf nazarî, ameli hayatta kıymeti az bilgilerle*

³⁵Mala, a.g.t., s. 96.

³⁶Mehmet Gültekin, "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programlarındaki Gelişmeler", M. Gültekin (Ed.) *Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programları* içinde (2-75), Ankara, 2020, s. 21.

³⁷Birinci devre, ilkokulun ilk üç sınıfını ihtiva etmektedir.

³⁸İkinci devre ilkokulda 4. ve 5. sınıfları ihtiva etmektedir.

³⁹*İlkokul Programı*, İstanbul, 1936, s. 6.

⁴⁰Cevizci, a.g.e., s. 49.

talebinin zihnini doldurmak yolundan gidilmeyerek her çocuğu hayatta bir aile ferdi, bir meslek adamı ve bir yurttaş sıfatıyla kendisine düşen işlerde ve ödevlerde azami başarıllık göstermek için en lüzumlu ve en zaruri olan bilgiler, itiyatlar, maharetlerle teçhiz etmenin, bu bilgilerden, itiyatlardan maharetlerden azami derecede istifade yolunu kendisine öğretmenin önemini belirtmektedir".⁴¹ Okul bizzat yaşamın kendisidir anlayışının olduğu ve çocuklara hayatta kendilerine lazım olacak faydalı bilgilerin öğretilmesi gerekliliğinin savunulduğu pragmatizm ile ilgili cümle arasındaki paralellik açıkça bellidir. Ayrıca bu cümleler realizm felsefi akımı ile de ilişkilendirilmiştir. Nitekim realist eğitim anlayışına göre her disiplinle ilgili öğretilecek bilgilerin gerçeği yansıtması önemlidir. Bununla birlikte disiplinlerle ilgili içerik de öğrencinin gelişimine, hazırbulunuşluğuna, öğrenme-öğretme ilkelerine göre düzenlenmiş olmalıdır.⁴²

Programda "ilkokulun eğitim ve öğrenim prensipleri" bölümü incelendiğinde ise buradaki 7 madde pragmatizm ya da natüralizm felsefi akımları ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin 2. prensip maddesinde; *"İlkokul, bir topluluk, bir cemiyet örneğidir. Onun için okulda canlı bir cemiyet hayatı yaşamalıdır. Çocuklar, yalnız başlarına yaşamak için değil milli bir camiada ve herhangi bir meslekte yaşamak ve o camia içinde yapıcı ve başarılı bir rol ve ödev almak için yetiştirildiklerine göre çocukların okulda toplu bir cemiyet hayatı yaşamakta olmalarından istifade edilerek onları yetiştirirken topluluk hayatının icaplarına göre bir eğitim sistemi takip olunmalıdır"*⁴³ cümlelerine yer verilmiştir. Bu cümleler programda toplumcu bir yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir. Bu da natüralizm felsefi akımındaki yaklaşımlardan toplumu bireye göre önceleyen yaklaşım ile örtüşmektedir. Ayrıca prensiplerin 8. maddesinde; *"ilkokulda bütün dersler çocukların seviyesine uygun olarak verilecektir"*⁴⁴ ifadeleri de programda natüralizmin yansımasıdır. Çocuklara pratik bilgilerin öğretilmesi gerektiği ve *"okul, çocuğu en geniş bir ölçüde faaliyete, yaratmaya ve işe sevk edecek canlı bir muhit olmalıdır"*⁴⁵ şeklindeki cümle ise programda

⁴¹İlkokul Programı, İstanbul, 1936, s. 12.

⁴²Sönmez, a.g.e., s. 88.

⁴³İlkokul Programı, İstanbul, 1936, s. 22.

⁴⁴İlkokul Programı, İstanbul, 1936, s. 27.

⁴⁵İlkokul Programı, İstanbul, 1936, s. 23.

pragmatizmin karşılık bulmuş halidir. 1936 programında önemle vurgulana hususlardan birisi kültür ve kültürel mirasın aktarımıdır. Bu anlamda ise programda realizm felsefi akımının izlerini görmek mümkündür.

5.4. 1948 İlkokul Programı

Türkiye'de 1946 yılından itibaren çok partili hayata geçiş ve bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrası gerek dünya genelinde gerekse ülke özelinde yaşanan siyasi, iktisadi ve toplumsal değişimler eğitim programlarının güncellenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. 1950'lerde daha fazla netleşecek olsa da Türkiye üzerinde 1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi ve toplumsal açıdan etkilerini görmek mümkündür. Bunun örneklerinden birisi 1948 İlkokul Programı'dır. Bu programın hazırlanışında Milli Eğitimin Amaçlarının Amerika Birleşik Devletleri'ndeki modele benzediği ifade edilmiştir.⁴⁶

Hazırlıklar sonucunda tamamlanan program 1948 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. 1948 İlkokul Programı'nda 1936 İlkokul Programı'ndan farklı olarak "ilkokulun hedefleri" bölümüne yer verilmemiş iken önceki programda olduğu üzere "ilkokulda eğitim ve öğretimin ilkeleri" bölümü altında 17 madde bulunmaktadır. Bu 17 ilkenin 14'ü 1936 İlkokul Programında da yer almaktadır. Yeni eklenenler ise kişiliği sağlanmasına uygun çevre ilkesi, okul ve ailenin iş birliği ilkesi ve kişilik (şahsiyet) ilişkisidir.⁴⁷ Toplam 17 madde altında 27 de alt madde verilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nin dördüncü ilkokul programı niteliğindeki 1948 İlkokul Programının ilkeleri analiz edildiğinde program üzerinde realizm ve pragmatizm felsefi akımlarının etkileri olduğu belirlenmiştir. En başta kültüre ve kültürel mirasın aktarımına yapılan vurgu programda realizmin yansımaları olarak görülebilir. Örneğin, 1. maddede; *"İlkokul çocuklara milli kültürü aşilamak mecburiyetindedir. İçinde yetişen bütün vatandaşlara aynı milli ülküleri, aynı milli amaçları vermek için gereken bütün bilgileri, alışkanlıkları, ilgileri, hizmet*

⁴⁶Gültekin, Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programlarındaki Gelişmeler, s. 29-30.

⁴⁷Gültekin, a.g.e., s. 30.

*arzusunu verimli bir şekilde kazandırmak ilkokulun önemli ödevidir*⁴⁸ ifadeleri ilkokullarda kültürel mirasın aktarımına verilen ehemmiyeti göstermektedir. Bilindiği üzere realizmin eğitim kuramı esasılıkta de kültürel mirasın aktarımı öncelikli hedeflerden birisidir. Önceki programda olduğu gibi “*okulun gerçek bir topluluk olduğu ve çocukların okulda canlı bir topluluk hayatı yaşadıkları*” şeklindeki ifadelerle birlikte “*öğretimde çocukların özelliklerinin dikkate alınması gerektiğine*” yapılan vurgu natüralizm felsefi akımının yaklaşımları ile örtüşmektedir. Çocuk merkezli eğitimin ilk örneklerinden olan natüralist eğitim felsefesinde de “doğanın ayrılmaz bir parçası olan insan doğasına bakılması gerektiği savunulur.⁴⁹ Pragmatizmin programdaki yansımalarına örnek olarak ise, *çocuklara işlerine yarayacak bilgilerin öğretilmesi gerekliliğine* yapılan vurguyu göstermek mümkündür. Ayrıca 1948 İlkokul Programı önceki programlarda olmayan “*demokrasinin prensiplerinin öğretilmesi*”⁵⁰ ilkesi yer almıştır. Elbette bu, o dönemki siyasi alandaki değişimlerle ilgilidir. Bu ilke, aynı zamanda pragmatizmin önemli temsilcilerinden birisi olan John Dewey’in okul ile demokrasinin içselleştirilmesi arasındaki kurduğu bağı hatırlatmaktadır.

5.5. 1968 İlkokul Programı

Türkiye’de ilkokullar için yeniden yeni bir program hazırlığı 1960’lı yıllarda olmuştur. 1962 yılında ilkokullarda uygulanmak üzere bir İlkokul Program Taslağı hazırlanmıştır. Bu taslağın olgunlaşması ve hazırlıklar beş altı yıl devam etmiş ve ortaya 1968 İlkokul Programı çıkmıştır.⁵¹ Bu program her şeyden önce önceki programlarda özellikle ilkokulun birinci devresinde uygulanan toplu tedrisat anlayışının ikinci devrede de uygulanmaya başlanması açısından önemlidir. 1968 İlkokul Programı’nda “*ilköğretimin amaçları*”, ilkokulun eğitim ve öğretim ilkeleri” ve “*programın uygulanmasıyla ilgili genel esaslar*” yer almaktadır. Amaçlar bölümü, “*kişisel bakımdan, insanlık ilişkileri bakımından ve toplum hayatı bakımından*” olmak üzere üç bölümden

⁴⁸İlkokul Programı, . İstanbul, 1948, s.3.

⁴⁹Cevizci, a.g.e., s. 84-85.

⁵⁰İlkokul Programı, . İstanbul, 1948, s. 6.

⁵¹Mehmet Arslan, “Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri”, *Millî Eğitim: Eğitim-Sanat-Kültür*, 146(2), (2000); Özcan Demirel, “Türkiye’de Program Geliştirme Uygulamaları”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, (1992), s. 29.

oluşmaktadır. Üç bölümde sırasıyla 11, 3 ve 3 madde, yani toplam da 17 madde bulunmaktadır. “İlkokulun eğitim ve öğretim ilkeleri” bölümü 23 maddeden meydana gelirken, 3 de genel esas belirlenmiştir.

Programın amaçları analiz edildiğinde kültürel mirasın aktarımına yapılan vurgu dolayısıyla realizm, işe yarayacak bilgilerin öğretilmesi gerektiği, bilimsel yöntemin kullanılmasının önemi üzerinde durulması gibi hususlar dolayısıyla pragmatizm, öğretimde bireysel farklılıklara dikkat edilmesine yönelik vurgular dolayısıyla natüralizm felsefi akımıyla ilişkilendirmeler yapılmıştır. Toplamda 3 farklı amaç maddesi natüralizm, realizm ve pragmatizm. Örneğin; *“Doğru hüküm verebilmek için herhangi bir olay veya durumu, çözülmesi gereken bir problem olarak ele alır”*⁵² ifadesi eğitim-öğretimde özellikle bilimsel yöntem basamaklarının kullanılması gerekliliğinin savunulduğu pragmatizm felsefi akımı ile ilişkilendirilmiştir. Toplum hayatı bakımından verilen amaç cümlesi demokrasi ilkelerini çocukların kavramaya başlaması ve uygulamasıyla ilgilidir. Bu amaç da dönemin siyasi atmosferi ile ilişkili olduğu kadar, okul-demokrasinin içselleştirilmesi arasında kurulan bağ açısından pragmatizmin programdaki yansımaları olarak kabul edilmiştir. Kişilik gelişimi ve ahlaki karakter sahibi yurttaş yetiştirme amacı ise realist eğitim felsefesinden esintiler taşımaktadır.

İlkokulda eğitim ve öğretimin ilkeleri bölümünde ise 10 farklı madde yine adı geçen felsefi akımlardan en az birisiyle ilişkilendirilmiştir. Örneğin ilkelerden birisi olarak gösterilen; *“her çocuk birbirinden farklıdır. Aynı yaşta çocukların; yetenekleri, gelişme hızları, ilgi ve ihtiyaçları birbirinden büyük farklar gösterir. Eğitim ve öğretim fertler arasındaki bu farkları ortadan kaldırmaya ve hepsini birbirine benzetmeye uğraşacak yerde, her birine kendi ihtiyaç ve özelliklerine uygun gelişme ve yetiştirme imkânları sağlamalıdır”*⁵³ ifadeleri natüralizm felsefi akımındaki *“çocuğun yeteneklerine ve ilgilerine uygun olarak doğal bir biçimde gelişeceği bir terbiye”* anlayışı ile örtüşmektedir. *“İlkokul öğrenciye bilimsel metotlara göre çalışma yolları öğreten bir kurumdur. ... Öğretmen, çocuğun evde ve okulda karşılaştığı olayları, çözülmesi gereken birer problem olarak ele almasına, o problemi*

⁵²İlkokul Programı, İstanbul, 1968, s. 4.

⁵³İlkokul Programı, İstanbul, 1968, s. 12-13.

çözmek için yollar aramasına, bunun için gerekli bilgi ve malzemeyi toplanmasına, problemin çözülmesine yarayacak bilgileri karşılaştırıp değerlendirmesine, bir sonuca varıp genel hüküm verebilmesine, bu hükmün doğru olup olmadığını tartıp ölçebilmesine ve elde ettiği bu yeni bilgiyi kullanmasına rehberlik etmeli; böylece öğrencilerin bilimsel görüş ve düşünüş kazanmalarına yardımcı olmalıdır”⁵⁴ cümleleri ise pragmatizmin yöntem anlayışının programdaki tam karşılığıdır.

5.6. 1998 İlköğretim Programı

Türkiye’de 1980’li yıllardan sonra ilkokul/ilköğretim programlarını yenileştirme çalışmaları devam etmiştir. Bu çalışmalar programın toplu bir şekilde yenileştirilmesinden ziyade ziyade ders bazında programların güncellenmesi yönünde olmuştur. 1990’lı yıllarda Türk eğitim sisteminde önemli kararlar alınmıştır. Bunlardan bir tanesi sekiz yıllık zorunlu eğitime geçilmesidir. Öncelikle 1996 yılında toplanan Milli Eğitim Şurası’nda bu karar alınmıştır. 1997-1998 eğitim-öğretim yılından itibaren ülke genelinde uygulanmaya başlanmıştır.⁵⁵ Yeni sistem uygun olarak hazırlanan 1997 İlköğretim Programı ise söz konusu sekiz yıllık zorunlu eğitime geçiş dolayısıyla hazırlanmış ve uygulanmaya başlanmıştır.

Hazırlanmış olan 1998 İlköğretim Programı’nda ilköğretimin amaçları dört bölümden oluşmaktadır. Kişisel bakımdan 11 amaç, insan hakları bakımından 2 amaç, ekonomik hayat bakımından 3 amaç ve toplum hayatı bakımından 4 amaç bulunmaktadır. Toplamda 20 amaç maddesi ve bu maddeler altında toplam 82 alt madde verilmiştir. Ayrıca “ilköğretimin eğitim ve öğretim ilkeleri olarak da 23 madde yer almaktadır. İlkeler bölümünde sadece ilk ilke üç alt madde ile açıklanmıştır. “Yakın çevre, öğretimde toplulaştırma ile konular ve üniteler başlıkları altında programın uygulanmasında uyulacak esaslar belirtilmiştir.

“ilköğretimin amaçları” ve “ilköğretimin eğitim ve öğretim ilkeleri” bölümleri analiz edildiğinde 1998 İlköğretim Programı’nda realizm, pragmatizm ve natüralizm felsefi akımlarının başlıca öne çıkan felsefi akımlar olduğu görülmüştür. Toplamda 3 amaç maddesi ve 7 ilke

⁵⁴İlkokul Programı, İstanbul, 1968, s. 12-13.

⁵⁵Gültekin, Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programlarındaki Gelişmeler, s. 43.

pragmatizm ile ilişkilendirilmiştir. Özellikle çocuklara işe yarayacak bilgilerin öğretilmesi, bilimsel yöntemi kullanmanın önemi, demokrasi-okul arasındaki bağ ve okul ile yaşam arasında kurulan ilişki açısından programda pragmatizm felsefi akımının yansımalarını görmek mümkündür. Prensipler bölümündeki *“öğrenciler, demokratik bir hayat için demokrasinin ne olduğunu anlamalıdır”*⁵⁶ ile *“çocuğun belleğine birtakım faydasız bilgiler yığmak yerine ilgisine ve ihtiyacına cevap veren bilgilerle davranış değişikliğini sağlamak gerekir”*⁵⁷ cümleleri pragmatizmin programdaki yansımalarına örnek olarak gösterilebilir. Önceki dönemlerde uygulanmış programlarda olduğu gibi değer aktarımı/anlayışı, kültür ve kültürel miras aktarımı açısından programda realizm felsefi akımının etkilerini görmek mümkündür. Ayrıca çocukların öğrenme sürecinde yetenek ve kabiliyetlerinin dikkate alınması gerektiği gibi çocukların gelişim sürecinin öğretim sürecinde dikkate alınması açısından da natüralizm felsefi akımının 1998 İlköğretim Programı üzerinde etkisi olan bir diğer felsefi akım olduğu görülmüştür. Örneğin *“her çocuk birbirinden farklıdır. Aynı yaştaki çocukların; yetenekleri, gelişme hızları, ilgi ve ihtiyaçları birbirinden büyük farklar gösterir. Eğitim ve öğretim fertler arasındaki bu farkları ortadan kaldırmaya ve hepsini birbirine benzetmeye uğraşacak yerde, her birine kendi ihtiyaç ve özelliklerine uygun gelişme ve yetişme imkânları sağlamalıdır”*⁵⁸ ifadeleri natüralizmin 1998 İlköğretim Programındaki karşılığıdır. Bununla birlikte programın prensipler bölümünde yer alan, *“çocuklar görmek ve işitmekten çok yaparak öğrenirler. ... Öğrenciler, öğrenilmesi gereken konuların planlanmasına ve işlenmesine etkin olarak katılabildikleri ölçüde öğrenme anlamlı ve sürekli olur”*⁵⁹ ifadeleri öğrenme sürecinde deneyimi ön plana çıkararak öğrenmenin aktif bir süreç olarak kabul edildiği yapılandırmacı yaklaşımdan esintileri barındırmaktadır.

5.7. 2005 İlköğretim Programı

Yirmi birinci yüzyıla girildiğinde Türkiye’de eğitim alanında reform çabaları devam etmiştir. Özellikle bilgi ve teknoloji alanındaki

⁵⁶Mehmet Vural, (Haz.), *İlköğretim Okulu Programı*. Erzurum, 2002 s. 12.

⁵⁷Vural, a.g.e., s. 13.

⁵⁸Vural, a.g.e., s. 12.

⁵⁹Vural, a.g.e., s. 13.

çok hızlı yaşanan gelişmeler ve bunun başta toplumsal olmak üzere çeşitli alanlar üzerindeki etkileri eğitim sistemlerinde yenileşmeyi beraberinde getiren en önemli sebeplerin başında yer almıştır. Bu durum Millî Eğitim Bakanlığı tarafından şu şekilde açıklanmıştır: “... Dünyada bilginin önemi hızla artarken ‘bilgi’ kavramı ve ‘bilim’ anlayışı da hızla değişmektedir. Demokrasi ve yönetim kavramları farklılaşmakta, teknoloji hızla ilerlemekte tüm bunlara paralel olarak küreselleşme ve sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sıkıntılı yaşanmaktadır. Belirtilen hızlı değişim ve gelişim ile hâkim olmaya başlayan küreselleşme süreci, sadece ekonomik alanda belirleyici olmakla kalmayıp, sosyal ve kültürel alanlarda da etkili olmaya başlamıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda bilgi toplumu oluşumu sürecini başlatmıştır. ... Öğretim programlarının çağdaş ihtiyaçlara göre düzenlenmesi, diğer şartlara zemin oluşturması bakımından önceliklidir. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı olarak, dünyada ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler doğrultusunda ilköğretim ve orta öğretim programlarının bütünsel bir bakışla yenilenmesi için çalışılmaktadır”.⁶⁰ Bu anlamda 2005 yılında Türkiye’de ilköğretim programı yeniden düzenlenmiştir. 2005 İlköğretim Programı’nın gerekçesinde de belirtildiği üzere davranışçı yaklaşımın hâkim olduğu eski programlar çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak kalmıştır. Bunun üzerine yeni bir anlayışla yeni ilköğretim programının geliştirildiği ifade edilmiştir. 2005 İlköğretim Programı’nın önceki programlardan en önemli farklarından birisi programın bilişsel ve yapılandırmacı kuram/yaklaşım dikkate alınarak hazırlanmış olmasıdır.⁶¹ Kazanımlar, eğitim durumları ve değerlendirme öğeleri incelendiğinde öğrencilerin bilgiyi aktif ve anlamlı bir şekilde yapılandırmasını sağlayacak şekilde programın tasarlanmış olduğu görülmektedir. Bu da yapılandırmacı kuramın temel özelliklerinden birisidir. Bu anlamda program, Pragmatizm felsefi akımının eğitim kuramı ilerlemecilik ve onun devamı olan yapılandırmacı kuram doğrultusunda hazırlanmıştır. Örneğin, ilköğretim 1-5. Sınıf Programları Tanıtım Kitapçığı’nda yer alan ilköğretim

⁶⁰http://programlar.meb.gov.tr/prog_giris/prg_giris.pdf’den akt. Özer Daşcan, (Der.), *Son Değişikliklerle İlkokul Programı 1-4 Sınıflar*. Ankara, 2014, s. 31.

⁶¹Dilek İ. Beyaztaş, Suzan B. Kaptı ve Nuray Senemoğlu, “Cumhuriyetten Günümüze İlkokul/İlköğretim Programlarının İncelenmesi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 46(2), (2013), s. 339.

programlarının vizyonunda; *“her çocuğun öğrenebileceği, birey olarak kendine özgü olduğu ve öğrenmenin bireyin gelecekteki yaşamına ışık tutacağı”*⁶² ve *“bilgi, kavram, değer ve becerilerin gelişmesi yoluyla ‘öğrenmeyi öğrenmenin’ gerçekleşmesinin ön plana çıkarılması”*⁶³ cümleleri yapılandırmacı kuramın programa yansıdığına kanıttır. Her ne kadar yapılandırmacı kuramın 2005 İlköğretim Programı üzerindeki etkisi çokça hissedilse de bununla birlikte milli kimlik ve kültüre yapılan vurgular programda yine realizm felsefi akımının yansımaları olarak kabul edilebilir. Örneğin bahsedilen vizyonda, *“öğrencilerin örf ve adetlerimiz çerçevesinde ruhsal, ahlaki, sosyal ve kültürel yönlerden gelişmesinin sağlanması”*⁶⁴ kültürel miras aktarımının önemli bir hedef olarak benimsendiğinin göstergesidir.

5.8. 2018 İlkokul Programı

Türkiye’de 2010’lu yıllarda eğitim sisteminde yeni değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan birisi 2012-2013 eğitim öğretim yılından itibaren 4(ilkokul)+4(ortaokul)+4(lise) olarak adlandırılan 12 yıllık zorunlu eğitime geçilmesidir. Bu anlamda elbette eğitim programlarının da güncellenmesi gündeme gelmiştir. 2013 yılında bu yönde bazı çalışmalar yapılmış ve ilkokullarda okutulan bazı derslerin öğretim programları güncellenmiştir. Ancak söz konusu çalışmalarda öğretim programını bütüncül olarak yenileme yoluna gidilmemiştir. Bazı derslerin öğretim programı ise 2015 yılında güncellenmiştir.⁶⁵ Yine de bu güncellemelerden bazılarının uygulamaya geçirilmediği de anlaşılmaktadır. Fakat daha sonraki süreçte yapılan hazırlıklar neticesinde 2017 yılında bir program taslağı hazırlanmıştır. Bu taslak üzerinde gerekli incelemeler ve değerlendirmeler yapıldıktan sonra 2018 İlkokul Programı oluşturulmuştur.

Türkiye’de 2018 yılında hazırlanmış olan söz konusu programda öğretim programlarının genel amaçları 4 madde olarak verilmiştir. Bununla birlikte öğretim programlarının perspektifi açıklanmıştır. Temel perspektif/amaç *“değerlerimiz ve yetkinliklerle bütünleşmiş bilgi, beceri ve davranışlara sahip bireyler yetiştirmek”* olarak açıklanmıştır. Bu

⁶²<http://ttkb.meb.gov.tr/ogretmen/index.php>’den akt. Daşcan, a.g.e., s. 32.

⁶³Daşcan, a.g.e., s. 32.

⁶⁴Daşcan, a.g.e. s. 32.

⁶⁵Gültekin, Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programlarındaki Gelişmeler, s. 53.

bağlamda “Öğretim Programlarının Perspektifi” başlığı altında öğretim programlarında yer alan değerler ve yetkinlikler verilmiştir.

Söz konusu amaçlar ve öğretim programlarının perspektifi bölümleri incelendiğinde yine programın temel olarak pragmatizm felsefi akımının yansımalarını içerdiği görülmektedir. Bununla birlikte öğretim programlarının amaçları bölümünde; *“ilkokulu tamamlayan öğrencilerin gelişim düzeyine ve kendi bireyselliğine uygun olarak ahlaki bütünlük ve öz farkındalık çerçevesinde, öz güven ve öz disipline sahip, gündelik hayatta ihtiyaç duyacağı temel düzeyde sözel, sayısal ve bilimsel akıl yürütme ile sosyal becerileri ve estetik duyarlılığı kazanmış, bunları etkin bir şekilde kullanarak sağlıklı hayat yönelimli bireyler olmalarını sağlamak”*⁶⁶ ifadeleri programın felsefesi hakkında bazı ipuçlarını barındırmaktadır. Öğrencilerin gelişim düzeyinin dikkate alınması natüralist eğitim anlayışının; gündelik hayatta ihtiyaç duyacağı bilgi ve becerileri kazandırma ifadeleri ise pragmatizmin 2018 İlkokul Programı üzerindeki etkilerinin delili niteliğindedir. Öğretim Programlarının Perspektifi bölümü analiz edildiğinde ise özellikle yetkinlikler başlığı altında verilen “öğrenmeyi öğrenme”, yapılandırmacı kuram; “matematik yetkinlik ve bilim/teknolojide temel yetkinlikler”, pragmatist eğitim anlayışı ile ilişkilendirilebilir. Programda *“Öğretim programları bireysel farklılıklara ilişkin hassasiyetler göz önünde bulundurularak yapılandırılmıştır. Kalıtımsal, çevresel ve kültürel faktörlerden kaynaklanan bireysel farklılıklar ilgi, ihtiyaç ve yönelme açısından da kendini belli eder. Öte yandan bu durum bireylerarası ve bireyin kendi içindeki farklılıkları da kapsar. Bireyler hem başkalarından farklılık gösterir hem de kendi içindeki özellikleri ile farklıdır. Örneğin bir bireyin soyut düşünme yeteneği güçlü iken aynı bireyin resim yeteneği zayıf olabilir. Gelişim hayat boyu sürmekle birlikte bu gelişimin hızı evrelere göre değişkendir. Hızın yüksek olduğu zamanlar gelişim açısından riskli ve kritik zamanlardır. Bu sebeple öğretmenlerin gelişim hızının yüksek olduğu zamanlarda öğrencinin durumuna daha duyarlı davranması beklenir. Söz gelimi ergenlik dönemi kimlik edinimi için kritik dönemdir ve eğitim bu dönemde kimlik edinimini destekleyici sosyal*

⁶⁶Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar), Ankara, 2018, s. 3.

*etkileşimleri artırır ve yönetir*⁶⁷ ifadeleri ile bireysel gelişim ve öğretim arasındaki ilişkinin dikkate alındığı ayrıca vurgulanmıştır. Bu ifadeler natüralizm felsefi akımında savunulan bireysel farklılıkların eğitim sürecinde dikkate alınmasına yönelik görüşler ile birebir örtüşmektedir.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türk Eğitim Sistemi'nde de önemli değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Bu değişikliklerin bir boyutunu günümüze kadar farklı tarihsel zamanlarda hazırlanmış ve uygulanmış olan eğitim programları oluşturmaktadır. Eğitim programları hazırlanırken dönemin siyasi, toplumsal ve iktisadi şartları elbette program hazırlık süreçleri üzerinde etkili olmuştur. Bu anlamda programların bir takım, tarihsel, toplumsal ve felsefi temellerden hareketle hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra hazırlanan 1924 İlk Mektep Müfredat Programı'nda günümüzde (2021) halen uygulanmakta olan 2018 İlkokul Programı'na kadar toplamda 8 ilkokul programı 2 de taslak program hazırlanmıştır. Ayrıca söz konusu programlar dışında özellikle 2000'li yıllarda dersler özelinde öğretim programı hazırlama yönünde çalışmalar da yapılmıştır. Bu programlar amaçlar, hedefler, ilkeler/prensipeler, perspektif ve programların vizyonu çerçevesinde incelendiğinde şimdiye kadar hazırlanan her programda realizm ve pragmatizm felsefi akımının yansımaları görülmüştür. Bununla birlikte natüralizm programların büyük bir bölümünde özellikle öğrencilerin gelişim düzeyleri ve birbirlerinden farklılıklarına yapılan vurgu dolayısıyla ilk program hariç tüm programlarda yansımaları görülen bir diğer felsefi akımdır. Hazırlanmış olan son iki programın ilkinde (2005 İlkokul Programı) ise söz konusu felsefi akımların yanı sıra yapılandırmacı eğitim kuramının temel felsefi yaklaşım olarak belirlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zaten 21. Yüzyılda farklı ülkelerin eğitim sitemleri incelendiğinde de ilköğretimde vurgulanan başlıca amaçlar; kişisel ve duygusal gelişme, yaratıcı gelişme, bilişsel gelişme ve yaşam boyu öğrenmedir.⁶⁸ Bu nedenle 2005 yılında itibaren Türkiye

⁶⁷Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar), s. 7.

⁶⁸Mehmet Gültekin, "Dünya'da ve Türkiye'de İlköğretimdeki Yönelimler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), (2007), s. 485.

özelinde ilköğretim programlarındaki felsefi temellerin farklılaşmasını uluslararası alanda eğitimle ilgili değişime/gelişmelere paralel olarak düşünmek gerekir. Yine aynı şekilde 2018 İlkokul Programı'nda da yapılandırmacı yaklaşımın izleri görülmektedir. Programlarda çeşitli felsefi temellerden hareket edilmesini dönem ve dönemler bağlamında eğitimin hedeflerindeki değişikliklerle ilişkilendirebilmek mümkündür. Nitekim içinde yaşanan dönem ve koşullar değiştiği zaman eğitimin hedefleri, dolayısıyla etkilenilen felsefeler de değişebilmektedir. Son olarak bu bağlamda bir çalışmanın her bir derse ait öğretim programları bağlamında yapılması alana önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, (31. Baskı), Ankara, 2021.
- Arslan, Mehmet, "Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri", *Millî Eğitim: Eğitim-Sanat-Kültür*, 146(2), (2000), 42-48.
- Arslan, Mehmet, "Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40(1), (1990).
- Arslanoğlu, İbrahim, *Eğitim Felsefesi*, (2. Baskı). Ankara, 2018.
- Bakır, Kemal, *Demokratik Eğitim John Dewey'in Eğitim Felsefesi Üzerine*, (4. Baskı), Ankara, 2015.
- Bakır, Kemal, *Eğitim Felsefesi*, (6. Baskı). Ankara, 2021.
- Başerer, Dilek, "Realizm ve Eğitim". F. Manav (Ed.), *Eğitim Felsefesi* (3. Baskı) içinde (35-46), Ankara, 2020.
- Bektaş, Oya Esra, "İdealizm ve Eğitim", F. Manav (Ed.), *Eğitim Felsefesi* (3. Baskı) içinde (21-34), Ankara, 2020.
- Beyaztaş, Dilek İ.; Kaptı, Suzan B., ve Senemoğlu, Nuray, "Cumhuriyetten Günümüze İlkokul/İlköğretim Programlarının İncelenmesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 46(2), (2013), 319-344.
- Bogdan, Robert C. and Biklen, Sari K., *Qualitative Research for Education*, Boston, 2007.
- Büyükdüvenci, Sabri, "Realizm ve Eğitim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22(1), (1989).
- Cevzici, Ahmet, *Eğitim Felsefesi*, (5. Baskı), İstanbul, 2018.
- Daşcan, Özer, (Der.), *Son Değişikliklerle İlkokul Programı 1-4 Sınıflar*, Ankara, 2014.
- Demirel, Özcan, "Türkiye'de Program Geliştirme Uygulamaları", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, (1992), 27-43.

- Demirel, Özcan, *Eğitimde Program Geliştirme Kuramdan Uygulamaya*, (29. Baskı), Ankara, 2020.
- Dewey, John, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*. İstanbul, 1939.
- Ergün, Mustafa ve Çoban, Ahmet, *Eğitim Felsefesi*, (2. Baskı), Ankara, 2020.
- Ertürk, Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara, 1977.
- Farenkel, Jack R. and Wallen, Norman E., *How to Design and Evaluate Research in Education*. Boston, 2009.
- Güçlü, Mustafa, *Eğitim Felsefesi*, (4. Baskı), Ankara, 2020.
- Gültekin, Mehmet, "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programlarındaki Gelişmeler", M. Gültekin (Ed.) *Cumhuriyet Dönemi İlkokul Programları* içinde (2-75), Ankara, 2020.
- Gültekin, Mehmet, "Dünya'da ve Türkiye'de İlköğretimdeki Yönelimler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), (2007), 477-502.
- İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, İstanbul, 1340.
- İlk Mekteblerin Müfredat Programı*, İstanbul, 1926.
- İlkokul Programı*, İstanbul, 1936.
- İlkokul Programı*, İstanbul, 1968.
- Küçükali, Rıdvan, *Eğitim Felsefesi*, Ankara, 2021.
- Mala, Nur, *Cumhuriyetten Günümüze İlköğretim Programlarının Faydacı ve İlerlemeci Ekole Uygunluğu Bakımından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 2011.
- Manav, Faruk. *Eğitim Felsefesi*, (3. Baskı), Ankara, 2020.
- Noddings, Nel, *Eğitim Felsefesi*. (Çev. R. Çelik), Ankara, 2017.
- Oliva Peter F. ve Gordon, William R., *Program Geliştirme*, (Çev. Ed. Kerim Gündoğdu), Ankara, 2018.
- Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar)*, Ankara, 2018.
- Sönmez, Veysel, *Eğitim Felsefesi*, (12. Baskı), Ankara, 2014.
- Strauven, Christine ve Demeuse, Marc, *Eğitimde Program Geliştirme Politik Kararlardan Uygulamaya*, (Çev. Yusuf Budak), Ankara, 2016.
- Tuncel, İbrahim, "Program Geliştirmenin Kuramsal Temelleri", Hasan Şeker (Ed.), *Eğitimde Program Geliştirme Kavramlar Yaklaşımlar* (5. Baskı) içinde (19-70), Ankara, 2019.
- Ulubey, Özgür ve Aykaç, Necdet, "Türkiye Cumhuriyetin İlanından 2005'e Eğitim Felsefelerinin İlkokul Programlarına Yansıması", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(3), 1173-1202.
- Vural, Mehmet (Haz.), *İlköğretim Okulu Programı*, Erzurum, 2002.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, 2008.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Suriyeli Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Algisının Çiz-Yaz-Anlat Tekniği ile İncelenmesi

Özkan Akman* – Hüsameddin Ekinci**

(ORCID: 0000-0002-8264-3178 - 0000-0001-9274-9702)

Makale Gönderim Tarihi
23.10.2021

Makale Kabul Tarihi
25.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akman, Ö., Ekinci, H., "Suriyeli Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Algisının Çiz-Yaz-Anlat Tekniği ile İncelenmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 82-115.

APA: Akman, Ö., Ekinci, H. (2021). Suriyeli Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Algisının Çiz-Yaz-Anlat Tekniği ile İncelenmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 82-115.

Öz

Bu çalışmanın Suriyeli ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler algılarını ve bu algıların altında yatan nedenleri çiz-yaz-anlat tekniğiyle incelemektir. Araştırma sosyal bilgilerin Suriyeli ortaokul öğrencileri için ne anlam ifade ettiğini ortaya çıkarmak için yapılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Araştırmanın katılımcılarını 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Gaziantep il merkezi ve Şahinbey ilçe merkezinde eğitim gören devlet okullarından rastgele seçilmiş 100 Suriyeli ortaokul öğrencisinden oluşturmaktadır. Verilerin analizinde içerik analizi yöntemi

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye, ozkanakman@sdu.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Education, Department of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Turkey.

** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye, ekincihusamettin23@gmail.com.

Teacher, Ministry of Education, Turkey.

kullanılmıştır. Araştırma üç aşamada yapılmıştır. Birinci aşamada Suriyeli ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler algılarını ortaya çıkarabilmek amacıyla öğrencilerden sosyal bilgiler deyince akıllarına gelen beş tane karakalem çizimi yapmaları istenmiştir. Araştırmanın ikinci aşamasında öğrencilerin yapmış olduğu bu beş çizim içerisinde sosyal bilgiler ile en fazla ilişkilendirdikleri bir çizimi seçerek bu çizimi niçin seçtiklerinin sebeplerini yazmaları istenmiştir. Araştırmanın son aşamasında gönüllülük esasına dayalı olarak seçilmiş 15 öğrenci ile yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda öğrenci çizimleri ve kompozisyonlarında sosyal bilgilerin en çok tarih, beşeri coğrafya ve fiziki coğrafya ile ilişkilendirildiği tespit edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin sosyal bilgilere yönelik tutumlarının olumlu yönde olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mülteci, çiz-yaz-anlat tekniği, ortaokul öğrencileri, algı

Evaluation of Syrian Secondary School Students' Perception of Social Sciences with Draw-Write-Tell Technique

Abstract

This education is researched by plane-write-tell the social studies researches of school schools. This research consists of 100 Syrian secondary school students randomly selected from public schools in Gaziantep city center and Şahinbey district center in the 2020-2021 academic year. Content analysis method was used in the analysis of the data. The research was carried out in three stages. In the first stage, in order to reveal the social studies perceptions of Syrian Secondary School students, the students were asked to draw five pencil drawings that came to mind when they said social studies. In the second stage of the research, students were asked to choose a drawing that they most associate with social studies among these five drawings and write the reasons why they chose this drawing. At the last stage of the research, semi-structured interviews were conducted with 15 students selected on a voluntary basis. It was determined that history, human geography and physical geography themes were most associated with social studies in student drawings at the last stage. It was also determined that the students had a positive attitude towards social information.

Keywords: Refugee, draw-write-tell technique, secondary school students, perception.

Giriş

Türkiye göç edilen veya Avrupa'ya yapılacak göçler için kullanılan bir ülkedir. Bu sebeple mültecilerin bir kısmı ülkemizden başka ülkelere giderken bir kısmı da Türkiye'de sığınmacı ya da mülteci kimliği altında kamplarda veya yerleşim yerlerinde hayatlarına devam etmektedir. Suriyeli göçmenlerin sığındığı pek çok ülke uluslararası hukukun ve insanlığın gereği olarak, bu konuda üzerine düşeni yerine getirmektedir. Bu ülkelerin başında ise en fazla Suriyelinin göç ettiği Türkiye Cumhuriyeti bulunmaktadır. Kalabalık mültecilerin varlığı, üstlenilen görev ve hizmetlerle ilgili pek çok sorunu da beraberinde getirmektedir. Suriyeli mültecilerin bazılarına vatandaşlık verilmesi bazılarına da hususi önlemler alınmasını gerektirmektedir. Dil engeli ve toplumsal uyuşma probleminin ortadan kaldırılması konusunda, eğitimin en etkili faktör olduğunu düşündüğümüzde bu problemin nedenlerinin çözümsüzlüğü bir kısır döngü içerisine girmektedir. Zira sığınmacı çocuklara yeni gelmiş oldukları ülkede konuşulan dilin öğretilmesi ve içerisinde yaşamaya başladıkları toplumun değerlerinin, geleneklerinin, kültürünün öğretilmesi için eğitim-öğretim programına dâhil edilmesi gerekir. Bu gerçekleştirilmediği zaman, çocukların okula ulaşmasını engelleyen bu problemler, çözümsüz bir hal alabilmektedir. Bu nedenle çocukların ulusal eğitim-öğretim programlarına dâhil edilmesi gerekmektedir.¹

Sosyal bilgiler öğretim programı bireyin topluma uyum sağlamasını hedeflemektedir. Amerika'da Ulusal sosyal bilgiler konseyi (NCSS) sosyal bilgiler öğretim programı için müfredat standartları belirlemiştir. NCSS tarafından yapılan resmi tanım aşağıda verilmiştir: Sosyal bilgiler, yurttaşlık yeterliliğini teşvik etmek için sosyal bilimler ve beşeri bilimlerin birleştirildiği bir alandır. Okul program dâhilinde sosyal bilgiler, antropoloji, arkeoloji, ekonomi, coğrafya, tarih, hukuk, felsefe, siyaset bilimleri, psikoloji, din ve sosyoloji gibi disiplinleri ve beşeri bilimler alanlarını kapsamaktadır. Sosyal çalışmaların temel hedefi, gençlerin karşılıklı bağımlılık dünyasında kültürel açıdan çeşitlilik içeren, demokratik bir toplumun vatandaşları olarak kamu yararı için bilinçli ve gerekçeli kararlar alma becerilerini geliştirmelerine yardımcı

¹ Kızıl ve Dönmez, Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılara Sağlanan Eğitim Hizmetleri Ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bağlamında Bazı Sorunların Değerlendirilmesi, 2017, s.207.

olmaktadır. Birçok ülke başarıları ve gelişmeleri için sosyal bilgiler öğretiminin önemini daha iyi anlıyor. Çünkü Sosyal bilgiler öğretimi öğrencilerin iyi dengelenmiş bir öğretim alması için farklı deneyimler sağlıyor. Bu sebeple sosyal bilgiler öğretim programı günlük yaşamda ortaya çıkan tüm sorunları çözebilecek bir nitelikte olmalıdır.²

Ürdün'deki ortaokul ve liselerde gerçekleştirilen çalışmada öğrencilerin sosyal bilgilere yönelik algılarını saptamak amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin sosyal bilgiler algılarını etkileyen en önemli faktör öğretmenlerdir. Öğretmenlerin ders anlatımında kitaplara bağlı kalarak bilgi sunumu ve geleneksel yöntemlerle ilerlemesi öğrencilerin sosyal bilgiler algılarını olumsuz etkilemiştir. Sınıf ortamı, öğretmenin enerjisi ve deneyimi, tartışma ortamı yaratması, saha uygulamaları ve geziler sosyal bilgiler dersine yönelik öğrenci algılarını olumlu yönde değiştirmede oldukça önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Ayrıca sosyal bilgiler dersinin günümüze ait güncel ve Ürdün toplumunu yansıtan içerikleri derse ilgiyi arttırmakta ön plandadır.³

Öğrenciler fen bilimleri ve matematik derslerini uygulamalı etkinlikler içerdiği ve yaşamlarıyla birebir bağlantılı olduğu için daha çok sevdiklerini dile getirmişlerdir. Öğrencilere göre sosyal bilgiler geçmişte kalmış ve yaşamlarından uzaktır. Bu bağlamda öğrencilerin çoğunun sosyal bilgilere yönelik bilgileri oldukça az ve yüzeyseldir.⁴ Genel olarak sosyal bilgilerin yaşamlarıyla birebir bağlı olduğunun ve öneminin öğretmenler tarafından yeterinde aktarılmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Öğretmenlerin sosyal bilgiler dersini farklı anlatım yöntemleri ve materyallerle desteklemesi, teknolojiyi derse entegre ederek görsel açıdan zenginleştirilmiş içerikler sunarak öğrencilerin algılarını olumlu yönde geliştirmeleri gerekmektedir

Sosyal bilgilerin öğrencilerin zihninde oluşturduğu algıyı ortaya çıkarmak önemlidir. Bu amaçla yapılan çalışmada Sosyal bilgiler dersi ile alakalı 17 geçerli kişisel metafor türettikleri belirlenmiştir. Bu

² Barth, Principles of social studies, 1981.

³ Allazi, Students perceptions of social studies A study of middle school and high school students in Jordan, 2004, s.9.

⁴ Zhao ve Hoge, What Elementary Students And Teachers Say About Social Studies, 2005, s.219.

metaforlar hayat, çiçek, ağaç, bilim alanı (tarih), gökkuşağı, büyük ve boş kutu, bilim kutusu, kitap, Mustafa Kemal, internet, Nasrettin Hoca, yemek, bal, hazine, elmas, hoca ve güneş şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu metaforlar arasında en çok ilişkilendirilen hayat, öğretmen ve çiçektir. Tematik kategoriler "konu çeşitliliği ve kapsamlılığı", "Sosyal bilgiler dersinden zevk alma", "ders içeriğinin önemi" ve "dersin yönlendirmesi" gibi temalar olmuştur. Bu araştırma, öğrencilerin ortaya attığı metaforların gerçek hayattan seçilen konuları yansıttığını ortaya çıkarmıştır. Örneğin; öğrenciler hayat, ağaç ve çiçek gibi metaforlar ürettiler. Benzerliğin sebepleri, öğrencilerin Sosyal bilgiler Dersinin Günlük hayat ile ilişkilendirilmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır.⁵

Suriyeli öğrencilerin günlük hayatta öğrendiği bilgi ve becerilerin sosyal bilgiler dersinde öğretilecek bilgi ve becerilerle uyumlu olmaması çocukta bilişsel çelişkilere yol açarak farklı algılamalara neden olmaktadır. Bu Suriyeli öğrencilerin sosyal hayata ve topluma uyum sağlamasında sosyal bilgiler dersinde öğrendiği bilgi ve beceriler büyük öneme sahiptir. Ülkemizdeki Suriyeli mültecileri topluma daha uyumlu hale getirmek için sosyal bilgiler programında verilen bilgi ve beceriler çok önemlidir. Bu öğrencilerin eğitim hayatında daha az zorlukla karşılaşması için sosyal bilgiler müfredatını doğru algılamaları ve anlamlandırmaları çok önemlidir. Bu yanlış algılama ve anlamlandırmaların tespit edilerek verilecek eğitimlerle bunların ortadan kaldırılması ve bu öğrencilerin daha iyi eğitim alması sağlanmalıdır. Bu bağlamda Suriyeli ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler dersi ile ilgili algıları ve anlamlandırmaları nasıldır? Bu algılama ve anlamlandırmaların altında yatan sebepler nelerdir? Soruları ortaya çıkmaktadır. Bu sorulardan hareketle ortaya çıkan alt problemler şunlardır:

1)Suriyeli ortaokul öğrencileri sosyal bilgiler kavramına ne gibi anlamlar yüklemektedirler?

2)Suriyeli ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler algılarının altında yatan sebepler nelerdir?

⁵ Gömleksiz, Kan ve Ümmühan, İlköğretim Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Dersine İlişkin Metaforik Algıları, 2012, s.423.

3) Suriyeli ortaokul öğrencileri sosyal bilgiler dersinde gördükleri konuları günlük hayatlarıyla nasıl ilişkilendirmektedir?

4) Suriyeli öğrenciler sosyal bilgiler eğitimini nasıl algılamaktadır?

Yöntem

Araştırma Deseni

Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Eğitim araştırmalarında fenomenoloji yaklaşımının amacı, öğretmen ile öğrencilerin öğretme ve öğrenme deneyimleri içindeki ilişkiyi öğrenmektir. Fenomenolojik inceleme, bireylerin öğrenirken nasıl davrandıklarını ve öğrenme konusunda ne tür bakış açıları olduğunu anlamaya çalışır. Fenomenolojik inceleme ile elde edilen bulgular mekâna bağlıdır. Başka bir ifadeyle farklı özellikleri olan milletlerde yer alan kişilerin bir kavrama ilişkin anlayışlarının oluşturduğu kategoriler ve bu kategoriler arasındaki hiyerarşi ayrımını ortaya koyar.⁶

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Gaziantep ili Şahinbey ilçesindeki devlet okullarından 6 ve 7'inci sınıf düzeyinden toplam 100 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin seçiminde için başarı düzeyi yüksek, orta ve alt kesimden öğrenciler araştırmaya dahil edilmiştir.

Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada çiz-yaz-anlat tekniği kullanılmıştır. Çiz ve yaz tekniği, özellikle çocukların fikirleri ve kavramları nasıl açıkladığını ve anlamlandırdığını anlamak amacıyla kullanılan nitel bir araçtır.⁷ Suriyeli ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler algılarını ve algıların arkasında yatan nedenleri ortaya çıkarmak için metot üçlemesi yapılmıştır. Araştırma öncesinde katılımcılara araştırmanın amacı, süreci ve katılımcı gizliliği konusunda gerekli bilgilendirmelerde

⁶ Çekmez, Yıldız ve Bütüner, Fenomenografik Araştırma Yöntemi, 2016, s.79.

⁷ McWhirter, Collins, Bryant, Wetton & Bishop, Evaluatingsafe In The Sun', A Curriculum Programme For Primary Schools, 2000, s.211.

bulunulmuştur. Katılımcıların algılarını tespit etmek için sınıf ortamında bir ders saatinde veri toplamanın ilk aşaması olan çizim aşaması için A4 kâğıtları dağıtıldı. Sonra bu A4 kâğıtlarını karakalemle beş eşit bölmeye ayırmaları istendi. Çizim aşaması öncesinde öğrencilerin çizimlerde estetik kaygıya düşmemeleri için çizimlerde estetiğin önemli olmadığı konusunda bilgilendirmeler yapılmıştır. Katılımcılara sosyal bilgiler kavramı denilince akıllarına gelen beş tane karakalem çizimi yapmaları istendi. Bu karakalem çizimleri sırasında estetiğin ölçülmediğini belirterek katılımcıların estetik kaygıları ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Her katılımcı sosyal bilgiler kavramı ile ilgili beş farklı karakalem çizimi yaptı.

İkinci aşamada yapılan çizimlerin altında yatan sebeplerin ortaya çıkarılması amacıyla sınıf ortamında kompozisyon yazmaları istenmiştir. İkinci aşamada çizdikleri çizimlerin içerisinde bir tanesini seçip A4 kâğıdının arkasını çevirerek sosyal bilgiler denilince neden o kavram akıllarına geldiğini sebepleriyle birlikte yazmaları istendi. Üçüncü aşamada 15 katılımcıyla (8 kız, 7 erkek) yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler katılımcılarla okulda uygun derslik ayarlanmış ve zaman planlamasına uygun şekilde yapılmış, ortalama 25 dakika sürmüştür.

Veri Toplama Süreci

Gaziantep ili Şahinbey ilçe merkezinde bulunan ortaokullarda veri toplamak için Gaziantep Valiliği Milli Eğitim Müdürlüğünden alınmıştır. Yasal izinler alındıktan sonra okul yönetimi araştırma hakkında bilgilendirilmiştir. Öğrencilerin velileri hem çalışma konusunda bilgilendirilmiş, hem de onların yazılı izinleri de alınmıştır. Araştırma verileri araştırmacı tarafından 10.03.2021 - 26.04.2021 tarihleri arasında toplanmıştır. Veri toplama katılımcıların kendilerini rahat ifade edebilecekleri öğrenim gördükleri okulda ve eğitim-öğretim faaliyetlerini aksatmayacak şekilde yapılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler katılımcıların izni alınarak kaydedilmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde içerik analizinden faydalanılmıştır. İçerik analizi, aynı konuda yapılmış olan araştırmalar üzerinde birbirinden farklı yapılmış araştırmalardan elde edilen sonuçları birleştirmek, ortak bir

noktada birleştirmek, ortak özelliklere göre kategorize ederek düzenli, ulaşılabilir bilgi kaynağı oluşturma süreci tanımlanabilir. Bilimsel verilerin düzenlenmesi, farklılıklarının karşılaştırılması ve özelliklerine göre gruplandırılması ve teorik sonuçlar elde edilmesinden oluşan bir yöntemdir.⁸

Aktarılabirlik ve Etik

Araştırmamıza başlamadan önce Gaziantep Üniversitesi Etik Kurulundan gerekli etik izinleri alınmıştır. Araştırmanın veri toplama kısmı için Gaziantep İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne başvurularak gerekli izinler alınmıştır. Araştırmanın gerçekleştirileceği okul yönetimi araştırma hakkında bilgilendirilmiştir. Araştırmaya katılacak öğrencilerin velileri bilgilendirilerek gerekli veli izin belgesi alınmıştır. Araştırmamızda etiği sağlamak için araştırmanın veri toplama sürecine başlamadan önce katılımcılar araştırma süreci ve araştırmanın içeriği hakkında bilgilendirilerek katılımcıların bilinçli onayı alındı. Araştırmaya katılan öğrencilerin kimlik bilgileri gizli tutularak 7E3 (7. Sınıfta öğrenim gören erkek öğrenci) gibi kodlamalar kullanılarak gizlilik sağlandı. Araştırma sürecinde toplanan verilerin orijinalliğinin korunmasına dikkat edilerek etik açıdan araştırma bulgularının korunması sağlandı. İç tutarlılığı sağlamak için doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Bulgular

Çizimler

Tablo 1 Katılımcıların genel sosyal bilgiler algıları

Kategoriler	Temalar ve Frekans Değerleri	%
Tarih (141)	<i>Tarihi Olaylar:</i> İstanbul'un Fethi (1), Aydınlanma Çağı (1), Sanayi İnkılabı (2), 15 Temmuz (1), Orta Çağ (1)	33.4
	<i>Tarihi Devletler:</i> Osmanlı Devleti (15), Karahanlılar (1)	
	<i>Tarihi Şahsiyetler:</i> Atatürk (10), Fatih Sultan	

⁸ Ültay, Usta ve Durmuş, Eğitim Alanında Yapılan Zihinsel Model Çalışmalarının Betimsel İçerik Analizi, 2017, s.33.

	Mehmet (4), Atilla (1), Osman Gazi (3), Sultan Sencer (1) Tarihi Mekânlar: Anıtkabir (6), Baharat Yolu (2), Ziggurat (3), Çadır (3), Müze (1) Tarihi Nesnelere: Tarihi Eser (24), Cami (2) Tarihi Kavramlar: Savaş (28), Padişah (18), Yazı (14)	
Fiziki Coğrafya (48)	<i>Doğal Unsurlar:</i> Doğal Afet (2), Yer Şekilleri (3), Dağ (6), Doğa(23), İklim (6), Küre (5), Deprem (2), Küresel Isınma (1)	11.4
Beşeri Coğrafya(111)	<i>Harita:</i> Türkiye Haritası (30), Dünya Haritası (17) <i>Beşeri Faaliyetler:</i> Tarım (22), Hayvancılık (25), Ekonomi (10), Sanayi (1), Madencilik (1), Ulaşım (1), İthalat (3), Çevre Kirliliği (1)	26.3
Bir Ders Olarak Sosyal Bilgiler (14)	Okul (7), Kitap (4), Öğretmen (2), Meclis (1)	3.3
Vatandaşlık (43)	Bayrak (23), Şehit (2), İstiklal Marşı (7), Asker (8), Vatan (2), Kimlik (1)	10.2
Birey ve Toplum (35)	Rol (1), Hak (17), Yardımlaşma (7), Sorumluluk (5), İnsanlar (3), Aile (1), Komşuluk (1)	8.3
Bilim ve Teknoloji (11)	Bilim Adamı (10), Korsan Yayın (1)	2.6
Hukuk ve Siyaset (12)	Meclis (8), Kanun (2), Antlaşma (1), Eşitlik (1)	2.8
İletişim ve Etkileşim (3)	Empati (3)	0.7
Kültür (3)	Ev (3)	0.7

Öğrenciler birden fazla görüş belirtmişlerdir. Öğrencilerin çizimleri incelendiğinde öğrencilerin sosyal bilgilerle en çok ilişkilendirdiği terim “tarih” (141) teması olmuştur. Bunun aksine öğrenci çizimleri incelendiğinde öğrencilerin sosyal bilgilerle ilişkilendirdiği temalar ise “kültür” (3) ve “iletişim ve etkileşim” (3) temaları olduğu tespit edilmiştir. Tablo-1 incelendiğinde, öğrenci çizimlerinde öğrencilerin sosyal bilgilere yönelik algılarının sırasıyla tarih, coğrafya (fiziki-beşeri), milli kimlik, bilim ve teknoloji, birey ve toplum, bir ders olarak sosyal bilgiler, iletişim ve etkileşim, hukuk ve siyaset ve kültür kategorileri altında toplanmaktadır. Osmanlı Devleti’nin çok işlenmesini yakın tarihimizde kurulması ve sosyal bilgiler eğitim-öğretim müfredatında da en fazla değinilen devlet olduğu için çizildiği söylenebilir. Tarihi şahsiyetler konusu incelendiğinde Atatürk, Fatih Sultan Mehmet, Atilla, Osman Gazi, Sultan Sencer konulu çizimler bulunmaktadır. Bu tema içerisinde en fazla Atatürk (10) konulu çizimler yer alıyor. Sosyal bilgiler dersiyse en fazla ilişkilendirdikleri ve kendilerinde çağrışım yapan tarihi şahsiyetin Atatürk olduğunu ortaya koymaktadır. Tarihi Mekânlar konusu ile ilgili çizimler incelendiğinde Anıtkabir, Baharat Yolu, Ziggurat, Çadır ve Müze konulu çizimler yer almaktadır. Bu çizimler içerisinde Anıtkabir (6) en fazla değinilen konu olmuştur. Bu da tarih konuları içerisinde Atatürk ve Atatürkçülük ile ilgili konuların kalıcılığını göstermektedir.

Tarihi Eserler konulu çizimler incelendiğinde Tarihi Eser ve Cami konulu çizimleri görülmektedir. Katılımcıların çizimleri incelendiğinde Tarihi Eserler konusunu Savaş konusundan sonra çizimlerde en fazla yer verilen konu olduğunu görülmüştür. Bu da katılımcıların günlük hayatta karşılaştıkları tarihi eserlerle sosyal bilgiler dersini ilişkilendirdiklerini göstermektedir. Tarih konulu çizimler incelendiğinde en fazla yer verilen “Tarihi Kavramlar” konusu içerisinde Savaş, Padişah ve Yazı gibi konulara değinilmiştir. Bu konular içerisinde en fazla savaş konusuna değinilmesinin nedenlerine baktığımızda Sosyal Bilgiler Öğretim Müfredatı’ndaki “Savaş” konusunun yanında yakın geçmişlerinde yaşadıkları olaylarından da etkilendikleri düşünülebilir. Savaş konulu çizimler incelendiğinde de daha çok çocukların olduğu savaş konularına çokça değinildiği görülmüştür. Bu da savaşın çocukların bilinçaltında etkisini devam ettirdiğini gösteriyor olabilir.

Fiziki Coğrafya konusunun işlendiği çizimler incelendiğinde Doğal Unsurlar teması altında Doğal Afet, Yer Şekilleri, Dağ, Doğa, İklim, Küre, Deprem ve Küresel Isınma konusunun işlendiği gözlemlenmiştir. Sosyal Bilgiler öğretim programı incelendiğinde en çok yer verilen disiplinlerden birinin Coğrafya olduğu söylenebilir. Sosyal Bilgiler dersi öğrencilerde içinde yaşadığı doğal çevre hakkında bilgilerin yer aldığı bir derstir. Doğal Unsurlar teması içinde katılımcıların en fazla yer verdikleri Doğa(23) konusu olduğu görülmüştür. En fazla doğa konusunu sosyal bilgiler ile ilişkilendirmeleri günlük hayatta karşılaşmalarından dolayı olabilir. Katılımcılar günlük hayatta karşılaştıkları ve insanlar üzerinde yıkıma neden olan Doğal Afet, Deprem ve Küresel Isınma gibi konuları sosyal bilgilerle ilişkilendirmeleri sosyal bilgiler dersinin hayat ilişkisini de ortaya çıkarmaktadır. Katılımcıların çizimleri incelendiğinde günümüzde insanların hayatlarını etkileyen bu olaylara karşı bilinçlenmenin önemine dikkat çekilmek istenmiştir. Katılımcıların çizimlerinde dikkat çekici yönlerden biri de insanların doğayı kirlettiklerine ve bunun sonucunda da doğal çevrede bazı değişimleri beraberinde getirdiğine dikkat çekmek amaçlanmıştır. Sosyal bilgiler dersi işlenirken akılda kalıcılığı artırmanın en etkili yöntemlerinden biri de derslerde materyal kullanılmasıdır. Araştırmaya katılan öğrencilerin çizimlerinde küreye yer vermeleri bunun somut bir göstergesidir.

“Beşeri Coğrafya” konusunun işlendiği çizimler incelendiğinde katılımcıların çizimlerini Harita ve Beşeri faaliyetler temaları altında toplanmıştır. Harita temasının işlendiği çizimler incelendiğinde çizimlerin Türkiye Haritası ve Dünya Haritası temaları şeklinde işlendiğini görülmüştür. Özellikle “Türkiye Haritası” temalı çizimler en fazla işlenen temadır. Katılımcıların sosyal bilgilerle ilgili harita algılarının altında yatan sebepler sosyal bilgiler dersinde materyal olarak çok maruz kalmalarıyla birlikte sosyal bilgiler kitaplarında yer alan haritalardan kaynaklı olabilir. Sosyal bilgiler derslerinde materyal kullanımının bilgiyi anlamlandırmayı kolaylaştırarak daha kalıcı bir öğrenme sağladığı söylenilebilir.

Beşeri Faaliyetler temasının işlendiği çizimleri incelendiğinde Tarım, Hayvancılık, Ekonomi, Sanayi, Madencilik, Ulaşım, İthalat ve Çevre Kirliliği temalı çizimlerin olduğunu görülmektedir. Bu tema altındaki

çizimleri incelendiğinde en fazla işlenen konunun hayvancılık olduğu görülmüştür. İnsanlar toplumsal hayat içerisinde geçimini sağlamak için belli bir mesleği yapması gerekir. Bu yapacağı mesleği belirlemenin en önemli aşamalarından biri de ortaokul kademesidir. Mesleklerin özelliklerini tanımaya başlayarak kendisine bir ekonomik faaliyet alanı belirlemeye çalıştığı ortaokul kademesinde bireye belli bakış açısı kazandıran derslerin en önemlilerinden biri de kuşkusuz sosyal bilgiler dersidir. Günlük hayattaki ekonomik faaliyetlerin tanıtılması açısından sosyal bilgiler önemli olduğunu katılımcıların çizimlerinden çıkarılabilir. Bunun yanında sosyal bilgiler öğretim müfredatında ekonomik faaliyetlere yer verilmesi de katılımcıların bu ekonomik faaliyetleri işlemelerinde etkili olduğu söylenilebilir.

Bir ders olarak Sosyal Bilgiler temalı çizimler incelendiğinde Okul, Kitap, Öğretmen ve Meclis gibi konularla ilişkilendirdikleri görülmektedir. Bir ders olarak Sosyal Bilgiler temalı çizimlerde en fazla okul teması işlenmiştir. “Öğretmen” temasının işlenmesinin öğretmenin ders işleme sürecinde öğrencilerle kurduğu ilişkiden kaynaklanabilir. Katılımcıların çizimleri incelendiğinde sosyal bilgiler öğretmenin ders sırasındaki tavrının ve ders işleme biçiminin dersi sevme veya dersi anlama üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaktadır. Öğretmenin okul ve sınıf içi tavırlarının öğrencilerin dersi anlamaları, dersi sevmeleri hatta okulu sevmeleri üzerindeki etkisinin büyük olduğu söylenilebilir.

“Milli Kimlik” temasında ele alınan çizimler incelendiğinde Bayrak, Şehit, İstiklal Marşı, Asker, Vatan ve Kimlik gibi temaların işlendiği görülmektedir. “Milli Kimlik” temasının işlendiği çizimler incelendiğinde en fazla işlenen konu “Bayrak” temasıdır. Bununla birlikte “Asker” teması da çok işlenmektedir. “Asker” temalı çizimler incelendiğinde daha çok kendileri ile askerlik mesleği arasında ilişki kurmaya çalıştıkları söylenilebilir. Büyüyünce yapmak istekleri mesleğin askerlik olması geçmişteki yaşantılarından kaynaklanabilir. Milli Kimlik temalı çizimler incelendiğinde Şehitlik, Vatan ve İstiklal Marşı temalarının da işlenen temalar olması yine bu askerlik mesleğine olan ilgilerinin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Bu temaların çok fazla çizimlere yansımalarının diğer bir sebebi de sosyal bilgiler öğretim

müfredatında verilmek istenen değerler eğitiminden de kaynaklandığı söylenilebilir.

“Birey ve Toplum” temalı çizimleri incelediğimizde Rol, Hak, Yardımlaşma, Sorumluluk, İnsanlar, Aile ve Komşuluk konularının işlendiği görülmektedir. İnsan sosyal bir varlık olarak toplum içerisinde yaşamaktadır. Bireyin bu toplumsal hayat içerisinde uyumlu bir şekilde yaşayabilmesi için toplumsal hayat kurallarını ve kanuni haklarını öğrenerek bu haklarını kullanabilmesi gerekir. Katılımcıların birey ve toplum temalı çizimleri incelendiğinde en fazla değinilen konunun hak olduğu görülmüştür. Sosyal bilgiler dersi çocuğu hakları konusunda bilinçlendirmeyi ve toplum içerisinde diğer insanlarında hakları olduğunu bilerek onların haklarına saygılı bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamaktadır.

“Birey ve Toplum” temalı çizimler incelendiğinde Sosyal Bilgiler öğretim programında çok fazlaca yer verilen bireye kazandırılması amaçlanan yardımlaşma konusunda yansıdığı görülmüştür. Her bireyin toplumsal hayat içerisinde rolleri ve bu rollerinin de kendisine yüklediği sorumluluklar olduğunun bilincine vararak bu sorumlulukları yerine getirmesi konusunda bilincin bireye kazandırılmasında sosyal bilgilerin önemli bir ders olduğunu öğrenci çizimlerine yansımıştır. Günümüzde kültürel değişimler sonucunda giderek önemini kaybeden bir olgu olan komşuluk konusunun da katılımcıların çizimlerine yansması Sosyal Bilgiler ile ilişkilendirilmesi sosyal bilgilerin önemini giderek kaybeden ve toplumsal birlikteliği sağlayan değer ve becerileri de bireye kazandırdığı söylenilebilir. “Bilim ve Teknoloji” temalı çizimler incelendiğinde “Bilim Adamı ve Korsan Yayın” konularının işlendiği görülmektedir. “Birey ve Teknoloji” temalı çizimler incelendiğinde geçmişten günümüze değişen dünyadaki bilimsel faaliyetlere dikkat çekerek öğrencilerde bilimsel faaliyetlere karşı ilgi uyandırarak onları bilimsel faaliyetler konusunda yönlendiren bir görev üstlendiği görülmektedir. Sosyal bilgiler öğrencileri bilimsel faaliyetleri yaparken bilimsel ahlak konusunda da eğiterek onları bilimsel etik konusunda da bilinçlendirdiği söylenilebilir. Öğrenci çizimlerinde bilim adamlarının yaptıkları çalışmalara karşı bir hayranlık ve onlar gibi yeni buluşlar yapma isteği de görülmektedir. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı bireylere bilimsel çalışmalar yapılırken hangi yolların izleneceği

konusunda eğitmeyi amaçladığı ve bu şekilde yaparak yaşayarak öğrenme temelli bir eğitim yöntemi ile bilgilerin kalıcılığını da artırmayı amaçlamaktadır.

“Hukuk ve Siyaset” temalı öğrenci çizimleri incelendiğinde Meclis, Kanun, Antlaşma ve Eşitlik konularının işlendiği görülmüştür. “Hukuk ve Siyaset” temasının işlendiği çizimlerde en fazla işlenen konu “Meclis” temasıdır. Sosyal Bilgiler dersi bireyi toplumsal hayatta insanlara karşı davranışlarında nasıl davranması gerektiği konusunda bilinçlendirmeyi amaçlayan bir derstir. Eşitlik değeri ile sosyal bilgilerin ilişkilendirilmesi sosyal bilgilerin bireyin toplumsal yaşam içerisinde diğer insanlara karşı tavrını da bilinçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Devletlerin eğitim-öğretim süreci ile toplumsal hayat içerisinde hukukun üstünlüğüne saygılı ve kanunlara uyacak etkin vatandaşlar yetiştirmeyi amaçladıkları söylenebilir.

“Hukuk ve Siyaset” temalı öğrenci çizimlerine baktığımızda sosyal bilgilerin bu etkin vatandaş yetiştirme sürecinde aktif görev üstlendiği yargısı çıkarılabilir. “İletişim ve Etkileşim” temalı öğrenci çizimlerinde Empati becerisine dikkat çekilmeye çalışıldığı görülmüştür. Bireyin toplumsal hayat içerisinde karşılaştığı sorunları çözmeye doğru iletişim kurması önemlidir. Karşısındaki insanın açısından da olaylara bakarak onu anlamaya çalışması çok önemlidir. “İletişim ve Etkileşim” temalı çizimlerden hareketle sosyal bilgilerin bireyin sosyal hayatında karşılaştığı problemleri çözmeye konusunda birey açısından önemli olduğu söylenilebilir. Sosyal bilgiler bireyi iletişim sürecinde dikkat edilmesi gereken unsurlar konusunda bilinçlendirerek bireyi toplumsal uyum konusunda biçimlendirmektedir.

Kompozisyonlar ve Görüşmeler

Şekil 1. Suriyeli ortaokul öğrencilerinin genel sosyal bilgiler algısı

Şekil-1 incelendiğinde öğrenci kompozisyonlarının ve görüşmelerinin içerik analizi sonucunda öğrencilerin sosyal bilgiler algısının sırasıyla tarihi şahsiyet, aşinalık, bilgi edinme, milli kimlik ve değerler, tarih, merak, birey ve toplum, günlük hayata uyarlanma, faydalılık, önemlilik, çevreye duyarlılık ve kolaylaştırma temaları altında toplandığı görülmektedir. Katılımcıların bir kısmı “Hayranlık” temasında tarihimizde başarılar sağlamış padişah veya komutanlara karşı olan sevgilerini ifade etmişlerdir. Özellikle Osmanlı padişahlarının başarılarından ve tarihimizde ortaya koyduğu mücadelelerden dolayı padişahlara karşı bir hayranlıkları olduğu söylenebilir. Bu temayı işleyen öğrencilerin görüşlerini temsilen 7K1 kodlu öğrencinin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Ben Osman Gazi’ye hayranım çünkü Osmanlı Devleti’ni kurdu. Osman Gazi bize birçok tarihi eser bıraktı. Osmanlı devletinin sınırlarını genişleterek Osmanlı Devleti’ni zengin ve güçlü bir devlet haline getirdi. Osman Gazi’nin adaletini de çok beğendim. Osmanlı Devleti’nde yaşayan herkese adaletli davrandı. Kendi soyundan olan kişileri bile cezalandırdı. Osman Gazi’nin adaletine hayran kaldım.”

“Hayranlık” temasını işleyen bazı katılımcıların da Osmanlı devletine karşı bir hayranlığı olduğu görülmektedir. Bu katılımcıların kompozisyonlarında Osmanlı Devleti’nin başarılı yönetimine değindikleri ve bir hayranlık besledikleri görülmektedir. Bu konuya değinen 6E3 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Osmanlı Devleti İstanbul’u fethetti. Osmanlı Devleti üç kıtayı uzun yıllarca yönetti. Tarihin en kısa süren savaşlarından birini kazanmışlar. Osmanlı Devleti çok güçlü bir devlettir.”

“Hayranlık” temasını işleyen katılımcıların kompozisyonlarını incelendiğinde bazı katılımcıların Osmanlı padişahlarının haricinde Atatürk’e ve onun başarılarına değinerek ona karşı büyük bir hayranlıkları olduğu söylenebilir. İlkokul kademesinden itibaren Atatürk ve Atatürkçülük konularına öğretim programlarında yer verilerek bu konuda öğrencilerin bilinçlendirilmesi sağlanmak istenmesinin araştırmaya katılan katılımcıların çok fazla yer vermesinde etkisi olmuştur. Katılımcıların yazdığı kompozisyonlar incelendiğinde Atatürk’ün başarılarına ve fedakârlıklarına karşı bir

hayranlık olduğunu söyleyebiliriz. E79 kodlu katılımcının bu konudaki görüşü şu şekildedir.

“Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu olduğu için, biz çocuklara 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı’nı hediye ettiği için, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni kurdu için, ülkemizin kurulması için başarılı mücadeleler verdiği için, vatanımızı savunduğu için ve biz çocukları çok sevdiği için Atatürk’ü çok seviyorum.”

Hayranlık temasının işlendiği Atatürk ile ilgili E64 kodlu katılımcının görüşü de şu şekildedir:

“Mustafa Kemal Atatürk bizim çok önemli biridir. Onun sayesinde savaşları kazandık ve ülkemizi kurduk. Türkiye Cumhuriyeti için çok büyük işler yaptı. O olmasaydı şimdi burada ben bunları yazamazdım.”

“Tarihi Şahsiyetler” teması altında işlenen konulardan biri de minnettir. Katılımcıların sosyal bilgiler öğretim programı içerisindeki tarih disiplini konuları işlenirken tarihin dönüm noktalarında bizim günümüzü etkileyecek büyük işler yapan şahsiyetlerin fedakârlıklarını öğrenerek onlara karşı minnet duydukları görülüyor. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı bireye tarihindeki şahsiyetlere karşı vefakâr olan ve onların yaptığı fedakârlıklardan ders çıkararak yeri geldiğinde vatani için kendisinin de aynı fedakârlıkları yapabilmesi konusunda bilinçlendirmeyi amaçlamaktadır. “Minnet” temasını işleyen katılımcılara bakıldığında bu konuyu işlemelerindeki en önemli sebeplerden birinin bu tarihi şahsiyetlerin Müslümanlar için yaptığı önemli fedakârlıklardan dolayı olduğu söylenebilir.

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nın öğrencileri tarihi şahsiyetler konusunda bilinçlendirmesi “tarih tekerrürden ibarettir” sözünden hareketle bu şahsiyetlerin yaptığı gibi ülkesi için yeri geldiğinde kendisi de fedakârlık yapabilecek bilinçli ve etkin vatandaşlar yetiştirme amacından dolayı olduğu söylenebilir. Öğrencilere bu tarihi şahsiyetleri rol model olarak da gösterme amacı olduğunu söylenebilir. Bu konuda 7K1 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler kitabında bir görsel görmüştüm. Bu görselde gökyüzündeki ayın ve yıldızın yansıması yerdeki kan birikintisine yansımıştı. Bu görsel çok dikkatimi çekmişti ve öğretmenime bu görseli sorduğumda bana bizim için kendini feda ederek şehit olan

askerlerimizin yaptıkları fedakârlıktan bahsederek bayrağımızın şeklini ve rengini nereden aldığını temsil ettiğini söyledi. O şehitler bizim için kendilerini feda etmişler. Savaşlarda bazen kaybetseler de çok kayıplar vermelerine rağmen yine de vazgeçmeyerek canlarını dahi feda etmişler.”

“Tarihi şahsiyetler” temasının işlendiği bazı katılımcıların kompozisyonları incelendiğinde Mustafa Kemal Atatürk’ün yapmış olduğu fedakârlıklara değinilerek onun bu ülkenin kurulmasındaki etkisine dikkat çektikleri görülmüştür. “Atatürk ve Atatürkçülük” kazanımları sadece Sosyal Bilgiler Eğitim Programı’nda olmayıp diğer derslerde de çokça değinildiği için bu konuda bir bilinç oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Bu konu hakkında 6K3 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Mustafa Kemal Atatürk olmasaydı şimdi burada olamayabilirdik. Onun güçlü duruşu ve fedakârlıkları sayesinde bu ülke kuruldu. Şimdi burada özgürce yaşayabiliyorsak bunu ona borçluyuz. Bu vatani bize armağan ettiği için ve bizim için çok fedakârlıklar yapan çok güçlü biri olduğu için bende onu kendime örnek alıyorum.”

Sosyal bilgiler dersi öğrencileri bilimsel faaliyetler konusunda bilgilendirerek günümüzde kullandığımız birçok buluşta emeği olan insanlar konusunda da bilinçlendirmeyi amaçladığı görülmektedir. Eğitim hedeflerine baktığımızda bilimsel faaliyetler konusunda öğrencileri gerekli bilgi ve becerilerle donatma gibi hedefleri vardır. Özellikle yapılandırmacı eğitim modeli ile birlikte öğrencinin ön plana alınarak yeni fikirler ve buluşlar yapabilmesi hedeflenmektedir. Öğrenciler yeni bir buluş yapacakları zaman nasıl yollar izlemesi gerektiğini önceden buluş yapmış insanlar üzerinden örneklerle anlatarak bilim adamlarını model alması sağlanmaya çalışılmalıdır. Sosyal bilgiler derslerinde öğrenciler günümüzde kullandığımız icatları kimlerin yaptığını öğrendiğinde onlara karşı bir minnet duygusu beslemeye başladığı söylenebilir. Bu konuda 7E4 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Aydınlanma Çağı sonrasında düşünce özgürlüğü başladığı için o dönemden sonra bilimsel faaliyetler hız kazanarak buluşlar artmaya başladı. Günümüzdeki birçok icadın ortaya çıkması o dönemdeki bilim adamları sayesinde olmuştur. Bilim adamları buluşlar yapmasaydı telefon ve bilgisayar gibi ürünler olmazdı. Bunlar olmasaydı fotoğraf

çekemezdik ve gezdiğimiz yerleri daha sonradan hatırlayamazdık. Bunun gibi örneğin; saat icat edilmeseydi her yere geç kalırdık ve hayatımızı planlayamazdık. Kısacası bilim adamlarının yaptığı buluşlar olmasaydı şimdi çok zorlanırdık.”

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nda yer alan ve bireylere kazandırılmayı amaçlanan bireyi etkin bir vatandaş olarak yetiştirmeyi amaçlayan beceri ve değer hedefleri vardır. “Milli Kimlik ve Değerler temasını işleyen katılımcıların kompozisyonları incelendiğinde sosyal bilgiler dersi bireyleri vatanını ve milletini seven bireyler olarak yetiştirme hedeflerinin öğrenciler tarafından konu edildiği söylenilebilir. “Milli Kimlik ve Değerler” temasının işleyen bazı katılımcıların “Vatanseverlik” konusuna değinmişlerdir. “Vatanseverlik” teması Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nın hedefleri arasında yer aldığını ve bireyi vatanın yararını en üst amaç olarak çalışacak bireyler yetiştirme hedefinin bir sonucudur. Sosyal bilgiler dersinde işlenen tarih konularında vatanını seven ve vatanın geleceği için büyük fedakârlıklar yapan kişilerin de öğrenciler tarafından tanınması ile öğrenciler bu konuda bir bilince sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların yazdığı kompozisyonlar incelendiğinde öğrenciler bu gün içinde yaşadıkları özgür hayatla ilişkilendirerek Vatan sevgisi ile yapılan fedakârlıklara değinmişlerdir. “Vatanseverlik” temasının işlendiği 7K4 kodlu katılımcının görüşü şu şekilde ifade edilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde öğretmenimiz küçük yaştaki çocukların bizim için azimle mücadele ederek hayatlarını feda etmişler. Vatanlarını korumak için kendilerini feda etmeleri çok ilgimi çekti. Bizim için bu kadar fedakârlık yapan insanlara karşı bizde saygı duymalıyız. Vatani için kendini feda eden kişilerin hikâyelerini dinlediğimde benimde vatan sevgim daha da artıyor.”

“Milli Kimlik ve Değerler” temasını işleyen bazı katılımcıların kompozisyonları incelendiğinde Bağımsızlık konusuna vurgu yapmışlardır. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı içerisinde öğrencilere kazandırılması hedeflenen değerlerden biri de bağımsızlıktır. Sosyal bilgiler dersi ile vatanını seven ve ülkesinin bağımsızlığı için gerektiğinde üzerine düşen sorumlulukları yapan etkin vatandaşlar yetiştirilmeyi amaçlamaktadır. “Bağımsızlık” temasını yazan katılımcıların kompozisyonlarında bağımsızlık sembollerinden olan

“Bayrak” temasını konu edinmişlerdir. Sosyal bilgiler dersi öğrenciler bayrağın önemi konusunda bilinçlendirerek her bireyin bağımsızlık sembollerimizi koruma konusunda bilinçlendirmeyi hedeflemektedir. “Bağımsızlık” teması ile ilgili 6E5 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde bayrağımızın önemi ve bağımsızlığımızı temsil ettiğini öğrenmiştir. Bayrağımız için birçok insan mücadele etmiş ve bazıları gazi bazıları ise şehit olmuşlar. Biz onların sayesinde bağımsız olmuşuz. Onlar olmasaydı bağımsızlığımızı kazanmayacak ve özgürce yaşayamayacaktık. Bayrağımızı bizden önce nasıl korudularsa bizde o şekilde korumalıyız. Çünkü o bizim bağımsızlığımızın göstergesidir.”

Sosyal bilgiler dersi öğrencileri günlük hayat içerisinde yaşarken toplumla uyumlu yaşayabilmesi için gerekli beceri ve değerler konusunda şekillendirmektedir. Bireyin toplumsal hayat içerisindeki birlik ve beraberliğin önemi konusunda bilinçlendirerek bu birlik ve beraberliği sağlayan uygulamalar konusunda bilinçlendirmektedir. Toplumsal hayat içerisinde birlik ve beraberlik sağlayan bu uygulamaları koruyarak sonraki nesillere aktarmanın önemini bireye kavratmayı da sosyal bilgiler dersi amaçlar. Okul ortamı bireye birlik ve beraberlik duygusunun önemini aşlamak için farklı uygulamalar yaparak birlik beraberliğin önemini yaparak yaşayarak öğretmeyi hedeflemektedir. Bireyin bu okul kültürü içerisinde benimsediği birlik ve beraberlik duygusunu toplumsal hayat içerisinde uygulayarak büyüklerinde de farkındalık oluşturması öğretim programlarının hedefidir. Birlik ve beraberliğin önemine ve bu birlik ve beraberliği artıracak uygulamalar konusunda 7K7 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“İnsanların birlik ve beraberlik içinde yaşamaları önemlidir. Düşünlerde insanlar beraber kol kola eğleniyor. Bir de bayramlarda dargın olan insanlar barışıyor ve herkes bir araya toplanıyor. Bayramlarda fakir insanlar da hatırlanarak onlara da etler veriliyor. Bunun gibi uygulamalar birlik ve beraberliğimizi artırıyor.”

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı’nda çocuğa kazandırılmasının hedeflenen değerler vardır. Çocuğa değer kazandırma eğitimi ilk olarak aile anne ve baba ile başlar. Daha sonra ilkokul kademesinde devam eder. Bu değer eğitimi sırasında ortaokul kademesinde Sosyal Bilgiler

dersi çocuğa hedeflenen değerleri kazandırarak bu değerleri günlük hayatında da uygulamaya koymayı hedeflemektedir. Toplumsal hayat içerisinde bu değerlere dikkat etmek önemlidir. Çünkü bu değerlerin toplumun arasındaki birlik ve beraberliği sağlayan en önemli faktörlerden biridir. Değerlerimizden olan önceki nesillerden bize aktarılan gelenek ve görenekleri koruyarak bizden sonraki nesillere aktarma görevi olduğunu çocuğa bildirmeliyiz. Sosyal bilgiler dersi öğrencilere maddi ve manevi değerlerimiz olduğunu bildirerek kültürel değerlerimizin neler olduğu konusunda bilinçlendirmektedir.

Sosyal bilgiler öğretim programı unutulmuş veya unutulmaya yüz tutmuş bazı değerlerimizde çocuğa kazandırarak toplumsal hayat içerisinde o değerleri tekrar canlandırmayı da amaçlandığını görülmektedir. Maddi kültürel değerlerimizden olan tarihi eserler konusunda bireyi bilinçlendirerek bu tarihi eserlerin korunması konusunda çocukları bilinçlendirmek maddi değerlerimizi koruma konusunda çok önemlidir. Sosyal bilgiler bireye toplum içerisinde uygulaması için saygı ve sevgi değerleri gibi toplumda büyüklerine ve küçüklerine karşı göstermeleri gereken değerler olduğu konusunda bilinçlendirmeyi hedeflemektedir. “Değerlerimiz” konusunda 6E6 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersi bizim kültürümüzü öğrenmemizi ve saygı sevgiyi öğretir. Kültürel unsurlarımızı öğrenmemizi sağlar. Bu değerlerimizden olan bayramlarda yeni elbiseler giyerek büyüklerimizin ellerinden öperiz büyüklerimiz bize hediyeler verir. Bizde bizden küçüklere karşı sevgi gösteririz. İhtiyacı olan insanlara yardımlarda bulunularak onlarla bir şeyler paylaşırız. Bayramlarda herkes mutlu olur.”

Sosyal Bilgiler dersi toplumsal hayat içerisindeki değerlerden biri olan düğünlerimizin ve düğünlerimizdeki bazı uygulamalar konusunda çocukları bilinçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu konuda 7E6 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler denilince aklıma hemen gelenek ve göreneklerimiz geliyor. Bu gelenek ve göreneklerimizi çok seviyorum. Bu gelenek ve göreneklerimizden biri olan düğünlerimizde insanların bir araya gelerek halay, zeybek ve horon gibi yöresel oyunlarımızla eğlenmesi çok güzel oluyor. Düğünlerimiz bizim hep birlikte mutlu olmamızı sağlayan değerlerimizdendir.”

Sosyal Bilgiler dersi öğrencilerin eğitim hayatının yanında çocuğun günlük hayatı açısından da çok önemli bir ders olduğu muhakkaktır. Sosyal bilgiler dersi sosyal bilimleri bünyesinde toplayan bir öğretim programı olduğu için bireyin toplumsal hayata uyumu için büyük önem taşır. Sosyal bilgiler dersi bireyin geçmişi anlaması ve günümüzle ilişkisini anlamlandırması açısından önemlidir. Çocuğun hayatının ilerleyen dönemlerinde karşılaştığı toplumsal hayat içerisindeki sorunları nasıl çözeceği konusunda şekillendirdiği için önemlidir. Sosyal Bilgiler çocuklarda tarih bilinci oluşturarak üzerinde yaşadıkları toprakların hangi zorluklarla kazanıldığı konusunda bilinçlendirerek vatanını ve milletini seven etkin vatandaşlar yetiştirilmesi açısından önemli bir derstir. Sosyal Bilgiler dersinin önemi konusunda 6K5 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler çocuk hakları konusunu bizi haklarımız konusunda bilgilendiren önemli bir derstir. Sosyal bilgiler bize günlük hayatta eşitlik ve adalet gibi kavramlar konusunda bilgilendiriyor. Sosyal bilgiler bize büyüdüğümüzde gerekli olan bilgileri öğretiyor. Bize ülkemizi daha da geliştirmek için gerekli bilgiler veren çok önemli bir derstir.”

İçinde bulunduğumuz dünya her geçen gün daha da kirletilmektedir. Doğal çevredeki birçok bitki ve hayvanın yaşam alanlarını kirleterek onların yaşam koşullarının zorlanmasından dolayı birçok bitki ve hayvan nesli yok olmuştur. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı çocukları doğal çevreyi kirletmeme ve çevresinde doğal çevreyi kirleten kişileri gördüğünde uyararak çevreyi koruma konusunda toplumda bir bilinç oluşturma gibi hedeflerinin olduğu söylenilebilir. Sosyal bilgiler ile çocuklar çevre kirliliğine dikkat çekmek amacıyla birçok proje fikirleri tasarlamıştır. Çevre kirliliği konusunda çocuğu öncelikle okul veya sınıf kültürü içerisinde şekillendirerek bu davranışlarını toplumsal hayat içerisinde uygulamasını sağlayarak çevreye duyarlılık konusunda toplumda bir farkındalık oluşturulmak istemektedir. Sosyal bilgiler dersi öğrencilere doğayı koruma amacıyla kurulmuş kurtuluşlar konusunda da bilinçlendirerek çevreye duyarlılığın evrenselliği konusunda öğrenciyi bilinçlendirmektedir. Doğal çevreye duyarlılık konusunda 7K10 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Günlük yaşamda yerde gördüğümüz çöplerden dolayı doğal çevreyi kirletmemiz gerektiğini herkes öğrenmelidir. Çöplerimizi çöp kutularına atarak doğal çevreyi kirletmemiz gerektiğini herkesin bilmesi gerekir.”

Doğal çevreye duyarlılık konusuna dikkat çeken 6E8 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“İnsanlar ormanların kirlenmesine neden olmaktadır. Ormanları kirletmek yerine ağaçların kesilmesini engelleyerek ve orman alanların artırılması amacıyla ağaç ekmeliyiz. Bu ormanlarda yaşayan hayvanları da korumalıyız.”

Sosyal Bilgiler toplum içerisinde her bireyin hakları olduğunu çocuk olarak öğrencilerin de haklarının olduğu konusunda bilinçlendirmektedir. Sosyal bilgiler bireyin toplumsal hayatı içerisinde karşılaştığı hak ihlallerine karşı hakkını nasıl savunacağı konusunda bilinçlendirmektedir. Sosyal bilgiler her bireyin özgürlükleri olduğunu ama bu özgürlüğün sınırsız olmadığını başka insanların haklarının başladığı yerde özgürlüğün bittiği bilincini çocuğa kazandırmayı amaçlayan bir disiplindir. Günlük hayata uyarılama temalı 7K10 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler günlük hayatta kullandığımız haklarımız konusunda bize bilgi veriyor. Örneğin; ben bir çocuğum ve benim eğitim gibi haklarım var bunu sağlama devletin görevlerindedir. Bir başka hak olarak vatandaşlık hakkından dolayı elde ettiğimiz haklarımız var. Örneğin; biri bize karşı bir suç işlediğinde onu şikâyet etme hakkına sahibiz. Konut dokunulmazlığı hakkı, seyahat özgürlüğü, eğitim hakkı ve temel haklarımızdan olan yaşama hakkı gibi haklarımız vardır. Bu haklarımızı nasıl koruyabiliriz, Haklarımızı kullanmamız engellendiğinde neler yapabiliriz ve bu haklarımızı ararken nelere dikkat etmemiz gerektiği konusunda sosyal bilgiler dersi bizi bilgilendiriyor.”

Sosyal bilgilerin günlük hayata uyarlanması ile ilgili 7E9 kodlu öğrencinin görüşü ise şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde öğrendiğimiz bilgileri günlük hayatımızda birçok yerde kullanabiliyoruz. Örneğin; sosyal bilgiler dersinde iletişim araçlarını doğru kullanma konusunu işliyoruz bunu günlük hayatımızda telefon ve bilgisayar gibi araçları kullanırken kullanıyoruz. Sosyal bilgiler dersinde ekonomik konulardan olan

ticaret ile ilgili konular işliyoruz günlük hayatımızda da alışverişte bu bilgilerimizi kullanabiliyoruz.”

Eğitim sürecinin amacı çocuğun faydasına olacak bilgi ve becerilerle çocuğu donatmaktır. Eğitim sürecinde çocuğun bir dersi daha dikkatli takip etmesini sağlayan unsurlardan birisi de öğreneceği bilgi veya beceri çocuğa ne fayda sağlayacağı konusunda bireyi hedeften haberdar etmektir. Hedeften haberdar edilme ile çocuk o derste kendisine fayda sağlayacak unsurların farkına vardığı zaman ders sürecine aktif katılım sağlaması da sağlanmış olur. Çocuğun edindiği bilgi becerilerin günlük hayat içerisinde karşılaştığı bazı sorunların çözümü konusunda fayda sağladığı söylenebilir. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı toplumsal hayatta bireyin uyumunu sağlayarak toplumsal uyum konusunda bireye fayda sağlamaktadır. Geleneksel eğitim sisteminde öğrencilere kazandırılan bilgiler okul ortamı dışında kendisine fayda sağlamadığı düşüncesinden dolayı geleneksel eğitim sisteminde öğrencilerin öğrenecekleri bilgi becerilere karşı güdülenmeyi sağlamak zordur. Sosyal bilgilerin faydası ile ilgili 7K11 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde öğrendiğimiz bilgiler bizim karşılaştığımız sorunlarda karşısında onları nasıl çözeceğimizi konusunda faydalı bir derstir. Örneğin; Sosyal bilgiler dersinde haklarımızı öğreniyoruz ve bunlar bize günlük hayatta fayda sağlıyor. Sosyal bilgiler dersinde doğru iletişim konusunu öğreniyoruz ve toplum içerisinde diğer insanlarla konuşurken bunlardan faydalanabiliyoruz. Teknolojik aletlerin bilinçli kullanımı konusunda Sosyal Bilgiler bize faydalı olmaktadır. Sosyal bilgiler bizi doğru meslek seçimi konusunda da bilgilendirmektedir. Sosyal bilgiler bize büyüdüğümüzde fayda sağlayacak bilgiler öğretmektedir.”

Sosyal bilgiler dersi öğrencilere okul ve sınıf atmosferi içerisinde sorumluluk yüklemektedir. Çocuğa yüklenen bu sorumluluk çocuğun kendini değerli hissetmesini sağlamaktadır. Sosyal bilgiler dersi çocuğu toplumsal hayat içerisinde evinde ve yaşadığı çevrede birey olarak sorumlulukları olduğu konusunda bilinçlendirmeyi amaçlamaktadır. Çocukların sorumluluk duygusunu kazanması büyüdüğünde ailesine ve çevresine faydalı bir birey olarak yetişmesi konusunda da önemlidir. Sosyal bilgilerin bireye kazandırmayı amaçladığı sorumluluk konusunda 6E10 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersi okulda ve yaşadığımız çevrede yapmamız gereken sorumluluklarımız olduğunu öğretiyor. Okulla ilgili sorumluluklarımız olarak ödevleri yapmamız ve okulun kurallarına uymamız gibi sorumluluklarımız vardır. Ailemize karşı evimizde odalarımızı toplamak gibi sorumluluklarımız vardır.”

Sosyal bilgiler bireyin hem okul içinde hem de yaşadığı toplumsal hayatı içerisinde empati becerisini kazanarak sorun yaşadığı kişileri anlamak için kendisini onların yerine koyarak olaylara onların açısından bakmasını sağlamayı amaçlayan bir bilim dalıdır. Empati becerisi bireyin karşılaştığı iletişimsel sorunların çözümü konusunda fayda sağlamaktadır. Empati konusunda 7E8 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Bir gün arkadaşım ile piknik yapalım dedim arkadaşım ile yapmayalım dedi tartıştık. Arkadaşım ile konuşmadık ve ben çok üzuldüm. Arkadaşım sonradan beni aradı ama ben ona çok kırıldığım için onun telefonlarını açmadım. Sosyal bilgiler dersinde empati kavramını öğrendim. Okuldan eve gidince o arkadaşımı arayarak özür diledim ve arkadaşım ile tekrar barıştım.”

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı bireyin ihtiyacı olan becerilerle donatmayı amaçlamaktadır. Çocuğun okul kültürü içerisinde arkadaşları ve öğretmenleri ile doğru iletişim kurabilmesi hem okulu sevmesi hem de öğretilen bilgilere karşı daha da güdülenmesini sağlar. Sosyal bilgilerin bireye kazandırdığı iletişim becerisi ile ilgili 7K8 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde iletişim engelleri ile ilgili bilgiler öğrenmiştim. Bu iletişim engellerinden biri olan sen dilini birçok insan kullanıyor. Sen dili ile konuşarak suçlayıcı dil kullanan insanlarla karşılaşıyordum ama ben bunun sen dili olduğunu sonradan Sosyal bilgiler dersinde öğrendim. Örneğin; bir gün evdeydim odamda ders çalışıyordum susamıştım mutfağa su içmeye gittim suyum içtim ama biraz su bardakta kalmıştı ve o kalan su yere döküldü annem bana sen hiç dikkat etmiyorsun. İnsan bu kadar dikkatsiz olamaz dedi. İşte bu annemin bana söyledikleri sen dili oluyor bunlar beni çok üzüyor. Bir gün arkadaşım ile misafirlığe gittim, odasında oyun oynadık ve ders çalışmıştık oda biraz dağılmıştı. Arkadaşımın annesi odayı dağınık halde görünce ona arkadaşım ile sen çok dağınıksın ve hiç dikkat etmiyorsun gibi sen dili olan suçlayıcı bir dille konuşmuştu bunlar arkadaşımı çok üzmüştü.”

Yapılan görüşmelerde öğrencilerin çoğunluğu sosyal bilgiler dersi sayesinde toplumsal rollerin farkında olduklarını, küresel problemlerin çözümüne yönelik davranış geliştirdiklerini ifade etmişlerdir. Bu konudaki görüşünü 6E9 şöyle belirtmiştir:

“Sosyal bilgiler bana paylaşmanın önemini anlatıyor. Bizden önce yaşamış atalarımıza baktığımızda yardımsever insanlarmış. Örneğin; Atatürk yardımsever bir insanmış. Yaşadığımız çevrede yaşlı insanlar varsa onlara bazı işlerinde yardım etmeliyiz. Çünkü bizde yaşlanacağız bize de yardım etmelerini istiyorsak yardımlaşmayı unutmamalıyız.”

Katılımcıların sosyal bilgiler ile ilgi kompozisyonlarını incelediğimizde “Tarih” temalı kompozisyonlarda tarihi ile ilgili gurur duyma ve övünme temasını görülmektedir. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı tarihi konulara yer vererek çocuklarda tarih ile ilgili bir bilinç oluşturmayı hedefler. Tarih bilincini aşılama toplumun bir parçası olarak çocukları vatanını ve milletini seven bireyler olarak yetiştirmek açısından önemlidir. Sosyal bilgiler Türklerin Orta Asya tarihinden başlayarak günümüze kadarki yaşayışları ile ilgili çocuğa bilgiler vererek çocukta milli tarih bilinci oluşturmayı hedefler. Tarihte yaşanmış gurur duymamızı ve övünmemizi sağlayan olaylar çocuklarda tarihi konulara karşı bir ilgi uyandırır. Bu gurur duyma ve övünmeyi sağlayan olaylar çocukta tarihine aitlik hissetmesini sağlamakla birlikte kendisinin de onları model alarak ülkesi için çalışmasını sağlayabilir. Sosyal bilgiler çocuğa tarihle ilgili gurur duymasını sağlayan olaylar konusunda bilgilendirmesi çocuğun kendi hayatında ümitsizliğe düşmeyerek ülkesi için başarılı işler yapabileceği fikrini aşılabilir. Gurur duyma ve övünme ile ilgili 7E12 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde tarihte yaşanmış birçok olay öğrendik. Benim dikkatimi Osmanlı devleti dönemindeki olaylar çekti. Çünkü o zamanda üç kıtaya hükmetmişiz. Düşmanlara karşı büyük zaferler kazanmışız. Örneğin; tarihin en kısa süren savaşını yaparak kazanmışız. Fatih Sultan Mehmet çok uzun süre yaşamış olan Bizans Devleti’ni yıkarak İstanbul’u alması çok büyük bir başarıdır. Bunun gibi birçok başarılar kazanmışlar.”

Gurur duyma ve övünme temalı kompozisyonlar incelendiğinde 6K9 katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Bizim birçok tarihi eserlerimiz vardır. Cami, hamam, medrese, köprü, çeşme ve han tarihi eserlerimizin bazılarıdır. Bizim tarihi eserlerimiz başka milletlerin tarihi eserlerine benzemez çok güzeldir.”

Tarih temalı kompozisyonlara baktığımızda bazı katılımcıların fedakârlık temasına vurgu yaptıkları görülür. Okul kültürü çocuğa bazı sevdiği aktivitelerden fedakârlık yapmaları gerektiği konusunda bir bilinç kazandırmaktadır. Okul ortamında veya sınıf ortamında çocuğa bazı konularda fedakârlık yapması gerektiği konusunda yönlendirici olmaktadır. Sosyal bilgiler bireyi ailesi, vatani ve milleti konusunda gerektiğinde canını dahi feda etmiş tarihteki büyük kahramanları örnek göstererek o kahramanları kendilerine örnek almalarını gerektiğinde kendilerinin de fedakârlık yapması konusunda bilinçlendirmektedir. Devletlerin eğitim-öğretim hedeflerine baktığımızda da ülkesi ve içinde yaşadığı toplum için fedakârlıklarda bulunan ülkesinin gelişimi için kendisinin gelişmesi gerektiği ve bu gelişim sürecinde de hayatında bazı fedakârlıklarda bulunması gerektiği bilincini bireylere aşlamayı hedefler. Fedakârlık temalı kompozisyonlardan 7E2 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Osmanlı askerleri devletleri için çok savaşmışlar her şeyini feda etmişler. Osmanlı Devleti çok asker kaybetmiş ama yine de vazgeçmemiş. Bazı savaşlarda kaybetmişler bazı savaşları kazanmışlar. Osmanlı askerleri vatani için canını feda etmiş. Osmanlı askerleri kahraman bir askerdir.”

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı çocuklarda tarihsel bilinç oluşturarak önceden yaşanmış olayları öğrenerek bu olaylardan ders çıkarmayı hedeflemektedir. Öğrencilerde tarihsel bilinç oluşturulması geçmiş ile günümüzün ilişkilendirerek ülkesi için daha bilinçli etkin vatandaşlar yetiştirme süreci için çok önemlidir. Sosyal bilgilerin bireylerde geçmişi daha iyi anlaması ve anlamlandırarak tarihte yaşanmış olaylardan dersler çıkarmayı da sağlar. Öğrenciler tarihsel bilince sahip olursa yetişkin bir birey olduğunda da yaşanan olayları daha iyi yorumlayarak bu olaylara karşı nasıl tepki vermesi gerektiği konusunda da becerilerini geliştirebilir. Sosyal bilgilerin bireye aşladığı tarihsel bilinç çocuğun sadece yakın çevresindeki olaylara karşı tavrını biçimlendirmekle kalmayarak dünyanın farklı yerlerinde yaşanan olaylara karşı olan tavrını da biçimlendirdiği görülmektedir. Tarihsel

bilinç temalı katılımcılardan 6E11 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersi tarihi konuları bize anlatıyor. Tarihi olayları sosyal bilgiler dersi sayesinde anlayabiliyoruz. Tarihte yaşadığımız topraklar için kendilerini feda eden fedakârlar insanları tanımamızı sağlıyor.”

Katılımcıların kompozisyonlarını incelediğimizde “Aşinalık” temasının Sosyal Bilgiler dersinde işlenen konuların çocukların zihninde yer ettiğini aşına oldukları görülüyor. Bunun yanında sosyal bilgiler ders kitabında gördükleri konuların ve görsellerin kendilerinde aşinalık oluşturduğu söylenebilir. Sosyal bilgilerde gördükleri konularla ilgili okudukları bazı kitaplarda da gördükleri için o konu ile ilgili bir aşinalık olduğu görülmektedir. Bazı katılımcıların ise sosyal bililerde öğrendikleri bazı gelenek ve göreneklerin günlük hayatta da gördükleri için gelenek ve görenekler konusunda bir aşinalık olduğu ifade edilebilir.

Sosyal bilgiler dersinde materyal kullanmanın dersteki konuların hatırlanmasını kolaylaştırmaktadır. Bazı katılımcıların kompozisyonları materyallerine yapmış oldukları vurgu bunu desteklemektedir. Bazı katılımcılarda sosyal bilgilerine karşı olan aşinalığın başka derslerde de gördükleri ortak konular olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ders süreci içerisinde öğrencilerin araştırdıkları proje ödevlerini araştırırken sosyal bilgiler konularına karşı bir aşinalık olduğu görülmektedir.

Sosyal bilgilerde işlenen konular ile ilgili günlük hayatta yakın çevresinde veya dünyanın farklı yerlerinde yaşanan olaylarla ilişkilendirmesi sosyal bilgiler dersindeki konulara karşı bir aşinalık oluşturmaktadır. Sosyal bilgiler dersinde işlenen konularla ilgili çevresindeki kişilerin anlattıkları bu konulara aşına oldukları gözlemlenmiştir. Sosyal bilgiler dersinde öğrenciler haklarını ve sorumluluklarını öğrenerek bunları günlük hayatlarında karşılaştığı durumlarda kullanması bu konulara karşı bir aşinalık oluşmasında etkilidir. “Aşinalık” temalı kompozisyonlardan 7K6 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler kitabının birçok yerinde bayrak görüyoruz. Tarihte kurulmuş diğer devletleri işlerken bayraklar var. Örneğin; Osmanlı Devleti’ni işlerken Osmanlı Devleti’nin bayrağını görmüştüm şimdiki

bayrağımıza çok benziyor. Okul dışında da birçok yerde bayrağı görüyorum.”

Sosyal bilgiler dersinde çokça yer verilen coğrafya konularına çocukların aşına olduğu söylenebilir. Sosyal Bilgiler dersinde gördükleri doğal oluşumları günlük hayatta da çok gördükleri için bunları ders ile ilişkilendirmelerinin bu aşinalıkta etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan öğrencilerin bu doğal oluşumları daha çok görmelerinden dolayı aşinalıklarının daha fazla olduğu görülmüştür. Sosyal bilgiler dersinde işlenen doğal oluşumlarla ilgili aşinalık temalı 6E10 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler denilince aklıma doğal oluşumlar geliyor. Çünkü sosyal bilgiler derslerimizde bu konuyu çok gördük. Birde sosyal bilgiler öğretmenimiz doğal oluşumlardan dağ, ova ve göl gibi oluşumları yüzümüze ve elimize benzeterek açıklamıştı bende her elim baktığımda doğal oluşumlar aklıma geliyor. Köyüme gittiğimde dağ veya akarsu gibi doğal oluşumları görünce aklıma sosyal bilgiler dersinde anlatılanlar geliyor.”

Aşinalık temalı kompozisyonları incelendiğinde Atatürk ve Atatürkçülük konularına karşı bir aşinalık söz konusudur. Bu aşinalığın oluşmasındaki temel etmenlere baktığımızda sadece sosyal bilgiler dersi etkili değildir. Sosyal bilgiler dersinde çocukların gördükleri Atatürk ve Atatürkçülük konularını başka derslerdeki görsellerle veya konularla ilişkilendirdikleri görülmüştür. Atatürk ve Atatürkçülük ile ilgili aşinalık temalı 7E12 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler denilince aklıma Mustafa Kemal Atatürk geliyor. Çünkü yedinci sınıfa kadar sosyal bilgiler derslerinde çok işledik. Başka derslerde de Atatürk ile ilgili bilgiler öğrendik. Ders kitaplarını açtığımızda resmini görüyorum. Sosyal bilgiler kitabının her yerinde Atatürk’ün resmi olmasından dolayı sosyal bilgiler denilince aklıma Mustafa Kemal Atatürk geliyor.”

Araştırmaya katılan öğrencilerin kompozisyonlarını incelediğimizde merak temalı birçok konu işlendiği görülmüştür. Katılımcıların bahsettikleri merak teması aslında sadece sosyal bilgiler için geçerli değildir. Öğretim sürecinde bir derse başladığında ilk olarak anlatılacak konuya öğrencinin dikkati çekilmeye çalışılır. Öğretim ilkelerinden dikkat çekme ilkesi bir konunun öğretiminin ilk aşamasıdır.

Dikkat çekme aşaması ile öğrencide yeni işlenecek konuya karşı bir merak oluşturmaya çalışılmaktadır. Dikkat çekme sürecinde öğrencide konuya karşı bir merak oluşturulamazsa öğrenci o konuya karşı isteksiz olacaktır.

Merak uyandırılmadığında öğrenci o konuyu öğrenmek için çabalamayacaktır. Sosyal bilgiler dersinde öğrencilerde yeni öğrenilecek konulara karşı ilgi uyandırmanın en iyi yöntemlerinden biri de derse bir materyalle başlamaktır. Çocuğun bu materyalle günlük hayattaki yaşamında ne gibi bir ilişkisi olduğu konusunda çocukta bir merak oluşturulabilir.

Sosyal bilgiler dersinde özellikle tarihi konuları ve tarihi şahsiyetleri anlatırken onlar hakkında olaylar anlatılması çocukta bir merak uyanmasını sağlayabilir. Çevresinde bulunan tarihi eserler hakkında çocukta merak uyandırmak daha kolay olabilir. Çünkü çocuk günlük hayatında yaşadığı çevrede gördüğü tarihi eserleri merak etmektedir. Sadece tarihi eserler değil çevresinde gördüğü doğal unsurların oluşumunu çocuk merak ederek bunların oluşumunu anlamak ve anlamlandırmak isteyebilir. Derse başlarken çocuğun günlük hayatta aşına olduğu bir olayla derse başlamak çocukta derse karşı bir merak uyandırmaktadır. “Merak” temalı 6K8kodlu öğrencini görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler denilince aklıma derse gördüğümüz ve günlük yaşamda çok gördüğüm tarihi eserler geliyor. Çünkü bu tarihi eserlerin kim tarafından ve nasıl yapıldığını çok merak ediyorum ve öğrenmek istiyorum. Bazı tarihi eserler toprağın altında kalmış. Bunlar çıkarıldığında rengi ve şekli değişmeden kalıyor. Eskiden yaşayan insanların nasıl bu kadar sağlam yaptıklarını merak ediyorum. Müzeye gezmeye gitmeyi ve tarihi eserler hakkında bilgi almayı seviyorum. Ben hemen büyüyüp arkeoloji uzmanı olup bu tarihi eserleri araştırmayı istiyorum.”

Sosyal bilgilerde tarihi şahsiyetlere ait olaylar anlatılarak tarihi şahsiyetler de tanıtılmaya çalışılmaktadır. Öğrenciler tarihteki bazı devlet yöneticilerini merak ettiklerini ve onları tanımak istedikleri söylenebilir. Tarihi şahsiyetler konusunda merak temalı 6E3 kodlu katılımcının görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde Büyük Selçuklu Devleti’ni işlemiştik. Sultan Melik Şah’ı ve oğlu Sultan Sencer’i öğrenmiştik. Ben onları çok merak ettim onları araştırdım ve onlarla ilgili yeni bilgiler öğrendim.”

Eğitim-öğretim kurumlarının amacı çocuklara yeni bilgilerle donatarak onu toplumun faydalı bir üyesi yapmaktır. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı bireyi farklı yönlerden geliştirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin kompozisyonları incelediğinde sosyal bilgilerin bireyi tarihsel bilgilerle donatarak çocuğun tarihsel algısını şekillendirdiğini görülür. Sosyal bilgilerin bireye yenim bilgiler kazandırması bireyin günlük hayatını etkileyerek onun hayata bakış açısını şekillendirir.

Sosyal bilgiler bireyin günlük hayatta karşılaşacağı problemlerin çözümü konusunda onun haklarını ona öğreterek bu hakları nasıl kullanacağı konusunda bireyi bilinçlendirmektedir. Bunun yanında günlük hayatta aşına olduğu bilgi sahibi olmadığı unsurlar konusunda sosyal bilgiler dersinde bilgilenmektedir. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı bireye hem okul kültürü içerisinde hem de günlük hayatında ona fayda sağlayıcı yeni bilgilerle donatmaktadır. “Bilgi Edinme” temalı 7E8 kodlu öğrencinin görüşü şu şekildedir:

“Sosyal bilgiler dersinde birçok yeni bilgi öğreniyoruz. Örneğin; ülkeleri, kıtaları ve okyanusları öğreniyoruz. Bilmediğimiz ülkeleri öğrenerek onların yaşam tarzlarını öğrenmek zevk verici. Sosyal bilgiler geçmişte yaşamış insanların yaşamları hakkında da bizi bilgilendirerek geçmişten günümüze değişen insan hayatları hakkında bizi bilgilendirmektedir. Sosyal bilgiler dersinde yeni bilgiler öğrenmek çok zevkli oluyor.”

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

İlk basamakta katılımcıların karakalem çizimleri 10 farklı tema altında toplanmıştır. Katılımcıların ilk aşamada en fazla savaş temalı çizimler yaptıkları tespit edilmiştir. Araştırmamın ikinci aşamasındaki öğrenci kompozisyonları incelendiğinde de en fazla vurgu yapılan temanın savaş teması olduğunu görmekteyiz. Sosyal bilgiler algısına yönelik yapılan araştırmada katılımcıların sosyal bilgilerle en çok tarih temasını ilişkilendirmeleri araştırmamızın sonuçları ile paralellik göstermektedir. Öğrencilerin en fazla savaş temalı çizimler yapmasının

sebebi sosyal bilgiler öğretim programı içerisindeki tarihsel konuları işlerken tarihteki savaşların öğrencilerin zihinlerinde kalıcı olmasından kaynaklanmış olabilir. Öğrencilerin sosyal bilgilerdeki tarihi konularını öğrendiğinde geçmişindeki veya yakın çevresindeki duyduğu olaylar savaş teması konusunda çağrışım yapmış olabilir.⁹ Ortaokul öğrencilerinin sosyal bilgiler algısının incelendiği başka bir araştırmada ise bizim araştırma bulgumuzdan farklı olarak öğrencilerin sosyal bilgiler algısı en çok Türkiye ve Dünya haritası teması altında toplanmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin en fazla işledikleri temalardan biride Türkiye ve Dünya haritaları olması ders işleme sürecinde kullanılan materyallerin öğrencilerde gizil bir öğrenme süreci oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu durum Sosyal bilgiler dersinde materyal kullanımının önemi göstermektedir.¹⁰

Yapılan kompozisyonlar ve görüşmeler analiz edildiğinde öğrencilerin sosyal bilgilere karşı ilgilerinin genel olarak pozitif yönde eğilim gösterdiği tespit edilmiştir. Öğrencilerin sosyal bilgilere karşı ilgilerinin olumlu yönde bir eğilim göstermesindeki sebeplere baktığımızda ders sürecinde anlatılan konuların anlaşılır olmasının yanında sosyal bilgiler dersinde öğrendikleri bilgileri günlük hayatta kullanmalarından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Bu görüş bu konuda yapılan araştırmaların sonuçları ile de benzerlik göstermektedir. Ortaokul 6. ve 7. Sınıf öğrencilerinin sosyal bilgilere karşı tutumlarının orta düzey olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bu tutum oranının sınıf düzeylerine göre değiştiğini tespit etmiştir. Öğrencilerin sosyal bilgileri anlamlandırırken derse ait konu alanlarının bilincinde oldukları, sosyal bilgilerin bireysel ve sosyal gelişimlerine yönelik bazı bilgi, beceri ve değerleri edindirdiği, bilim, teknoloji ve sosyal değişme alanına ait bazı bilgileri kazandırdığı belirlenmiştir.¹¹

* Araştırmaya katılan öğrencilerin bir kısmı sosyal bilgiler dersinde öğrendikleri bilgi ve becerileri günlük hayata aktaramadıklarını

⁹ Üztemur, Using Draw-Write-Tell Technique to Explore Middle School Students, 2017, s.290.

¹⁰ Üztemur ve Ekinci, Using Draw-Write-Tell Technique to Explore Middle School Students, 2020, s.285.

¹¹ Oğur, Altıncı Ve Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Dersine Yönelik Tutumlarının İncelenmesi, 2009, s.70.

belirtmişlerdir. Sosyal bilgilerin günlük hayata daha fazla aktarılmasını sağlamak için öğrencilerle okul içi ve okul dışı yapılacak etkinliklerle sosyal bilgilerin günlük hayata aktarılması sağlanabilir.

* Sosyal bilgiler dersinde öğrenciler ne kadar daha fazla etkinlik yapılırsa dersi o kadar sevdiklerini ve dersi daha iyi kavradıklarını belirtmişlerdir. Bunun için sosyal bilgiler dersinde öğrenciyi aktif hale getirecek etkinliklerin artırılması önerilir.

* Öğrencilerin zihninde sosyal bilgiler konularını somutlaştırmak adına dersi işleme sürecinde materyal kullanımının artırılması önerilir.

Kaynakça

Alazzi, Khaled, Chiodo, John. J., Chiodo. "Students perceptions of social studies A study of middle school and high school students in Jordan". *International Journal of Scholarly Academic Intellectual Diversity*. 8/1 (2004): 3-13.

Barth, James. L., "Principles of social studies". *America, University press of America*. (1981).

Çekmez Erdem., Cemalettin Yıldız., Suphi Önder Bütüner. "Fenomenografik Araştırma Yöntemi". *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitim Dergisi*. 6/2 (2012): 77-102.

Çetin, Şefika. "İlköğretim 7. Sınıf Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Dersine İlişkin Algılarının İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, 2016.

Demirbaş, Hatice., Ece, Bekaroğlu. "Evden Uzakta Olmak: Sığınmacıların/Mültecilerin Psikolojik Sorunları Ve Alınacak Önlemler". *Kriz dergisi*. 21/1 (2013): 11-24.

Dinç, Erkan., Servet, Üztemur. "Türkiye’de Sosyal Bilgiler Ve Tarih Eğitiminde Müzeler Ve Tarihi Mekânlardan Yararlanmaya Yönelik Araştırmaların İçerik Analizi". *Milli Eğitim Dergisi*. 46/214 (2017): 61-84.

Gömlüksiz, Mehmet Nuri., Ayşe Ülkü, Kan., Ümmühan, Öner. "İlköğretim Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Dersine İlişkin Metaforik Algıları". *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 14/2 (2012): 419-436.

Kızıl, Ömür., Cengiz, Dönmez. "Türkiye’deki Suriyeli Sığınmacılara Sağlanan Eğitim Hizmetleri Ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bağlamında Bazı Sorunların Değerlendirilmesi". *International Journal of Education Technology and Scientific Researches*. 2/4 (2017): 207-239.

McWhirter, J. M., Collins, M., Bryant, I., Wetton, N. M., Bishop, J. Newton. "Evaluatingsafe In The Sun', A Curriculum Programme For Primary Schools". *Health Education Research*. 15/2 (2000): 203-217.

Oğur, Muhammet. "Altıncı Ve Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Dersine Yönelik Tutumlarının İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2009.

Ültay, Esra., Necla, Usta., Tuğçe, Dönmez, Durmuş. "Eğitim Alanında Yapılan Zihinsel Model Çalışmalarının Betimsel İçerik Analizi". *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*. 31/1 (2017): 21-40.

Üztemur, Servet., Erkan, Dinç, Hüsameddin, Ekinci. "Using Draw-Write-Tell Technique to Explore Middle School Students' Conceptions of the Social Studies Course". *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*. 11/2 (2020): 280-305.

Zhao, Yali., John D, Hoge. "What Elementary Students And Teachers Say About Social Studies". *The Social Studies*. 96/5 (2005): 216-221.

Araştırma Makalesi/ Research Article

İngiliz Emniyet Raporu Işığında Türk Mukavemet Teşkilâtı'nın (TMT) Örgütsel Nitelik ve Yapısının Değerlendirilmesi (1957-1958)

Emrah Balıkçioğlu*

(ORCID: 0000-0003-3480-5942)

Makale Gönderim Tarihi
25.10.2021

Makale Kabul Tarihi
16.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Balıkçioğlu, E., "İngiliz Emniyet Raporu Işığında Türk Mukavemet Teşkilâtı'nın (Tmt) Örgütsel Nitelik ve Yapısının Değerlendirilmesi (1957-1958)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 116-144.

APA: Balıkçioğlu, E. (2021). İngiliz Emniyet Raporu Işığında Türk Mukavemet Teşkilâtı'nın (Tmt) Örgütsel Nitelik ve Yapısının Değerlendirilmesi (1957-1958). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 116-144.

Öz

1878'de İngiltere, Kıbrıs'ın idaresini Osmanlı Devleti'nden devraldıktan kısa bir süre sonra adadaki Rum toplumu, *enosis* (Yunanistan'la birleşme) talebinde bulunmaya başladı. İngilizlerin bu talebi ısrarla reddetmesi üzerine 1955'te Rum yeraltı teşkilâtı EOKA, *enosis*'i gerçekleştirmek için İngiliz Sömürge Yönetimi'ne karşı silahlı mücadele başlattı. Kısa sürede saldırılarını Yunanistan'la birleşmeye şiddetle karşı çıkan Kıbrıs Türk toplumuna da yöneltti. Buna karşı Kıbrıslı Türkler, can ve mal güvenliklerini sağlamak için birtakım yeraltı örgütleri kurdular. Ancak bu örgütler, EOKA'ya karşı misillemeye yetersiz kaldı. Önceleri EOKA'ya karşı sert tedbirler alan İngiltere hükümeti ise 1957 yılına gelindiğinde politikasını yumuşatmaya ve Kıbrıslı Rumlar ve

* Dr., Tarih Bilim Doktoru, Kıbrıs, emelgil@gmail.com.
PhD on History, Cyprus.

Yunanistan'la uzlaşma işaretleri vermeye başladı. Bu gelişmeler, Kıbrıs Türk toplumunun geleceğinden endişe duymasına ve daha etkili ve güçlü bir yeraltı örgütü arayışına girmesine sebep oldu. Bu ihtiyaca cevap olarak Türkiye'nin Kıbrıs Başkonsolosluğu'nda İdari Ataşe olarak görev yapan Mustafa Kemal Tanrisevdi ile Türk toplumunun önde gelen önderlerinden Dr. Burhan Nalbantoğlu ve Rauf Raif Denктаş, 1957 yılının Kasım ayında Türk Mukavemet Teşkilâtı'nı (TMT) kurdular. TMT, 1958 Ağustos'unda Türkiye'nin kontrolüne girene kadar geçen bu ilk döneminde siyasi hedefleri belli, komite, grup ve hücreler şeklinde tüm ada sathında örgütlenmiş ve Kıbrıs Türk toplumunu temsil eden çeşitli kurum ve kuruluşlarla sıkı bağlantıları olan bir örgüt hâline geldi.

Anahtar Kelimeler: Special Branch, TMT, Yürütme Komitesi, KTP, KTKF.

An Evaluation on the Organizational Character and Structure of the Turkish Resistance Organization (TRO) in the Light of the *Special Branch Report (1957-1958)*

Abstract

Briefly after Cyprus was ceded to the British Empire in 1878, the Greek Cypriots have raised the *enosis* (union with Greece) demand. Since the British have insistently refused those demands, the Greek Cypriot underground organization EOKA has launched an armed struggle against the British colonial rule in 1955. Within short time, it has targeted the Turkish Cypriot community as well, opposing vigorously the union with Greece. Upon this, Turks have established their own underground organizations for their safety. However, those organizations have remained incapable in retaliating against the EOKA. Turning to 1957, the British government, who had taken strict measures against the EOKA before, has begun softening its policy and showing signs of reaching an agreement with Greek Cypriots and Greece. Concerned about their own future, Turkish Cypriots were forced to seek for a more effective underground organization. To meet that need, the Turkish Resistance Organization (TRO) has been formed by Mustafa Kemal Tanrisevdi, Dr. Burhan Nalbantoglu and Rauf Raif Denktash in November 1957. Until August 1958 when it has been taken over by Turkey, the TRO, has become an organization with determined political aims, organized throughout the island and which had strong links with other Turkish Cypriot organizations.

Keywords: Special Branch, TRO, Executive Committee, CTP, FTCA.

Giriş

4 Haziran 1878’de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan Kıbrıs Konvansiyonu¹ uyarınca adada oluşturulan İngiliz idaresi zamanında Kıbrıslı Rumlar, *enosis* (Yunanistan’la birleşme) talebini gündeme getirmeye başladı. Ancak Kıbrıs, İngiltere’nin Hindistan, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz’deki nüfuz ve çıkarlarını koruma stratejisinde çok önemli bir yere sahip olduğundan İngilizler, buradaki hâkimiyetlerini sürdürmek niyetindeydi. Bu sebeple Yunanistan’la birleşme taleplerini ısrarla reddettiler².

İngiltere’nin bu olumsuz tutumunun devam etmesi üzerine 1955 yılında Kıbrıs asıllı bir Yunan Albayı olan Yeoryios Grivas, adada EOKA* isimli Rum yeraltı örgütünü kurup İngiliz Sömürge Yönetimi’ne karşı silahlı mücadele başlattı. Hedefi, dünya kamuoyunun Kıbrıslı Rumların *enosis* talepleri lehine seferber edilmesini ve bu talebin Birleşmiş Milletler (BM) tarafından İngiltere üzerinde yapılacak diplomatik baskı aracılığıyla nihai olarak gerçekleştirilmesini sağlamaktı³.

Kıbrıs Rum toplumunun adayı Yunanistan’a bağlama yönündeki arzularını gündeme getirdiği ve bunu bir amaç olarak belirleyip gerçekleşmesi için uğraş vermeye başladığı ilk günlerden itibaren Kıbrıslı Türkler, can, mal ve namus güvenliklerini ortadan kaldıracacağı ve etnik ve sosyal kargaşaya sebep olacağı gerekçesiyle Rumların bu arzu ve çabalarına karşı çıktılar⁴. Bu tutumları Türkleri, EOKA’nın doğal hedefi hâline getirdi. Nitekim örgüt, kurulduktan kısa bir süre sonra İngilizlerin yanı sıra Türk toplumuna da saldırılar düzenlemeye başladı. Türklerin İngilizlere EOKA’yı

¹ Nasim Zia, *Kıbrıs’ın İngiltere’ye Geçiş ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Ankara, 1975, s.29-48; Rifat Uçarol, *1878 Cyprus Dispute and Ottoman-English Agreement (Handover of the Island to the British)*, Lefkoşa, 2000, s. 67-101.

² Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika 1*, Ankara, 1984, s.17-29; Ahmet C. Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952), Enosis Çemberinde Türkler, Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı (1)*, Lefkoşa, 2000, s.1-479; *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959), Enosise Karşı Taksim ve Eşit Egemenlik, Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı (2)*, Lefkoşa, 1998, s. 1-452.

* *Ethniki Organosis Kiprion Agoniston*: Kıbrıslı Savaşçıların Millî Örgütü.

³ Charles Foley (ed.), *The Memoirs of General Grivas*, London, 1964, s. 1-219; Nancy Crawshaw, *The Cyprus Revolt, An account of the struggle for union with Greece*, London, 1978, s.90-113.

⁴Gaziođlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952)*, s.59-450; *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)*, s.29-30.

bastırma harekâtında yardımcı olmak amacıyla İngiliz Sömürge Yönetimi'nin oluşturduğu emniyet birimlerine kaydolmaları, Rumların Kıbrıslı Türklere yönelik düşmanlık ve saldırganlığını daha da artırdı⁵. Böylece 1955-1958 yılları arasında EOKA ile Rumlar tarafından Türklere yönelik olarak gerçekleştirilen tedhiş eylemleri ve Türklerin bunlara misillemeyle cevap vermesi sonucu adanın değişik bölgelerinde cereyan eden Türk-Rum çatışmaları neticesinde polis ve sivil çok sayıda Türk öldürüldü, yaralandı veya yaşadığı köylerden göç etmeye zorlandı⁶.

EOKA ile Rumların bu saldırıları karşısında örgütsüz, dağınık, savunmasız ve silahsız vaziyette olan Türk toplumu içinde, 1955-1957 yılları arasında *Volkan*, *9 Eylül Cephesi*, *Karaçete* vb. isimlerle yeraltı örgütleri ortaya çıktı. Ancak bu örgütler, Yunanistan ile Kıbrıs Kilisesi'nin desteklediği ve kendi siyasetine göre yönlendirdiği profesyonel bir yeraltı teşkilatı olan EOKA karşısında yetersiz kaldı. Bu örgütler, genellikle askerî eğitim almamış, amatör gençlerin kişisel gayretleriyle kurulmuş, silah mevcudu, elemanı ve maddî imkânları kısıtlı, küçük mahallî gruplardı. Belli bir hedef, siyaset ve disipline sahip olmadıkları gibi başta Kıbrıs Türktür Partisi (KTP) Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük ile Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu (KTKF) Başkanı Rauf Raif Denktaş'ın temsil ettiği Türk toplum siyasi önderliğiyle de koordineli hareket etmemekteydiler. Bundan dolayı da yaptıkları misillemeler, Rum mallarını yakıp yıkma şeklinde anlık tepkilerin ötesine geçemiyor, hatta kimi zaman yağma ve soygun hareketine dönüşüyordu. Bu örgütlerden bazılarının korkutma, tehdit ve baskıyla halktan para toplamaya çalışması da Türk toplumu içinde huzursuzluk yaratmaktaydı⁷.

⁵ Ulvi Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilâtı (1950-1963)*, İstanbul, 2007, s.153-179.

⁶ Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)*, s. 76-77; 172-185; 371-425.

⁷ Aydın Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı, 1957-1958 Mücadelesi*, İstanbul, 1999, s.8-26; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilâtı (1950-1963)*, s.107-152; Sibel Akgün, *Türk Mukavemet Teşkilatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.137-155; Emruhan Yalçın, "Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı ve Rauf Denktaş", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 58 (2016), s. 285; Ayhan Cankut, *Kıbrıs Türkünün Varoluş Mücadelesi (Türk Mukavemet Teşkilatı ve Faaliyetleri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006, s. 28-83; Hasan Mutlu, *Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 20-21; M. Can Kasapoğlu, *Kıbrıs'ta Yerel Bir Mukavemet Örgütü Olarak Türk Mukavemet Teşkilatı'nın (TMT) İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 55-57; Mehmet Uğraş

Bu durum, Kıbrıs Türk toplumu içinde hem Türklerin EOKA ile Rum saldırıları karşısında can ve mal güvenliğini korumak hem de Rumların Yunanistan'a ilhak tasarılarına direnmek ve bunu engellemek yönünde daha etkili, disiplinli ve Türk toplumuna moral ve güven verecek şekilde faaliyet gösterecek yeni bir yeraltı örgütünün kurulması gerektiği düşüncesini öne çıkardı. Kıbrıs Sorunu'na ilişkin bir dizi dış gelişme de bu düşüncenin pekişmesine yardımcı oldu. 1954'ten itibaren Yunanistan, Kıbrıs'ta nüfus çoğunluğunu oluşturan Rumların plebisit yoluyla *enosis*'e ulaşmasının zeminini hazırlamak amacıyla, ada halkına *self-determinasyon* (kendi kaderini tayin) hakkı tanınması lehinde karar almak üzere konuyu gündemine alıp görüşmesi için her yıl BM'ye başvurmaya başladı⁸. Buna karşı İngiltere, bir yandan Kıbrıs'ta EOKA hareketini bastırarak nizam ve asayiş sağlamaya yönelik askerî tedbirler uygularken⁹ bir yandan da konunun diğer muhatapları olan Türkiye ve Yunanistan ile Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplumlarına Kıbrıs Sorunu'nun çözümüne ilişkin öneri ve planlar sundu. Bu öneri ve planlarda ana hatlarıyla Kıbrıs halkına *self-determinasyon* hakkı tanınmadan ya da bu hakkın tanınıp tanınmayacağı konusu Kıbrıs Sorunu'nun ilgili taraflarınca görüşülmeden önce adaya belirli (ya da kısıtlı) süreli *self-government* (özerklik) tanınması öngörülüyordu¹⁰. Türkiye hükümeti ile Kıbrıslı Türkler, bu tür bir formülün önünde sonunda adanın Yunanistan'a ilhakına yol açacağı yönünde endişelerini dile getirip buna itiraz ettiler. Bunun üzerine İngiltere, *self-government*'in sonunda uygulanacak *self-determinasyon*'un seçenekleri arasında adanın İngiltere, Türkiye (ya da Kıbrıs Türk toplumu) ve Yunanistan (ya da Kıbrıs Rum toplumu) arasında coğrafi olarak bölünmesini esas alan *taksim*'i de içermesi konusunda Türkiye ile uzlaşmaya vardı. Bunun neticesi olarak 1956 yılı sonundan itibaren *taksim* fikri, Türkiye hükümetinin resmî Kıbrıs tezi hâline geldi¹¹.

Akgül, *Türk Mukavemet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2016, s. 38-39; Abdullah Seçmen, *1955-1974 Sürecinde Kıbrıs'ta İstihbarat Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 51.

⁸ Apostolos Dimitri Ziros, *Cyprus in the United Nations Debates since 1950*, Basılmamış Doktora Tezi, Georgia 1969, s. 1-127.

⁹ Crawshaw, *The Cyprus Revolt...*, s. 114-262.

¹⁰ Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)*, s.92-114, 137-152, 230-249, 311-347, 400-409.

¹¹ A.g.e., s. 186-229.

Ancak 1957 başlarına gelindiğinde İngiltere, ABD ve NATO'nun baskısıyla Kıbrıs politikasını değiştirdiğini gösteren birtakım davranış ve eylemlerde bulunmaya başladı¹². Öncelikle EOKA tedhişiyle bağlantısı olduğu gerekçesiyle Kıbrıs'taki İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından 9 Mart 1956'da Seyşel Adaları'na sürgüne gönderilmiş olan Kıbrıs Rum toplum lideri Başpiskopos Makarios¹³, İngiltere hükümetinin kararıyla 28 Mart 1957'de adaya dönmek kaydıyla serbest bırakıldı. Ayrıca İngiltere hükümeti, Türkiye'ye adada İngiltere ve Yunanistan'la egemenliği paylaşmayı ya da askerî üs verilmesini kabul etmesi karşılığında *taksim* tezinden vazgeçmesi yönünde baskı yapmaya başladı. Kıbrıs'ta ise EOKA'yı hedef alan operasyonları durdurarak Rum tutukluların serbest bırakılması, bazı Rumlara uygulanan köyden çıkma yasağının kaldırılması gibi Kıbrıs Sorunu'nun çözümünü kolaylaştıracak bir ortam yaratmak için olduğunu iddia ettiği bazı iyi niyet girişimlerinde bulundu¹⁴.

1957 yılı boyunca İngiltere'nin Kıbrıs politikasında devam eden bu değişiklik, Kıbrıs Rum toplumu ile Yunanistan üzerinde büyük ölçüde olumlu bir etki yarattı. Nitekim gerek EOKA gerekse Başpiskopos Makarios ile Yunanistan hükümeti, zamana yayılmış *self-determinasyon* formülünü Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak için bir fırsat olarak gördüklerini yayımladıkları bildiriler ve yaptıkları açıklamalarla belli ettiler. Bir taraftan da muhtemelen *enosıs*'e gideceği umulan süreci hızlandırmak ya da süreci kısaltmak maksadıyla Kıbrıs sathında EOKA'nın 1958'de İngilizlere son darbeyi vurmak üzere hazırlık yaptığı duyumları yayılmaya başladı. İngiltere'nin tavrından çok yakında Yunanistan'la söz konusu formül üzerinde anlaşmaya varacağı, Kıbrıs Türk toplumuna da buna razı olabilmesi için görünüşte bazı haklar vereceği izlenimini edinen Kıbrıslı Türkler¹⁵ ise içte ve dışta yaşanan bütün bu gelişmeler karşısında yeni bir yeraltı

¹² Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika 2*, İstanbul, 1985, s. 127-151.

¹³ Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)*, s.137-152.

¹⁴ A.g.e., s. 288-369.

¹⁵ A.g.e., s.340-341; Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s.17, 44-45; Rauf R. Denктаş, *Karkot Deresi*, İstanbul, 2005, s.119; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilâtı (1950-1963)*, s.316-317.

yapılanmasının zarurî olduğu sonucuna varıp böyle bir yapılanmanın arayışına girdi¹⁶.

Türk toplumunun arayış içinde olduğu günlerde başta KTP Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük ile KTKF Başkanı Rauf R. Denктаş olmak üzere toplum siyasî önderliğinin de gündeminde yeni bir teşkilâtın kurulması konusu vardı. Özellikle Rauf R. Denктаş, Kıbrıslı Türkler için yaşamsal öneme sahip belli başlı amaçları gerçekleştirecek yeni bir yeraltı örgütlenmesine gidilmesi gerektiğini savunuyordu. Ona göre yeni teşkilât, Yunanistan'a ilhak siyasetinin silahlı aracı olan EOKA karşısında Kıbrıs Türk cephesinde var olan boşluğu ortadan kaldırmalıydı. Ayrıca bölgesel ve birbirinden ayrı direniş gruplarını tek çatı altında toplayıp bunları daha etkin ve Türklerin millî davasına hizmet eder hâle getirmeliydi. Bunun yanında Türkiye'yle tam bir işbirliği ve fikir birliği olması gerektiği düşüncesinden hareketle orada Kıbrıs konusuna duyarlı olan kesimlerle de irtibatı sağlamalıydı. Denктаş'a göre kurulacak örgütün bir diğer görevi de Kıbrıs Türk toplumunu uzun vadeli bir mücadeleye psikolojik olarak hazırlamak olmalıydı¹⁷. Denктаş'ın çerçevesini bu şekilde çizdiği böyle bir yeraltı teşkilatının doğuşuna giden süreci hızlandıran olay ise 1957 yılı sonlarında Kıbrıslı Türk polis müfettişi Mustafa Ahmet Beyaz'ın EOKA'cılar tarafından öldürülmesi oldu.

Bu çalışmada TMT'nin Kıbrıs'taki İngiliz Yönetimi'nin emniyet birimi *Special Branch*'in raporu ışığında örgütsel nitelik ve yapısı ele alınacaktır. Bununla konuyla ilgili araştırmacılar arasında en çok incelenen ve tartışılan konulardan biri olduğu tespit edilen, Teşkilât'ın kurulduğu 1957 Kasım sonları ile Türkiye'nin kontrolüne girdiği 1958 Ağustosunda arasındaki döneminin¹⁸ aydınlatılmasına yönelik çabalara katkı

¹⁶ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s.15-17; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1950-1963)*, s.207-232, 316-317; Ahmet Sanver, *Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı, Türkiye Cumhuriyeti Özel Harp Dairesi, TMT ve ÖHD Anıları*, Lefkoşa, 2015, s. 33-34.

¹⁷ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s.16-17; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1950-1963)*, s.336; Mutlu, *Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı*, s.20-21; "Denктаş'ın TMT anıları (2) "TMT'nin ilk bildirisini 26 Kasım 1957 akşama dağıtıldı", *Nacak*, 4 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktasin-tmt-anilari-2-tmtnin-ilk-bildirisi-26-kasim-1957-aksami-dagitildi-21848.html> (11.12.2021).

¹⁸ Soyalp Tamçelik, "Türk Mukavemet Teşkilatı'nda (TMT) Uygulanan Psikolojik Savaş Teknikleri ve Usulleri", *Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi ve Bu Mücadelede TMT'nin Yeri II*.

konulması amaçlanmaktadır. TMT ile alakalı elde edilebilen ve eserleri okunan araştırmacılarca müracaat edilmediği tespit edilen İngiliz emniyet raporunun¹⁹ ise çalışmaya özgünlük katacağı düşünülmektedir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde TMT'nin kuruluş süreci anlatılmaktadır. İkinci bölümde de söz konusu raporun verdiği bilgilerden hareketle TMT'nin siyasi hedefleri, yapılanması ve Kıbrıs Türk toplumunu temsil eden diğer kurum ve kuruluşlarla olan bağlantıları ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde ise İngiliz emniyet raporuna isnat edilerek TMT'nin örgütsel nitelik ve yapısının bir değerlendirmesi yapılmaktadır. O sebeple çalışmanın bu sunulan planına bağlı kalmak bakımından öncelikle Teşkilât'ın kuruluş sürecini anlatmak yerinde olacaktır.

TMT'nin Kuruluş Süreci

TMT'nin ortaya çıkmasına giden süreç, Kıbrıs'taki İngiliz emniyetinde görevli olup pek çok EOKA militanının yakalanmasına yönelik operasyonlarda etkin rol oynamış Türk polis müfettişlerinden Mustafa Ahmet Beyaz'ın EOKA tarafından 9 Kasım 1957'de öldürülmesi olayıyla başladı²⁰. Beyaz'ın öldürüldüğü haberini alan Lefkoşa'daki Türk gençleri, KTP Genel Başkanı ve Kıbrıs Türk toplumunun önde gelen önderi Dr. Fazıl Küçük'ün evinin önünde toplandılar. Bu arada Türk toplumunun temsilcisi konumundaki KTKF ile Kıbrıs Türk Lisesi Mezunları Birliği (KTLMB) yöneticileri de bu gösteriyi Rumların Türklere yönelik saldırılarının protesto edileceği bir mitinge dönüştürmek istedi. Dr. Küçük, bu mitingde konuşmaya ikna edildiyse de evine gelen bir İngiliz polis subayının ricasıyla göstericilere hitap eden ve sükûnet telkin eden bir konuşma yaptı. Böylece eylemlerine son verip dağılmalarını sağladı.

Uluslararası Sempozyumu, KKTC, 31 Ekim-5 Kasım 2011 (YDÜ-Lefkoşa, DAÜ-Gazimağusa, OTDÜ-Kalkanlı, LAÜ-Lefke, UKÜ-Lefkoşa, GAÜ-Girne), Bildiriler/Sunumlar, İsmail Bozkurt (yay.haz.), Lefkoşa, 2014, s. 89-90; Ersan Berksel, Sevapları ve Günahları ile TMT, Lefkoşa, 2018, s. 24-59.

¹⁹Bununla ilgili bkz. Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 1-379; Ahmet C. Gazioğlu, *Direnış Örgütleri, Gençlik Teşkilatı ve Sosyo-Ekonomik Durum (1958-1960), Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı (4)*, Lefkoşa, 2000, s. 1-62; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1950-1963)*, s. 22-588; Akgün, *Türk Mukavemet Teşkilatı*, s. 1-280.

²⁰ Mehmet Balyemez, "TMT'nin Kuruluş Tarihi Hakkında KKTC'de Yanlış Oluşan Kamusal/Toplumsal Hafıza (İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında)", *Turkish Studies, History*, 13/16 (2018), s. 42.

O sırada dağılmakta olan göstericiler içinde bulunan KTKF Başkanı Rauf R. Denктаş'ın belirttiğine göre orada bulunan herkes kızgınlık içindeydi ve Türklerin sesini dünyaya duyuracak, öldürölen Türklerin hesabını soracak etkili bir adım beklemekteydi. Halkla beraber yürürken KTLMB Başkanı ve KTKF Genel Sekreteri Dr. Burhan Nalbantođlu²¹ ile karşılaşan Denктаş, Dr. Küçük'ün mitingin sona erdirilmesine yardımcı olmasına tepki gösterdi. Ayrıca Türk gençliğindeki başıbozukluğa son vermek ve gençliği disiplinli bir kitle hâline getirmek gerektiğinden söz etti²².

Mustafa Ahmet Beyaz'ın öldürölmesinden sonraki birkaç günde Denктаş'ın bahsettiği başıbozukluğu doğrular nitelikte birtakım olaylar yaşandı. 10 Kasım'da bazı Türk gençleri, bu günün yas ve matem günü olduğunu savunarak Lefkoşa'daki Zafer Sineması'nda İstiklâl Harbi'nin önderi ve Başkomutanı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kurucu Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk ve İstiklal Harbi ile ilgili filmler izletilmesine tepki gösterdi. Yeraltı teşkilatı mensubu olduklarını iddia eden bu gençler, sinemanın kapatılmasını isteyip orada bulunanları tehdit etti. Türk polis müfettişi Beyaz'ın cenazesinin kaldırılacağı 11 Kasım'da da KTP ile KTKF'nin ricasıyla birkaç saatliğine dükkânlarını kapatan esnafa hangi örgüte bağlı oldukları bilinmeyen Türk gençleri tarafından dükkânlarını daha erken kapatmaları yönünde baskı yapıldı²³.

Bu olaylardan birkaç gün sonra (muhtemelen 15 Kasım²⁴) Nalbantoğlu, Denктаş'ı evinde ziyaret ederek daha önce yaptıkları konuşmayı hatırlattı ve İngiltere'nin değişen Kıbrıs politikası, EOKA'nın artan saldırıları karşıısında Türklerin vaziyeti ve yeni bir teşkilâta duyulan ihtiyaç konularını birlikte ele aldılar. Görüşmede Nalbantoğlu, bir süredir yeni ve etkili bir yeraltı örgütü kurulması konusunda temas

²¹ Gazioğlu, *Direnış Örgütleri...*, s. 11.

²² Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 17-22; "Denктаş'ın TMT anıları... "TMT'nin gerçek kuruluş tarihi Kasım 1957'dir"", *Nacak*, 3 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktasin-tmt-anilari-tmtnin-gercek-kurulus-tarihi-kasim-1957dir-21818.html> (11.12.2021).

²³ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 23-24; "Denктаş'ın TMT anıları... "TMT'nin gerçek kuruluş tarihi Kasım 1957'dir"", *Nacak*, 3 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktasin-tmt-anilari-tmtnin-gercek-kurulus-tarihi-kasim-1957dir-21818.html> (11.12.2021).

²⁴ Balyemez, "TMT'nin Kuruluş Tarihi Hakkında KKTC'de Yanlış Oluşan Kamusal/Toplumsal Hafıza (İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında)", s. 42.

hâlinde olduğu²⁵, Kıbrıs'taki Türkiye Başkonsolosluğu'nda İdari Ataşe olarak görev yapan Mustafa Kemal Tanrısevdi'nin evinde akşam vakti bir kere daha buluşmayı teklif etti. Rauf R. Denктаş'ın buna olumlu cevap vermesi üzerine aynı gün Nalbantoğlu ile Denктаş, Tanrısevdi'nin Lefkoşa'ya bağlı Eğlence köyündeki evinde bir araya geldiler²⁶.

Bu ilk toplantıda Denктаş ile Nalbantoğlu, Tanrısevdi'den yeni bir yeraltı örgütünün teşkil edilmesine öncülük yapmasını rica etti. Yardımcı olacağına söz veren Tanrısevdi de teşkilatın nüvesinin oluşturulabilmesi için, kendisinin sürekli dolaştığı ve yakından tanıma fırsatı bulduğu birçok Türk köyünde temas kurulabilecek kişilerin isimlerini verdi. Ancak bütün Türk toplumunun lideri konumunda olan Dr. Fazıl Küçük'e yeni bir örgütün oluşturulduğuna dair bilgi verilmesi konusunda anlaşmazlık ortaya çıktı. Tanrısevdi, Dr. Küçük'ün teşkilattan haberdar edilmemesinden yanaydı. Ona göre Küçük'ün akıbeti belirsiz bir teşkilâta yer alması, siyasi liderliğinin geleceği bakımından uygun değildi. Ayrıca onun kendi öncülüğünde kurulmamış ve kendi denetiminde olmayan bir teşkilâta kişiliği gereği onay vermesi düşünülemezdi. Üstelik Nalbantoğlu hakkında olumlu düşüncelere sahip olmadığı da biliniyordu. Bunun yanı sıra Dr. Küçük, Kıbrıslı Türklere sakin olmaları, pek bir tepki göstermemeleri yönünde uyarı ve telkinlerde bulunan Türkiye hükümetiyle uyumlu hareket eden bir önderdi. Tanrısevdi ise Yunanistan'a bağlanma tehdidine karşı verilen siyasi mücadelenin bütün Kıbrıslı Türkleri ilgilendirdiği ve şahıslara bağımlılıktan kurtarılması gerektiği görüşündeydi. Fakat Denктаş, Dr. Küçük'e rağmen ve onun dışında bir örgüt teşkil edilmesi fikrine itiraz etti. Bunun üzerine teşkilâtın kurulana kadar Küçük'ten gizli tutulması, ona gereken bilgilendirmeyi kuruluştan sonra Denктаş'ın yapması ve ondan teşkilât için destek istemesi yönünde uzlaşmaya varıldı²⁷. Yeni örgütün ismi ise Tanrısevdi'nin önerisiyle "Türk Mukavemet Teşkilâtı"

²⁵ Akgün, *Türk Mukavemet Teşkilatı*, s. 179-180.

²⁶ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 30-33; "Denктаş'ın TMT anıları... "TMT'nin gerçek kuruluş tarihi Kasım 1957'dir"", *Nacak*, 3 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktasin-tmt-anilari-tmtnin-gercek-kurulus-tarihi-kasim-1957dir-21818.html> (11.12.2021).

²⁷ Erten Kasimoğlu, *Eski Günler Eski Defterler, Röportaj, İnceleme, Araştırma*, Lefkoşa, 1991, s. 80; "Denктаş'ın TMT anıları... "TMT'nin gerçek kuruluş tarihi Kasım 1957'dir"", *Nacak*, 3 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktasin-tmt-anilari-tmtnin-gercek-kurulus-tarihi-kasim-1957dir-21818.html> (11.12.2021).

olarak belirlendi. Ardından da önce Tanrısevdi, Denктаş ve Nalbantoğlu'ndan oluşan örgütün ilk nüvesi, sonra da Merkez Komitesi ile Siyasi Komitesi teşkil edildi. Sıra, TMT'nin kurulduğunu bir bildiri ile Kıbrıs ve dünya kamuoyuna duyurmaya geldi²⁸.

TMT'nin ilk bildirisinin gizlilik içinde hazırlanabilmesi için Rauf R. Denктаş, 23 Kasım 1957'de Lefkoşa'da bulunan Çağlayan Bar'da başta KTP Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük olmak üzere Türk toplum liderlerinin ve Türkiye Başkonsolosluğu görevlilerinin katıldığı bir yemek tertiplendi. Yemek bitip davetlilerin ayrılmasından sonra Denктаş, Tanrıverdi ve Nalbantoğlu bir araya gelip yeni bir teşkilât kurulduğunu kamuoyuna ilan eden bir bildiri hazırladı. Ardından Nalbantoğlu, bildiri metnini Lefkoşa'daki Türk Lisesi'nin teksir makinesinde çoğaltıp tüm ada sahinde dağıtılmasını sağlamak görevini üstlendi. Nalbantoğlu'nun gayretiyle adanın dört bir tarafına ulaştırılan "TMT Merkez Komitesi" imzalı bu ilk bildiride mevcut yeraltı örgütlerinin lağvedildiği bildirildi. Onların yerine Kıbrıslı Türklerin bağrından çıkan, gerek emperyalist sömürge idaresine gerekse Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamaya çalışan Rum çetelerine karşı Kıbrıslı Türkleri savunmak görevini üstlenmek üzere yeni bir örgütün kurulduğu duyuruldu. Bu örgütün bir saldırı değil, savunma teşkilâtı olduğuna vurgu yapıldı ve bütün Kıbrıslı Türkler ona destek olmaya ve örgütün saflarına katılmaya çağrıldı²⁹. Bildirinin dağıtılmasının hemen akabinde, daha önce kararlaştırıldığı şekilde, Rauf R. Denктаş, Dr. Fazıl Küçük'ü teşkilât hakkında bilgilendirdi ve ondan destek istedi³⁰. Dr. Küçük ise Kıbrıslı Türkler arasında başıbozukluğa ve nizamsızlığa yol açacağı endişesiyle ilk başlarda yeni örgüte temkinli yaklaştı. Ancak örgüt hakkında daha çok bilgi sahibi oldukça TMT'ye bakışı olumlu yönde değişti ve kuruluşundan kısa bir süre sonra "Ağrı"

²⁸ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 33-38.

²⁹ Balyemez, "TMT'nin Kuruluş Tarihi Hakkında KKTC'de Yanlış Oluşan Kamusal/Toplumsal Hafıza (İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında)", s.42-43; "Denктаş'ın TMT anıları (2) "TMT'nin ilk bildiri 26 Kasım 1957 akşama dağıtıldı"", *Nacak*, 4 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktaşin-tmt-anilari-2-tmtnin-ilk-bildiri-26-kasim-1957-aksami-dagitildi-21848.html> (11.12.2021).

³⁰ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 38-41.

kod adıyla Teşkilât'ın en üst siyasi lideri olarak örgüt içindeki yerini aldı³¹.

Teşkilâtsiz olmanın sıkıntısını yaşayan ve güvenilir bir örgüt arayışında olan Kıbrıs Türk toplumu ise KTKF Başkanı olarak Rauf R. Denктаş'a duyduğu güvenin de etkisiyle TMT'nin kuruluşunu büyük bir ilgi ve heyecanla karşıladı. Bu da TMT'ye ilk bildirisini yayımladıktan hemen sonra örgütlenme ve savunma birliklerini oluşturma yönünde çabalarını hızlandırma fırsatını verdi. Böylece Teşkilât, bir taraftan KTKF, KTP, KTLMB ile Türk spor kulüpleri, liseleri, polisleri ve öğretmenleri arasında örgütlenirken bir taraftan da köylerde muhtarların etrafında sağlam ve güvenilir kişilerden ilk nüvelerini kısa sürede oluşturdu³². Bu örgütlenme çalışmaları sırasında Dr. Burhan Nalbantoğlu³³ ile Rauf R. Denктаş, Teşkilât'a yeni alınacak isimleri M. Kemal Tanrısevdi'ye bildiriyor, Tanrısevdi de ilgili şahısların tahkikatını yaptırdıktan sonra uygun olanların üye olmasını sağlıyordu. Bu çalışmalara her yaşta Kıbrıslı Türk kadınlar da katılarak haber ulaştırma, kitlesel eylemlere katılma, halk arasında TMT'nin propagandasını yapma gibi toplumsal görevler yerine getirdi³⁴.

İngiliz Emniyet Raporuna Göre TMT'nin Örgütsel Yapısı ve Bağlantıları

Yukarda ifade edildiği şekilde hızlı bir örgütlenme sürecine giren TMT, kısa sürede varlığını hissettiren bir teşkilât hâline geldi. Adadaki İngiliz Sömürge Yönetimi'nin iddiasına ya da tespitine göre Teşkilât, Lefkoşa ve Mağusa'da gerçekleşen, *taksim* yanlısı Kıbrıslı Türklerin katıldığı ve İngiliz güvenlik güçlerinin sert müdahalesi sebebiyle 7 kişinin

³¹ Kasımoğlu, *Eski Günler Eski Defterler...*, s. 80; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilâtı (1950-1963)*, s. 224-225; Haluk Ölçekçi, "TMT'nin Toros'u ve Kıbrıs'ta Direnişin Şifreleri", *Asia Minor Studies-International Journal of Social Sciences*, 2 (2014), s. 105.

³² Yalçın, "Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı ve Rauf Denктаş", s. 285-287; Balyemez, "TMT'nin Kuruluş Tarihi Hakkında KKTC'de Yanlış Oluşan Kamusal/Toplumsal Hafıza (İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında)", s. 43.

³³ İhsan Tayhani, *Tanıklarıyla Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi*, Ankara, 2009, s. 21.

³⁴ Akkurt, *Türk Mukavemet Teşkilatı...*, s. 46-51; Mehmet Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 386-400.

öldüğü, birçoğunun da yaralandığı 27-28 Ocak 1958'deki gösterileri³⁵ tertipleledi. Ayrıca aynı yılın Haziran-Temmuz aylarında ada saatinde Türklerle Rumlar arasında patlak veren çatışmalarda³⁶ Rumlara yönelik misillemeler yaptı. Aynı dönemde sol görüşlü olarak bilinen ve Kıbrıs Türk toplum siyasi liderliğinin *taksim* politikasına karşı çıkan Kıbrıslı Türkleri hedef alan cinayetler işleme³⁷ gibi eylemlerde bulundu³⁸.

TMT'yle ilişkilendirilen bu türden eylem ve olaylardan rahatsızlık duyan sömürge hükümeti, örgüte karşı birtakım tedbirler almayı gerekli gördü. Nitekim Kıbrıs Valisi Sir Hugh M. Foot (3 Aralık 1957-16 Ağustos 1960), İngiliz Sömürgeler Bakanlığı'ndan onay alarak 22 Temmuz 1958'de TMT'yi yasadışı ilân etti. Ayrıca TMT ile EOKA'ya yönelik olarak başlattığı eşgüdümlü operasyonlarla kısa sürede örgütle bağlantılı olduğunu iddia ettiği 66 Türk'ü 1400 Rum'la birlikte tutukladı. Bir yandan da İngiliz Sömürgeler Bakanlığı'nın isteği doğrultusunda Londra'ya Teşkilât hakkında bir rapor sundu³⁹.

Kıbrıs'taki İngiliz Polis Kuvveti'nin *Special Branch* birimi tarafından hazırlanan ve 31 Aralık 1958 tarihini taşıyan bu rapora göre TMT'nin siyasi hedef, yapılanma ve faaliyetleri için rehber olarak kullandığı, "Anayasa" adı verilen bir temel belgesi vardı. Bu belgede Teşkilât'ın başlıca hedefleri şöyle sıralanmaktaydı:

1. Kıbrıs Türk toplumunun haklarını savunmak,
2. Bir Türk adası olan Kıbrıs'ta Yunan bayrağının dalgalanmasını önlemek için mücadele etmek,
3. KTP'ye tam destek vermek,
4. Türk toplumuna zarar veren kişi veya kişilerin tavırlarını düzeltmek için her türlü adımı atmak,

³⁵ Ahmet An, *Kıbrıs'ta Fırtınalı Yıllar, 1942-1962*, Lefkoşa, 2005, s.100-101; Akgün, *Türk Mukavemet Teşkilâtı*, s. 193-198.

³⁶ Petros Savvides, *The Operation of Underground Armed Movements in Cyprus and their Influence on the Transition of a Colony into a Republic, 1955-1963*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Glasgow 2007, s. 84-96.

³⁷ Rauf Raif Denктаş, *Kıbrıs, Elli Yılın Hikâyesi*, İstanbul, 2008, s.165-166.

³⁸ C.O. 926/951, Basic Paper on T.M.T. (TURK MUKAVEMET TESKILATI) (TURKISH RESISTANCE ORGANISATION) – Special Branch Headquarters, Nicosia, 31st December 1958, 634748, s. 1.

³⁹ A.g.b., s. 1-25; Akgün, *Türk Mukavemet Teşkilâtı*, s.216-225.

5. Türk bayrağının ada üzerinde dalgalanacağı güne dek her türlü fedakârlığı yaparak mücadele etmek. O gün geldiğinde ise Teşkilât derhal feshedilecek ve artık hiç kimseye baskı yapılmayacaktı⁴⁰.

TMT Anayasası'nda örgütün yapılanmasıyla ilgili olarak iki önemli noktaya temas edilmekteydi. Bunlardan biri üyelik için yemin etme konusuydu⁴¹. Teşkilât'ın kapıları, bütün Kıbrıs Türk gençliğine açık olsa da herkesin örgüt üyesi sayılmadan evvel "TMT Andı"nı içmesi zorunlu ve gereklidi. Bu andı içen kişi şu konularda ülkesi, halkı ve şerefi üzerine yemin ederdi (ya da söz verirdi): Kanının son damlasına dek Türk toplumunun Kıbrıs davası için mücadele edecekti. Dr. Fazıl Küçük'ün önderliği aleyhinde bir amaç gütmeyecekti. Hayatına mal olsa bile örgütten gelen her emri gönüllü olarak uygulayacak, aksi takdirde ölüm cezasına razı olacaktı. Teşkilat'a üye olduktan sonra hiçbir koşulda onu kişisel işlerinde bir araç olarak kullanmayacaktı. Ettiği yeminden de kimseye söz etmeyecekti⁴².

Diğer konu ise TMT'nin idaresiyle alakalıydı. Örgütün anayasasına göre bütün teşkilât işlerini beş kişilik bir Yürütme Komitesi⁴³ yönetecekti. Yürütme Komitesi'ndeki her üye ayrı ayrı yemin edecek ve yemin edilirken bütün komite üyeleri hazır bulunacaktı. Beş üyeden birinin ölmesi ya da zarurî sebeplerden ötürü ayrılması veya ihraç edilmesi hâlinde Yürütme Komitesi, TMT mensupları arasından birini boşalan mevkie seçme hakkına sahip olacaktı. Makul bir sebep göstermeksizin veya söz konusu komiteyi ikna etmeksizin görevinden ayrılmak isteyen bir kişi, en ağır şekilde cezalandırılacaktı. Bu komitede olup da onun amacına uygun hareket etmeyenler ise kendilerine bildirilmek suretiyle bir süreliğine Komite'den uzaklaştırılacaklardı⁴⁴.

Örgütün kuruluş aşamasında da görüldüğü gibi TMT Anayasası'nda en başta gelen propaganda aracı olarak bildiri benimsendi ve

⁴⁰C.O. 926/951, Appendix "A" – The Constitution of T.M.T., 634748, s. 1.

⁴¹ Tayhani, *Tanıklarıyla Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi*, s. 143; Dilek Yiğit Yüksel, "Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)", *ÇTTAD*, VIII/18-19 (2009), s. 171.

⁴² C.O. 926/951, Appendix "A" – The Constitution of T.M.T., 634748, s. 1.

⁴³ Murat Çalıskan, *The Development of Inter-Communal Fighting in Cyprus: 1948-1974*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 47.

⁴⁴ C.O. 926/951, Appendix "A" – The Constitution of T.M.T., 634748, s. 1.

yayınlanmasına ilişkin kurallar belirlendi. Buna göre bildiriler, normal zamanlarda ayda bir, ancak olağanüstü hâllerde her gün yayımlanacaktı. Bildiriler, Yürütme Komitesi'nin seçtiği bir sekreter tarafından hazırlanacak ve Komite'nin onayına sunulacaktı. Eğer onaylanırsa yayımlanacak, gerekliyse metnin altındaki imza değiştirilecekti. Yürütme Komitesi tarafından onaylanan bildiriler basıma verilecek, basım sırasında Komite'ye mensup hiç kimse orada bulunmayacaktı. Ancak Komite'den birinin hazır bulunmasını gerektiren durumlarda o kişi bildiri metninde hiçbir değişiklik yapmayacaktı. Bildiriler basıldıktan sonra ise bütün kaza ve köylerde aynı zaman ve saatte dağıtılmasına dikkat edilecekti⁴⁵.

TMT Anayasası'nda önemsendiği görülen konulardan biri de Kıbrıs Türk toplumunun tamamı üzerinde otorite kurmak veyahut toplum içinde disiplini tam anlamıyla sağlamaktır. Bunun için de Türk toplumu aleyhine hareket ettiği kesin olarak tespit edilen Türk, Rum veya İngiliz herhangi bir şahsın Teşkilât tarafından nasıl cezalandırılacağına ilişkin usuller belirlendi. Buna göre öncelikle bu tür kişilerin listesi Teşkilât'ın sekreteri tarafından hazırlanacaktı. Yürütme Komitesi'nce uygun görüldüğü takdirde, söz konusu isimlere ikaz mektubu gönderilip davranışlarını düzeltmeleri için belli bir süre tanınacaktı. Buna rağmen Türk toplumu aleyhinde davranışlar sergilemeye devam ederlerse TMT üyelerince seçilen üç kişi tarafından uygun bir yerde dövüleceklerdi. Eğer yine kendilerine çeki düzen vermezlerse son çare olarak infaz edileceklerdi. İnfaz yöntemi ve kullanılacak silah türüne Teşkilât karar verecekti. İkaz mektubu ve dayak, olağan zamanlarda uygulanacaktı. Ancak durumun karışık bir hâl alması hâlinde ve gecikmenin Türk toplumunun çıkarlarına zarar vereceği düşünülürse ivedilikle son seçenek olan infaza başvurulacaktı⁴⁶.

"Anayasa" adı altında oluşturduğu bu temel belgeyle siyasi amaçlarını ve çalışma ilkelerini tayin eden TMT, bir yandan da kendi yapısını ve hiyerarşisini oluşturmaya gayret etti. Erat, gruplar ya da

⁴⁵ A.g.b., s. 2.

⁴⁶ A.g.b., s. 2; Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilâtı (1950-1963)*, s. 438-448; Mutlu, *Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı*, s. 72; Soyalp Tamçelîk, "Türk Mukavemet Teşkilâtı'nın (T.M.T.) Bazı Özellikleri", s. 4-8, <https://avesis.gazi.edu.tr/soyalp> (18.08.2020).

hücreler⁴⁷ hâlinde örgütlenirken kurulan komiteler aracılığıyla bu gruplar üzerinde kontrol sağlandı. 5 kişilik Yürütme Komitesi'nin yanı sıra her kazada oluşturulan komiteler, ilgili kaza ve civar köylerindeki TMT gruplarının faaliyetlerini koordine etti ve emir-komuta zincirinde bir köprü vazifesi gördü⁴⁸.

Bu örgütlenme çalışmalarının neticesinde TMT'de "Kaza Grupları" ve "Köy Grupları" olmak üzere iki tür grup ortaya çıktı. Kaza gruplarının her biri 11 kişiden oluşur, başlarındaki grup lideri, emri bağı olduğu Kaza Komitesi'nden alırdı. Grup lideri, grubun herhangi bir elemeniyle doğrudan temas kurmaz, gruba bir lider vekili aracılığıyla kumanda ederdi. Ayrıca lider vekili, gruba tahsis edilen silahları elinde tutar, belli bir görev için gerektiğinde grubun elemanlarına dağıtırdı. *Special Branch*'in raporuna göre köy grupları da muhtemelen kaza grupları gibi örgütlenmiş durumdaydı ve hemen bütün kazalarda köy grupları en yakın kazadaki TMT Komitesi tarafından yönetilmekteydi⁴⁹.

Söz konusu rapora göre TMT'de uzmanlık alanına göre ayrılmış gruplar olduğunu söylemek pek mümkün değildi. Teşkilât'ın kimi mensupları bomba yapar, kimileri ise atardı. Bazıları sadece silahlıyken diğerleri vurucu olarak yetiştirilirdi. Az çok kesin olan, örgüt tarafından ölüm cezasına çarptırılan kişi ya da kişilerin infazının planlı ve küçük bir vurucu grup tarafından gerçekleştirilmesiydi⁵⁰.

Her askerî ya da yeraltı örgütlenmesinde olduğu gibi TMT'de de bir emir-komuta zinciri vardı. Bu emir-komuta zincirinin belirgin özelliklerinden biri, eratin Yürütme Komitesi mensupları dâhil teşkilât önderlerine doğrudan erişme ve onlarla sık sık birebir temas kurma imkânına sahip olmasıydı. Bu yüzden örgüt içinde karmaşık bir iletişim sistemine ihtiyaç duyulmaz, böylece emirler yazılıdan çok ve hatta neredeyse tamamen sözlü olarak iletilirdi. Zaman zaman da Lefkoşa'da Evkaf Yüksek Konseyi'ne ait salonda Yürütme Komitesi üyeleri, kaza komitelerinin yöneticileri ile köy önderleri dâhil örgütün hiyerarşisinde

⁴⁷ Tayhani, *Tanıklarıyla Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi*, s. 43; Dilek Yiğit Yüksel, "Kıbrıs'ta Yaşananlar ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1957-1964)", *AAM Derg.*, 34 (2)/98 (2018), s. 332, 339.

⁴⁸C.O. 926/951, Basic Paper on T.M.T..., 634748, s. 4.

⁴⁹ A.g.b., s. 4.

⁵⁰ A.g.b., s. 5.

yer alan birçok ismin katılımıyla “Yüksek Komuta Kademesi Toplantıları” olarak nitelendirilebilecek toplantılar düzenlenmekteydi. Bu toplantılarda teşkilâtın İngilizlere ve Rumlara karşı izleyeceği politikanın ana hatları belirlenirdi⁵¹.

TMT'nin yapılandırılması ile hiyerarşisinin yanı sıra örgütlenme çalışmaları esnasında üye kazanma konusunda ne kadar yol kat ettiği de önemli bir konuydu. İngilizlere göre TMT'nin toplam kuvvetini tahmin etmek pek mümkün değildi. Bunun sebebi bir TMT sempatanının tam olarak hangi aşamada örgütün mensubu olduğunu tespit etmenin güçlüğüydü. Zira özel bir üye alma prosedürünün varlığına dair bir kanıt yoktu. Görünüşte örgütün anayasasında yer alan yemini okumak üyelik için şarttı. Ancak üyelere yemin etmeme seçeneği sunulduğu da olurdu. Böylece herhangi bir TMT üyesi, yemin edip de emri yerine getirmekte başarısız olması veya bunu savsaklaması durumunda öldürülmektense, onaylamadığı bir emri uygulamak istemediğinde teşkilâttan ayrılma imkânı bulabilmek için yemin etmemeyi tercih edebilirdi. Bunun yanında Teşkilât adına gösteri veya eylem yapan her genç, teşkilâtın üyesi değildi. Nitekim başta *Kara Çete* olmak üzere farklı farklı isimlerle ortaya çıkan birçok örgütün eylemleri, TMT liderleri tarafından şiddetle kınanıyor, faaliyetlerine son vermeleri yönünde kesin olarak uyarılıyorlardı. TMT'nin henüz yeterli düzeyde aktif olmaması veya sık aralıklarla eylem yapmaması da üye sayısı konusunda takribî bir rakam verilmesini dahi zorlaştırıyordu. Yine de İngiliz emniyetinin raporunda verilen rakamlara göre kaza bazında Teşkilât'ın tahminî üye sayısı şöyleydi: Lefkoşa'da 500, Girne'de 20, Mağusa'da 178, Limasol'da 50, Lârnaka'da 250 ve Baf'ta 30. Kazalar haricinde Lefkoşa'ya bağlı Lefke bölgesinde ise 39⁵². Bu da 1958 yılı sonlarında Teşkilât'ın ada sathında 1000 civarında mensubunun olduğu veya İngiliz Sömürge Yönetimi'nce bu kadarının tespit edilebildiği anlamına gelmektedir.

Special Branch'ın raporundan TMT'nin yalnız Kıbrıs Türk toplumu içinde üye kazanma çalışmasıyla yetinmediği, ada içinde Türk toplumunu temsil eden çeşitli kurum ve kuruluşlarla bağlantılar kurmaya da gayret ettiği anlaşılmaktadır. Rapora göre özellikle KTP, KTKF ve Osmanlı idaresi zamanından beri (1571-1878) Türk toplumunun

⁵¹ A.g.b., s. 4-5, 17.

⁵² A.g.b., s. 5-6.

vakıf mallarını yöneten Evkaf⁵³ ile Teşkilât arasında sıkı bir bağ vardı. Nitekim Genel Başkan Dr. Fazıl Küçük dâhil KTP liderlerinin büyük kısmı, aynı zamanda TMT'nin de lideri konumundayken Parti'nin birçok mensubu da Teşkilât'ın önemli mevkilerinde görev aldılar. Böylece KTP, TMT'nin faaliyetleri üzerinde etkin bir denetim sağlayabildi. Örgütü kontrol etme konusunda KTP ile eşit olanağa sahip bir diğer kuruluş, ada sathındaki bütün Türk köylerini temsil eden ve pek çok Türk kurum ve kuruluşunun da bağlı bulunduğu KTKF⁵⁴ oldu. Bunun da sebebi, Federasyon'un TMT üyelerine hukukî yardımda bulunmanın yanında kendi bünyesindeki çeşitli cemiyetlerin birçok mensubunun TMT'de önderlik görevini üstlenmiş olmasıydı. Benzer şekilde KTP Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük'ün aynı zamanda Evkaf Yüksek Konseyi Başkanı⁵⁵, başvekilinin de partinin Genel Sekreteri Osman Örek olması, Evkaf ile Teşkilât arasında dolaylı yoldan irtibat kurulmasına yardımcı oldu. Böylece KTP'nin düzenlediği toplantı, miting ve gösterilerin ön saflarında TMT mensupları kendini göstermeye başladı. KTKF de, başkanı Rauf R. Denктаş'ın TMT'nin kurucularından biri olmasının yanı sıra, fonladığı örgütü bazı durumlarda bir kolluk kuvveti gibi kullandı. Bu işlevinin bir parçası olarak TMT, yurtdışına gitmek isteyen Kıbrıslı Türklerin hareketlerini yakından takip etti. Ayrıca kazalardaki Türk semtlerinin dışından mal satın aldığı tespit edilen Türkleri cezalandırmada kendini görevli addetti⁵⁶. Evkaf ise Teşkilât'a hem lojistik hem de maddî destek sağladı.

Bunların haricinde KTLMB, "aydın sınıfı" olarak tanımlanabilecek teşkilât mensuplarının başlıca toplantı yeri oldu. Ayrıca burası Lefkoşa'daki Türk Lisesi ile beraber TMT'nin propaganda merkezi olarak vazife gördü. Ayrıca Lefkoşa Türk Lisesi ile Kıbrıslı Türklere ait diğer liseler, TMT'ye çok sayıda üye kazandırdı. Bu kurum ve kuruluşlara ilâveten 1958 yılında kurulan Kıbrıs Türk Ticaret Odası (KTTO)⁵⁷ ile

⁵³ Mustafa Haşım Altan, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974)*, 1, Kıbrıs, 1986, s. 1.

⁵⁴ Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952)*, s. 353-357; Ulvi Keser, *Çanakkale Esirleri, Ermeni Doğu Lejyonu, Milli Mücadele, Dr. Behiç Bey, EOKA, Türk Mukavemet Teşkilatı, KTKF, Megali İdea, Ermeniler, 20 Temmuz 1974 ve Annan Planı'nda Dünden Bugüne Kıbrıs (1913-2013)*, Ankara, 2013, s. 136-144.

⁵⁵ Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)*, s. 270-287.

⁵⁶ C.O. 926/951, Basic Paper on T.M.T..., 634748, s. 9-10.

⁵⁷ <https://www.ktto.net/odanın-tarihcesi/> (07.10.2021).

Lefkoşa'daki Çetinkaya Spor Kulübü de Teşkilât'ın başlıca toplantı ve faaliyet yerleri arasında yer aldı. Hatta İngilizlere göre Çetinkaya Spor Kulübü, örgütün üye kayıt merkezlerinden biri olarak faaliyet gösterdi⁵⁸.

Special Branch biriminin hazırladığı TMT raporundan Teşkilât'ın söz konusu kurum ve kuruluşlarla bağlantı kurarak Türk toplumuna nüfuz etmesini sağlayacak geniş imkânlarla kavuşmanın ötesinde bu ilişkilerinden kendisine maddî kaynak sağlamak yönünde de faydalandığı anlaşılmaktadır. TMT'ye bu konuda destek veren kuruluşların başında KTKF'nin geldiği görülmektedir. Bunun sebebi, Federasyon'un örgütün kullanımına sunabileceği birtakım gelir kaynaklarının olmasıydı. Bunlardan biri, zengin fakir ayırt etmeksizin her Kıbrıslı Türk'ten topladığı bağışlardı. Bir diğeri ise Türkiye hükümeti tarafından yapılan para yardımıydı. Bu da Türkiye'de faaliyet gösteren Kıbrıs Türk Kültür Derneği (KTKD) ve *Yardım Fonları* adı verilen bir ödenek aracılığıyla olmaktadır. Türkiye hükümeti tarafından Kıbrıs'taki bazı Türk okullarını finanse etmek için KTKD aracılığıyla gönderilen bu para, KTKF'nin elinde toplanırdı. İngiliz emniyet raporuna göre Federasyon'a ait gelir kayıtları bulunamamakla ve gider kayıtları da müphem ve eksik olmakla beraber bu paradan büyük bir meblağın Türkiye hükümetinin onayı ve bilgisi dâhilinde ya da olmaksızın TMT için kullanıldığına dair şüpheler vardı. Aynı şekilde 1958 yazında cereyan eden Türk-Rum çatışmalarından dolayı köylerini terk eden ve evsiz kalan Kıbrıslı Türklerin sıkıntılarını gidermek için Kızılay gibi kurumlarca yapılan nakit para ve malzeme yardımının kontrolü de KTKF'deydi ve İngilizlerin iddiasına göre büyük bir kısmının Teşkilât'ın eline geçmesi sağlandı. Yollanan malzeme ise Federasyon'un gelirlerini artırmak için satıldı ya da maaş karşılığı olarak veya TMT gruplarını ikmal etmeleri için örgütün bazı mensuplarına bedava verildi⁵⁹.

Special Branch'ın raporuna göre KTKF'nin yanı sıra Evkaf da TMT'yi maddî olanaklarından yararlandırdı. Yukarda da ifade edildiği gibi örgütün anayasasında belirlediği amaçlarından biri, KTKF'ye tam destek vermektir. Aynı zamanda bu, Parti'nin Türkiye ile uyumlu olarak savunduğu *taksim* tezinin de arkasında durmak ve başarısı için çalışmak

⁵⁸ C.O. 926/951, Basic Paper on T.M.T...., 634748, s. 10-11.

⁵⁹ A.g.b., s. 7-8.

demekti⁶⁰. İngilizlerin iddiasına göre Teşkilât, bu hedefi gerçekleştirmek doğrultusunda 1958 yılı içinde bazı adımlar attı. Türklerle Rumların işbirliğini savunan, “komünist” ya da “sol görüşlü” olarak ifade edilen Türklere yönelik saldırılar yaptı. Ayrıca Haziran ve Temmuz aylarında cereyan eden Türk-Rum çatışmaları esnasında adanın çeşitli yerlerinde azınlıkta kalan Türkleri Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelere nakletme girişiminde bulundu. Bir yandan da iki toplum arasında ilişki kurulmasını önleme yönünde çaba harcadı⁶¹. Evkaf da kendisine ait fonlar aracılığıyla örgüte bu politikayı uygulamasında yardımcı oldu. Nitekim Türk-Rum çatışmaları sırasında Evkaf, Türk köylülerinin göçünü finanse ettiği gibi göçmenlere de nakliye ve barınma olanağı sağladı. Bazı durumlarda da ihtiyaç sahiplerine tazminat ödedi veya sosyal yardım yaptı⁶².

İngilizlere göre TMT, malî kaynaklarından yalnız demografik ve coğrafi taksim amacının gerçekleşmesi için değil, kendi mensuplarının günlük hayatını idame ettirmesini temin için de faydalanmaya çalıştı. Nitekim üst düzey üyelere örgütsel faaliyetlerinden dolayı mesleklerini yapamadıkları için uğradıkları kazanç kaybını telafi etmek amacıyla tazminat ödendi. Üyelerin bir kısmına da halktan para toplama, bu parayı da KTP'ye verilecek bir makbuz karşılığında elinde tutma yetkisi verildi. Bazı TMT liderlerine ise her ay düzenli olarak örgüt hiyerarşisindeki yerlerine göre £10 ilâ £50 arasında değişen bir maaş ödendi. Ayrıca TMT tarafından gününbirlik istihdam edilen ve düzenli veya belirli bir işi olmayan ya da teşkilât görevlerini yapmak için işinden ayrılanlara miktarı genelde £1 civarında olan günlük maaş verildi⁶³. Bu şekilde örgüt, kendi mensuplarının yaşadığı gelir kaybını bir ölçüde telafi edebildi.

Sonuç

TMT'den önce ya da onun dışında kurulan Türk yeraltı örgütleri, gerek belli bir siyasi hedef ve disiplinden yoksun olmaları gerekse Kıbrıs Türk toplum siyasi önderliğiyle koordineli hareket etmemelerinden ötürü, hem EOKA'ya hem de İngiltere'nin değişen Kıbrıs politikasına

⁶⁰ Bülent Evre, *Kıbrıs Türk Milliyetçiliği: Oluşumu ve Gelişimi*, Lefkoşa, 2004, s. 128-130.

⁶¹ C.O. 926/951, Basic Paper on T.M.T...., 634748, s. 2.

⁶² A.g.b., s. 8.

⁶³ A.g.b., s. 8-9.

karşı etkili bir cevap üretmekte yetersiz kalmışlardır. Bunun neticesi olarak Kıbrıs Türk toplumu hem EOKA'ya karşı can ve mal güvenliğini ve kendi geleceğini ilgilendiren uluslararası gelişmelere karşı hazırlıklı olmasını sağlayacak, hem de toplumsal varlığını ve Kıbrıs konusundaki tutumunu dünya kamuoyuna güçlü bir şekilde duyuracak yeni bir yeraltı örgütü arayışına girmiştir. Bu ihtiyaca cevap olarak 1957 Kasım'ında TMT kurulmuştur. TMT, daha ilk bildirisinden de anlaşılacağı üzere bütün Türk toplumunu temsil eden, birleştiren ve hem İngilizlere hem de Rumlara karşı Türkleri savunacak olan tek örgüt olma iddiasıyla yola çıkmıştır. Bu yönden İngiliz Sömürge Yönetimi'nin emniyet birimi *Special Branch*'ın Teşkilât hakkında hazırladığı 31 Aralık 1958 tarihli rapor incelendiği zaman, TMT'nin örgütsel nitelik ve yapısının örgütün kendisine biçtiği bu role uygun olarak oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle Teşkilât'ın, kurucuları tarafından başta KTP ve KTKF olmak üzere Türk toplum siyasi liderliğiyle uyumlu ve hatta ona bağlı hareket eden, onun siyasetini benimsemiş ve başarısı için çalışan ve disiplinli, örgütlü ve kendi çatısı altında birleşmiş bir Kıbrıs Türk gençliği ve toplumu yaratmayı gaye edinen bir örgüt olarak tasarlanmak istendiği ve bunun için çalışıldığı kanaati uyanmaktadır. TMT'nin "Anayasa" olarak adlandırılan temel belgesinde belirlediği hedef ve kurallar ile yemin metninin içeriği, komite, grup ve hücreler şeklinde tüm ada sathında örgütlenmesi, Kıbrıs Türk toplumunu temsil eden çeşitli kurum ve kuruluşlarla kurduğu bağlantılar ve *taksim* hedefine ulaşılması yönünde yürüttüğü faaliyetler, bu kanaati pekiştirir niteliktedir. Bununla birlikte üyelik prosedürünün belirsizliği ve yemin etmenin mecburî olmaması, erlerin üst düzey örgüt liderleriyle birebir temas kurmalarına izin verilmesi ve uzman grupların olmayışı, TMT'nin 1957 Kasım ilâ 1958 Ağustosuna arasındaki döneminde disiplin, gizlilik ve gayrinizami harp tekniği bakımından eksiği ya da zaafı olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Bundan da hareketle TMT'nin söz konusu dönemde gerek siyasi liderlikle bütünleşmede gerekse Türk gençliği ile toplumunu birleştirmede belli ölçüde başarı sağladığı, ancak profesyonel bir gerilla örgütü hâline gelme konusunda Kıbrıs Türk toplumunun beklentisini karşılayacak seviyeye henüz erişemediği sonucunu çıkarmak mümkün görünmektedir.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Akkurt, Aydın, *Türk Mukavemet Teşkilatı, 1957-1958 Mücadelesi*, İstanbul 1999.

Altan, Mustafa Haşim, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974)*, 1, Kıbrıs 1986.

An, Ahmet, *Kıbrıs'ta Fırtınalı Yıllar, 1942-1962*, Lefkoşa 2005.

Balyemez, Mehmet, "TMT'nin Kuruluş Tarihi Hakkında KKTC'de Yanlış Oluşan Kamusal/Toplumsal Hafıza (İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında)", *Turkish Studies, History*, 13/16 (2018), s. 35-53.

Berkel, Ersan, *Sevapları ve Günahları ile TMT*, Lefkoşa 2018.

Bozkurt, İsmail (yay. haz.), *Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi ve Bu Mücadelede TMT'nin Yeri II. Uluslararası Sempozyumu, KKTC, 31 Ekim-5 Kasım 2011 (YDÜ-Lefkoşa, DAÜ-Gazimağusa, OTDÜ-Kalkanlı, LAÜ-Lefke, UKÜ-Lefkoşa, GAÜ-Girne)*, *Bildiriler/Sunumlar*, Lefkoşa 2014.

Crawshaw, Nancy, *The Cyprus Revolt, An account of the struggle for union with Greece*, London 1978.

Denктаş, Rauf R., *Karkot Deresi*, İstanbul 2005.

Denктаş, Rauf Raif, *Kıbrıs, Elli Yılın Hikâyesi*, İstanbul 2008.

Evre, Bülent, *Kıbrıs Türk Milliyetçiliği: Oluşumu ve Gelişimi*, Lefkoşa 2004.

Foley, Charles (ed.), *The Memoirs of General Grivas*, London 1964.

Gazioğlu, Ahmet C., *Direnış Örgütleri, Gençlik Teşkilatı ve Sosyo-Ekonomik Durum (1958-1960)*, *Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı (4)*, Lefkoşa 2000.

Gazioğlu, Ahmet C., *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952)*, *Enosis Çemberinde Türkler, Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı (1)*, Lefkoşa 2000.

Gazioğlu, Ahmet C., *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)*, *Enosis Karşı Taksim ve Eşit Egemenlik, Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı (2)*, Lefkoşa 1998.

Gürel, Şükrü S., *Kıbrıs Tarihi (1878-1960)*, *Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika 1*, Ankara 1984.

Gürel, Şükrü S., *Kıbrıs Tarihi (1878-1960)*, *Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika 2*, İstanbul 1985.

Kasımoğlu, Erten, *Eski Günler Eski Defterler, Röportaj, İnceleme, Araştırma*, Lefkoşa 1991.

Keser, Ulvi, *Çanakkale Esirleri, Ermeni Doğu Lejyonu, Milli Mücadele, Dr. Behiç Bey, EOKA, Türk Mukavemet Teşkilatı, KTKF, Megali İdea, Ermeniler, 20 Temmuz 1974 ve Annan Planı'nda Dünden Bugüne Kıbrıs (1913-2013)*, Ankara 2013.

Keser, Ulvi, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1950-1963)*, İstanbul 2007.

Ölçekçi, Haluk, "TMT'nin Toros'u ve Kıbrıs'ta Direnişin Şifreleri", *Asia Minor Studies-International Journal of Social Sciences*, 2 (2014), s. 99-111.

Sanver, Ahmet, *Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı, Türkiye Cumhuriyeti Özel Harp Dairesi, TMT ve ÖHD Anılarım*, Lefkoşa 2015.

Tamçelik, Soyalp, "Türk Mukavemet Teşkilatı'nın (T.M.T.) Bazı Özellikleri", s. 1-9, <https://avesis.gazi.edu.tr/soyalp> (18.08.2020).

Tayhani, İhsan, *Tanıklarıyla Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi*, Ankara 2009.

Uçarol, Rifat, *1878 Cyprus Dispute and Ottoman-English Agreement (Handover of the Island to the British)*, Lefkoşa 2000.

Yalçın, Emruhan, "Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı ve Rauf Denktaş", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 58 (2016), s. 279-301.

Yüksel, Dilek Yiğit, "Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)", *ÇTTAD*, VIII/18-19 (2009), s. 161-184.

Yüksel, Dilek Yiğit, "Kıbrıs'ta Yaşananlar ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1957-1964)", *AAM Derg.*, 34 (2)/98 (2018), s. 311-376.

Zia, Nasim, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Ankara 1975.

Tezler

Akgül, Mehmet Uğraş, *Türk Mukavemet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2016.

Akgün, Sibel, *Türk Mukavemet Teşkilatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Balyemez, Mehmet, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Cankut, Ayhan, *Kıbrıs Türkünün Varoluş Mücadelesi (Türk Mukavemet Teşkilatı ve Faaliyetleri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006.

Çalışkan, Murat, *The Development of Inter-Communal Fighting in Cyprus: 1948-1974*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

Kasapoğlu, M. Can, *Kıbrıs'ta Yerel Bir Mukavemet Örgütü Olarak Türk Mukavemet Teşkilatı'nın (TMT) İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Mutlu, Hasan, *Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Savvides, Petros, *The Operation of Underground Armed Movements in Cyprus and their Influence on the Transition of a Colony into a Republic, 1955-1963*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Glasgow 2007.

Seçmen, Abdullah, *1955-1974 Sürecinde Kıbrıs'ta İstihbarat Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

Ziros, Apostolos Dimitri, *Cyprus in the United Nations Debates since 1950*, Basılmamış Doktora Tezi, Georgia 1969.

Gazeteler

“Denktaş’ın TMT anıları... “TMT’nin gerçek kuruluş tarihi Kasım 1957’dir””, *Nacak*, 3 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktaşın-tmt-anıları-tmtnin-gerçek-kuruluş-tarihi-kasım-1957dir-21818.html> (11.12.2021).

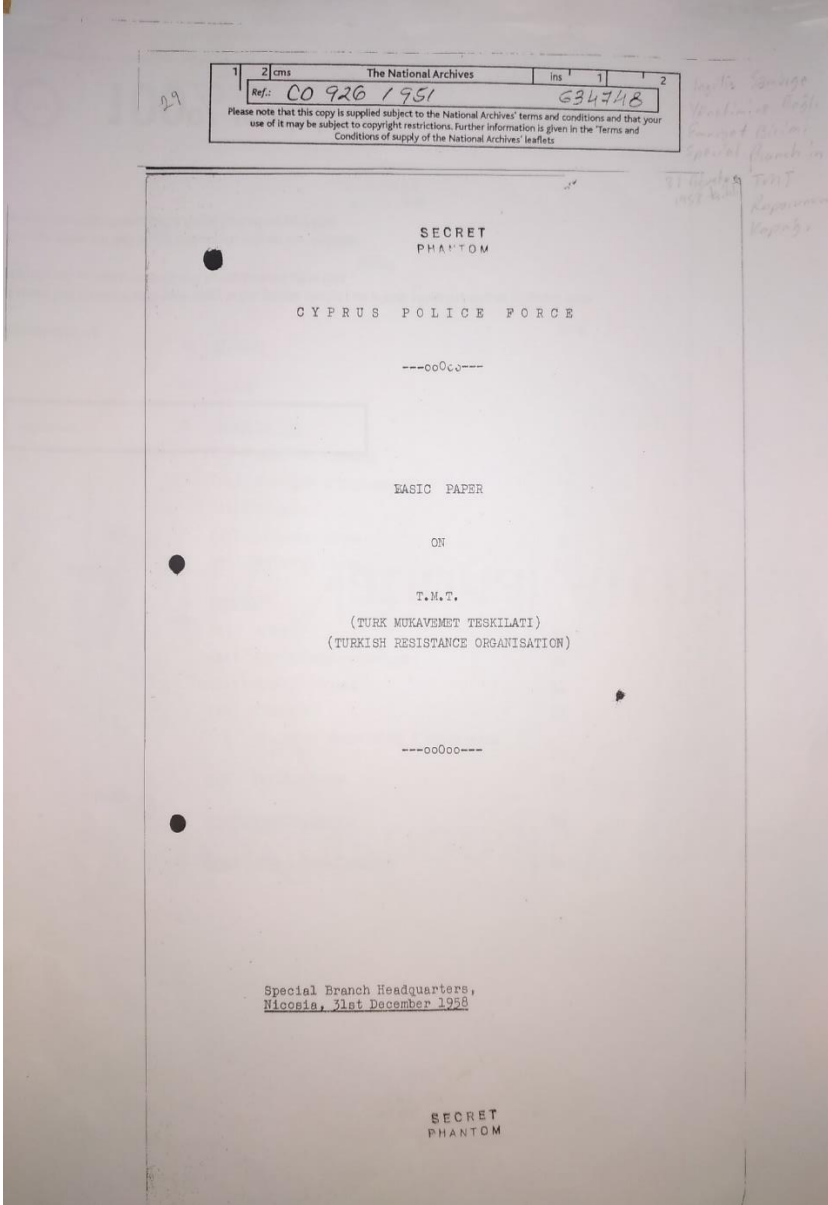
“Denktaş’ın TMT anıları (2) “TMT’nin ilk bildirisi 26 Kasım 1957 akşama dağıtıldı””, *Nacak*, 4 Ağustos 2020, <https://kibrisvolkan.net/denktaşın-tmt-anıları-2-tmtnin-ilk-bildirisi-26-kasım-1957-akşamı-dağıtıldı-21848.html> (11.12.2021).

Arşiv Belgeleri

C.O. 926/951.

Online Kaynaklar

<https://www.ktto.net/odanın-tarihçesi/> (07.10.2021).

EKLER**EK1. Special Branch'ın TMT Hakkında Hazırladığı 31 Aralık 1958 Tarihli Ana Raporundan Bazı Sayfalar**

EK1. A.

EK1. B.

1	2	The National Archives	ins	1	2
Ref.: <u>CO 926 1951</u>		<u>634748</u>			
Please note that this copy is supplied subject to the National Archives' terms and conditions and that your use of it may be subject to copyright restrictions. Further information is given in the 'Terms and Conditions of supply of the National Archives' leaflets					

SECRET
PHANTOM

BASIC PAPER ON T.M.T.

T.M.T.

A. HISTORY

T.M.T. first announced its existence in its "Bulletin No. 1" issued in leaflet form on 28th November 1957 and is the latest in the line of Turkish Cypriot underground organisations.

2. It is unlike its predecessors, however, in that whereas they were given, at the most, only the approval and passive support of the leaders of the Turkish Cypriot Community and the Turkish Government, T.M.T. is actively directed by the leaders of the Turkish Cypriot community and receives direct assistance from Ankara in the shape of funds, mostly through associations in Turkey sponsored by the Turkish Government, political guidance and training for its members by Turkish military personnel.

3. Unlike E.O.K.A., which was built up from the top, T.M.T. was built up from underneath. It progressed by way of small organisations which gave themselves such names as "Black Snake", "Volkan" and "9th September Front". When the leaders of the Turkish Cypriot community decided to form an underground organisation to further their political and communal aims, they formed T.M.T. on the existing structure of these organisations.

4. Since its formation, T.M.T. either in pursuance of its stated aims (enumerated in Part B) or to promote the personal interest of certain of its leaders and members, has increased its membership and has intimidated members of both communities. It has published leaflets, organised demonstrations and riots and carried out murders, assaults and arson. It was particularly active in the riots of January 1958 and the inter-communal clashes in June and July 1958.

5. T.M.T. was proscribed on 22 July 58. Despite this it has stepped up its recruitment, strengthened its organisation and sought to equip itself with arms, ammunition and explosive materials. It receives active or passive support (given voluntarily or under pressure) from almost all the members of the Turkish Cypriot community.

SECRET
PHANTOM

EK2. TMT Anayasası

56

2	cms	The National Archives	ins	1	2
Ref: CO 926 / 751		634748			

Please note that this copy is supplied subject to the National Archives' terms and conditions and that your use of it may be subject to copyright restrictions. Further information is given in the 'Terms and Conditions of supply of the National Archives' leaflets

SECRET
PHANTOM

APPENDIX "A"

The Constitution of T.M.T.

Our Organisation was founded by an Executive Committee of five. The principle aims of the organisation are to defend the rights of the Turkish Cypriot community, to fight to prevent the Greek flag flying over this island which was won at the cost of our ancestors' blood, to support fully the Cyprus Turkish Party, to take all steps to correct any person or persons whose action could endanger the community, and to struggle until the glorious Turkish Flag flies over the island, even if it means sacrificing our property, money or even our lives. On the day when we hoist the glorious Turkish Flag over the island, the Organisation will be immediately dissolved and from that date pressure will not be used against anyone.

Although the doors of the Organisation are open to the whole of the Cypriot Turkish youth, before any youth is reckoned as a member of the Organisation the taking of the Oath given below is a condition (of membership) and is essential.

The Oath

I swear that I will struggle for the sake of our cause to the last drop of my blood, and I give my word on my country, community, family and honour that I will not pursue any aim contrary to the prosperity and unity of the country and presidency of Dr. Kuchuk: that I will willingly carry out any order which comes from the organisation even if it costs me my life and that, should I not obey such an order, I am willing that they should kill me: that, after becoming a member of the organisation, I will not, under any circumstances, use the organisation as a lever in my personal affairs and that I will not talk to anyone about the oath I have taken.

The Way the Organisation is Directed

All the affairs of the Organisation will be managed by a five-man executive committee. Every person in the executive committee will take the oath separately and while the oath is being taken all of the five-man executive committee will be present.

If one of the five should die, or for unavoidable reasons leave the executive committee, or if one of the executive committee has to be expelled, at that time the remaining members of the executive committee will be able to select by voting a person belonging to the Organisation.

If there should be a person who wishes to leave the executive committee without showing a reasonable cause or without convincing his friends on the executive committee, he will be most severely punished. Again if there should be anyone who although in the executive committee does not act exactly in accordance with its purpose, he will be expelled from it for a period which will be notified to him.

SECRET
PHANTOM

contd./

 Vakanüvis

EK2. A.

1	2 cms The National Archives	ins	1	2
57	Ref: CO 926 1951	634748		
Please note that this copy is supplied subject to the National Archives' terms and conditions and that your use of it may be subject to copyright restrictions. Further information is given in the 'Terms and Conditions of supply of the National Archives' leaflets				

SECRET
PHANTOM

-2-

Publications

In normal times a brochure (leaflet) will be published once a month, but if the situation necessitates one will be published every day.

Brochures will be prepared by a secretary who will be selected by the executive committee and they will be submitted for the committee's approval. If approved, it will then be published. At the same time, if necessary, the signature too will be changed.

When the brochures, having been approved by the executive committee, are given for printing, no one belonging to the executive committee will be present during the printing.

If the presence of a person (of the committee) is necessary, one one will be present and this person will not make any alterations.

Particular care must be taken to ensure that brochures are distributed in all towns and villages at the same time and hour.

The Rules for Punishment

Any person, be he Turk, Greek, or English, who is definitely established as having acted against the Cypriot Turk community will be punished by the Organisation.

1. A person or persons engaging in the above type of activity will be prepared beforehand (? a list of them will be prepared beforehand) by the Organisation's secretary and if the executive committee sees fit a warning letter and a period of grace will be given (to the offender).
2. If after getting the warning letter people of this type don't reform themselves and if they continue in the same way to act in such a way which might cause harmful results to the Turkish community, this time, at a suitable location, they will get a thrashing by three persons who will be selected from Organisation members.
3. If following the thrashing they still don't mend their ways, this time resort will be taken to the principle of destruction, which is the final resort. The method of execution and the type of arms to be used will again be laid down by the Organisation.
4. The punishments specified in paras 2 and 3 above will only apply in normal times. Should the situation be confused and should it be considered that delay would operate against the interests of the community, immediate resort will be taken to the last resort and this is death.

SECRET
PHANTOM

Araştırma Makalesi/ Research Article

**276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin
İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**

Suha Oğuz Baytimur*

(ORCID: 0000-0001-9436-4283)

Makale Gönderim Tarihi

15.11.2021

Makale Kabul Tarihi

27.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Baytimur, S. O., "276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 145-173.

APA: Baytimur, T. (2021). 276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 145-173.

Öz

Çalışmamıza konu olan 276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defteri, Osmanlı Devleti'nden günümüze miras olarak kalan dönemin yazılı kaynakları içerisinde yer alan Mühimme Defterleri içerisinde bulunmaktadır. 44 sayfadan oluşan defter içerisinde toplamda 133 hüküm vardır. İki kısımdan oluşan 276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defteri, 1807–1810 tarihlerini kapsayan hükümleri içermektedir. Birinci kısımda bulunan hükümler, klasik mühimme-i mektum defterleriyle benzer olayları ihtiva ederken; ikinci kısımdaki hükümler ise kal'abend defter tasnif kayıtlarıyla aynı içeriğe sahiptir. Birinci bölümde yer alan hükümler, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde meydana gelen olaylar ve bu olaylara karşı alınması gereken tedbirler hakkındadır. Burada idari ve sosyal sorunlar ağırlıklı olarak bulunmaktadır. İkinci kısımda ise Osmanlı Devleti'ne ait ceza uygulamaları yer almaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, obaytimur@hotmail.com.
Assist. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Defterde farklı bölgelere ait olaylarla karşılaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerine ait olayları, sorunları ve bunlara karşı alınan tedbirler, defterde bulunan hükümlerden anlaşılabilir. Genellikle ortaya çıkan kanunlara ve kurallara aykırı davranışlar ile bölgede huzuru bozup eşkıyalık vb. faaliyetleri içeren olaylar, hükümlerde yer almaktadır. Bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti'nin tutum ve davranışları ile sorunların giderilmesi amacıyla almış olduğu önlemler hükümlerde açıkça görülmektedir. Alınan önlemler içerisinde ise yoğunlukla suçluların cezalandırılması ön plandadır. Defterde bulunan hükümlerde yer alan cezalar ise idam cezası, kürek cezası, kal'abend cezası, manastırbend cezası, sürgün cezası, zorunlu ikamet cezasıdır.

Anahtar Kelimeler: Mühimme-i Mektum Defteri, Kal'abend Defteri, Suç, Ceza, Serbest Bırakılma

The Examination and Evaluation of Muhimme-i Mektum Registration Book Number 276

Abstract

The Muhimme-i Mektum Registration Book number 276, is included in the Muhimme Registration Books, which are among the written sources of the period, which have been inherited from the Ottoman Empire to the present day. In the registration book containing 44 pages, there are 133 provisions in total. Muhimme-i Mektum Registration Book number 276, which consists of two chapters, includes the provisions covering the years 1807-1810. While the provisions in the first chapter involve similar events with the classical muhimme-i mektum registration books, the provisions in the second chapter have the same content as the classifying registration of the kal'abend registration book. The provisions in the first chapter are about the cases that took place within the borders of the Ottoman Empire and the precautions should be taken against these cases. Here, administrative and social issues are mainly included. In the second chapter, the punitive executions belonging to the Ottoman Empire are included.

In the registration book, the cases belonging to different regions are encountered. Therefore, the cases and issues belonging to different regions of the Ottoman Empire and the precautions taken against them can be understood from the provisions in the registration book. Generally, acts contrary to the laws and rules that occur, as well as cases that disturb the peace in the region and involve activities such as banditry, etc. are included in the provisions. The attitudes and behaviors of the Ottoman Empire in the face of these cases and the precautions taken with the aim of eliminating the issues are clearly seen in the provisions. In the precautions taken, the

punishment of the criminals is intensely at the forefront. Punishments included in the provisions in the registration book are death sentence, hard labor (penalty applied by rowing on ships), kal'abend confinement (confinement in a fortress), monastic confinement, deportation and compulsory residence penalty.

Keywords: Muhimme-i Mektum Registration Book, Kal'abend Registration Book, Crime, Punishment, Setting Free

Giriş

Toplumların tarihi geçmişi hakkında bilgi sahibi olduğumuz en önemli kaynaklar arasında yazılı belge ve defterler gelmektedir. Devletlerin siyasi birlikteliğini sağladıktan sonra oluşturulan idari yapılar ve ortaya konulan faaliyetler, belge veya defterlerde kayıt altına alınmıştır. Toplumların hafızasını oluşturan bu dökümanlar aynı zamanda gelecek nesillere tarihi kayıtlar olarak kalmaktadır. Devletlerin tarihi süreçleri ve idare yöntemlerine uygun olarak oluşturdukları kayıtlara bakıldığında Osmanlı Devleti önemli bir yer tutmaktadır. Sahip olduğu coğrafya ve varlığını altı asır sürdürmesi ayrıca merkezi idare yapısına sahip olması, Osmanlı Devleti'nin zengin yazılı arşivler oluşturmasına neden olmuştur. Devletin almış olduğu kararlar veya idare sistemi gereği yapılan yazışmalar belge ve defterlere kaydedilip koruma altına alınmıştır. Günümüze büyük bir bölümü ulaşan bu kayıtlar sayesinde Osmanlı Devleti'ne dair bilgilere ulaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin idaresi, merkezden alınan kararlar doğrultusunda sağlanmıştır. Divan'da alınan kararlar padişahın onayı ile uygulamaya konulmasının yanı sıra kayıt altına da alınmıştır. Divan'da kayıt altına alınan kararlar aynı zamanda defter ve belgelere kaydedilerek, konularına göre tasnif edilmiştir. Genellikle konularına göre isimlendirilen bu tasnifler arasında Mühimme defterleri ve belgeleri önemli yer tutmaktadır. İlk olarak H. 961 / M. 1553 tarihli olan Mühimme Defterleri, Divan-ı Hümayun toplantılarında müzakere edilen dâhili ve haricî meselelere ait önemli siyasî, askeri, içtimai ve iktisadi kararları içermektedir. Son kayıt ise H. 1333 / M. 1915 tarihli olup, toplamda da 419 Mühimme Defteri bulunmaktadır. Osmanlı

Devleti'nin yaklaşık 362 yıllık bir dönemini kapsayan bu defterler eşsiz bir tarihi ve kültürel zenginlik ihtiva etmektedir¹.

Mühimme Defterlerinin ilk kaydedildiği yıllarda içeriği oldukça zengindir. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve alınan kararların fazlaşması nedeniyle Mühimme Defterlerinin hacmi her geçen yıl daha fazla artmıştır. 18. yüzyılın başlarına kadar Divan'da alınan kararların tamamının kaydedildiği Mühimme Defterleri, bu yüzyıldan sonra bazı konu başlıkları defterden ayrılarak farklı tasnifler oluşturulmuştur. Bu durum Mühimme Defterlerinin hacimlerini azaltsa da önemini hiçbir şekilde etkilememiştir. Ayrıca Mühimme Defterleri de kendi içerisinde kayıtlı hükümlerin konularına göre bir birinden ayrılmaktadır. Kendi içerisinde Mühimme Defterleri, Mühimme-i Zeyli Defterleri, Mühimme-i Asakir Defterleri, Mühimme-i Mektûme Defteri ve Mühimme-i Mısır Defterleri olarak tasnif edilmiştir. İncelemiş olduğumuz 276 numaralı defter Mühimme tasnifi içerisinde yer alıp Mühimme-i Mektûme Defteri kısmında bulunmaktadır².

1. Mühimme-i Mektûme Defterlerinin Özellikleri

Mühimme-i Mektûm Defterleri, isimden de anlaşılacağı üzere gizlice uygulanması istenen kararların kaydedildiği hükümleri içermektedir. Ketm'den türetilen Mektûm kelimesi ketm olunmuş, gizli ve saklı anlamlarını taşımaktadır³. İlk olarak H. 1203 / M. 1788 yılında oluşturulan bu tasnif H. 1305 / M. 1888 yılına kadar devam etmiştir⁴. Toplamda on bir adet olan Mühimme-i Mektûm Defterleri, Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde bulunmaktadır. Arşiv bünyesinde yapılan tasnifte bu defterlerin bir tanesi 980 Numaralı Bâb-ı Âsafî Defterleri Kataloğunda, on tanesi ise 989 Numaralı Divan-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğunda yer almaktadır⁵. İki katalogda yer alan defterlerin sayfa sayısında bir standart bulunmamakta ve her bir defter farklı sayfa sayısına sahip olduğu görülmektedir.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul, 2010, s. 7.

² Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, s. 7.

³ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1997, 607.

⁴ BOA.1 Numaralı Mühimme-i Mektum Defteri, s. 1 / H.1. BOA.10 Numaralı Mühimme-i Mektum Defteri, s. 230 / H. 75.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, s. 7.

İncelenmiş olan 980 Numaralı Bâb-ı Âsafî Defterleri Kataloğunda yer alan 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, 44 sayfadan oluşmaktadır. Defter sayfalarının 24'ü yazılı olup 20 sayfası ise boş bulunmaktadır. 20. sayfadan başlayan hükümler 44. sayfa ile tamamlanmaktadır. Ayrıca defterin 29. sayfası da boş olup, 30. sayfada hüküm içerikleri değiştirilerek devam etmektedir. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, diğer Mühimme Defterleri ve Mühimme-i Mektûm Defterlerinden şekil olarak da farklılaşmaktadır. Dar ve uzun bir şekle sahip olan defterde, Divanî yazı şekli kullanılmıştır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde yer alan hükümler tarihi sırayla kaydedilmemiştir. Bu nedenle arşiv rehberinde yer alan defter kayıt künyesinde H. Evâsıt-ı M (Muharrem) 1223 / M. Mart başları ve ortaları 1808 tarihi verilmiştir. Fakat sayfa 25'te yer alan üç numaralı hükmün tarihi H. Evâhir-i Ra (Rebiyü'l-Evvel) 1222/M. Mayıs sonları–Haziran başları 1807'dir. Defterde en son tarihli hüküm künyede H. Evâil-i R (Rebiyü'l-Ahir) 1224 / M. Mayıs ortaları ve sonları 1809 verilmesine rağmen, sayfa 39'da bulunan ikinci hükmün tarihi H. Evâsıt-ı Za (Zilkade) 1224 / M. Aralık sonları 1809–Ocak başları 1810'dur.

Defterde yer alan hükümler birbirinden bağımsız olarak yer almaktadır. Ancak bazı hükümlerden sonra “Bir Sureti” ifadesi ile beraber hükümde yer alan olayla ilgili ek kararlar ve uygulamalar yazılmıştır. Defterde “bir sureti” olarak verilen hükümler ile beraber toplamda 133 hüküm yer almaktadır. Hükümlerin bir kısmında ise hükmün üzerine sonraki tarihlerde alınan kararlar veya ek bilgiler şerh olarak yazılmıştır. Ayrıca on üç hükmün üzerine terkin çekilerek, hükümler iptal edilmiştir.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, yirminci sayfanın başında yer alan “*Mektûm defterinden ihrâc olunan evâmîr-i 'aliyye kayıtlarıdır*” ifadesiyle başlamaktadır. Bu başlık altında yer alan hükümler sayfa yirmi dokuza kadar devam etmekte ve yirmi dört hüküm yer almaktadır. Bu başlık altında yer alan hükümler genellikle eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan, bölgelerinde huzursuzluğa neden olan kişilere karşı alınan tedbirler ve devlet görevlilerinin çeşitli nedenler ile zorunlu ikamet ettirilmelerine dair alınan kararlar kayıtlıdır. Bir hükümde ise suçlunun kal'abend ettirilerek

cezalandırılması emredilmiştir. Birinci kısımda bulunan hükümlerin içerikleri 989 Numaralı Divan-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğunda bulunan defterlerde yer alan hükümlerle aynı doğrultudadır. Defterin otuzuncu sayfasında, “*Kal’abenden Muhrec fermân kaydları beyanındadır*” şeklinde yeni bir başlık bulunmaktadır. Otuzuncu sayfadan kırk dördüncü sayfaya kadar yer alan hükümler ise içerik ve tasnif özelliği itibarıyla Kal’abend tasnifinin içeriğiyle uyduğu görülmektedir⁶. Toplamda altmış yedi hükmün yer aldığı kısımda çoğunlukla sürgün ve kal’abend cezalarının uygulanması veya cezalandırılan kişilerin affedilip serbest bırakılması ile ilgili durumlar yer almaktadır. Genel olarak ele alındığında ise hükümlerde toplumda ortaya çıkan sorunlar ve bu sorunlara karşı alınan önlemlere dair bilgi verilmektedir.

2. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterinde Yer Alan Hükümlerin Özellikleri

Osmanlı Devleti’nin idari yapısı nedeniyle ortaya çıkan sorunlar merkeze bildirilmektedir. Merkeze farklı bölgelerden gelen sorunlar Divan’da ele alınmakta, gerekli hallerde araştırılıp incelenmektedir. Sorun veya şikâyetler hakkında edinilen bilgiler doğrultusunda alınan kararlar padişahın onayı ile uygulamaya konulmaktadır. Divan’da alınan kararlar olayların çözümünde görevlendirilen idarecilere yazılı olarak gönderilmekte ve aynı kayıt konuyla ilgili defter tasniflerine kaydedilmektedir. Mühimme Defterleri içerisinde yer alan 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterleri de, benzer şekilde Divan kararlarını içermektedir.

Genellikle toplumsal sorunların yer aldığı Mühimme-i Mektûm Defterlerinden farklı olarak Kal’abend Defter hükümlerini de içeren 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, Osmanlı Devleti’nin idari, sosyal ve adli uygulamaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hükümlerde meydana gelen olayların neler olduğu, ne tür sorunların ortaya çıktığı, devletin sorunların giderilmesinde kimleri görevlendirdiği ve bu sorunların çözümünde ne tür yöntemlere

⁶ Suha Oğuz Baytimur, “Kal’abend Tasnifi Muhtevası Ve Osmanlı Ceza Hukuku Açısından Önemi”, *Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, Cilt 1, Ankara, 2016, s. 184-202.

başvurduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca kanunlara aykırı hareketlerde bulunup, devlet ve toplum düzenini sıkıntıya sokanların kimler olduğu ve bu kişilerin ıslah edilmeleri amacıyla ne tür cezaların uygulandığına dair bilgiler 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterlerinde görülmektedir.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'ne kaydedilen hükümlerde yer alan olaylar iki şekilde merkeze ulaşmaktadır. İlk olarak taşrada meydana gelen sorunlar, kazalarda bulunan mahkemelere bildirilmekte ve kadı tarafından yapılan şikâyetler araştırılıp incelenmektedir. Tahkikat neticesinde ceza verme yetkisi bulunmayan kadı, yapılan şikâyet ile gerçekleştirdiği araştırma sonucunu merkeze bildirmektedir. Yapılan şikâyet ve kadının incelemesi Divan'da ele alınmakta, padişahın onayı ile karara bağlanmaktadır. Alınan kararlar kesin olup, ilgili görevlilere yazılı şekilde bildirildiği gibi, ayrıca Divan'da da konu ile alakalı tasnif edilen defterlere kaydedilmektedir.

Defterlere kaydedilen olayların Divan'a ulaştırılmasında izlenen bir diğer yol ise şikâyetlerin doğrudan bildirilmesidir. Osmanlı Devleti, toplumda meydana gelen olumsuz olayların veya idarecilerin yapmış olduğu zulmün önlenmesi amacıyla halkın Divan'a arzuhal sunarak sorunlarının giderilmesini sağlamıştır. Özellikle idareciler ve bölgede bulunan nüfuzlu kişiler tarafından mağduriyete uğratanlar, sorunlarını gidermek amacıyla doğrudan merkeze başvurabilmektedir. Ayrıca toplumsal olaylarda da kişiler doğrudan merkeze başvurabilmekte ve sorunlarının çözümüne dair talepte bulunmaktadır. Merkeze ulaşan sorunlar yine Divan'da görüşülerek, padişahın onayı ile giderilmeye çalışılmaktadır. Alınan kararlar ilgili görevlilere gönderilmesinin yanında, ilgili defterlere de kaydedilmektedir. Bu defterler içerisinde 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri de yer almaktadır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'ne kaydedilen hükümler genellikle farklı bölgelerde meydana gelen toplumsal sorunları içermektedir. Osmanlı Devleti toplumsal huzurun devamlılığı ve meydana gelecek sorunların giderilmesi hususunda çeşitli önlemler almıştır. Alınan önlemler arasında kanunlara aykırı davranışlarda bulunanları cezalandırmak ve bu şahısları ıslah ederek benzer davranışlardan uzak tutmaktır. Yapılan davranışların devlete veya

topluma vermiş olduğu zarar doğrultusunda belirlenen cezalar da çeşitlenmektedir. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterinde yer alan hükümlerde Kal'abend defterlerinden farklı olarak uygulanan cezaların tamamı görülmektedir. Defterde uygulanan ceza türüne göre yapılan tasnifte en fazla sürgün cezaları hükümlerde yer almaktadır. 133 hükmün yer aldığı defterde uygulanan suçlar ve hüküm sayısı tabloda yer almaktadır.

Ceza Türü	Hüküm Sayısı	Bir Sureti
İdam Cezası	10	22
Kürek Cezası	4	-
Kal'abendlik Cezası	12	-
Manastırbendlik Cezası	10	-
Sürgün Cezası	37	13
Zorunlu İkamet Cezası	14	1
Tertip-i Ceza	4	2
Görevden Alınma	3	-
Affedilip Serbest Bırakılma	1	-

Osmanlı Devleti, devlet idaresinde ve toplumda meydana gelen olumsuzlukları gidermek amacıyla sorumlu kişileri ıslah etmek amacıyla o bölgeden uzaklaştırma yoluna gitmiştir. Uygulanan kürek, kal'abend, manastırbend, sürgün ve zorunlu ikamet cezalarında herhangi bir süre belirlenmemiş, bunun yerine "ıslah-ı nefis edinceye kadar" ibaresini kullanmıştır. Ayrıca suçlulara uygulanacak cezaların nasıl olacağına dair de bu dönemde herhangi bir kaide bulunmamaktadır. Benzer davranışlara aynı cezaların uygulandığı gibi farklı cezaların da uygulandığı görülmektedir. Cezaların belirlenmesinde kişilerin yapmış oldukları davranışlar ile devlete veya topluma vermiş oldukları zararın boyutu ön plana çıkmaktadır.

Uygulanan cezalarda devletin asla tasvip etmediği ve devlet ile toplum düzenini bozucu veya yıkıcı davranışlarda ise idam cezası öne çıkmaktadır. Defterde bulunan kürek cezası, kal'abend cezası, manastırbend cezası ve sürgün cezası ise süreli cezalar olarak yer almaktadır. Yine defterde yer alan bir diğer yaptırım ise genellikle

devlet görevlilerine uygulanan zorunlu ikamettir. Görevden alınan veya artık yaşlılıktan dolayı görevden el çektirenlere uygulanan bu yaptırım ile kişiler bulunduğu bölgeden farklı bir yerde yaşamaya zorlanmaktadır. Bir nevi sürgün gibi algılansa da gittiği yerde herhangi bir yaptırıma tabii tutulmaması nedeniyle sürgün cezasından ayrılmaktadır. Defterde yer alan süreli cezalardan manastırbend cezalarının tamamı gayrimüslimlere uygulanmaktadır. Defterde suçluların affedilmesiyle ilgili olarak sadece bir belge bulunmaktadır.

2.1. İdam Cezaları

Osmanlı Devleti'nde egemenliğin tek elde toplanması nedeniyle padişah sınırsız yetkilere sahiptir. Sahip olduğu bu yetkiler sayesinde padişah, ülke yönetiminde gerekli gördüğü hallerde kişileri idam cezasına çarptırarak yaşam haklarını ellerinden alabilmektedir⁷. Genellikle devlet veya toplum düzenini bozmaya yönelik davranışlara uygulanan idam cezaları, aynı zamanda bireysel suçlara da uygulanmaktadır. İdam cezası, olaylara karışan kişilerin ıslah edilmesi yerine hayatlarını sonlandırılması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nde uygulanan en ağır cezalardan biri olarak kabul edilmektedir. Olayların sonlandırılması amacının yanında benzerlerinin meydana gelmemesi için uygulanan idam cezaları, insanları olumsuz davranışlardan caydırmak amacını da taşımaktadır. Osmanlı Devleti'ne ait kayıtlarda idam cezalarına sıklıkla rastlanmaktadır. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nin haricinde yine 989 Numaralı Divan-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğunda yer alan, aynı tarihleri içeren Mühimme-i Mektûm Defterleri'nde de idam cezaları yer almaktadır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterinde toplam on adet idam cezasının uygulanmasına dair hüküm yer almaktadır. Ayrıca hükümlerde geçen olayların çözümü, alınan farklı kararlar veya olaylarla ilgili farklı kişilerin görevlendirilmesini içeren "Bir sureti" başlığı ile kaydedilen ek bilgiler de bulunmaktadır. Defterde idam cezası içeren hükümlere bağlı toplam yirmi iki adet ek karar yer almaktadır. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde yer alan idam cezalarının tamamı toplum huzurunu bozan davranışlara uygulanmıştır.

⁷ Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara, 2007, s. XIX.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde kayıtlı hükümlerde bulunan suçlara uygulanan idam cezaları tabloda yer almaktadır.

İdam Cezasının Uygulandığı Suçlar	Hüküm No	Suç Sayısı
Eşkıyalık Yapmak	1 – 20 – 33 – 52	4
Halkın Malına El Koyup Canına Kast Etmek	3 – 5 – 6 – 8	4
Zorbalık ve İsyan Üzere Olmak	18	1
Huzursuzluğa Sebep Olma – Fırar Etmek	47	1
Hükümlere Bağlı Bir Sureti Sayısı	7 – 9 – 10 – 11 – 12 – 13 – 14 – 34 – 35 – 36 – 37 – 38 – 39 – 40 – 41 – 42 – 43 – 44 – 45 – 46 – 48 – 49	22

Osmanlı Devleti, farklı bölgelerde meydana gelen olayları tek bir merkezde değerlendirilmesini ve karara bağlanmasını sağlamaktadır. Devletin farklı bölgelerinden gelen şikâyetler o bölgede var olan sorunları da ortaya koymaktadır. Bu nedenle 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde idam cezalarını içeren hükümlerde geçen olayların meydana geldiği yerler farklılaşmaktadır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde idam cezasının uygulanmasına dair kaydedilen hükümlerde yer alan olayların geçtiği yerler ise tabloda şu şekilde yer almaktadır.

Olay Yeri	Hüküm No	Sayı
Ruha Kazası	1	1
Maraş Sancağı	3	1
Malatya Sancağı	5	1
Behisni Kazası	6-8	2
Kütahya Sancağı	18	1
Denizli Sancağı	20	1
Bolu Kazası	33	1
Ergani Kazası	47	1
Sandıklı Kazası	52	1

2.2. Kürek Cezaları

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde yer alan cezalardan bir diğeri ise kürek cezalarıdır. Osmanlı Devleti'nde uygulanan cezai yaptırımlar arasında bulunan kürek cezası, en ağır süreli cezalar içerisinde yer almaktadır. Hürriyetlerinden alıkonulup, Tersane-i Amire'de bulunan zindanda tutulan mahkûmlar, gerekli görülmesi durumunda gemilerde de zorunlu çalıştırılmaktadır. Zor şartlar içerisinde çalışmak zorunda kalan mahkûmların ceza süreleri sınırlandırılmamaktadır⁸. Bunun yerine ıslah olana kadar mahkûmiyetleri devam ettirilmektedir. Hükümlerde bu durum "yasakçı ma'rifetiyle ahz ve ıslâh-ı nefis edinceye kadar tersâne-i âmiremde küreğe vaz' olub" şeklinde ifade edilmektedir. Mahkûmların serbest bırakılması için ise Divan'a arzuhal ile başvurmaları ve ıslah olduklarını beyan etmeleri gerekmektedir. Aynı hüküm içerisinde bu durum, "ıtlâkı memhûr 'arz-ı hâl ile istid'â olunmadıkça ıtlâk olunmamak fermânım olunmağın" şeklinde yer almaktadır. Mahkûm tarafından gönderilen arzuhal, Divan'da görüşülmekte ve padişahın onayına sunulmaktadır. İslah ettiğine dair kanaat oluşması durumunda padişahın onayı ile mahkûm serbest bırakılmaktadır.

Kürek cezaları ile ilgili bilgiler farklı kayıtlarda da bulunmaktadır. Özellikle Kal'abend tasnifinde kürek cezasına ait hükümler sıkça yer almaktadır⁹. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde ise toplamda dört adet kürek cezası vardır. Tamamı gayrimüslimlere uygulanan kürek cezası, toplumsal huzursuzluğa sebep olma ve devlet düzenine karşı gelme davranışlarına uygulanmıştır. Defterde işlenen suçlar ve hüküm numaraları tabloda yer almaktadır.

Kürek Cezasının Uygulandığı Suçlar	Hüküm No	Olay Sayısı
Ayinlere karşı gelmek–Huzur bozucu davranışlarda bulunmak	76-115-130	3
Vergi toplanmasında usulsüzlük	93	1

⁸ Suha Oğuz Baytımur, "Osmanlı Devletinde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 2, Aralık, 2016, s. 253.

⁹ Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası Ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s.80.

Defterde yer alan kürek cezaları, farklı bölgelerde meydana gelen olaylara karışan kişilere uygulanmıştır. Bu olayların meydana geldiği bölgeler ve olayların yer aldığı hüküm numaraları tabloda yer almaktadır.

Suçların Meydana Geldiği Bölgeler	Ceza Yeri	Hüküm No	Ceza
İstanbul	Tersane-i Amire	76	Kürek
Sisam Ceziresi	Tersane-i Amire	93	Kürek
Silivri	Tersane-i Amire	115	Kürek
İznikmid	Tersane-i Amire	130	Kürek

2.3. Kal'abend (Hapis) Cezaları

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde kayıtlı hükümlerde bulunan cezalardan bir diğeri ise Kal'abend cezalarıdır. Süreli cezalar içerisinde bulunan Kal'abend cezaları, Osmanlı Devleti'nin suçluları ıslah etmek amacıyla sıklıkla başvurduğu yaptırımlar arasında yer almaktadır. Kişilerin hürriyetini kısıtlayan yaptırımlar arasında yer alan kal'abend cezaları, İstanbul'da bulunan zindanlar ve farklı bölgelerde bulunan kalelerde gerçekleşmektedir. Yapılan bireysel şikâyetler veya kadıların bölgelerinde yapmış oldukları yargılamalar, Divan'da incelenip padişah onayı ile söz konusu ceza uygulanmaktadır. Cezanın süresi belirtilmeyerek "ıslah-ı nefis edinceye kadar" mahkûmiyetin devam etmesi emredilmektedir. Mahkûmlar ıslah olduklarını Divan'a arzuhal göndererek bildirmek zorundadır. Divan'da mahkûmun ıslah olduğu kanaati oluşması durumunda padişah onayı ile mahkûm serbest bırakılmaktadır.

Kişilerin yapmış oldukları fillerin devlete ve topluma vermiş olduğu zarara göre tespit edilen kal'abend cezaları, bireysel ve toplumsal olaylarda sıklıkla uygulanmıştır. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde bulunan hükümlerde yer alan Kal'abend cezaları tabloda

yer alıp kal'abend cezalarının kayıtlarda üç farklı şekilde uygulandığı tespit edilmektedir.

Kal'abendlik Çeşidi	Hüküm No	Hüküm Sayısı
Haps	113	1
Kal'abend	54-66-79-81-110-117- 118-123-128	9
Muhkem Haps	31	1
Katle Bedel Haps	108	1

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde yer alan hükümlerde bulunan kal'abend cezaları farklı bölgelerde meydana gelen suçlara karışanlara verilmiştir. Çoğunluğu İstanbul'da gerçekleşen olaylara uygulanan kal'abend cezalarını, İstanbul dışındaki farklı bölgelerde de görmek mümkündür. Adalarda veya sancaklarda bulunan kalelerde uygulanan kal'abend cezaları, 113 numaralı hükümde olduğu gibi kalelerin dışındaki hanelerde de uygulanmıştır. Defterde kal'abend cezaları uygulanan olayların meydana geldiği ve suçluların cezalandırıldığı yerler hüküm numaraları ile tabloda yer almaktadır.

Olay Yeri	Kal'abend Yeri	Kal'abend Türü	Hüküm No
Belirsiz	Rodos Ceziresi	Muhkem Haps	31
Denizli	Kavala Kalesi	Kal'abend Cezası	54
Menük Kazası	Kanlı Kale	Kal'abend Cezası	66
İstanbul	Aynaruz Ceziresi	Kal'abend Cezası	79
İstanbul	Midilli Ceziresi	Kal'abend Cezası	81
Bulak Kazası	Rodos Ceziresi	Katle Bedel Haps	108
İstanbul	Gemlik	Haps	113
İstanbul	Aynaruz Ceziresi	Kal'abend Cezası	110
İstanbul	Magosa Kalesi	Kal'abend Cezası	117
İstanbul	Dimetoka	Kal'abend Cezası	118
İstanbul	Lefkoşe Kalesi	Kal'abend Cezası	123
Beyşehir Kazası	Lefkoşe Kalesi	Kal'abend Cezası	128

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde bulunan hükümlerde yer alan kal'abend cezaları farklı davranışlara uygulanmıştır. Herhangi bir standardı olmayan kal'abend cezaları, defterde tabloda yer alan davranışları kapsamaktadır.

Kal'abend Cezalarının Uygulandığı Suçlar	Hüküm No	Suç Sayısı
Hilaf-ı rıza harekette bulunmak	31-118	2
Huzur bozucu davranışlarda bulunma	54-113	2
Eşkıyalık	66	1
Ayinlere ve inançlara aykırı davranışlarda bulunma	79-110-117	1
Olumsuz davranışlarda bulunma	81	1
Suçluya yardım ve yataklık etmek	108	1
Yönetim hakkında olumsuz davranışlarda bulunma	123	1
Gasp ve yağma	128	1

2.3.1. Kal'abend Cezaları

Osmanlı Devleti'nde kanunlara aykırı davranışlarda bulunanların ıslah edilmeleri amacıyla uygulanan süreli cezalardan biri de kal'abend cezasıdır. Defterin kaydedildiği dönemde Tersane ve Yedikule zindanları dışında hapisanelerin bulunmamasından dolayı suçlular kale içlerinde gözetiminde tutulmuştur. Bu nedenle bu cezalar kal'abend cezası olarak adlandırılmaktadır. Kal'abend cezalarının hangi suçlara uygulanacağına dair de herhangi bir kanuni sınırlama bulunmamaktadır. Bu nedenle cezanın uygulanmasında herhangi bir standart olmayıp benzer olaylarda farklı cezalar görülmektedir.

Hükümlerde kal'abend cezalarının genellikle yapılan olumsuz davranışın devlete veya topluma zararının fazla olması durumunda uygulandığı görülmektedir. Bu cezanın uygulanmasında suçlunun mahkûmiyet süresi hakkında bir bilgi verilmemektedir. Bunun yerine kişinin ıslah olana kadar hapsedildiği yerde kalması istenmektedir. Bu durum hükümlerde, "... merkûm bir takrîb âhz olunub el-yevm mahbûs idüğü beyanıyla kendüyü te'dîb ve emsâlini terhîb zımnında ıslâh-ı nefis idinceye kadar Seddü'l-bahir Kal'asına kal'abend olunmak bâbında

....¹⁰ olarak yer almaktadır. Ceza süresinin belirtilmemesi kişilerin kısa sürede ıslah olduklarını bildirmelerine ve serbest bırakılmalarına neden olmaktadır. Bu nedenle benzer olaylardan dolayı cezalandırılan kişilerin ceza süreleri de farklılaşmaktadır. Ceza sürelerinin kısa olması ise cezaların caydırıcılığını azaltmakta ve benzeri olumsuz davranışların sürekli olarak görülmesine zemin hazırlamaktadır.

Kal'abend cezalarının, muhkem haps ve katle bedel kal'abend cezalarının uygulandığı davranışlara oranla daha hafif suçlara uygulandığı görülmektedir. Fakat suçluların nasıl bir ortamda cezalarını çektiklerine dair açık bir ifadeye veya bilgiye bugüne kadar rastlanılmamıştır. Fakat suçluların kale içerisinde tamamen kapalı bir mekânda tutulmadıkları ve kale içerisinde hareket etme haklarının olduğu bilinmektedir. Kale içinde hareket etme imkânı bulunan suçluların toplumdan tamamen tecrit edilmeyip, kale sakinleriyle birlikte yaşaması sağlanmaktadır.

2.3.2. Muhkem Haps ve Kal'abend Cezaları

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde kayıtlı hükümlerde yer alan hapis cezalarında rastlanan bir diğer ifade ise "muhkem haps ve kal'abend" ifadesidir. Hükümlerde bu ifade, "... siz ki mevlânâ ve vüzerâm mûmâ-ileyhümsüz vusûl-ı emr-i şerifimde merkûmun el-Hâc Abdurrahman ve Avâm Abbas ve Avâm İbrahimin Limni Kal'asına vaz' ve muhkem haps ve kal'abend eyleyüp bilâ fermân itlâk ... " şeklinde yer almaktadır. Muhkem haps ve kal'abend cezalarında da mahkûmun ceza süresi belirtilmemektedir. Bunun yerine "ıslâh-ı nefis edinceye kadar" ifadesi yer almaktadır. Mahkûmun merkeze gönderdiği arzuhal ile ıslah olduğunu bildirmesi üzerine, Divan'da durumu değerlendirilip padişah onayı ile serbest bırakılmaktadır.

Hükümlerde yer alan muhkem haps ve kal'abend ifadesi ile mahkûm edilen kişiler, kale içerisinde kapalı bir mekânda tutulmaktadır. Fakat mahkûmların hangi şartlar altında tutulduklarına dair bilgi bulunmamaktadır. Muhkem haps ve kal'abend cezalarının yürürlüğe konmasında da herhangi bir standart yoktur. Hükümlerde genellikle kanunlara aykırı davranışlarda bulunanlara veya toplumsal olaylara karışanlara uygulandığı görülmektedir. Kal'abend cezası

¹⁰ BOA. 31 Numaralı Kal'abend Defteri, S. 31/ H. 146.

verilen suçlardan daha ağır davranışlara uygulanan muhkem haps ve kal'abend cezaları, Kal'abend tasnifinde daha fazla bulunmaktadır.

2.3.3. Katle Bedel Haps Cezası

Defterde kal'abend veya hapis cezalarının uygulanmasında kullanılan bir diğer ifade "katle bedel haps ve kal'abend" ifadesidir. Katle bedel haps cezası hükümlerde, "*Mehmed ve Abdulvahab zalemeden oldukları tahkik olunmağla çavuş mübaşeretiyle be-eyy-i hâl ahz ve katle bedel Ankara Kal'ası'na kal'abend eyleyesiz*" şeklinde yer almaktadır¹¹. Hangi şartlarda gerçekleştiği tam olarak bilinmeyen katle bedel kal'abend cezalarının, kalelerde bulunan zindanların en kötü durumda bulunan kısımlarında uygulandığı düşünülmektedir¹².

Katle bedel haps cezasının uygulanmasında herhangi bir standart bulunmamakla beraber genellikle eşkıyalıkta, devlete ve topluma karşı yapılan olumsuz davranışlarda ve halkın temel ihtiyaç maddelerinin temininde sıkıntı çıkarılması vb. davranışlarda görülmektedir. Kal'abend cezaları içerisinde en ağır hapis cezası olarak görülen katle bedel hapis cezası, 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde bir hükümde bulunmaktadır. Mahkûmun ceza süresi hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.

2.4. Manastırbend Cezaları

Osmanlı Devleti'nde verilen cezalardan bir diğeri ise manastırbend cezalarıdır. Aslen hapis cezası olan bu cezalara manastırbend denilmesinin nedeni kanunlara aykırı davranışlarda bulunan kişilerin manastırlarda tutulmalarıdır. İncelenen birçok Kal'abend defter ve belgelerinde manastırbend cezalarının tamamının Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan tebaaya uygulandığı görülmektedir¹³.

¹¹ Suha Oğuz BAYTİMUR, "25 Numaralı Kal'abend Defteri (1/61-a. Sayfa) (H. 1205 / M. 1790-1791)", (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005, s. 198.

¹² Ahmet Aksın-Suha Oğuz Baytimur, Osmanlı Devletinde Hapis Cezaları ve Uygulamaları (1791-1808). XVI. Türk Tarih Kongresi, 4. Cilt, 1. Kısım, 20-24 Eylül 2006, Ankara, s.13.

¹³ Özlem Poyraz, Merve Öner, Seyfettin Övünç, "Gayrimüslimlere Uygulanan Ağır Ceza Türleri: 37 Numaralı Kalebent Defteri Örneği", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2021, s. 279. Elif Bayraktar Tellan, "Osmanlı

Hristiyan tebaa arasında ortaya çıkan kanun ve kurallara aykırı davranışların giderilmesi amacıyla halk, tabii oldukları Patrikhane'ye durumu bildirmektedir. Patrikhane'nin herhangi bir yaptırım gücü olmaması nedeniyle, sorun Padişaha bir arzuhal ile veya Padişahın huzuruna çıkılarak Partikhane tarafından bildirilmekte ve suçluların cezalandırılması talep edilmektedir¹⁴. Bu durum belgelerde; *"İstanbul ve tevâbi'i Rum patriği ve Âsitânedede mukîm cemâ'at-i metropolidan sūdde-i sa'âdetime mühürlü 'arzuhâl gönderüb Âsitâne-i 'aliyyem mütemekkinlerinden Teyodosiyus nâm keşîş kendü hâlinde olmayub vazifesinden hâric işlere tasaddî ve mugâyir-i âyin ve tarîk-i ruhbâniye muhâlîf ve ehl-i 'ırzı tekdîre ictisar idüb bi'd-defa'ât pend u nush olunmuş iken aslâ isgâ etmeyüb vücûhuyla sezâ-vâr-ı te'dîb ve gûşmâl idüğü ihbâr olunduğun inhâ ve yasakçı ma'rifetiyle mesfûr Âsitâne-i 'Aliyyeme vusûlünde ve sâ'ir her ne mahalde bulunur ise ahz ve islâh-ı nefis edinceye kadar Aynaroz Ceziresi'nde vâki' Vatoped nâm manastır kal'asına kal'a-bend olunub"* şeklinde yer almaktadır¹⁵. Patriklik tarafından şikâyet edilen kişiler hakkında yapılan suçlamaların doğruluğunun tespiti durumunda ise suçlular manastırlarda hapsedilmektedir. Hükümlerde suçlu bulunan kişilerin manastırbend edilmesi ise, *"yasakçı ma'rifetiyle mesfûr Saraybosna ve havâlisinde her ne mahalde bulunur ise ahz ve islâh-ı nefis edinceye kadar Aynaroz Ceziresi'nde kâ'in Lavra nâm manastır'da manastırbend olunub"* şeklinde ifade edilmiştir¹⁶. Diğer cezalarda olduğu gibi manastırbend cezalarında da ceza süresi belirlenmemektedir. Bunun yerine mahkûmun ıslah edinceye kadar cezalandırıldığı mekânda kalması emredilmektedir.

Manastırbend cezalarının bulunduğu hükümlerde, kal'abend ve sürgün cezalarında olduğu gibi "muhkem haps ve katle bedel haps" ifadeleri de yer almaktadır. Muhkem haps ifadesi hükümlerde, "...mesfûr Der-sa'âdetimde olduğu mahalde âhz ve cezîre-i mezbûra

Araştırmalarında Yeni Kaynakların Tarihyazımına Katkıları: Manastırbend Örneği", Tarih Yazımı, C. 1, S. 2, 2019, s.178.

¹⁴ Erdoğan Polat, "Osmanlı Devleti'nde Manastırbend Cezasının Tatbikinde Surp Nişan ve Anna Manastırları Örnekleri, Tarih ve Gelecek Dergisi", Cilt 6, Sayı 2, Haziran 2020, s.413-414.

¹⁵ BOA.256 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, s.31/H.65.

¹⁶ BOA.256 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, s.36/H.85.

irsâl olunmağla lede'l-vürûd manastır-ı mezkûr kal'asına vaz' ve muhkem habs ve kal'abend ettirüb ..." şeklinde ifade edilmiştir¹⁷. Ayrıca defterde yer almamakla beraber hükümlerde "katle bedel manastırbend" ifadesi de bulunmaktadır. Hükümlerde bu ifade, "... mesfûrun yasakçı marifetiyle buldukları mahalde ahz ve katle bedel Aynaroz Ceziresi'nde manastıra bend olunmak bâbında" olarak yer almaktadır¹⁸. İki ifadenin de tam anlamıyla hangi yaptırımlara karşılık geldiği bilinmemekle beraber, cezaların daha ağır şartlarda mahkûmlara uygulandığı düşünülmektedir.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterinde, on hükümde, farklı bölgelerde meydana gelen kanunlara aykırı davranışlara manastırbend cezası uygulanmıştır. Olayların meydana geldiği ve cezaların uygulandığı yerler ise şu şekildedir.

Olayların Meydana Geldiği Bölgeler	Cezanın Uygulandığı Yer	Cezanın Uygulandığı Manastır	Hüküm No
İstanbul	Aynaroz Ceziresi	Vatoped Manastırı	65
Gelibolu Kazası	Aynaroz Ceziresi	İmobron Manastırı (Muhkem Haps)	80
İstanbul	Tırhala Kazası	Varlam Manastırı	83
Saraybosna	Aynaroz Ceziresi	Vatoped Manastırı	84
Saraybosna	Aynaroz Ceziresi	Lavra Manastırı	85
Benefşe Kazası	Tırhala Kazası	Varlam Manastırı	97
Sisam Ceziresi	Aynaroz Ceziresi	Eğrülü Manastırı (?)	101
İstanbul	Aynaruz Ceziresi	Lavra Manastırı	103
Atina	Aynaruz Ceziresi	Valavin Manastırı	111
İstanbul	Aynaruz Ceziresi	İviron Manastırı	129

¹⁷ BOA.256 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, s.31/H.65.

¹⁸ BOA. 31 Numaralı Kal'abend Defteri, S.25/ H.110.

Manastırbend cezaları, diğer cezaların uygulandığı davranışlarla benzerlik göstermektedir. Hıristiyan tebaaya verilen manastırbend cezası, özellikle toplumda meydana gelen huzur bozucu, olumsuz davranışlarda bulunanlara verilmiştir. Yine halkın canına veya malına karşı haksız müdahalelerde bulunanlar, gayriahlaki davranış gösterenler ve otoriteye başkaldıranlar benzer şekilde cezalandırılmıştır. Manastırbend cezası verilen bir diğer suç ise, “ayinlerde aykırı davranışlarda bulunmak”tır. Patrikhanenin belirlemiş olduğu kuralların dışına çıkanlara özellikle din adamlarına manastırbend cezası uygulandığı görülmektedir.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri’nde, manastırbend cezası bulunan hükümlerden dokuzunda “ayinlere aykırı davranışlarda bulunmak” ifadesi bulunmaktadır. Bir davranışta ise “kurallara aykırı ve olumsuz davranışlarda bulunmak”, suç olarak kabul edilmiş ve cezalandırılmıştır. Defterde suç kabul edilen davranışlar ve hüküm numaraları tabloda yer almaktadır.

Manastırbend Cezalarının Uygulandığı Suçlar	Hüküm No	Suç Sayısı
Ayinlere karşı gelmek–Huzur bozucu davranışlarda bulunmak	65–77–83– 84–85–97– 103–108-126	9
İzinsiz ikamet değiştirmek–Olumsuz davranışlarda bulunmak	101	1

2.5. Sürgün Cezaları

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri’nde bulunan hükümlerde en fazla sürgün cezaları yer almaktadır. Toplumda bir kimsenin veya zümrenin yalnızlaştırılması ve yerinden uzaklaştırılması ya da toplum dışına çıkarılması olarak tanımlanan sürgün cezası, Osmanlı Devleti’nin her döneminde sıklıkla uygulanmıştır¹⁹. Hangi suçlara verileceğine dair herhangi bir standart bulunmayan sürgün cezalarına genellikle yapılan olumsuz davranışların topluma veya devlete daha az zarar verdiği suçlarda başvurulmuştur. Osmanlı

¹⁹ Kemal Daşçı; Osmanlı’da Sürgün, İstanbul, 2007, s. 18.

Devleti'nde sürgün cezası, müslim veya gayrimüslim ayırt etmeksizin tüm tebaaya karşı yürürlüğe konmuştur.

Huzur bozucu davranışlar başta olmak üzere topluma veya devlete karşı olumsuz davranışlarda bulunanlara sürgün cezasının uygulandığı görülmektedir. Kadıların yargılamaları veya doğrudan yapılan şikâyetler neticesinde suçluların bir kısmına sürgün cezası verilmiştir. Sürgün cezası hükümlerde, "... sen ki Çavuşbaşı mûmâ-ileyhsin çavuş-ı merkûm mübâşeretiyle Limni Cezîresi'ne nefy u iclâ olunmak fermânın olmağın ..." şeklinde yer almaktadır²⁰. Sürgün cezalarında da diğer cezalarda olduğu gibi ceza süreleri tespit edilememektedir. Bunun yerine hükümlerde, "islâh-ı nefis oluncaya değın" ifadesi kullanılmaktadır. Suçlunun ıslah olduğuna kanaat oluşuncaya kadar mahkûmiyet devam etmektedir. Ayrıca sürgün cezası verilen hükümlerde "katle bedel sürgün" ifadesi de bulunmaktadır. Katle bedel sürgün cezalarının uygulanmasında ne tür yaptırımlara başvurulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde farklı bölgelerde meydana gelen olaylara verilen toplam elli hükümde sürgün cezası bulunmaktadır. Bu hükümlerin on üç tanesi bir sureti şeklinde yer almaktadır. Bir sureti olarak yer alan sürgün cezası içeren hükümlerin bir kısmında birden fazla kişiye farklı cezalar uygulandığı da görülmektedir. Ayrıca yine bu hükümlerin bazısında ise sadece açıklama veya görevlendirmeler yer almaktadır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde sürgün cezası bulunan hükümlerde yer alan olayların meydana geldiği ve mahkûmların nerelerde cezalandırıldığına dair kırk bir hükmün, sürgün türü ve hüküm numaraları tabloda yer almaktadır.

Olay Yeri	Sürgün Yeri	Sürgün Türü	Hüküm No
Belirtilmemiş	Bursa	Sürgün	55
Erzincan	Sivas	Sürgün	60
Belirtilmemiş	Limni Ceziresi	Sürgün	61
İstanbul	Limni Ceziresi	Sürgün	62

²⁰ BOA. 256 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, s. 31/H. 62.

İstanbul	Magosa	Sürgün	63
İstanbul	Tekfurdağı	Sürgün	64
İstanbul	Varna	Sürgün	67
İstanbul	Bozcaada	Sürgün	68
Gelibolu	Tekfurdağı	Sürgün	69
İstanbul	Bursa	Sürgün	70
İstanbul	Sakız Ceziresi	Sürgün	71
İstanbul	Bozcaada	Sürgün	73
Bolu	Limni Ceziresi	Sürgün	75
Tavşanlı Kasabası	Kütahya	Sürgün	78
İstanbul	Sakız Ceziresi	Sürgün	82
Harmancık Kazası	Kütahya	Sürgün	85
İstanbul	Ankara	Sürgün	90
İstanbul	Ankara	Sürgün	94
İstanbul	Ankara	Sürgün	95
İstanbul	Ankara	Sürgün	96
İstanbul	Midilli Ceziresi	Sürgün	98
İstanbul	Limni Ceziresi	Sürgün (Bir Sureti)	99
İstanbul	Tekfurdağı	Sürgün (Bir Sureti)	100
Erzincan	Sinop	Sürgün	102
Kütahya	Tokat	Sürgün	104
Bosna	Üsküp	Sürgün	105
İstanbul	Magosa	Katle Bedel Sürgün	106
İstanbul	Girne	Katle Bedel Sürgün (Bir Sureti)	107
İstanbul	Magosa	Katle Bedel Sürgün	109
İstanbul	Kütahya	Sürgün	114
Sonisa Kazası	Erzurum	Sürgün	116
Saraybosna	Limni Ceziresi	Sürgün	120
İstanbul	Midilli Ceziresi	Sürgün	121
Seferihisar (Çeşme)	Rodos Kalesi	Sürgün	122
İstanbul	Limni Ceziresi	Sürgün	124
İstanbul	Bursa	Sürgün	125
Sakız Ceziresi	Rodos Ceziresi	Sürgün	126
Yenişehir-i Fenar	Gelibolu	Sürgün	127

Belirtilmemiş	Kandıye	Sürgün	131
Gerede	Bor	Sürgün	132
Gerede	Sakız Ceziresi	Sürgün (Bir Sureti)	133

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde bulunan sürgün cezalarının, farklı davranışlara uygulandığı görülmektedir. Genellikle basit toplumsal suçlara verilen sürgün cezalarına bazı ağır suçlarda da başvurulmuştur. Defterde kayıtlı hükümlerde yer alan suçlar başlıklar halinde tasnif edildiğinde on bir farklı suç ortaya çıkmaktadır. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'ne kayıtlı hükümlerde yer alan sürgün cezası gerektiren suçlar ve hüküm numaraları tabloda yer almaktadır.

Sürgün Cezalarının Uygulandığı Suçlar	Hüküm No	Suç Sayısı
Olumsuz davranışlarda bulunmak	55-61-62-63-64-71-73-78-88-90-94-95-96-126-133	15
Huzur bozucu davranışlarda bulunmak	60-75-102-105-122-131	6
Yalan söylemlerde bulunma	67-109	2
Küfür ve edepsiz söylemlerde bulunmak	68-106-107	3
Olumsuz söylemlerde bulunmak	120	1
Hırsızlık	69	1
İftirada bulunmak	70	1
Gayr-ı edebi davranışlarda bulunma	82	1
Kanunlara aykırı davranışlarda bulunmak	86	1
Vazifesi olunmayan konularda konuşmak	98-99-100	3
Hilaf-ı rıza hareketlerde bulunmak	114-121-125-127-124	5
Sahte belge oluşturma	117	1
İdam cezasının sürgün cezasına çevrilmesi	104	1

2.6. Zorunlu İkamet Cezası

Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir diğer yaptırım da kişilerin tespit edilen yerlerde zorunlu olarak ikamet etmesidir. Özellikle devlet görevlilerine karşı olan bu yaptırımlar, çeşitli gerekçelere dayanmaktadır. Zorunlu ikamet cezası veya yaptırımı kişinin bulunduğu yerde veya farklı bir bölgede yaşaması ve belirtilen bölgenin dışına izinsiz çıkmaması şeklinde gerçekleşmiştir. Zorunlu ikamete tabii tutulan kişiler buldukları bölgeleri izinsiz terk etmeleri durumunda ise suç işlemiş olur ve farklı cezalara çarptırılırdı.

Zorunlu ikamet yaptırımının farklı nedenlerle uygulandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde görev yapan idareciler, çeşitli şekillerde karıştırdıkları suçları veya görev yerlerindeki kusurları tespit edildiğinde, görev yerlerinin dışında farklı bölgelerde ikamet etmesi emredilmiştir. Devlet görevlileri arasında görev değişikliği meydana geldiğinde özellikle İstanbul'da görev yapanların görevden alınması ve herhangi bir görev almaması durumunda da genellikle zorunlu olarak farklı bir bölgede zorunlu ikamete tabii tutulmuştur. Ayrıca yaşı ilerleyen devlet görevlilerinin de görevden alınması durumunda, bu şahısların istedikleri gibi hareket etmelerini engellemek amacıyla zorunlu ikamete mecbur edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti idari yapısında görev yapan kişilerin, göreve getirilmesi veya görevden alınmaları herhangi bir kural ve kanun dâhilinde yapılmamıştır. Genellikle padişahın iradesi ile görev tevzii ve görevden alınmalar olması nedeniyle kişilerin sonradan herhangi bir olumsuz davranışta bulunmasının engellenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle görevden alınan idarecilerin hareket alanının kısıtlanması hedeflenerek zorunlu ikamete tabii tutulmuştur. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde kayıtlı on beş zorunlu ikamet içeren hüküm yer almaktadır. Hükümlerde hangi nedenlerle kişilerin buldukları yerden, zorunlu ikamete gönderildiği yerler tabloda yer almaktadır.

İkamet Edilen Yer	Zorunlu İkamet Bölgesi	Gereçesi	Hüküm No
Sakız Ceziresi	İstanköy Ceziresi	Halka zulüm	2
Karahisar-ı	Bursa	Görevden alınma	4

Sahib			
İstanbul	Bolu	Takaüde ayırma	15
İstanbul	Zağferanbolu (Safranbolu)	Takaüde ayırma	16
İzmir	Canik	İkamet yerinin değiştirilmesi	17
Kütahya	Bursa	Zorunlu ikamet yerinden Bursa'ya görevlendirme	19
Bursa	Sakız Ceziresi	Takaüde ayırma	23
Bursa	Karahisar-ı Sahib	Görevden alınma	24
Rodos	İzmir	Görevden alınma	25
Boğaz Bölgesi	İstanköy Ceziresi	Emre itaat etmemek	26
İstanbul	Edirne	Sürgün cezası Edirne'de zorunlu ikamet cezasına dönüştürülmesi	58
İstanbul	Ada-yı Kebir (Hırstor Manastırı)	İkamet bölgesinden ayrılmak	77
İstanbul	Manisa	Görevden alınma	87
İstanbul	Manisa	Takaüde ayırma	89
Limni	Limni	Cezanın affı ve aynı yerde zorunlu ikamet	112

2.7. Tertib-i Ceza

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde bulunan hükümlerde kullanılan bir diğer ifade ise tertib-i cezanın uygulanmasıdır. Osmanlı Devleti toplumda huzursuzluğa sebep olan kişilerin yakalanması ve toplumda var olan huzuru yeniden tesis etmek için hızlı bir şekilde olaylara müdahale etmeye gayret göstermiştir. Bu nedenle olayların meydana geldiği bölgenin idarecilerine verilen emirde, öncelikle sorun çıkaranların yakalanması ve bu şahısların gözaltında tutulması söylenmektedir. Hükümlerde bu durum "... imdi

sen ki vezir-i müşârün-ileyhsin merkûm Abdurrahman'ın hilâf-ı fermân ve münâfi-i emr-i rızâ umûr-ı diniyenin te'diye ve tesviyesinde böyle betâ'âte harekete cesâret eylediğinden vusûl-i emr-i şerîfimde şakî-i, merkûmun tertîb-i cezâsiyla kazâ-i mezbûrdan tertib ve matlûb olunan yirmi beş nefer kalyoncunun 'ala-eyyi vechin kâne tamamen ve seri'ân bir gün evvel tertîb ve ihrâcıyla sevk ve irsâli husûsuna ...²¹' şeklinde yer almaktadır. Bu şahıslar hakkında uygulanacak yaptırımlar ise daha sonra verilen emirle yürürlüğe konulmaktadır.

Defterde tertib-i ceza ifadesiyle cezanın bildirilmediği toplam dört adet hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerin olay yerleri ve gerekçeleri tabloda yer almaktadır.

Olay Yeri	Suç	Karar	Hüküm No
Kemah	Madene lazım kerestenin gönderilmesini engellemek	Tertib-i Ceza	27
Eskişehir	Kalyon için gerekli neferatın toplanmasını engellemek	Tertib-i Ceza	30
Üsküdar	Yol kesme–Gasp–Adam öldürme	Tertib-i Ceza	32
Kıbrıs	Kaleye sığınan eşkıyanın yakalanması	Tertib-i Ceza	53

2.8. Görevden Alınma

Osmanlı Devleti'nde görevden alınma yaptırımı devlet görevlilerine uygulanmaktadır. Toplumsal huzurun sağlanması, halkın ihtiyaçlarının temin edilmesi ve devletin düzeninin devamlığını sağlamakla görevli olan kişilerin bazen kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri görülmektedir. Görevi kötüye kullanan idareciler, tespit edilmesi durumunda ilk olarak bu şahıslar görevden alınmakta ve gerekli görülmesi durumunda farklı yaptırımlar uygulanmaktadır.

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde idarecilerin görevden alınmasını içeren üç hüküm yer almaktadır. İdarecilerin

²¹ BOA. 256 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, s. 26/H.30.

görev yaptıkları yer ve görevden alınma gerekçeleri tabloda bulunmaktadır.

Görev yeri	Unvanı	Gerekçesi	Hüküm No
Malatya	Mir-miran	Olumsuz davranışlarda bulunma–Fırar etme	21
Tiran	Mir-miran	Huzursuzluğa sebep olma	22
Sofya	Mir-miran	Verilen emre itaat etmemek	50

2.9. Affedilip Serbest Bırakılma

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat öncesi dönemde suçluların mahkûmiyet süreleri ifade edilmemektedir. Mahkûmlar ıslah olduklarına dair Divan’a göndermiş oldukları arzuhaller ile af talebinde bulunmaktadır. Divanda yapılan değerlendirme ve padişahın onayı ile uygun görülmesi durumunda mahkûmlar serbest bırakılmıştır. Mahkûmun ıslah olduğuna dair kanaat oluşmaması durumunda ise mahkûmiyet süresi devam etmektedir²².

276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri’nde bir adet mahkûmun affedilmesine dair hüküm bulunmaktadır. Mahkûmun suç işlediği ve cezalandığı yer ve serbest bırakma gerekçesi tabloda yer almaktadır.

Suç Yeri	Ceza Yeri	Serbest Bırakılma Gerekçesi	Hüküm No
İstanbul	Tekfurdağı	Fırtına nedeniyle ceza yerine gidilememesi ve af talebi	119

3. Genel Değerlendirme

Mühimme defter tasnifi içerisinde yer alan 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri, toplumsal olayları ve devletin idaresinde meydana gelen sorunları içermektedir. Defter her ne kadar başlık olarak Mühimme-i Mektûm olarak belirtilse de ikinci kısmı kal’abend

²² Özlem Poyraz-Merve Öner, “Osmanlı’da 1823-1824 Yılları Arasında Uygulanan Kalabendlik Cezaları: 37 Numaralı Kalabend Defteri Örneği”, *Global Science and Innovations 2020*, Tashkent-Uzbekistan, 2020, S.432-433.

tasnifi içeriğiyle örtüşmektedir. Defterde bulunan hüküm sayısı az olmasına rağmen, içerdiği hükümlerde yer alan olaylar ve alınan önlemler, Mühimme-i Mektûm ve Kal'abend tasnifi ile benzerlik arz eder. 276 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defteri'nde yer alan hükümler, Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen idari ve toplumsal olayları konu edinmektedir. Meydana gelen olaylarda suçlu kabul edilenlerin cezalandırılması, devletin uygulamış olduğu ceza hukuku hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Tanzimat öncesi dönemi içeren bu uygulamalarda, suç kabul edilen davranışlar, suçlular hakkında elde edilen bilgiler, kişilerin hangi amaçlar ile cezalandırıldığı ve uygulanan cezaların neler olduğuna dair bulgular içermektedir. Yine defterde bulunan hükümlerden bölgelerin suç çeşitliliği ve oranları hakkında, yeterli miktarda hüküm bulunmasa da diğer defterlerle beraber ele alınması durumunda, önemli sayısal verilere de ulaşılabilecektir. Defterde yer alan hükümlerde suçlulara verilen cezaların nerelerde uygulanacağı da belirtilmektedir. Ceza süreleri dolan mahkûmların serbest bırakılması ile ilgili hüküm bu defterde sadece bir tane olmasına rağmen Kal'abend tasnifi başta olmak üzere Mektûm defterlerinde de bulunmaktadır. Ayrıca defterlerdeki cezai yaptırımları içeren hükümlerden, bunların uygulama süreci hakkında da bilgi edinilmektedir. 276 numaralı defterde genel olarak toplumsal ve idari alanda meydana gelen sorunların yer almasından dolayı sorumlular veya suçlular hakkında çeşitli cezai yaptırımlar uygulanmıştır. İdam cezası, kürek cezası, kal'abend cezası, manastırbend cezası, sürgün cezası ve zorunlu ikâmet cezasının yer aldığı defterde bu cezaların hangi davranışlara verildiği görülmektedir. Sorunlar karşısında uygulanan cezalarda herhangi bir standart bulunmamaktadır. Benzer davranışlara aynı cezalar verildiği gibi farklı cezaların da uygulandığı tespit edilmektedir. Bunun en önemli gerekçesi, yapılan davranışın topluma veya devlete vermiş olduğu zararın etki oranıdır. Osmanlı Devleti'nde uygulanan cezalar, kişinin hayatının sonlandırılması ve ıslah edilip topluma yeniden kazandırılması şeklindedir. Kişinin hayatına son verilmesi esasına dayanan idam cezaları, Mühimme-i Mektûm Defterleri'nde sıklıkla yer almaktadır. İdam cezası uygulanan suçluların yapmış oldukları davranışların devlete ve topluma vermiş olduğu zararın kabul edilemeyecek bir boyutta olduğunu görülmektedir. Artık ıslah olamayacağı düşünülen suçlulara verilen bu ceza ile benzer

davranışların ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır. İslah edilmesi amacıyla verilen cezalar ise süreli cezalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Defterde yer alan hükümlerde çeşitli şekillerde uygulanan süreli cezaların amacı suçluların benzer davranışlarda bulunmasını engellemek ve toplumda uyum sürecini sağlamaktır. Defterde de görüldüğü üzere süreli cezalarda herhangi bir süre aralığı bulunmadığı anlaşılmaktadır. Suçlular ıslah oluncaya kadar mahkûmiyet süreleri devam etmektedir. Bu nedenle genellikle suçlular cezalarını çekeceği yere ulaştıktan kısa süre içerisinde Divan'a ıslah olduklarını bildiren arzuhaller göndermektedir. Bu arzuhallerin birçoğu kabul edilmekte ve suçluların mahkûmiyet süreleri sona ermektedir. Defterde tespit edilen bir diğer husus ise Osmanlı Devleti'nde meydana gelen toplumsal sorunlar ve bu sorunların giderilmesinde yeterli tedbirlerin alınamamasıdır. Benzer olayların farklı bölgelerde sürekli olarak görülmesi ve köklü çözümlerin üretilmemesi sorunların sürekliliğine neden olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Hatt-ı Hümayunlar: 14097.

Defter Tasnifleri

Mühimme-i Mektum Defterleri: 1, 10.

Mühimme-i Mektum Defterleri: 276.

Kal'abend Defteri: 25, 31

Kitap ve Makaleler

Aksın, Ahmet - Baytimur, Suha Oğuz; Osmanlı Devletinde Hapis Cezaları ve Uygulamaları (1791-1808), XVI. *Türk Tarih Kongresi*, 4. Cilt, 1. Kısım, 20-24 Eylül 2006, Ankara, S.11-26.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul, 2010.

Baytimur, Suha Oğuz; "25 Numaralı Kal'abend Defteri (1/61-a.Sayfa) (H. 1205 / M. 1790-1791)", (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005.

Baytimur, Suha Oğuz; "Kal'abend Tasnifi Muhtevası Ve Osmanlı Ceza Hukuku Açısından Önemi", *Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, Cilt 1, Ankara, 2016, s.184-202.

Baytimur, Suha Oğuz; “Osmanlı Devletinde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.5, S.2, Aralık, 2016, s.249-256.

Daşçı, Kemal; Osmanlı’da Sürgün, İstanbul, 2007.

Develioğlu, Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1997.

Erim, Neşe; “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası Ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”, Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul, 1984, s.79-88.

Mumcu, Ahmet; Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara, 2007.

Polat, Erdoğan; “Osmanlı Devleti’nde Manastırbend Cezasının Tatbikinde Surp Nişan ve Anna Manastırları Örnekleri, Tarih ve Gelecek Dergisi”, Cilt 6, Sayı 2, Haziran 2020, s.410-422.

Poyraz, Özlem - ÖNER, Merve - ÖVÜNÇ, Seyfettin; “Gayrimüslimlere Uygulanan Ağır Ceza Türleri: 37 Numaralı Kalebent Defteri Örneği”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2021, s.272-286.

Poyraz, Özlem - ÖNER, Merve; “Osmanlı’da 1823-1824 Yılları Arasında Uygulanan Kalabendlik Cezaları: 37 Numaralı Kalabend Defteri Örneği”, *Global Science and Innovations 2020*, Tashkent-Uzbekistan, 2020, S.425-435.

Elif Bayraktar Tellan, “Osmanlı Araştırmalarında Yeni Kaynakların Tarihyazımına Katkıları: Manastırbend Örneği”, *Tarih Yazımı*, C. 1, S. 2, 2019, s.171-190.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Orhun Yazıtlarına Göstergibilimsel Bir Yaklaşım

Orhun Büyükkarcı*

(ORCID: 0000-0003-2808-2274)

Makale Gönderim Tarihi

26.10.2021

Makale Kabul Tarihi

14.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Büyükkarcı, O., "Orhun Yazıtlarına Göstergibilimsel Bir Yaklaşım", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 174-196.

APA: Büyükkarcı, O. (2021). Orhun Yazıtlarına Göstergibilimsel Bir Yaklaşım. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 174-196.

Öz

Orhun Yazıtları, tarihte Türklere ait en önemli metinlerdir. Bu çalışmanın amacı da, Orhun Yazıtlarına göstergibilimsel bir yaklaşım sunmaktır. Ortaya çıktığı günden bu yana, üzerinde sayısız çalışmalar yapılmış Orhun Yazıtlarına dair böyle bir yaklaşımda bulunmanın, metinlerin, anlatısal, anlamsal ve sözdizimsel yönlerine dikkat çekeceğinden dolayı göstergibilim, anlatıbilim ve tarih bilimi için de önemli olacağı düşünülmektedir. Göstergibilimin birçok farklı disipline uygulanabilirliği söz konusu olduğu için, bu çalışmada Algirdas Julien Greimas'ın, 1960'lı yıllardan bu yana kademeli olarak oluşturduğu yazınsal göstergibilimin çözümleme araçlarından faydalanılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, inceleme nesnesine, göstergibilimsel yöntemin sınırlılıklarına, yararlılıklarına ve neden seçildiğine dair açıklamalar yer almaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde, Orhun Yazıtlarında yer alan anlatıların zamansal bir sıralaması yapılmış ve Türk Milletinin temel dönüşümleri göstergibilimsel dörtgen aracılığıyla görselleştirilmiştir. Ardından, eyleyen örnekçesi ile devleti yeniden kurmak üzere mücadeleye

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Türkiye, orhunbuyukcarci@artuklu.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, School of Foreign Languages, Turkey.

girişen hükümdarların ve diğer anlatı öğelerinin bu mücadelede üstlendikleri roller görselleştirilmiş ve yapısal olarak işlevlerine göre sınıflandırılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde, Orhun Yazıtları anlatılarının çözümlenmesinde ortaya çıkan Türk Milletinin yokluktan varlığa geçiş sürecinin ve anlatı öğeleri aralarında tekerrür eden yapısal ilişkilerin, Türk Milleti ve hükümdarları için ifade ettikleri göstergesel değerler tartışılarak daha belirgin hale getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göstergebilim, Söylem Çözümlemesi, Orhun Yazıtları, Anlatıbilim, Yazınsal Göstergebilim

A Semiotic Approach to Orkhon Inscriptions

Abstract

Orkhon Inscriptions are the most important texts that belong to Turks. The aim of this study is to present a semiotic approach to the Orkhon Inscriptions. It is thought that such an approach to the Orkhon Inscriptions, on which numerous studies have been made since its emergence, will be important for semiotics, narratology, and history science, as it will draw attention to the narrative, semantic and syntactic aspects of the texts. Since semiotics can be applied to many different disciplines, in this study, the analysis tools of literary semiotics, which Algirdas Julien Greimas has gradually created since the 1960s, have been utilized. In the first part of the study, there are explanations about the object of study, the limitations of the semiotic method, its usefulness, and why it was chosen. In the second part, a temporal ordering of the narratives in the Orkhon Inscriptions has been made, and the fundamental transformations of the Turkish Nation have been visualized through the semiotic square. Then, the roles of the rulers and other narrative elements, who entered the struggle to re-establish the state with the example of the actor, have been visualized and structurally classified according to their functions with the help of the Actantial schema. In the conclusion part of the study, the gathered semiotic values of the Turkish Nation's transition from non-existence to existence and the recurring structural relations between narrative elements have been discussed and elucidated considering Turks and their rulers.

Keywords: Semiotics, Discourse Analysis, Orkhon Inscriptions, Narratology, Literary Semiotics

Giriş Gözlemleri

Bu çalışmanın amacı, “Türk adının” ve “Türk milleti isminin yer aldığı ilk Türkçe metin olan”¹ Orhun Abidelerinin göstergebilim yöntemiyle farklı bir okumasını sunmaktır. Ancak, Tahsin Yücel’in de belirttiği gibi, göstergebilim alanında yapılmış çalışmalar gözden geçirildiğinde, inceleme yöntemini belirleyecek bir araştırmacının, “bir değil, birkaç göstergebilimle”² karşı karşıya kaldığı bir gerçektir. Bu gerçeği göz önüne alarak, yöntem için seçilen ilk uygulama alanları itibariyle zamanla *yazınsal* ya da *anlatsal göstergebilim* adını alan ve Paris Göstergebilim Okulu öncülerinden Algirdas Julien Greimas’ın 1960’lı yıllardan itibaren eserlerinde³ kademeli olarak geliştirdiği yöntem ve çözümlene aygıtları çalışmada inceleme araçları olarak kullanılacaktır.

Temel iddiası, “anlam ve anlamlamaya”⁴ yönelik tutarlı bir yöntem ortaya koymak olan Greimas göstergebiliminin, bu çalışmada yöntem olarak seçilmesinin sebebi şu ön kabullere dayanır. Birincisi, tarih ilminin insan kaynaklı olayları “zaman ve mekân çerçevesinde yazılı belgelere dayandırarak”⁵ anlatma işlevine sahip olmasıdır. Bu işlev, kişi, zaman ve insan içeren bir anlatı olarak tarihin tanımlanmasına ve Barthes’in ileri sürdüğü gibi⁶, onun da diğer anlatı türleriyle aynı şekilde incelenmesine olanak sağlar. İkincisi ise, Orhun Yazıtlarının, “başkalarının yaptıklarını bizzat görerek olanları doğru tespit edenler” ve “kendi yaptıklarına ait hatıraları doğru olarak yazanlar”⁷ tarafından oluşturulmuş, tarih için son derece önemli anlatıları içeren metinler olmasıdır. Göktürlere ait, “Ongit, Köl İç Çor, Bugut, Hoytu-Tamır,

¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*. İstanbul, 2003, s. XIV.

² Tahsin Yücel, "Genel Gösterebilim", *Göstergebilim Tartışmaları*, edit. Esen Onat and Sercan Özgencil Yıldırım, İstanbul, 2001, s. 9.

³ Algirdas Julien Greimas, *Semantic Structurale*, Paris, 1966.

Algirdas Julien Greimas, *Maupassant: The Semiotics of Text*. Amsterdam: 1988.

Algirdas Julien Greimas, "On Meaning", *New Literary History* 20/3, 1989, s. 539-550.

⁴ Eric Landowski, "The Greimassian Semiotic Circle", *Theoretical Schools and Circles in the Twentieth Century Humanities*, by Marina Grishakova and Silvi Salupere, New York, 2015, s. 84-96.

Yücel, a.g.e., s. 10.

⁵ Ekrem Memiş, *Tarih Metodolojisi*, Bursa, 2014, s. 7

⁶ Roland Barthes, *The Rustle of Language* (Trans. by Richard Howard). California, 1989.

⁷ Togan, A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, 2019, s. 36.

Uybat⁸ gibi diğer yazıtlarından farklı olarak Orhun Yazıtları, “38 harfli gelişmiş bir alfabe ile işlenmiş”⁹ bir dille yazılmıştır. Bunun yanında, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk Abidelerinin, Türk dilinin çok zengin kelime, deyiş ve deyimsel ifadelerini barındıran¹⁰ ve bu sayede bütünlük arz eden anlatı metinleridir. Bundan dolayı, Greimas göstergebilimi, bu metinlerin yapısal ve anlamsal olarak çözümlenmesini mümkün kılmaktadır.

Çalışma, göstergebilim yönteminin kullanımı ve inceleme nesnelere açısından sınırlandırılmıştır. Greimas göstergebilimi, bir metnin, *söylemsel, anlatısal ve izleksel* olmak üzere üç anlam düzeyinde incelenebileceğini varsayar¹¹. Bu sıralama, metnin yüzeyinden, derinine, ya da somuttan soyuta olarak adlandırılabilir. Olabildiğince kapsamlı ve eksiksiz şekilde bir metnin çözümlenmesini yapmak isteyen Greimas, bu üç anlam düzeyinin çözümlenmesini *Maupassant: The Semiotics of Text, Practical Exercises* (1988) eserinde birleştirir. Ancak, on iki sayfalık bir hikâyenin yaklaşık 276 sayfa teşkil eden bu çözümlenmesi, bizlere göstergebilimsel yaklaşımın ne kadar ayrıntılı ve kapsamlı olduğu konusunda bilgiler verir. Dolayısıyla, bu çalışma, göstergebilim yönteminin tam bir uygulamasını gerçekleştirme iddiasında değildir. Aksine, çalışmada hedeflenen, Orhun Kitabelerinin yapısal bir özetini Greimas göstergebilimi yardımıyla sunmak, metinde anlamın çıkış noktası olarak kabul edilen karşıtlıkları ulamlaştırmak ve bunun yanında çelişiklik ve içermek gibi diğer anlamsal ilişkiler odağında “anlatıda seçilmiş bazı süreçlerin gelişimini izlemek”¹², görselleştirmek, daha açık ve anlaşılır hale getirmektir. Bunu sağlamak için, “anlamın temel yapısı” olarak nitelendirilen “göstergebilimsel

⁸ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara, 2018, s. 253-256.

Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 89.

⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2016, s. 11.

¹⁰ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, 2016.

¹¹ Algirdas Julien Greimas, ve Joseph Courtes, *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*, Bloomington, 1982.

¹² Doğan Günay, *Bir Yazınsal Göstergebilim Okuması: Kuyucaklı Yusuf*, İstanbul, 2018.

dörtgen”¹³ ve anlatı eyleyenlerinin birbiriyle olan “yapısal ilişkilerini”¹⁴ ortaya koymaya yarayan “eyleyen örnekçesinden”¹⁵ yararlanılacaktır.

Daha önce belirtildiği gibi çalışmadaki bir diğer sınırlama ise Orhun Yazıtları olarak tanımlanan, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk anıtlarından, birbirine coğrafi, fiziki ve anlatısal olarak çok yakın olan¹⁶, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının incelemeye alınacak olmasıdır. Bu kısıtlamanın sebebi, “siyasi vasiyetnameler”¹⁷ olarak adlandırılabilir Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarının hemen hemen aynı ağızdan çıkması yani, “Bilge Kağan tarafından oluşturulmuş”¹⁸ tek metin olmasıdır. Bu aynılıklar, Talat Tekin’in tabiriyle şu şekildedir: “Bilge Kağan anıtının kuzey yüzündeki yazıt, son 7 satırı dışında, Kül Tigin anıtının güney yüzündeki yazıt ile bir ve aynıdır. Anıtın doğu yüzündeki 2.-24. satırlar da, ufak tefek bazı farklarla, Kül Tigin anıtının doğu yüzündeki 1.- 30. satırlarla aynıdır”¹⁹. Diğer yandan Tonyukuk Anıtının muhtevası, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarıninkine örtüşse de, daha çok Tonyukuk’un hatıralarını içermesi bakımından farklı bir anlatı ve metin olarak ayrı bir çözümlenmeye ihtiyaç duyar. Çözümlemede, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının çevirileri için Talat Tekin’in *Orhon Yazıtları* (2010) eserinden yararlanılmıştır. Bununla beraber, kaynak gösterimi için kısaltmalar kullanılacaktır ve kısaca şu şekildedir: BK (Bilge Kağan Yazıtı), KT (Kül Tigin Yazıtı), BK K11 (Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü 11. Satır) vb.

Çözümleme

Bilge Kağan ve Kül Tigin metinlerine yönelik bir anlatı çözümlemesine girişmeden önce yapılması gereken ilk şey bir kavram olarak *anlatının* sınırlarının çizilmesi ve sonra da, bu metinlerde nelerin anlatıldığına belirginleştirilmesidir. Anlatı kavramının pek çok tanımı vardır. En genel haliyle, “dünyanın kendisinde (uzamda), onu ele alan

¹³ Algirdas Julien Greimas, a.g.e, s. 308.

¹⁴ Terence Hawkes, *Semiotics and Structuralism*, New York, 2004, s. 72.

¹⁵ Tahsin Yücel, *Yapısalcılık*, İstanbul, 2015, s. 147.

¹⁶ Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005.

¹⁷ Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi (Türk Kültüründen Bazı Kesitler)*, Bursa, 2015, s. 53.

¹⁸ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Ankara: 2019, s. 131.

¹⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*. Ankara, 2010, s. 8.

özneye (kişide) ve her ikisinin de yer aldığı zamanda (belli bir anda)²⁰ herhangi değişiklik, yeni bir durumu ortaya çıkarır. Bunu akılda tutarak, anlatı, özneyi “bir durumdan başka bir duruma geçiren edimin”²¹ ya da *dönüşümün* sunumu olarak tanımlanabilir. Elbette, son derece yalın bir cümle düzeyindeki bu dönüşümlerin art arda gelmesiyle de ortaya çıkan söylem bütününe anlatı denir. O halde cevaplanması gereken sonraki sorular, Bilge Kağan ve Kül Tigin metinlerinde neler anlatılmaktadır? Ya da, göstergebilimsel ifadeyle, aktörler (*karakter* yerine daha kapsayıcı olması bakımından Greimas tarafında tercih edilmiştir)²² anlatıda ne gibi dönüşümlere uğramışlardır? Ve anlatıdaki bu dönüşümleri (aktörlerin durum değişimleri) hangi karşıtlıklarla ifade edip, görselleştirerek anlatının *temel anlam yapısını* daha belirgin hale getirebiliriz? İşte tam da burada Greimas’ın göstergebilim yönteminin odak noktasına ulaşırız. Greimas’ın sözleriyle bu, şu şekildedir: “Bir diğer deyişle, anlamın ortaya çıkışı, anlaşılması ve/veya üretimi için en küçük durumları düşünmek gerekmektedir. Bu durum bizi anlamın/anlamlandırmanın temel yapısının ifade edilmesine götürdü ve bu da, üst bir dille, göstergebilimsel dörtgen denen şeyle yansıtılabilir”²³. “Göstergebilimsel dörtgen”²⁴ aracılığıyla anlamın temel, en küçük yapısına ulaşmak ise, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında yer alan olayların ne kadar farklı anlatımları ve yorumsal türevleri olursa olsun, *öznesel* dönüşümleri kapsayan bu temel anlam birimlerinin sabit kalmasını, kısaca hikâyenin özünün değişmemesini sağlayacaktır. Ünlü yapısalcı antropolog Claude Levi Strauss’un da²⁵, ne kadar çok kültürde ne kadar farklı türevleri anlatılırsa anlatılsın, Oidipus miti üzerine yaptığı yapısalcı incelemenin vardığı sonucu, sabit kalan temel anlam yapısına ulaşmak değil midir?

Daha önce de belirtildiği gibi, Kül Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde nelerin anlatıldığını tespit etmek ilk yapılacak şeydir. Bunu yapmak için öncelikle metinde kronolojik olmayan, kesik kesik aktarılan olayların bir araya getirilmesi ve ardından, belirli bir zaman sıralamasında

²⁰ Tahsin Yücel, *Anlatı Yerlemleri*. İstanbul, 1995, s. 17.

²¹ Yücel, a.g.e., s. 150.

²² Greimas, a.g.e. s. 7

²³ Greimas, a.g.m., s. 589.

²⁴ Greimas, a.g.e., s. 308.

²⁵ Claude Levi-Strauss, *Structural Anthropology*. New York, 1963.

sunulması gerekmektedir. Günay'ın belirttiği gibi, “bir anlatının sözdizimsel mantığını ortaya koyan temel yapısı”, yani, “anlatı izlencesi” belirginleştirilmelidir²⁶. Bu olayları, Bilge Kağan ve Kül Tigin'in yönetimi ele almasından önceki olaylar (Bumin Hakan, İstemi Hakan, İlderiş Kağan ve kısmen kardeşinin zamanı ve olayları), Bilge Kağan ve Kültigin'in başa geçmesiyle meydana gelen olaylar ve son olarak, Bilge Kağan ve Kültigin'den sonraki olaylar (gelenen son durum) olarak üç ana başlıkta tasnif edebiliriz. Ardından, bu ana başlıklardan süzülen bilgiler ışığında Türk milletinin dönüşümlerini eklemeliyiz. Şunu tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Kül Tigin ve Bilge Kağan metinlerinin birçok yönleriyle ve anlatıcısının (Bilge Kağan) aynı olması bakımından, birbirini tamamlayan metinler olarak kullanılacaktır. Bu yaklaşımı *Orhun Abideleri* eserinde Muharrem Ergin de benimsemiştir²⁷.

Tablo 1: Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarında Anlatı Sıralamaları

Bilge Kağan ve Kül Tigin		
Öncesi	Şimdi	Sonrası
“İnsanoğlu üzerine atalarım dedelerim Bumin Hakan ve İstemi Hakan tahta oturmuş.... Türk halkını devletini yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler” (KT D1). “Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar,	“Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o tanrı hakan olarak oturttu. Hiç de zengin ve müreffeh bir halk üzerine hükümdar olmadım” (KT D25-26). “Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kitay ve Tatabí halklarına..., güneyde Çin'e doğru ordu sevk ettim... Savaştım. ...ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı	“...bu sınırlar içindeki bütün halklar bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi kötü durumda değiller” (KT G2-3). “Bu yerde oturup Çin halkı ile

²⁶ Veli Doğan Günay, *Metin Bilgisi*, İstanbul, 2013, s. 190.

²⁷ Ergin, a.g.e..

<p>batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. Bu iki sınır arasında pek örgütsüz Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş" (KT D2-3).</p> <p>"Kendileri öylece vefat etmişler" (KT D3-4).</p> <p>"Akılsız hakanlar... kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. Kumandanları da akılsız imiş..., kötü imişler şüphesiz" (KT D5).</p> <p>"Beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr sahtekâr... olduğu için... Türk halkı, kurduğu devleti elden çıkarıvermiş" (KT D6).</p> <p>"Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı... yükseğe kaldırmışlar. Babam on yedi adamla başkaldırılmış... derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. ...sonunda hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. ...hakansız kalmış cariyeye olmuş... halkı ... yeniden yaratmış eğitmiş" (KT D11-13).</p> <p>"Babam bunca halkı... kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış... Babam hakan, öylece devleti</p>	<p>giyimli, yoksul halkı zengin kıldım, az halkı çok, güçlü devleti... hakanı olandan daha iyi kıldım" (KT D28-29; BK D24).</p> <p>"On yedi yaşımda Tangutlara...On sekiz yaşımda Altı bölge Soğdaklarına doğru sefer ettim" (BK D24).</p> <p>"Yirmi yaşımda, Basmlı İduk Kut'u... kervan göndermiyor diye sefer ettim" (BK D25).</p> <p>"Yirmi iki yaşımda, Çine doğru sefer ettim. General Şa-ça kumandasında seksen bin kişilik ordu ile savaştım, askerlerini orada öldürdüm" (BK D25-26).</p> <p>"Yirmi altı yaşımda, Çik halkı, Kırgızlarla birlikte düşman oldu. Çiklere doğru sefer ettim" (BK D26).</p> <p>"Yirmi yedi yaşımda, Kırgızlara doğru sefer ettim. ...hakanlarını öldürdüm, devletini orada zaptettim". O yıl Türgişlere doğru... yürüdüm. Bolçu'da savaştık. Hakanını, Yagbu'sunu, Şadını</p>	<p>ilişkileri düzelttim. Altını, gümüşü, ipeği... bize veriyorlar" (KT G4-5).</p> <p>"Tahta oturup yoksul ve fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım" (KT G9-10).</p> <p>"Ben dokuz yıl şad olarak hüküm sürdüm, on dokuz yıl hakan olarak hüküm sürdüm, devleti yönettim" (BK G9).</p> <p>"Bu kadar çok kazanıp babam Hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi</p>
---	--	--

<p>kurup yasaları koyup vefat etmiş. Yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu. Türk halkını yeniden düzenledi, doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı. (KT D14-16).</p> <p>“Babam hakan vefat ettiğinde sekiz yaşında kaldım” (BK D14).</p> <p>“14 yaşında... ben Tarduş halkı üzerine Şad idim. Toplam yirmi beş kez sefer ettik, on üç kez savaştık” (KT D17-18, BK D15).</p> <p>“...Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü davranışınız yüzünden amcam Hakan vefat etti”(KT D 24).</p>	<p>öldürdüm, devletini zapettim (BK D26-28).</p> <p>“Otuz yaşında, Beşbalık’a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım... Askerlerini hep öldürdüm” (BK D28).</p> <p>“Otuz bir yaşında Karluk halkı... düşman oldu. Tamam İduk Baş’ta savaştık” (BK D29).</p> <p>“Dokuz Oğuzlar halkım idi... düşman oldular. Bir yılda dört kez savaştım” (BK D29-30).</p> <p>“Otuz iki yaşında... Oğuzlara sefer ettim” (BK D32).</p> <p>“Otuz dört yaşında, Oğuzlar kaçıp Çine gittiler. Üzülüp sefer ettim” (BK D38).</p>	<p>altısında vefat etti” (BK G10).</p>
---	---	--

Tablo 1’de, Bilge Kağan ve Kül Tigin anıtlarında yer alan hakanlara dair bilgiler içeren ifadeler sunulmuş ve hüküm sürdükleri dönemde meydana gelen olayların kronolojik bir dizimi yapılmıştır. Daha önce de belirttiği, bunu yapmak bir anlatı olarak kabul ettiğimiz Orhun Kitabelerinin izlencesini belirginleştirecek ve daha kolay takip edilir hale getirecektir. Bu amaç göz önünde tutulduğunda metinlerde yer alan diğer bütün ayrıntılara yer vermenin ne gereği, ne de imkânı olduğu aşikârdır.

Metinlere baktığımızda, başlangıç noktası olarak alabileceğimiz olayların başında, Bilge Kağan’ın “atalarım-dedelerim” (KT D1) diye tanımladığı, Bumin ve İstemi Hakanlara dair anlatılar geldiğini görürüz. Bu hükümdarların vefatından sonra, ikinci olarak, Türk Milleti’nin

devletsiz kalması ve Çin hâkimiyetinde “elli yıl hizmet etmesi” anlatılır (KT D8). Üçüncü olarak İleriş Hakan’ın Çin’e başkaldırması ve kardeşiyle birlikte yeniden devlet teşkilatını kurması yer alır (KT D11-13). İleriş Hakan’ın ölümünden sonra, dördüncü olarak, İleriş Hakan’ın kardeşi “yasa uyarınca” tahta oturur ve Türk Milletini iyi hale getirir (KT D14-16). Beşinci olarak, Bilge Kağan ve Kül Tigin yönetimi ele alır (KT D25-26). Yazıtlarda en çok yer verilen anlatılarda bunlardır. Son olarak, Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin’in icraatları ve Türk Milletini getirdikleri duruma yönelik bilgilere ve uyarılara yer verilerek yazıtlar son bulur (KT G2-3; G9-10). Anlatıların sadeleştirilmiş dönemsel durumu aşağıdaki şekilde görülebilir.

Şekil 1: Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarında Hükümdarların Zamansal Sıralaması

Anlatıları göz önüne aldığımızda, yanıtlanması gerek diğer soru ise Türk Milletinin bu hükümdarların yönetimi altında ne tür durum değişimlerine, yani dönüşümlere, uğradıkları ve değişimlerdeki eyleyenlerin işlevsel rollerinin neler olduğu sorusudur. Toplam dört farklı hükümdarın icraatları ve bu faaliyetlerin Türk Milleti üzerindeki dönüştürücü etkileri ayrı ayrı anlatılar olarak ele alınıp, farklı eyleyen şemalarıyla, anlatıdaki unsurların işlevleri bakımından ele alınabilir. Ya da, ayrı ayrı göstergebilimsel dörtgenlerle Türk Milletinin durum değişimleri görselleştirebilir. Ancak, söz konusu ister Bumın ve İstemi Hakanlar, ister İleriş Hakan ve ardından tahta çıkan erkek kardeşi ve oğullarının dönemleri olsun, bu hakanların edimleri, giriştiği mücadeleler, ülküleri, düşmanları ve yardımcıları bakımından işlevsel bir aynılık söz konusudur. Bu durumu daha açık bir şekilde, dört hakan döneminde de Türk Milleti aynı değişimleri yaşamıştır şeklinde ifade edebiliriz. Bu da bizi, yapısal bir çözümlemede, inceleme nesnesi adına “her zaman işlevi göz önünde bulundurma”²⁸ mecburiyetiyle karşı karşıya bırakır. Daha yalın bir ifadeyle, anlatıya konu olan dört

²⁸ Yücel, a.g.e., s. 18.

farklı hakan da, tek bir hakan, zamanın değişmesiyle farklı insanlardan oluşsa da, uğruna mücadeleye giriştikleri Türk Milleti, aynı millet, defaten savaştıkları düşmanları, tek bir düşman olarak ele almak ve bu mücadelelerin sonuçları bakımından aynı dönüşüme ulaşmak mümkündür. Bu da, bize anlatıyı tek bir dönüşüm olarak değerlendirme imkânını verir. Türk Milletinin dönüşümünü içeren aşağıdaki göstergebilimsel dörtgenin oluşmasını sağlayan mantık da budur. Aşağıda, Türk Milletinin anlatının başından sonuna kadar geçirdiği dönüşümler görülebilir.

ÖLÜM

Türkler mağlup hakansız ve devletsizdir

devlet düzeni tesis edilir (Türkler dağınık, aç ve köle durumundadır)

(Türkler sayıca çok, özgür ve müreffektir)

YAŞAM

Savaşlar kazanılır ve

A1

A2

Ā2

(Türkler dağılır ve Çin'in hizmetine girer)

**Kötü hakanlar gelir,
örgütsüzdür**

Ā1

(Hakan Türkleri toplar ve temel ihtiyaçlar karşılanır)

(İyi hakanlar orduyu kurar ve Türkler savaşlar başlar)

YAŞAM OLMAYAN**ÖLÜM OLMAYAN****Şekil 2: Anlatıda Türk Milletinin Dönüşümleri**

Göstergebilimsel dörtgenin anlatının temel anlam yapısını “görselleştirmeye” yarayan bir ifade biçimi olduğunu ve anlatıdaki söz konusu anlamın da zıtlıklardan türediğini daha önce belirtmiştik²⁹. Orhun Yazıtlarına şöyle bir baktığımızda, açlık-tokluk, fakirlik-zenginlik, çıplaklık-giyiniklik, doğu-batı, kuzey-güney, iyi-kötü, uzak-yakın, az-çok, itaat etmek-başkaldırmak, üst-alt, örgütsüz-düzenli, akıllı-akılsız hakanlar, iyi-kötü hakanlar, devletli-devletsiz, ölüm-yaşam gibi pek çok karşıtlığın olduğunu görürüz (Bkz. Tablo 1). Peki, metinlerde yer alan karşıtlıklardan en belirgin olanı, yani, Türk milletinin bu hakanların hükmü altında geçirdiği dönüşümleri en iyi kapsayacak, çatı karşıtlık hangisidir? Bu sorunun cevabını şu şekilde verebiliriz. Anlatıda, Türk Milletinin aç-çıplak-dağınık-örgütsüz-hakansız-kötü-ordusuz-devletsiz olduğu süre zarflarında, başka milletlerin, özellikle de Çin’in boyunduruğunda olduğunu ve bir ‘yok oluşa’ doğru gittiğini kesinleştirmemiz gerekir (Bkz. Tablo 1). Bu yok oluşun en temel karşılığının da ‘ölüm’ olduğunu belirtmeliyiz. Buna karşın, Bumin ve İstemi Hakanlar, İlderiş Hakan ve sonrasında kardeşi ve oğulları tahta geçtiğinde ise, Türk Milletinin kademeli şekilde tok-giyinik-örgütlü-hakanlı-iyi, hakanlı-ordulu-devletli duruma geldiğini ve bununla ‘var olmak’ anlamını taşıdığını görebiliriz. Bu var oluşun da ‘yaşama’ eş değer olduğunu belirtmeliyiz. Böylece, Orhun Yazıtları anlatılarının, en genel manada Türk Milletinin, yok olmaktan var olmaya, ya da ölümden yaşama geçiş anlatısı olduğunu söyleyebiliriz (Bkz. Tablo 1).

A1 ekseninde *ölüm* ve **A2** ekseninde bulunan *yaşam* olguları, bu metinleri anlamlandırılmasını sağlayan en temel karşıtlığı teşkil eder ve Şekil 2’de görüleceği üzere göstergebilimsel dörtgen bu zıtlık üzerine kurulmuştur. Anlamın diğer *kavşak noktaları*, daha açık bir ifadeyle, Şekil 2’deki göstergebilimsel dörtgenin diğer köşeleri arasındaki anlamsal ilişkilere gelince, **A1** ve **Ā1** noktaları arasında “çelişkinlik”, **A1** ve **Ā2** noktaları arasında “içerim” veya “bütünleyim” ilişkisi vardır³⁰.

²⁹ Greimas, a.g.e., s. 308.

³⁰ Yücel, a.g.e., s. 136.

Dolayısıyla bu noktalara yazılmış olgular ve Türk Milletine dair durumsal ifadeler de bu anlamsal ilişkileri içermek durumundadır. Buna bir örnek verecek olursak, **A1** noktasında bulunan ‘ölüm’ kavramı ve altında yer alan ‘Türklerin mağlup, hakansız, devletsiz’ oluşu, **Ā1** noktasında bulunan ‘ölüm olmayan’, ‘iyi hakanların gelip orduyu kurması’, ve ‘milletin temel ihtiyaçlarını gidermesi’ durumlarıyla çelişmektedir. Diğer ilişkilirse (içerme ve zıtlık gibi), diğer noktalar arasındaki anlamsal eksenlerde gözlemlenebilir.

Göstergebilimsel dörtgenin köşeleri arasında bulunan bu ilişkiler, aynı zamanda Türk Milleti’nin dönüşümlerini de göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, inceleme aracı olarak göstergebilimsel dörtgenin böyle bir işlevi vardır. Ricoeur’un sözleriyle, bu dönüşümler, aslında göstergebilimsel dörtgenin köşe noktalarında yerleştirilmiş olgu ve olayların “işlemler olarak ele alınmasıyla” aslında hem anlamlandırma hem de büyük anlatıyı özetleyen mini bir anlatı ortaya çıkarma işlemidir³¹. Daha yalın bir ifadeyle, göstergebilimsel dörtgende noktaları takip ederek aslında onu “anlatısal hale getirebilmekteyiz”³². Orhun Yazıtlarında hükümdar olduğu bilgisi verilen hakanların (Bkz Şekil 1), yönetimi devraldıkları ilk anda karşı karşıya olduğu manzaralar genellikle aynıdır. Örneğin, Türk Milleti, Bumin ve İstemi Hakanlar başa geçtiğinde “dört bucağı hep düşman” dolu (KT D2) ve “pek örgütsüzdür” (KT D3). Ardından gelen İlateriş Hakan ve kardeşi (“Amcam Hakan” olarak geçer, KT D17), Çin hâkimiyetinde “hakanını kaybetmiş”, “erkek evladı kul”, “kız evladı cariyeye” olan (KT D7) ve Çinlilerin “öldürmek ve neslini yok etmek istediği” (KT D10) bir toplum durumundadır. Önce İlateriş Hakan’ın, sonrasında kardeşinin hayatını kaybetmesiyle yönetimi devralan Bilge Kağan ve Kül Tigin zamanında ise Türk Milleti yine iyi durumda değildir. Bunu Bilge Kağan şu sözlerle ifade eder, “Hiç de zengin ve müreffeh halk üzerine hükümdar olmadım. Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum” (KT D26). Türklerin bu başlangıç durumu yukarda yer alan göstergebilimsel dörtgende **A1** noktasında verilmiştir (Bkz. Şekil 2).

³¹ Paul Ricoeur, *Zaman ve Anlatı 3 Kurmaca Anlatıda Zamanın Biçimlenişi*, İstanbul, 2016, s. 96.

³² Ricoeur, a.g.e., s. 96.

Türk Milleti'nin durumlarına dair bilgilerin tamamı, dört hükümdarın da kendi döneminde Türkler adına çok çalışmalarının gerekte olduğunu, aksi halde Türk Milleti'nin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını sezdirir. Bu hükümdarların, Türk Milleti üstünde ilk dönüştürücü edimleri bu noktada başlar. Bu dönüştürücü edimi, halkı örgütleme, ordu kurma ve yok olma tehlikesine karşı düşmanlarla savaşıma ve mücadele etme girişimleri olarak belirleyebiliriz. Dolayısıyla, Orhun Yazıtlarında, bu dört hükümdarın giriştiği mücadeleler aynıdır. Örneğin, Bumin ve İstemi Hakanlar, "Türk halkının devletini, yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler" (KT D1) ve "ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep bağımlı kılmışlardır" (KT D2). Sonrasında, İlteriş Hakan ve kardeşi, Çin hâkimiyetine "on yedi adamla başkaldırmış" ve kademeli olarak "yetmiş kişi" ve "yedi yüz kişi olmuşlar", sonrasında "kul olmuş halkı atalarının ve dedelerinin töresince yaratmış ve eğitmişler" (KT D11-13) ve toplam "kırk yedi kez sefer edip, yirmi kez savaşmışlardır" (KT D15). İlteriş Hakan'ın kardeşi abisinden sonra bu savaşımlara devam etmiş ve o da, "Türk halkını yeniden düzenlemiş, doyurmuş" (KT D16) ve "yirmi beş kez sefer edip on üç kez savaşmıştır" (KT D18). Amcalarının ardından tahta oturan Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin'in de aynı mücadeleyi sürdürdüğü görülmektedir. Bilge Kağan bunu kısaca şöyle ifade eder, "Türk Halkı için gece uyumadım, gündüz oturdum" (KT D27), "halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kitay ve Tatabı halklarına, güneyde Çin'e doğru on iki kez ordu sevk ettim... savaşım" (KT D28). Daha önce de belirtildiği gibi, Orhun Yazıtlarından Bilge Kağan ve Kül Tigin metinlerinde en geniş şekilde bahsedilen konu, Bilge Kağan'ın giriştiği bu savaşlardır (BK D24-38). Hükümdarların zor durumda ve dağınık şekilde yaşayan Türkler üstündeki bu etkisi, ya da bu dönüştürücü edimleri, Şekil 2'deki göstergebilimsel dörtgende **Ā1** noktasında gösterilmiştir.

A1 noktasından başlayıp **Ā1** noktasına doğru bir yönelim gösteren ve artık farklı bir durumda olan Türk Milleti (açlık-sefalet-dağınık durumdan, temel ihtiyaçları karşılanmış ve askeri organizasyonunu tamamlamış duruma geçmiş), bu noktada düşmanlarıyla sayısız mücadelelere girişmiştir. Anlatının bitiş durumu olarak ifade edilebilecek ve Türk Milleti'nin kendisini bu dönemlerde yöneten hakanlar tarafından getirildiği son durum, göstergebilimsel dörtgende

A2-Yaşam noktasında belirtilmiştir. Bu noktada, hakanların giriştiği askeri ve ekonomik mücadeleleri başarmaları sayesinde, Türkler artık devletli, hakanlı, tok, zengin ve müreffeh hale gelmiştir. Anlatının başı ve sonu arasındaki bu dönüşümler, yani hükümdarların giriştiği mücadelelerin sonuçlarının ilanı olarak metinlerden şu örnekleri getirebiliriz. Bumin ve İstemi Hakanların vardığı sonuç, “Türk halkını, devletini yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler” (KT D1), “Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. “Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. Bu iki sınır arasında pek örgütsüz Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş” (KT D2-3) ve “kendileri öylece vefat etmişler” (KT D3-4) ifadelerinde görülebilir. Sonrasında Çin’e karşı isyan edip milleti yeniden düzenleyen ve sayısız savaşa giren İleriş Hakan ve kardeşi’ de Türkleri aynı noktaya getirmiştir. Bunu şu ifadelerde görebiliriz, “Babam bunca... kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış... Babam hakan, öylece devleti kurup yasaları koyup vefat etmiş. Yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu. Türk halkını yeniden düzenledi, doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı”. (KT D14-16). Son olarak Bilge Kağan ve Kül Tigin zamanında Türk Milletinin durumu ise şu şekildedir, “Ben dokuz yıl şad olarak hüküm sürdüm, on dokuz yıl hakan olarak hüküm sürdüm, devleti yönettim” (BK G9), “Tahta oturup yoksul ve fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım” (KT G9-10).

Böylece anlatıda Türk Milletinin temel dönüşümlerini gösteren gösterebilimsel dörtgen tamamlanmış olur. Bu dörtgenin, anlatının küçük bir anlamsal ve dönüşümsel modeli olduğunu belirtmiştik. Ancak, Orhun Yazıtlarındaki anlatıya dair daha küçük ayrıntılara inmek ve anlatıdaki “aktörlerin”³³ birbiriyle olan ilişkisini daha soyut bir düzlemde formülleştirmek ve bunları işlevler şeklinde sunmak mümkündür. Bu soyutlaştırma, çalışmanın giriş kısmında belirtildiği gibi “eyleyen örnekçesiyle” gerçekleştirilecektir ve öncelikle, aktörlerin soyutlaştırılarak “eyleyen” adıyla sunulması anlamına gelmektedir. Aktör ve eyleyen arasındaki farkı netleştirmek için şu şekilde bir örnek verebiliriz. Aynı işleve sahip olan birden fazla aktör, bu soyutlaştırmada tek bir eyleyen olarak karşımıza çıkabilir. Yani, Orhun Yazıtlarında Türk

³³ Greimas, a.g.e., s. 7.

milletinin, Çin, Dokuz Oğuz, Türgiş, Kırgız, Karluk ve Çik gibi birçok düşmanı olmasına rağmen, bu düşmanlar işlevleri itibarıyla tek bir *engelleyci* çatı eyleyeni altında toplanabilir. Greimas'ın İlk defa 1966 yılındaki *Yapısal Anlambilim* eserinde ortaya koymuş olduğu bu eyleyen örnekçesi üç adet ikili zıtlıktan, yani, toplam altı eyleyenden meydana gelir ve bütün insan edimlerini *özne-nesne*, *gönderici-alıcı*, *yardımcı-engelleyci* şeklinde resmetmemizi sağlar. Bu örnekçenin bir güçlü yanıysa, bir anlatıda ki insan olmayan veya cansız nesnelere de işlevleri açısından değerlendirip daha bütüncül bir çözümleme ortaya koymamızı sağlamasıdır³⁴. Hawkes'ın da dile getirdiği gibi, "eyleyenler arasındaki yapısal ilişkileri de"³⁵, bu sayede gözlemlenebilir. Orhun Yazıtları anlatısının eyleyen şemasına yer verilmiştir.

	GÖNDERİCİ	NESNE
	ALICI	(Türk Tanrısı, kutsal yer-su)
ruhları) Milleti)	(Türk Milletini yok olmaktan kurtarmak)	(Türk
	YARDIMCI ENGELLEYİCİ	ÖZNE
	(Tanrının lütfu ve talih)	(Türklerin
Hakanları)	(Türlere Düşman komşu kavimler ve Çin)	
	(Hakanların akıllı, fedakâr, askerlerin iyi olması)	
	(Türklerin isyankâr ve başına buyruk olması)	
	(Akılsız, kötü hakanlar ve komutanlar)	

Şekil 3: Hakanların Giriştiği Mücadelelerde Eyleyenlerin Durumu³⁶

³⁴ Murat Kalelioğlu, *Yazınsal Göstergebilim: Bir Kuram Bir Uygulama*. İstanbul, 2020.

³⁵ Hawkes, a.g.e., s. 72.

³⁶ V. Doğan Günay'ın belirttiği üzere (2004, s. 34), eyleyensel örnekçeye dair zamanla farklı öneriler olmuştur. Bu çalışmada Tahsin Yücel'in *Yapısalcılık* (s. 147) ve Louis

Çalışmadaki Orhun Yazıtlarına dair bu eyleyen şemasında, Türk Milletini diriltmek için durmadan çalışan bu dört hükümdarın, anlatının *öznesi* olduğunu belirlemeliyiz. Bunun sebebi, Bumin, İstemi, İlteriş, kardeşi ve oğullarının hükümdarlar olarak bir mücadeleye girişmeleri ve bu mücadelede karar verici unsur olmalarıdır. Elbette, hükümdarların yok olmaktan kurtarmak istedikleri Türk Milleti de, anlatıda *öznenin* yöneldiği *nesnedir*. Zaten herhangi bir anlatıda, *özne* kesinlikle *nesnesiz* olamaz ve *öznenin*, *nesnesine* doğru giriştiği ileri hareketler anlatıdaki devinimleri ve sonunda durum değişikliklerini meydana getirir. Hükümdarlardan Bilge Kağan ve Kül Tigin'in bu yönelimlerini açıklayan amaç cümlelerini şu ifadelerde görmek ve kendilerinden önceki hükümdarlar için de geçerli olduğunu düşünmek mümkündür, “Babamızın ve amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye gece uyumadım gündüz oturdum; Kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile ölesiyeye yitesiyeye çalıştım, çabaladım” (BK D21-22).

Peki, Orhun Yazıtları anlatılarında *özne* olarak konumlandırılan bu hükümdarları, Türk Milleti adına mücadeleye girişmeleri doğrultusunda yönlendiren veya güdüleyen, ardından düşmanlarına karşı durmasını sağlayan unsur, yani anlatıda *öznenin* “*göndericisi*”³⁷ kimdir veya nedir? Bu soruyu, dolaysız olarak Orhun Yazıtlarından yapılacak alıntılarla yanıtlamak mümkündür. *Göndericiye* dair ilk kanıtı, Kül Tigin Yazıtının giriş cümlesinde görülmektedir. Burada Bilge Kağan kendini, “Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kağan, bu devirde tahta oturdum” (KT G1) diye tanıtırken, aslında *göndericinin* ‘Tanrı’ olduğuna dair ilk ipucunu da vermiş olur. “Tanrı gibi” ve “Tanrıdan olmuş” ifadeleri, Orhun Yazıtlarının destansı anlatım yönünü de ortaya koyar, ancak anlatıyı bu yönüyle değerlendirmek, metin yazarının üslubuna ve anlatım özelliklerine yönelik bir değerlendirme olur ve bu noktada bizi farklı yerlere götürür. *Göndericiye* dair ikinci bir ifade ise şu şekildedir; “Türk Tanrısı, kutsal yer ve su ruhları şöyle yapmışlar şüphesizki: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam İlteriş Hakan’ı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı

Hebert’in *Introduction to Applied Semiotics* (s. 80) eserlerindeki şemadan yararlanılmıştır.

³⁷ Greimas, a.g.e., ss. 293-294.

kaldırdılar şüphesiz” (BK D10). Burada Bilge Kağan’ın bahsettiği tanrının, yer ve su ruhlarının bir amaç doğrultusunda babası İlderis Hakanı da Türkleri yok olmaktan kurtarma mücadelesine sevk ettiği açıkça görülmektedir. Bu duruma dair üçüncü örnekte ise, Bilge Kağan’ın kendisinin ve babasının tahta oturmasını sağlayan unsurun yine ‘Tanrı’ olduğunu daha açık şekilde ifade ettiği şu cümlelerde görülebilir; “....beni o Tanrı hakan olarak tahta oturttu” (BK 20-21).

Şekil 3’deki eyleyen şemasın da, *Göndericinin* karşısında yer alan bir de *alıcı* olduğu görülmektedir. Aslında, burada gösterilmek istenen şey, “iletişim eksenini”³⁸ olarak adlandırılan ve anlatıda, *göndericinin* (Tanrının), *özneyi* (hükümdarları) hangi amaç doğrultusunda *nesnesine* (Türk Milletini kurtarmak) yönlendirdiği ve bu *nesnenin* hangi *alıcıya* iletiildiği söz konusudur. Bu *alıcı*, Türk Milletidir. Çünkü *öznenin* giriştiği mücadelenin sonunda nesnesine ulaşması ve onu *alıcıya* iletilmesi, alıcının eksiğinin giderilmesi veya “bundan elde ettiği yarar”³⁹ anlamına gelmektedir. Daha yalın bir ifadeyle, Türklerin yok olmaktan kurtulması, yine Türklerin istifade edeceği bir şeydir.

Anlatıdaki diğer eyleyenler ise *yardımcı* ve *engelleycidir*. Bu eyleyenler “edim ekseninde”⁴⁰ yer alır ve giriştiği mücadelede *özneye* yardım edenler veya onu engelleyenler olarak tanımlanabilirler. Anlatıda, öncelikle *yardımcı* eyleyene baktığımızda, karşımıza yine ‘tanrı’ çıkar. Bilge Kağan giriştiği mücadelelerde tanrının yardımını şu şekilde itiraf eder; “Tanrı lütufkâr olduğu içini benim de talihim olduğu için tahta oturdum” (KT G9). Bunun yanında ‘Bilge Kağan ‘talihini de’ *yardımcı* unsur olarak görmektedir. Aynı zamanda, Bilge Kağan tanrının yardımının ve askerlerinin iyi olmasının, babası İlderis Hakan için de destekleyici olduğunu açıklar. Bu durum, şu ifadelerde görülebilir, “Tanrı güç vermiş olduğu için, babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları koyun gibi imiş” (BK D11), “Tanrı öyle buyurduğu için devletliyi devletsiz, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanı bağımlı kılmış” (BK D13).

³⁸ Yücel, a.g.e., s. 147.

³⁹ Louis Hebert, *An Introduction to Applied Semiotics: Tools for Text and Image Analysis*, New York, 2020, s. 80

⁴⁰ Yücel, a.g.e., s. 147.

Eyleyen şemasında ki son unsur ise *engelleyicidir*. *Engelleyici* de aynı *yardımcı* gibi, *öznenin* işini zorlaştıran “bir kişi, bir nesne, bir bilgi olabilir”⁴¹. Orhun yazıtlarına baktığımızda, hükümdarların karşısına çıkan ve Türklere düşman olan komşu kavimlerin ve halkaların tekerrür ettiği görülür. Bunlardan kısaca bahsedilecek olursa, bu halkların Kıtay ve Tatabi (BK D28), Tangutlar (BK D24), Çik halkı, Türgişler, Kırgızlar, Çinliler (BK D25-28), Karluklar ve Dokuz Oğuzlar (BK D29-30) gibi komşu ve akraba halklardır. Bu komşu kavimler işlevleri doğrultusunda ele alınıp, Türklere düşman komşu kavimler olarak eyleyen şemasında gösterilmiştir (Bkz. Şekil 3). Dikkat çekilmesi gereken bir husus, bu komşu akraba topluluklar arasından, Çin için Bilge Kağan’ın ayrıca önemli uyarılarda bulunmasıdır. Çünkü Çin, diğer düşmanlardan farklı olarak siyasi ve kurnaz davranıp Türkleri uzun süre çok zor durumlara düşürmüştür. Buna örnek olarak, Çin’in “hilekar ve sahtekar olması”, “erkek kardeşleri ve ağabeyleri birbirine düşürmesi” ve “beylerle halkı birbirine kıskırtması” gösterilebilir (BK D6-7). Hükümdarların önünde, çok önemli sayılabilecek bir diğer *engelleyici* ise Türk Milletinin kendisidir. Hükümdarların uğruna sayısız savaflara giriştiği Türk Milletinin geçmişteki kötü günlerinden sonra unutkan hale gelmesi ve hükümdarlarına karşı itaatsizlik yapması söz konusudur. Kendi milletine serzenişte bulunan Bilge Kağan bu durumu şu şekilde ifade eder; “Türk halkı sen tok, aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin bir de doysan açlığı düşünmezsin. Böyle olduğun için seni besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini almadan gittin” (KT G7-8), “Türk halkı, vazgeç ve nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden..., bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin ve nifak soktun” (BK D19). Türk Milletinin genelini temsil etmese de, bu ifadeler Türklerin en azından bir kısmının başına buyruk oluşunu göstermektedir. Son olarak, anlatıda hükümdarların karşısında bir *engelleyici* daha görürüz. Bu engelleyici de bir önceki durum gibi yine Türk halkının içinden gelen bir tehdit sayılabilir. Bunun sebebi sadece halkın bazı kesimlerinin itaatsizliği gibi onu yöneten hükümdarların ve komutanlarında akılsız ve kötü oluşlarıdır. Bu durum hükümdarların önünde büyük bir engel teşkil eder. Orhun Yazıtlarında, bu duruma dile getiren ifadeler şu şekildedir; “Ondan sonra gelen kardeşleri, ağabeyleri gibi... oğulları babaları gibi

⁴¹ Yücel, a.g.e., s. 148.

yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar... kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. Kumandanları da akılsız, kötü imişler şüphesiz” (BK D5-6). Hükümdarların önünde başka zorluluklar olduğu da söylenebilir. Ancak, uzun süre Türk Milletini Yönetmiş Bilge Kağan’ın anlatı sınırları içinde en çok dikkat çektiği ve tekrarladıkları bunlardır.

Sonuç Gözlemleri

Metin incelemesinin birçok yöntemi vardır ve inceleyenin amaçlarına, kullanılan yöntemin sınırlılıklarına ve inceleme nesnesinin türüne göre farklı çözümlerler farklı bilgileri ortaya çıkarır. Orhun Yazıtları da, göndericisinin alıcısıyla iletişim kurmak için oluşturduğu, bilgilendirici ve açıklayıcı metinlerdir. Yazıtlar aracılığıyla yapılan bu bilgilendirmeler ve açıklamalar marifetiyle, Türk Milleti son hakanı tarafından yönlendirilmek istenmektedir. Bu yönlendirmenin gerçekleşebilmesi içinse yapılan bilgilendirmelerin, çarpıcı ve gerçekçi olması gerekir. Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarının göndericisi Bilge Kağan ise, bu gerçekçiliği dedelerinin, babasının, amcasının ve kardeşiyle birlikte kendi başından geçen gerçek ve yaşanmış olayları anlatarak yaratmak istemiştir. Bu çalışmanın temel amacı ise, Orhun Yazıtlarını anlatısal yönüyle ele almak, çözümleyip öğelerine ayırmak ve temel dönüşümlerin sunumunu yaparak göstergesel olarak anlamlandırılmaktır. Böyle bir amaç için yazınsal göstergebilimin inceleme araçlarından, yani, göstergebilimsel dörtgen ve eyleyen örnekçesinden faydalanılmıştır.

Çalışmanın çözümleme aşamasında ilk olarak, anlatıda geçen olaylar dizisinin zamansal bir sıralaması yapılmıştır (Bkz. Tablo 1). Bunu yapmak, çözümleme öncesi daha temiz bir görüş elde etmek için önemliydi, çünkü Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarının içerdiği anlatılarda kronolojik bir dizim mevcut değildi. Bu zamansal sıralamanın bir diğer faydası ise, ister Bumin ve İstemi Hakan olsun, ister İteriş Hakan, kardeşi ve Bilge Kağan olsun, bu hükümdarların kendi dönemlerinde uğruna giriştiği mücadeleler ve sonuçlarının aynı olduğunu görmek olmuştur. Buna bağlı olarak, Türk Milletinin geçirdiği dönüşümleri tek bir göstergebilimsel dörtgen aracılığıyla ifade etmek mümkün oldu (Bkz. Şekil 2). Göstergebilimsel dörtgen ile bu dönüşümleri daha net şekilde göstermenin yanı sıra, yazıtlarda yer alan birçok zıtlık *ölüm ve yaşam* çatı zıtlıkları altında konumlandırıldı ve

göstergebilimsel dörtgen anlatısal hale getirildi. Böylece çalışmanın temel amacı olan yapısalcı bakış açısıyla anlamlandırmanın ve anlatı modelinin belirginleştirilmesinin gerçekleştiğine inanıyoruz.

Son olarak çalışmada, göstergesel birçok anlamın yanı sıra, sayısız yapısal ve anlatısal ilişki barındıran Orhun Yazıtlarının anlatı öğeleri arasındaki bağıntıları ortaya çıkarıldı. Bunu yapmak için, giriş kısmında da belirtildiği üzere, yazınsal göstergebilimin temel inceleme araçlarından, eyleyen örnekçesinden faydalanıldı (Bkz. Şekil3). Göstergebilimsel dörtgenle ana hatları ve temel dönüşümleri netleştirilen anlatının öğelerini, *özne-nesne*, *gönderici-alıcı*, *yardımcı-engelleyici* olarak toplam altı eyleyen altında sınıflandırmak, Orhun Yazıtları anlatılarında sadece insanların değil, rolü olan bütün varlıkların yapısal ve işlevsel olarak daha görünür hale gelmesini sağladı. Bu kısımda yapılan incelemeyle bazı sonuçlara varmak mümkün olmuştur. Örneğin, hükümdarların *özne* olarak, Türk Milletini yok olmaktan kurtarma mücadelesinde bütün sorumluluğu tanrıdan almaları, bu sayede kendilerine kutsiyet atfettikleri ve dini inançlarının çok güçlü olduğu ortaya çıkmıştır. Bu güçlü inanç sayesinde, hükümdarların yorulmadan sayısız savaşa girdikleri ve adeta hayatlarının temel amacının milletin refahı olduğu bilinciyle hayatlarının sonuna kadar korkmadan, yılmadan mücadeleye devam ettikleri ortaya çıkmıştır. *Göndericilerinin* tanrı olduğunu bilmeleri, giriştiği savaşlarda hükümdarlara sağlam bir irade bahşetmiştir. Bu sayede, tanrının hükümdarlarca sadece bir gönderici olarak değil aynı zamanda bir yardımcı olduğuna inanıldığı ortaya çıkmaktadır. Ancak, anlatıda daha somut yardımcıları da vardır. Örneğin askerlerin ve kumandanların iyi olması, hakanların akıllı olması bu mücadelelerin kazanılmasında son derece önemlidir çünkü Bilge Kağan, devletin geçmişteki çöküş dönemlerinde bu unsurların kötü olmasını yıkılmaya bir etken olarak tanımlamaktadır. Bu bilgiyle de, askerlerin ve hükümdarların kötü ve akılsız oluşlarını bir engelleyici olarak tayin etmek yanlış olmaz (Bkz. Şekil 3). Bir diğer *engelleyici* ise komşu ve akraba topluluklardır. Burada ilginç bir nokta vardır. Bilge Kağan ve Kül Tigin anıtlarında savaşlar dolayısıyla bahsedilen birçok kavmin Türk soylu olmasının yanı sıra, Bilge Kağan'ın 'kendi milletinden' olarak tanıttığı Dokuz Oğuzlar ve Türgişlerle de savaşması aslında kardeş kavgasının o dönemde tüm hızıyla devam ediyor olduğunun acı bir

örneğidir. Bunun yanında, ilginç bir durum daha vardır. Akriba olsun veya olmasın, savaşılan tüm düşmanlar arasında sadece Çin halkı için özel açıklamaların yapılmasıdır. Çin halkının hilekâr ve tehlikeli olmasının yanında, Türk Milletine olan düşmanlığı ve Türklerin kesinlikle o coğrafyaya gitmemeleri konusunda özel ve etkili bir şekilde uyarılar yapılmaktadır. Bugün dahi, Uygur Türklerinin içinde yaşadığı sıkıntılı günler dikkate alındığında, Bilge Kağan'ın yaklaşık 1300 yıl sonrası için de geçerli olacak bir öngöründe bulunduğu söylenebilir.

Orhun Yazıtlarının dile getirilmesinin amacıyla ilgili şunu kaydedebiliriz. İncelememizde, her hükümdarın başa geçtiğinde, Türklerin dağılık ve yok olmak üzere olduğu anda, tekrar ordu teşkilatlanması, savaşımlara girişme ve ardından devlet yapılanması sayesinde dirilebildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle, Orhun Yazıtlarının, Türklerin ölümden yaşama geçiş anlatısı olarak nitelendirilmiş ve değerlendirilmiştir. Ancak, tam tersi bir bakış açısıyla, bu metinlerin Türklerin daha önce dört kere yaşamdan ölüme, yani, var olmaktan yok olmaya geçişi olarak da bakılabilir. Aslında, Bilge Kağan, Orhun Kitabelerini, dedelerinin, babasının, amcasının ve kardeşiyle birlikte kendisinin yaptığı mücadelelerin sonunda kurduğu devletin ve kurtardığı Türk Milletinin tekrar aynı noktaya gelmemesi için, kalıcı olacağını düşündüğü taşlara kazıtmıştır. Türk Milletinin varlığının, ancak teşkilatlı ve devletli olmasına dayandığını dile getiren Bilge Kağan'ın her uyarısı Türklerce dikkate alınmasa da, *devlet ebed müddet* inancı o zamandan bu yana kurulmuş bütün Türk Devletleri tarafından adeta bilinçaltına kazınmış bir tavır olarak varlığını tüm dünyada devam ettirmektedir.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2016.
Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005.
Atsız, Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 2015.
Barthes, Roland, *The Rustle of Language (Trans. by Richard Howard)*, California, 1989.
Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Dili Tarih*, Ankara, 2019.
Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2003.
Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2018.

Greimas, Algirdas Julien, *Maupassant: The Semiotics of Text* (Trans. by Paul Perron). Amsterdam: 1988.

Greimas, Algirdas Julien, "On Meaning", *New Literary History* 20/3, 1989, s. 539-550.

Greimas, Algirdas Julien, *Semantic Structurale*, Paris, 1966.

Greimas, Algirdas Julien, ve Joseph Courtes, *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary*, Bloomington, 1982 [1979].

Günay, Veli Doğan. 2012. "Fransız Göstergebiliminde Yeni Açılımlar." *Dilbilim* (12): 29-46. 08. 01, 2019. <http://dergipark.org.tr/iudilbilim/issue/1086/12292>.

Günay, Veli Doğan, *Metin Bilgisi*, İstanbul, 2013.

Günay, Veli Doğan, *Bir Yazınsal Göstergebilim Okuması: Kuyucaklı Yusuf*, İstanbul, 2018.

Hawkes, Terence, *Semiotics and Structuralism*, New York, 2004.

Hebert, Louis, *An Introdution to Applied Semiotics: Tools for Text and Image Analysis*. New York, 2020

Kalelioğlu, Murat, *Yazınsal Göstergebilim: Bir Kuram Bir Uygulama*. Ankara, 2020.

Landowski, Eric, "The Greimassian Semiotic Circle", *Theoretical Schools and Circles in the Twentieth Century Humanities*, by Marina Grishakova and Silvi Salupere, s. 84-96, New York, 2015.

Levi-Strauss, Claude, *Structural Anthropology*. New York, 1963.

Memiş, Ekrem, *Tarih Metodolojisi*, Bursa, 2014.

Memiş, Ekrem, *Türk Kültür Tarihi (Türk Kültüründen Bazı Kesitler)*, Bursa, 2015.

Ricoeur, Paul, *Zaman ve Anlatı 3 Kurmaca Anlatıda Zamanın Biçimleniş*, İstanbul, 2016.

Şirin, Hatice, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, 2016.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*. Ankara, 2010.

Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul, 2019.

Yücel, Tahsin, *Anlatı Yerlemleri*. İstanbul, 1995.

Yücel, Tahsin, "Genel Gösterebilim", *Göstergebilim Tartışmaları*, edit. Esen Onat and Sercan Özgencil Yıldırım, s. 9-14, İstanbul, 2001.

Yücel, Tahsin, *Yapısalcılık*, İstanbul, 2015.

Araştırma Makalesi/ Research Article

İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Funda Selçuk Şirin*

(ORCID: 0000-0002-1548-7646)

Makale Gönderim Tarihi
25.10.2021

Makale Kabul Tarihi
08.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Selçuk Şirin, F., "İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 197-245.

APA: Selçuk Şirin, F. (2021). İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 197-245.

Öz

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk demokrasi tarihi Sosyal Bilimcilerin daima dikkatini çekmiştir. Tarihçiler uzun tarihsel süreçte saltanattan demokrasiye doğru evrilişte nelerin değiştiği ve nelerin sabit kaldığını anlamaya çalışmışlardır. Türk demokrasi tarihinde üzerine en çok çalışılan deneyimlerden birisi şüphesiz Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Tarih yazımında genç Cumhuriyetin erken döneminde tek parti yönetimine karşı çok partili hayata geçişin ikinci denemesi olarak nitelendirilirken SCF diğer taraftan Atatürk-İsmet (İnönü)Paşa arasındaki gerilimin Atatürk lehine sonuçlanması için atılan öznel bir teşebbüs olarak değerlendirilirken küresel dünyanın bir parçası olan

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, funda.sirin@kocaeli.edu.tr.
Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Türkiye'nin 1929 ekonomik buhranına karşı verdiği bir tepki olarak da analiz edilmiştir.

Bir muhalefet partisi olarak kurulan SCF, 99 günlük kısa ömrüne rağmen Türk siyasal hayatında derin bir tesir yaratmıştır. Parti, yoğun bir kitle desteği görmüş ve iktidarı zorlamıştır. Hatta bu etki nedeniyle bir SCF hareketinden dahi bahsedilebilir. SCF deneyimi tarihyazımında sadece dönem anlatıları, dönem basını ve Türk arşiv belgelerine dayanarak yazılmıştır. Oysa SCF'yi kuruluşundan itibaren adım adım takip eden İngiliz elçilik raporları gözden kaçmıştır. Biz bu çalışmamızda SCF'nin kuruluşu ve sonrasında yaşanan gelişmeleri ve SCF tarihyazımındaki farklı söylem ve paradigmaları söz konusu İngiliz belgeleri ile karşılaştırarak paralellik ve karşıtlık üzerinden SCF tarihyazımına katkı sağlamayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: SCF, İngiliz Elçilik Raporları, Atatürk, İsmet İnönü, Fethi Okyar

The Establishment of Free Republican Party and the Following Developments According to the British Embassy Reports

Abstract

Under the influence of the economic crisis affecting the whole world in the 1930s, Turkey developed a range of solutions to mitigate the effects of the crisis. The Free Republican Party, which was established in August 1930 and closed in the same year, was actually one of the measures against the crisis. The Free Republican Party was established by Atatürk, and was also closed by him as the political power. In the days when there was an external pressure on the authoritarian appearance of the young republic, the party was established with the aim of changing this situation. There were also reasons for the establishment of the Free Republican Party except these two conditions. Searching for new sources for the economy, and meeting the credit need of Turkey which could not especially ensure the foreign trade balance were also effective external factors. There is no doubt that one of the most effective reasons for the establishment of the party was to prevent the growing dissatisfaction of the economic crisis after the Progressive Republican Party experience and to prevent this situation from turning into an oppositional movement.

Established as a guided opposition party, the Free Republican Party created a profound influence on Turkish political life, despite its short 99-day life span. The party was intensely supported by the masses of and pushed for the power. It may even be mentioned by a Free Republican Party movement

because of this influence. The establishment of the Free Republican Party and subsequent developments will be evaluated in the light of British archive documents in our work. The information and interpretations obtained from the documents will be compared with the existing literature on the Free Republican Party. Especially embassy officials followed the establishment of the Free Republican Party and the subsequent developments with interest and prepared detailed reports. The evaluations of the British authorities will contribute to the literature on the Free Republican Party by setting out new and different points of view about the subject.

Keywords: The Free Republican Party, the British Embassy Reports, Atatürk, İsmet İnönü, Fethi Okyar

Giriş

12 Ağustos 1930'da kurulan ve 17 Kasım 1930'da kapanan Serbest Cumhuriyet Fırka, üzerine oldukça geniş bir literatür vardır. Sözünü ettiğimiz literatürde üç farklı yaklaşımla SCF deneyimi incelemiştir. Bunlardan ilki, iktidarın bakış açısının etkisi ile şekillenmiş resmi söylem doğrultusunda yapılmış çalışmalar ikincisi; karşıt bir şekilde muhalefetin bakış açısının şekillendirdiği çalışmalar, son olarak üçüncüsü ise, Immanuel Wallerstein'in Dünya Ekonomik Sistemi¹ yaklaşımı bağlamında yapılan daha yapısal bir analiz ile partinin kuruluşunu ve kapanmasını ele alan çalışmalardır.

Gerek resmi söylemin etkisinde yapılan çalışmalar gerekse muhalif söylemin etkisi ile şekillenen çalışmalar, dönem içinde iktidar ve muhalefet arasındaki meclis tartışmaları, iktidar ve muhalefet yanlısı basındaki değerlendirmeler, bu süreci yaşamış kişilerin ben anlatıları, devlet arşivlerinin resmi yazışmaları esas alınarak yapılmış ve daha çok anlatıya dayanan çalışmalardır. Gerek resmi ve gerekse muhalif söylemin etkisi altında yapılan anlatının partinin neden açıldığı ve neden kapandığı konusunda belirgin bir şekilde karşıt bir yaklaşım içinde oldukları anlaşılmaktadır. SCF'nin siyasi faaliyetlerine devam ettiği yani

¹ Immanuel Wallerstein, Modern Dünya Sistemi, I, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2012; Immanuel Wallerstein, Modern Dünya Sistemi, II, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2016; Immanuel Wallerstein, Tarihsel Kapitalizm, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2016

olayın yaşandığı dönemden başlamak üzere bu iki SCF anlatısı kendini gösterir. Her iki anlatı doğal olarak birbirinden farklıdır.

İktidar cephesinden SCF anlatısı; dönem içindeki meclis tartışmalarında, CHF Hükümeti yanlısı başta Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazeteleri olmak üzere dönem basınında, ders kitaplarında ve anılarda ortaya konuldu. Sonraki çalışmalarda da ana hatlarıyla yerini korudu. Muhalefet cephesinden SCF anlatısı ise, benzer şekilde meclis tartışmalarında, Yarın, Son Posta, Hür Adam gibi muhalif basında ve SCF kurucularının anılarında kendini göstermiştir. Ahmet Ağaoğlu, Süreyya İlmen, geç bir tarihte yayınlanmış olmakla birlikte Fethi Okyar gibi SCF kurucularının anıları bu bağlamda önemlidir. Bu çalışmalarda ortaya konulan değerlendirmeler sonraki çalışmalarda da yerini korudu.

Resmi anlatıda SCF'nin kuruluşu ağırlıklı olarak iki temel yaklaşım çerçevesinde ele alınır. Bunlardan ilki; SCF'nin kendiliğinden ve iktidarın herhangi bir şekilde teşvik ve himayesi olmadan gelişen bir hareket olarak ortaya çıktığıdır. Diğer yaklaşım ise, SCF'nin Atatürk'ün demokrasi konusundaki samimiyeti ve arzusunun bir göstergesi olarak çok partili siyasal yaşama geçiş denemesi olarak kurulduğudur. SCF, mevcut hükümetin başta ekonomik konular olmak üzere pek çok konuda denetimini de sağlayacaktır. Ahmet Hamdi Başar², Falih Rıfki Atay³, Hilmi Uran⁴, Yakup Kadri Karaosmanoğlu⁵, Zekeriya Sertel⁶ ve Hasan Rıza Soyak⁷ gibi isimlerin ben anlatıları yanında, Asım Us'un Günlükleri⁸

² Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1981, s.10-22.

³ Falih Rıfki Atay, Çankaya Atatürk Devri Hatıraları, Dünya Yayınları, II. Cilt, İstanbul 1961, s. 432-439

⁴ Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara 1959, s.213-214.

⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s.115-133.

⁶ Zekeriya Sertel Hatırladıklarım, Yayıncılık yayınları, İstanbul 1968, s.190-195.

⁷ Hasan Rıza Soyak Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.393-418.

⁸ Asım Us, Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950) İstanbul 1966, s. 13-18; ayrıca bakınız Celal Bayar Arşivinden Serbest Firka Anıları, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Doğan Kitap, İstanbul 2015

Kemal Karpat⁹, Fahir Giritlioğlu¹⁰, Şevket Süreyya Aydemir¹¹, Mahmut Goloğlu¹², Çetin Yetkin¹³, Tevfik Çavdar¹⁴ ve Erik Jan Zürcher'in¹⁵ çalışmalarında bu yaklaşım farklı tonlarda vurgulamış olmasına rağmen aynı anlatı içinde yer alırlar.

Türkiye'de siyasi partiler konusunda ilk akademik çalışmaları yapan ve bu sahada pek çok ismi paltosunda çıkararak aynı zamanda resmi ve muhalif SCF anlatılarını bir arada ele alarak inceleyen Tarık Zafer Tunaya¹⁶ da bazı farklar olmakla birlikte resmi anlatıyı benimseyen grup içinde gösterilmelidir. Tunaya'nın SCF yaklaşımı, resmi tarih yaklaşımını da belirlemiştir. Bu yaklaşıma göre SCF deneyimi, çok partili siyasal yaşama geçilmesi amacıyla gündeme gelmiş bir girişimdir. I. TBBM'deki II. Gurup muhalefetine dair yapmış olduğu çalışmalarla konuya ilişkin resmi yaklaşımı değiştirmiş olan Ahmet Demirel¹⁷ kısa bir şekilde ele aldığı SCF'nin kuruluşu ve kapanışı ile ilgili olarak Tunaya çizgisinde bir yaklaşım sergiler.

SCF tarihi, Walter F. Weiker'in 1973'de yazdığı kitabıyla SCF deneyimini dünya tarih yazımının gündemine de taşınmış oldu. Weiker, modernleşme paradigması çerçevesinde SCF'ye yaklaşmış ve partiyi Türkiye'nin demokratikleşmesi yönünde önemli bir adım olarak

⁹ Kemal Karpat, Türk Demokrasi tarihi (Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller), İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s.61-65.

¹⁰ Fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, Cilt: I, Ankara, 1965, s.73-79.

¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, 3. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1965, s.387-400.

¹² Mahmut Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Goloğlu Yayınları, Ankara 1972, s.276-301.

¹³ Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s.17-66.

¹⁴ Tevfik Çavdar, Türkiye'de Demokrasi Tarihi (1839-1950), 2. Cilt, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s.260-302

¹⁵ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004; ayrıca bkz. Erik Jan Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet: 1924'deki Çok Partili demokrasi", Savaş Devrim ve Uluslaşma Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.260-265.

¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952, s.622-630.

¹⁷ Ahmet Demirel Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.107-111.

görmüştür.¹⁸ Bu yaklaşımı ile resmi söyleme ve özellikle de Tunaya'ya yakın bir tutum benimser.

Genç Cumhuriyetin tek partili rejim nedeniyle Batılı devletler karşısında belli bir imaj kaygısı taşımasının da partinin kuruluşunda etkili olduğu değerlendirmesi hem resmi yaklaşımda hem de muhalif yaklaşımda ele alınır. İlmen¹⁹, Okyar²⁰, Atay²¹, Lord Kinross²² Tunaya²³ Tunçay²⁴, Tekeli-İlkin²⁵, Ahmet Demirel²⁶, Hakkı Uyar²⁷, Koçak²⁸ bu noktaya dikkat çeken isimlerdendir.

Muhalif anlatıda ise, resmi anlatıda baskın bir söylem olarak yer bulan Atatürk'ün çok partili yaşama geçiş aşamasında SCF'yi kurduğu yaklaşımı, başta SCF kurucularının ben anlatılarında sonra da bu anlatılara dayalı çalışmalarda reddedilir. SCF yöneticilerinin anılarında yeni partinin Atatürk'ün teşvik, destek ve onayı ile kururulmuş olduğu belirgin bir şekilde öne çıkarılır. Hatta Ağaoğlu²⁹ ve Tunaya'nın çalışmaları dışında pek yer verilmeyen Cumhurbaşkanı Atatürk ile Fethi (Okyar) Bey arasındaki mektuplaşma trafiğine dikkat çekilerek SCF'nin kuruluşunda Atatürk'ün desteğinin yanında onayının da alındığı ortaya

¹⁸ Walter F. Weiker, *Political Tutlage and Democracy in Turkey*, Leiden, 1973, s. 117-141; Ayrıca bkz. Walter F. Weiker, "The Free Party 1930", *Political Parties and Democracy in Turkey*, (Edited by Metin Heper and Jacob M. Landau, I. B. Tauris, New York/London, s. 83-98 ve Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey (from Atatürk to the Present Day)* Holmes&Meimer Publishers, New York/London.

¹⁹ Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1951, s.36-37.

²⁰ Ali fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul 1987, s.12-20.

²¹ Falih Rifki Atay, "Yeni Fırka Doğarken", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Ağustos 1930.

²² Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev: Ayhan Tezel, Sander Yayınları, İstanbul 1980, s.677-678.

²³ Tunaya, a.g.e., s.622-630.

²⁴ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) Tarih Vakfı Yurt yayınları*, İstanbul 1999, s. 280-281.

²⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, 154-223

²⁶ Demirel, a.g.e.,s. 108.

²⁷ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s.99-115.

²⁸ Koçak, a.g.e., s.624.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.30-35

konulur. SCF'nin neden kurdurulduğu ise, dönemin muhalif basınına da sık sık dile getirilen tek parti sistemi içinde denetim imkanının kalmaması, SCF'nin de bu denetimi sağlaması olarak açıklanır. Hükümetteki suiistimallerin ciddi hoşnutsuzluk yaratması, bazı çıkar çevrelerinin CHF yönetimini etkisi altına almış olması gibi durumlar için SCF, Atatürk tarafından bir denetim mekanizması olarak tasarlanmıştır. Ancak Atatürk yeni partinin başarısından rahatsızlık duymaya başlayarak bir süre sonra fikir değiştirmiş, SCF'na verdiği sözleri tutmayarak onu ve yöneticilerini yalnız bırakmıştır. Ahmet Ağaoğlu³⁰, Süreyya İlmen³¹ ve Fethi Okyar'ın³² anılarında partinin kurulmasını sağlayan, destek veren Atatürk, bir süre sonra tavır değiştirerek sözünü tutmamış ve SCF'yi yalnız bırakmış olmakla eleştirilir. SCF'nin kuruluş yönetimi ise, özellikle Ağaoğlu'nun anılarında "yapay" bir girişim olarak değerlendirilir. Bu yaklaşım daha sonra Tunaya tarafında "güdümlü" şeklinde tanımlanacak ve sonraki pek çok çalışmada da SCF için en temel tanımlamalardan biri olarak kullanılacaktır.

SCF'nin kuruluşu bağlamında Cumhurbaşkanı Atatürk ve Başbakan İsmet (İnönü) ilişkisi de muhalif anlatıda öne çıkarılan bir durumdur. Bu yaklaşımda, Atatürk ve İnönü iki ayrı iktidar odağı olarak ele alınırken Atatürk'ün İsmet İnönü'nün güçlenmesinden rahatsız olduğu bunun da iki isim arasındaki temel gerilim nedeni olduğu belirtilir. Bu yaklaşım, Zekeriya Sertel'in anıları³³ ve Mete Tunçay³⁴, Kemal Karpat³⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Osman Okyar³⁶, Erik Jan Zürcher³⁷, Çetin Yetkin³⁸ ve Oğuz Ünal'ın³⁹ çalışmalarında esas alınmıştır. Bu bağlamda Atatürk'ün SCF'yi kurdururken amacının demokrasi olmadığını asıl arzusunun kendi kontrolünde olacak SCF vasıtasıyla Başbakan İsmet İnönü'ye bir alternatif yaratarak gücünü örselemek olduğu belirtilir. İki lider

³⁰ Ağaoğlu, a.g.e., s.99-122.

³¹ İlmen, a.g.e., s.30

³² Okyar, a.g.e., s. 20-40.

³³ Sertel, a.g.e.s.192.

³⁴ Tunçay, a.g.e., s.250.

³⁵ Karpat, a.g.e., s.93.

³⁶ Okyar ve Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 178-182.

³⁷ Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet", s.260.

³⁸ Yetkin, a.g.e., s.84.

³⁹ Oğuz Ünal, Türkiye'de Demokrasi'nin Doğuşu, (Tek Parti Yönetiminden Çok Partili rejime Geçiş Süreci), Milliyet Yayınları, İstanbul 1994, s.30-38.

arasındaki gerilime resmi yaklaşım içinde yer alan Şevket Süreyya Aydemir de değinir.⁴⁰

Partinin neden kapatılmış olduğu sorusu da yine iki yaklaşımda farklı şekilde ele alınır. Resmi yaklaşıma göre, SCF kendinden kaynaklan hata lar nedeniyle feshedilmiştir. Bu hataların en vahimi ise, mürteciler, komünistler gibi sakıncalı kesimlerin partiye sızmış olması ve partinin yıkıcı ve olumsuz bir yöne yönelmesidir. Hatta SCF'nin kapanmasından sonra meydana gelen "Menemen Hadise" dahi bazı metinlerde SCF ile bağlantılı bir şekilde ele alınarak partinin bu sakıncalı kesimleri cesaretlendirdiği iddiasında bulunulur. Parti Başkanı Fethi Okyar cumhuriyetçi ve laik, cumhuriyet değerlerine sahip bir fert olsa da parti cumhuriyet ve CHF düşmanı olarak değerlendirilen başta irtica olmak üzere bu sakıncalı kesimler için bir sığınak olmuştur. Bu noktada SCF için, irtica söyleminin kullanılmış olduğu da görülür. Falih Rıfki Atay⁴¹, Hilmi Uran⁴², Yakup Kadri Karaosmanoğlu⁴³, Hasan Rıza Soyak⁴⁴ ve İsmet İnönü'nün anılarında bu yaklaşım kendini göstermektedir. Rejim için tehlikeli hatta düşman olarak görülen kesimlerin partinin sonunu getirmiş olduğu yaklaşımı anılar dışındaki çalışmalarda da karşımıza çıkar. Fahir Giritlioğlu⁴⁵, Şevket Süreyya Aydemir⁴⁶, İlter Turan⁴⁷, Ahmet

⁴⁰ Şevket Süreyya Aydemir, Menderesin Dramı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969, s.80-81

⁴¹ Atay, a.g.e., Cilt: I, s. 434-438; ayrıca bkz, Atay, "Çöküntü", Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1930; Atay, "Tehlike Nerede", Hakimiyeti Milliye, 8 Eylül 1930; Atay, "Uçurum", Hakimiyeti Milliye, 28 Ekim 1930; Atay, "Uçurumun Dibinde", Hakimiyeti Milliye, 11 Kasım 1930. Falih Rıfki Atay'ın olayların yaşandığı dönemde SCF'ye dair değerlendirmeleri için bkz. Funda Selçuk Şirin, İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Aydın: Falih Rıfki Atay, Tarihiçi Kitapevi, İstanbul 2014.

⁴² Uran, a.g.e., s. 215-216.

⁴³ Karaosmanoğlu, a.g.e., s.112-122.

⁴⁴ Soyak, a.g.e., s.412-426.

⁴⁵ Giritlioğlu, a.g.e., s.75-79

⁴⁶ Aydemir, Tek Adam, s. 388-400.

⁴⁷ İlter Turan, Cumhuriyet Tarihimiz (Temeller, Kuruluşlar, Milli Devrimler), Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1969, s.103-105.

Mumcu⁴⁸, Toktamış Ateş⁴⁹ Stanford J, Shaw ve Ezel Kural Shaw⁵⁰ çalışmalarında irticanın yükselişi partinin kapanma sebebi olarak ele alınır. Ancak resmi yaklaşım içinde yer alan Ahmet Hamdi Başar⁵¹, Tunaya⁵² ve Yetkin⁵³ ise irtica suçlamasını pek gerçekçi bulmazlar. Bezer bir yaklaşım Hakkı Uyar⁵⁴ ve Abdülhamit Avşar'ın⁵⁵ çalışmalarında da mevcuttur.

Başta Ağaoğlu'nun anıları⁵⁶ olmak üzere muhalif yaklaşımda ise, partinin kuruluşunda olduğu gibi kapanma kararında da Atatürk'ün belirleyici olduğuna dikkat çekilir. Cumhurbaşkanının SCF'nin yaşamasını istemesi durumunda buna itiraz edilemeyeceğine dikkat çekilir. Bu bağlamda Ağaoğlu, tüm yaşananları bir "komedi"⁵⁷ olarak değerlendirir ve bu komedinin amacının da bir muhalefet partisi kurma fikir ve cesaretinin ortadan kaldırılması olduğunu belirtilir. Muhalif yaklaşımda partinin kapanmasına neden olarak gösterilen diğer bir gerekçe de muhalefetin Atatürk'ün de öngörüsünü aşacak şekilde toplumda karşılık bulmasıdır.⁵⁸ Ordunun SCF'den duyduğu rahatsızlık da kapanmada etkili bir neden olarak öne çıkarılır. Ağaoğlu bu duruma dikkat çekerken Süreyya İlmen ise, Atatürk'ün ordu komutanlarının tarafsız kalmalarını istediğine değinir.⁵⁹ Ordunun Atatürk'ün SCF ile ilgili görüşlerini değiştirmesinde etkili olduğuna resmi anlatının önemli

⁴⁸ Ahmet Mumcu, tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.150-153.

⁴⁹ Toktamış Ateş, Türk Devrim Tarihi, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980, s.381-389.

⁵⁰ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, E Yayınları, İstanbul 1983, s.453-454.

⁵¹ Başar, a.g.e., s.9-22.

⁵² Tunaya, a.g.e., s.622-635.

⁵³ Yetkin, a.g.e, s.234-240.

⁵⁴ Uyar, a.g.e., s.118-122.

⁵⁵ Abdülhamit Avşar, Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1998, s.180-193.

⁵⁶ Ağaoğlu, a.g.e., s. 90-91.

⁵⁷ Ağaoğlu, a.g.e, s.95-96.

⁵⁸ Ağaoğlu, a.g.e., s.46-68; İlmen, a.g.e., s.35-40, Okyar, 108-113, Tunçay, a.g.e., s.256, Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet", s.265-266. Muhalif söylemin dışında kalan bazı çalışmalarda da değinilmiştir. Uran, a.g.e, s. 215-216; Aydemir, a.g.e., s. 388; Sertel, a.g.e, s. 194; Timur, a.g.e., s.108-110.

⁵⁹ İlmen, a.g.e., s.69.

metinlerinden biri olan İsmet İnönü'nün⁶⁰ ve Fahrettin Altay'ın anılarında⁶¹ da yer verilir. Resmi söylemin SCF'nin kapanması bağlamında temel neden olarak öne sürdüğü irtica suçlaması ise muhalif yaklaşımda reddedilir. Bu suçlamanın SCF'nin halktan gördüğü ilgi karşısında duyulan rahatsızlık nedeniyle uydurulduğuna dikkat çekilir. Ağaçoğlu, İlmen, Okyar'ın anılarında⁶² olduğu gibi Taner Timur⁶³, Mete Tunçay⁶⁴, Oğuz Ünal⁶⁵ ve Cemil Koçak'ın⁶⁶ çalışmalarında da irtica suçlamasının gerçek durumu yansıtmadığına dikkat çekilir.

Çalışmalarında ağırlıklı olarak Marksist yapısalcı yaklaşımı esas alan Taner Timur'un Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1945) başlıklı çalışması SCF'yi sınıfsal boyutu ile ele alan ilk çalışmadır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in çalışması ise, 1929 dünya ekonomik buhranını merkeze alan bir SCF anlatısıdır. Tekeli ve İlkin, SCF'nin açılması ve kapatılmasını yapısal bir çözümlenme ile Türkiye'nin mevcut sosyo-ekonomik koşullarıyla ilişkilendirerek analiz ederler. SCF'nin kuruluşu ve kapanması bu çerçevede değerlendirilir. Hem Çağlar Keyder⁶⁷ hem de öğrencisi Cem Emrence⁶⁸ küresel süreçleri ve sınıf analizini öne çıkaran dünya sistemi ve Marksist yapısalcı analiz çerçevesinde SCF deneyimini değerlendirirler. SCF tarih yazımına iktidar ve gerekse muhalif söylemin anlatı esasına dayanan tarih yazımı karşısında Marksist yapısalcı yaklaşım rengini verir.

Resmi ve muhalif söylem ve buna dayalı çalışmalarda "İzmir Hadisesi" olayın farklı söylem grupları açısından nasıl ve ne şekilde değerlendirildiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Nitekim "İzmir Hadisesi", hem resmi hem de muhalif yaklaşımda bazı farklarla ele alınmış olmasına rağmen siyasal ortamın sertleşmesi ve partinin

⁶⁰ İnönü, a.g.e., (2. Kitap), s.228.

⁶¹ Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş ve Sonrası, İnsan Yayınları, İstanbul 1970, s.430-433.

⁶² Ağaçoğlu, a.g.e., s.46-68; İlmen, a.g.e., s.35-40, Okyar, 108-113

⁶³ Timur, a.g.e.,s .108-110

⁶⁴ Tunçay, a.g.e., s.249-256.

⁶⁵ Ünal, a.g.e., s. 30-39.

⁶⁶ Cemil Koçak, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 597-609

⁶⁷ Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993

⁶⁸ Cem Emrence, 99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

sonunu hazırlayan bir gelişme olarak değerlendirilir. İktidar merkezli yazımda bu durum SCF'nin olumsuz ve tehlikeli bir yöne gittiğinin ve toplumun henüz çok partili yaşama geçmeye hazır olmadığını kanıtı olarak gösterilirken⁶⁹, muhalif söylemde ise SCF'nin halktan gördüğü destek ve toplumsal muhalefetin boyutu gerek Atatürk gerekse mevcut hükümeti tedirgin etmiş ve bu tedirginlik partinin kapanmasında önemli bir etkindir.

2006 yılında Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası çalışmasıyla Cemil Koçak, SCF konusunda gerek resmi gerekse muhalif söylemin önemli metinlerini kritik ederek bir arada veren en geniş akademik çalışmayı yayınlamış oldu. Koçak, resmi yaklaşımın aksine SCF'nin kuruluşu noktasında muhalif söyleme yakın bir tutum alır. Ona göre Atatürk'ün SCF'yi kurmaktaki amacı, çok partili siyasal hayata geçmek değil hükümete yönelik bir elitist muhalefet yaratarak kendi lehine siyasi bir güç dengesi yaratmaktır.⁷⁰ Koçak'ın çalışması kitabın başlığında yer aldığı şekliyle ağırlıklı olarak Devlet arşivleri ve dönem anlatıları ve süreli yayınlara dayanan ampirik bir çalışmadır. Koçak'ın çalışması SCF tarihinin kaynakları ve bu kaynakların kritik edilmesi açısından son derece önemlidir. Söz konusu çalışma incelendiğinde SCF ile ilgili Cumhuriyet arşivi belgeleri kullanılarak hazırlandığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Gerek Koçak gerek ise SCF tarihi çalışan araştırmacılar ağırlıklı olarak Türk arşiv kaynakları, dönem anlatıları ve süreli yayınları kullanmışlardır.

Koçak bu durumu şöyle ifade eder. “Metnimde yabancı basından da (fakat ister istemez tesadüfi nitelikte) malzeme kullandım. Siyasi tarihimize ilişkin olarak yalnızca Türk basınından haber ve yorum kullanmak pek çok kez yetersiz kalmaktadır. Örneğin bu metinde SCF'nin yurt dışından nasıl görüldüğüne ilişkin bilgilerimiz, esas olarak bu kaynaklardan derlenmiştir. Kanımca yabancı basın, kaynak olarak daha çok değerlendirilmelidir. Bu sayede yeni bilgilere ulaşmak ve analizlerle karşılaşmak mümkün olacaktır.”⁷¹

⁶⁹ İnönü, a.g.e., 2. Kitap, s.274; Uran, a.g.e, s. 215-216; Aydemir, a.g.e., s. 388; Sertel, a.g.e, s. 194; Timur, a.g.e., s.108-110; Ağaçoğlu, a.g.e., s.46-68; İlmen, a.g.e., s.35-40, Okyar, 108-113, Tunçay, a.g.e., s.256, Zürcher, “Atatürk ve Muhalefet”, s.265-266.

⁷⁰ Koçak, a.g.e., s.619-680

⁷¹ Koçak, a.g.e., 624.

Türk siyasal hayatında kısa ömürlü olmasına rağmen oldukça önemli yer tutan SCF tarihi ile ilgili İngiliz elçilik raporları kullanılmamıştır. Özellikle bu raporlar SCF tarihinin yazımı açısından zengin malzeme içermektedir. Biz bu çalışmamızda İngiliz elçilik raporlarının mevcut tarihyazımındaki SCF anlatısına nasıl bir katkı sunduğunu ortaya koymayı amaçlıyoruz. Koçak'ın işaret ettiği SCF tarih yazımında eksik kalan alan bu vesile ile doldurulmuş, Türk bakışının dışında yabancı bir gözün SCF deneyimini nasıl ve ne şekilde değerlendirdiği bilgisi SCF tarihyazımının sadece Türk arşiv kaynakları ile sınırlandırılmış anlatısına başka bir arşiv kaynağı desteği ile nasıl bir katkı sağlayacağını bize göstermiş olacak. Biz bu çalışmada gerek anlatı ve gerekse yapısalcı teorik yaklaşımın İngiliz arşiv belgeleri ile doğrulanabilir olup olmadığı yanında bu iki karşıt yaklaşımın ampirik belgelerle uzlaştırıp uzlaştırılmayacağını da anlamak istiyoruz. Yapı-anlatı karşıtlığından çok yapı ile anlatının uzlaştırılmasının mümkün olabileceği yaklaşımıyla yapının aşırı determine edici yanının törpülenirken öte taraftan anlatıda öznenin aşırı kutsallaştırılmasının önüne geçilebileceği yaklaşımının tarihsel olayları anlamada daha etkili bir yöntem olduğunu bu çalışmada ileri sürmekteyiz. SCF 'nin tarihyazımındaki macerası bize yapı ve fail karşıtlığında birini diğerine tercih etmeden bazen yapının özneyi bazı durumlarda öznenin yapıyı belirlediği daha esnek anlayışların hakim olması gerektiği yeni anlatı arayışlarına ihtiyacımız olduğunu göstermektedir.⁷²

İngiliz Elçilik Raporlarında Serbest Cumhuriyet Fırka'nın (SCF) Kuruluşu

Girişte ana hatlarıyla tarih yazımında SCF'nin neden kurulmuş olduğuna dair farklı bakış açılarının ve gerekçelerin öne sürüldüğüne değinmiştik. Buradan hareketle diyebiliriz ki dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik koşulları dikkate alındığında SCF'nin kuruluşuna zemin hazırlayan pek çok etken mevcuttur. Hiç şüphesiz ki partinin kuruluşunun arka planında 1930'lu yılların ekonomik koşullarının ve

⁷² Anlatı-yapı karşıtlığı için bkz Peter Burke, "Olaylar Tarihi ve Anlatının Geri Dönüşü", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılırları*, Derleyen Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, İslık Yayınları, İstanbul 2020, s.454-455.

sorunlarının etkisi büyüktür. 1920’li yıllardan itibaren özellikle tarımsal ürün fiyatlarının düşüşü ile birlikte başlayan ekonomik kriz, buna bağlı olarak farklı sektörlerde gelişen sorunlar ve bu tablonun 1929’daki Dünya ekonomik buhranı ile daha zor bir evreye girmiş olması dikkate alınması gereken bir durumdur.⁷³ Giriş kısmında belirttiğimiz çalışmalarda partinin kuruluşu gerek resmi ve gerekse muhalif yaklaşım ve gerekse dönemin ekonomik koşullarını dikkate alan yapısalcı perspektif ile yapılan çalışmalarda ortaya konduğundan biz bu konuları tekrar ele almayacağız. İngiliz belgelerinin SCF ile ilgili gelişmeleri nasıl değerlendirdiği ve belgelere yansıyan yaklaşımların SCF tarihyazımına yeni bir açılım getirip getirmeyeceğine odaklanacağız.

SCF’nin kuruluşu ve sonrasında yaşanan gelişmeler İngiltere’nin Türkiye’de bulunan elçilik görevlileri tarafından yakından ve ilgi ile takip edilir. Konu ile ilgili gelişmeler herhangi bir ayrıntı gözden kaçırılmadan günü gününe ve kısa süre içinde Dışişlerine bildirilir. Belli standarda sahip olan elçilik raporları hazırlanırken kişilere, olaylar ve genel olarak sürece dair ayrıntılı bilgi toplanmaya özen gösterilir. Bu bağlamda haber kaynağının çeşitliliğine özellikle dikkat edilir. SCF ile ilgili raporlar,

⁷³. Dünya Ekonomik Buhranının dünyada ve Türkiye’de yarattığı etki ile ilgili olarak ayrıca bknz. Charles P. Kindleberger, *Cinnet Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi*, Çev. Halil Tunalı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.90-91 ve 192-193. Jacques Néré, *1929 Krizi*, Çev. Vamık Toprak, Kalite Matbaası, Ankara 1980; Nazif Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını İstanbul, 1985; J.M. Albertini, *Ekonomik Sistemler (Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm)*, Çev.Cafer Unay, Uludağ Üniversitesi yayınları, Bursa 1990; James Forman, Andrew Peck, Hallet Huges ve Ma Yue, “A Monthly Econometric Model of the Transmission of the Great Depression Between the Principal Industrial Economies”, *Economic Modelling*, Volume: 17 (4), December 2000, ss.515-544; Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, y.y. Ankara 1982, s.47-49; Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.41-78; Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Basımevi, Ankara 1996, s. 97, Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt yayınevi, Ankara 1982, s.135; Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.39-73 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010, s. 21; İlhan Tekeli Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Yayınları, Ankara 1977.

Dışişleri Bakanı Arthur Henderson'a⁷⁴ çoğunlukla Alex Helm⁷⁵ ve George Clerk⁷⁶ tarafından gönderilir. Rapor edilen bilgiler, bizzat her iki ismin konu ile alakalı resmi yetkililer, yabancı devlet temsilcileri, milletvekilleri, basın mensupları, kanaat önderleri, rapor edilen konu ile alakası olan kişilerin yakınındaki isimler ve zaman zaman da halkla yapılan görüşmeler sonunda elde edilir. Ayrıca farklı pozisyondaki elçilik görevlilerinin topladıkları bilgi ve gözlemler de raporlara kaynak olur. Bu şekilde hazırlanan raporların sonuna elçilik görevlilerinin gönderiler de eklenerek merkeze gönderilir.

Elçilik görevlileri rapor ettikleri konu ile ilgili bilginin kalitesi noktasında da merkezi haberdar ederler. Kesinliğinden emin olunan bilgi, eğer kaynak resmi bir yetkili ise isimi açıklanarak verilir. Ancak kaynak resmi bir yetkili değil buna rağmen bilginin doğruluğu kuvvetli ise Dışişlerine bunu kanıtlayacak şekilde kullanılan seçici genel ifadelerle bildirilir. SCF ile ilgili raporlarda özellikle dikkat çeken durum “yakın milletvekili arkadaşım” “bir milletvekili arkadaşım” ya da “çok güvendiğim bir kaynaktan” ifadesinin sıkça kullanılmış olmasıdır. Bu ifadeler bilgi resmi bir kaynaktan elde edilmese de doğruluğunun yüksek olduğunu “içeriden bir” kaynaktan elde edildiğini göstermek için özellikle kullanılır. SCF ile ilgili raporlarda gördüğümüz üzere elçilik görevlileri konu ile ilgili anekdotları da atlamadan rapor etmiş bu durum için verilen bilginin ağırlıklı olarak “kulis söylentisine” dayandığı ya da “henüz doğrulatamadığım” ifadesini kullanılarak merkeze göndermişlerdir. Eğer bilgi “doğrulatılmış” veya resmi bir açıklama yapılmış ise durum bir önceki gönderiye referans yapılarak yeniden merkeze rapor edilir.

Times Gazetesi'nin Türkiye muhabirleri de bilgi alışverişlerinde önemli kaynaklar arasındadır. Gazete muhabirleri elçilik görevlileri için bir kaynak olduğu gibi bizzat elçilik görevlileri de gazete için haber kaynağı

⁷⁴ Dönemin Dışişleri Bakanı,
<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1934/henderson/biographical/>
 tarihi, 25.06.2019)

⁷⁵<https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540891.001.0001/ww-9780199540884-e-55094> (04.12.2020)

⁷⁶ 1926-1933 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi ayrıntılı bilgi için bkz. İndra Krishen, An Historical Interpretation of the Correspondence of Sir George Russell Clerk, Political Agent, Ambala and Ludhiana, 1831-1943, Culab Chand Kapur, 1952

olabilmektedir. Özellikle yeni parti ile ilgili haberler ve sürece dair gelişmelerde bu durum oldukça net bir şekilde ortaya çıkar.

SCF'nin kuruluşuna ilişkin gelişmeler basında ve siyasi kulislere konuşulmaya başlandığı andan itibaren düzenli bir şekilde İngiliz elçilik görevlileri tarafından takip edilmiştir.⁷⁷ 10 Ağustos 1930 tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderilen ilk telgrafta; Paris Büyükelçisi olan Fethi Bey'in yeni bir parti kurmak amacıyla görevinden istifa ettiği, kurulması düşünülen partinin "*serbest*" ya da "*liberal*" parti ismini alacağı, Cumhurbaşkanı'nın bazı yakın arkadaşlarının da bu partide yer alacağı bildirilir. Telgrafın devamında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile Başbakan İsmet İnönü arasında artan anlaşmazlık nedeniyle aslında böylesi bir girişimin sürpriz olmadığı açıklamasına yer verilir. Bu açıklama oldukça önemlidir. Nitekim resmi yaklaşımda pek kabul edilmeyen Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında bir gerginlik ve anlaşmazlık olduğu konusu, raporlarda ise, 1930 tarihinden önceye dayanan bir durum olarak öne çıkarılmış ve yeni parti söylentilerinin bu nedenle şaşırtıcı olmadığı yazılmıştır. Parti programının henüz netleşmediği ancak tekellerin kaldırılması, basın ve ticaret özgürlüğü, yabancı sermayeye karşı makul bir tutum ve Balkan İttifakı fikrine destek konularının öne çıktığı rapor edilir. Önemli bir açıklama da yeni partinin dış politikada mevcut iktidardan daha Batı yanlısı olmasının beklendiğidir. Ayrıca Türkiye'nin mali durumu ile ilgili olarak hazırlanan Müller ve Schacht raporlarının⁷⁸ yayınlandığı bilgisine de yer verilir.⁷⁹ Fethi Bey ile ilgili olarak 11 Ağustos tarihli Times gazetesinde yayınlanan

⁷⁷ İngilizlerin SCF'nin kuruluşuna dair değerlendirmeleri ile ilgili olarak hazırlanan bir çalışma için bkz. Ufuk Erdem, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *CTAD*, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), s.279-302. Ancak bu çalışmada SCF ile ilgili elçilik görevlilerinin hazırladığı belgelerin yer aldığı 1930 yılına ait dosya numarasında yanlışlık yapılmıştır. Yazarın kullandığı belgelerin bulunduğu dosya numarası, FO. 371/14584 olmalıdır. Diğer taraftan aynı dosya içinde yer alan ancak SCF'nin kuruluşuna ilişkin bazı belgeler ise ya görülmemiş ya da kullanılmak istenmemiştir. Bu çalışma söz konusu belgeleri tanıtmaktan öteye geçmeyen bir çalışmadır. Erdem İngiliz Elçilik raporlarının SCF tarih yazımında kullanım değerinden çok belge tanıtmayı amaç edinmiştir.

⁷⁸ Her iki raporla ilgili olarak bkz. İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama*, TcC Merkez Bankası Yayınları, Ankara 1997

⁷⁹ The National Archives, Foreign Office (FO) 371/14584, 272

bir haber de gönderiye eklenir. “*Fethi Bey’in Yeni Partisi*” başlıklı haberde 1923’te olduğu gibi yeniden başbakanlığı hedefleyen Fethi Bey’in Serbest Fırka adını vereceği liberal bir programa sahip yeni bir parti kuracağı üzerinde durulur. Raporda olduğu gibi haberde de yeni partinin Batı ile daha yakın bir işbirliğine gireceği ve yabancı sermayeye de daha toleranslı davranacağına vurgu yapılır. Aynı raporda İsmet İnönü’nün durumu ile ilgili olarak yapılan açıklama da bir o kadar önemlidir. Fethi Bey’e karşı tutumunun gayet arkadaşça olduğu belirtilen İsmet Paşa’nın tavrı “*samimi*” bulunmaz. Sebebi ise, Fethi Bey’in özellikle Maliye ve Adalet Bakanlıkları üzerinden yaptığı eleştirinin birinci derece de muhatabının Başbakan olması gösterilir. Raporun devamında iki noktaya daha dikkat çekilir. Bunlardan ilki; yeni parti fikrine kamuoyunun, basın ve iş çevrelerinin olumlu yaklaştığı bunun göstergesi olarak hisse senetlerinin değerinde artış olduğu ikincisi ise; Osmanlı Borçları Konseyinin mevcut yönetimden Fethi Bey tarafından başkanlık edilen bir hükümetle müzakerelerde bulunmasının daha kolay olacağı açıklamasıdır.⁸⁰ Fethi Bey’in Fransız finans çevreleri ile yakınlığı ve Osmanlı borçlarının ödenmesini Türkiye’nin öncelikli meselesi olarak görmesi elçilik görevlilerine Fethi Bey ile daha makul şartlarda anlaşma yapılabileceğini düşündürmüştür. Ancak raporlarda İsmet İnönü karşısında Fethi Bey’in tercih edilmesini sağlayacak olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilen bu durum 2 Ekim 1930 tarihli meclis oturumunda⁸¹ ise Fethi Bey’in eleştirilmesine sebep olmuştur. Ekim ayının başında yeniden kurulan İsmet Paşa Hükümeti’nin programına dair tartışmalarda Fethi Bey’in eleştirileri üzerine Şükrü Saraçoğlu borçların ekonomi üzerinde yarattığı baskıyı hatırlatılarak Fethi Bey’i ısrarla borçların ödenmesinden özellikle de altınla ödenmesinden yana tavır alması nedeniyle eleştirmiştir.

SCF’nin kuruluşu ile ilgili gelişmeleri günü güne takip eden ve Dışişlerini süreçle ilgili olarak bildiren İngiliz Büyükelçiliğinde ikinci sekreter/kâtip olarak görev yapan Alex K. Helm’in hazırlamış olduğu raporlarda partinin kuruluşu ile ilgili olarak önemli tespit ve değerlendirmeler mevcuttur. Partinin kuruluşu bağlamında en etkili ve

⁸⁰ (FO) 371/14584, s.274 Cemil Koçak, Dışişleri Bakanlığının dünya kamuoyunda yeni partinin nasıl karşılandığı ile ilgilendiğini bu nedenle de pek çok gazete haberinin toplandığını belirtir. Koçak, a.g.e., s. 180-191 ve 201-202

⁸¹ TBMM ZC, Devre:3, İçtima:3, Cild:21, s. 141-186

belirleyici ismin Cumhurbaşkanı Atatürk olduğu üzerinde özellikle durulur. Zira 1930'lar Türkiye'sinde Atatürk'ün onayını ve desteğini alamayan bir girişimin yaşaması mümkün olmadığından Alex Helm de bu durumun altını çizmek ister.

Cumhurbaşkanı Atatürk, yeni partinin fikir babası hatta kurucusu olarak görülür. Türkiye'nin mevcut koşullarında muhalif bir partinin kurulmasının ancak Onun onayı ile mümkün olduğuna dikkat çekilir.⁸² Helm, *“çok güvenilir bir kaynaktan”* edindiği Cumhurbaşkanının *“hesabının mevcut hükümetin tasfiyesi ve Fethi Bey'in kendi çalışma arkadaşlarını seçme ortamına sahip olmasını sağlamak”* olduğu bilgisini yetkililerle paylaşır. Yeni oluşumda Cumhurbaşkanının kilit rolünü gösterecek diğer bir adım da SCF'ye CHP'den katılacak olan yaklaşık 40-50 kişinin de bizzat onun tarafından tespit edilmesidir. Bu gelişmeler ise, Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında parti kurulmadan önce 7 Ağustos'ta yapılan görüşmede kararlaştırılmıştır.⁸³ Partinin kuruluşuna dair yapılan bu tespit ve değerlendirmeler SCF tarih yazımında muhalif yaklaşım ile örtüşür. Tek parti döneminde her ne kadar mevcut kanunlar siyasi bir partinin kurulmasına engel değilse de⁸⁴ Atatürk'ün onayı

⁸² Fethi Bey hatıralarında Gazi'nin partisi ile ilgili görüşlerinin aslında çok farklı olduğunu yazar. Zira kendisi ile görüştüğü gece toplantıda bulunan Kütahya Mebusu Nuri Bey ve Yozgat Mebusu Salih Bey'e konuklar dağıldıktan sonra “Siz aklınızca İsmet Paşa'ya muhalefet mi yapmak istiyorsunuz? İsmet Paşa'ya karşı muhalefet etmek haddiniz mi? İsmet Paşa yakında Sivas'ta söyleyeceği nutukta sizi paçavraya çevirecektir. Lozan'da Lord Curzon'u ve Avrupa murahhaslarını iskat etmiş olan İsmet Paşa'ya karşı çıkanların aklına şaşarım” dediğini yazar. Ayrıca Gazi'ye göre Fethi Bey muhalefet partisini kendisinin teşvikiyle değil zaten kurmak istediği için kurmuştur.

Okyar- Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.132 Fethi Bey hatıralarını hazırlarken yaptığı değerlendirmeye göre, Gazi'nin o günlerde yeni fıkra hakkındaki gerçek düşüncesi Nuri Bey'in bu söyledikleridir Nuri Bey bu konuyu ertesi gün Fethi Bey'e nakletmiştir. Fethi Bey de bu konuyu Gazi'ye sorduğunda ise “Nuri Bey latife etmiş” yanıtını aldığını yazar. Okya-Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.133.

⁸³ FO, 371/14584, s. 278

⁸⁴ Bu duruma dikkat çeken Cemil Koçak, Ağaoğlu ve Tunaya'nın çalışmaları dışında üzerinde pek durulmayan Atatürk-Fethi Okyar mektuplaşmasının Atatürk'ün onayının alınmış olduğu anlamına geldiğine dikkat çeker. Yasal olarak parti kurmaya bir engel olmaması ve herhangi bir şekilde 1938'e kadar parti kurarken izin alınmasıyla ilgili bir düzenlemenin yapılmamış olmamasına rağmen Atatürk'ün izin verme yetkisinin yasalar üzerinde kurulan tek parti iktidarından kaynaklandığını belirtir. Koçak, tam da bu noktadan hareketle SCF'nin Atatürk'ün demokrasi yönündeki önemli ileri bir adımı olarak görülmesi yaklaşımını eleştirir. Koçak, a.g.e., s.619.

olmadan siyasi bir partinin özellikle de muhalif bir partinin yaşaması İngiliz yetkililerce de mümkün görülmemektedir. Diğer önemli bir açıklama da partinin kuruluş aşamasında Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü'nün birlikte hareket ettikleridir. Nitekim İsmet İnönü anılarında Atatürk'ün SCF'yi kendi girişimi olarak kararlaştırdığını ve partinin kendi dışında gündeme gelmiş olduğunu yazar.⁸⁵ Bu yaklaşım İnönü'nün 1987 yılında yayınlanan anılarında da küçük bazı değişikliklerle yerini korur. İnönü'nün yaklaşımına göre, SCF'den önce Atatürk'le aralarında bazı konuşmalar geçmiş ancak bu konuşmaların içeriğini bir muhalefet fırkasının kurulması değil meclisteki serbest tartışma ortamının sağlanması oluşturmuştur.⁸⁶ İnönü'ye göre SCF'nin kuruluşunda olduğu gibi kapanışında da siyasi sorumluluk Atatürk'e aittir. Ancak İsmet İnönü günlüklerinde ise, partinin kurulmasından yaklaşık dört ay kadar öncesinde Atatürk ile görüşme yaptıklarını yazar.⁸⁷ Zira İngiliz elçilik raporlarında da Başbakan'ın başından beri gelişmelerin içinde olduğuna dikkat çekilir. Hatta yeni partiye kimlerin katılacağına da Atatürk ve İnönü birlikte karar vermiştir. Belgelerdeki bu

⁸⁵ Abdi İpeççi, İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, Edt. Ömer ŞişmanDünya Yayıncılık, İstanbul 1968, 28.

⁸⁶ İsmet İnönü, Hatıralar, (2. Kitap), Bilgi Yayınevi, Ankara 1987,225.

⁸⁷ Zira İsmet İnönü de SCF'nin kurulmasından yaklaşık dört ay kadar önce 20 Nisan 1930'da konu ile ilgili görüşmeler yaptıklarını yazar. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, C.I, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.148. Ancak Halk Fırkası içinde bir hizipleşme düşüncesine İsmet İnönü'nün olumsuz yaklaşması ve Cumhurbaşkanı'nın ayrı bir parti kurulmasını uygun görmesi sonucunda SCF kurulur. Cemil Koçak, bu noktada şu değerlendirmeyi yaparak yaşananlar karşısında İsmet İnönü'nün pozisyonunu da açıklamaya çalışır. "Atatürk bu izin alma-verme sürecinde, dışarıdan bakıldığında alınan izlemine bir anlamda pekiştirmiş oluyordu; toplumda siyasetin önderi olduğu izlenimini de pekiştirmiştir. Bu süreçte Başbakan ya da rejimin önde gelen bir başka kişisine ihtiyaç görülmemiştir. Yani İnönü bu süreçte pasif bir izleyici konumunda kalmıştı. Dolayısıyla Atatürk ve İnönü, rejimin eşit konumda iki yöneticisi değildi. Aralarında belirli ve bariz bir hiyerarşi mevcuttu. Atatürk bu mektuplaşma ile toplumda yönetime ve siyasete hakim olduğu yolundaki görüşü pekiştirmek istemişti. İnönü'yü böylece ikinci plana itmek ya da orada tutmak niyetindeydi." Koçak, a.g.e., s. 63 Zira Koçak, hacimli çalışmasının sonuç kısmında yaşananlar üzerinden vardığı noktayı şu şekilde açıklar ki bu açıklama da kısmen elçilik raporlarınca desteklenmektedir. "...Bu dönemde bir muhalefet partisinin kurulması düşüncesi kanımca yalnızca Atatürk'e ait sayılmalıdır. Bu kararın bütün sorumluluğu ona aittir. Atatürk'ün bu konuda tek başına sorumluluk taşıdığını kabul etmeliyiz" Koçak, a.g.e., s. 627.

yaklaşım Ağaoğlu, Okyar ve Tunçay olmak üzere muhalif yaklaşımdaki değerlendirmelerle uyumludur.

İngiltere'nin Osmanlı Borç Konseyi Paris temsilcisi S.C. Wyatt tarafından 12 Ağustos'ta Dışişleri Bakanlığı'nda dış ticaret müsteşarlığı görevini üstlenen Sir Frederick George Augustus Butler'e gönderilen telgraf da Alex Helm'in son açıklamasını kuvvetlendirir. Zira telgrafta yaklaşık 6 ay kadar öncesinden "*Gazi'nin Fethi Bey'i İsmet Paşa'nın yerine*"⁸⁸ düşündüğü yönünde söylentiler olduğu da hatırlatarak gelişmelerin bu durumu da doğruladığı bildirilir. Yaşananlar Fethi Bey'in İsmet İnönü için bir alternatif olarak düşünüldüğünü doğrulamıştır. Zira Wyatt'a göre, İsmet Paşa ,Gazi'nin desteğini kaybetmiş ve asıl ilginç olan durumun ise bu hakikat karşısında başbakanın nasıl bir tepki göstereceğidir. Wyatt yaşananları, "*Gazi ile İsmet Paşa arasındaki bir güç meselesi*" olarak değerlendirir. Bu oyunda Fethi Bey'in durumu ise tamamıyla Cumhurbaşkanı Atatürk'ün desteğine bağlıdır. Geleceğe dair bazı öngörülerde de bulunan Wyatt, Fethi Bey'in desteklenmesi için milletvekillerine baskı yapılacağı ve yeni bir seçimle iktidara gelmesinin imkânsız olmadığı değerlendirmesini yapar. Wyatt'ın açıklamaları birkaç bakımdan oldukça önemlidir. Öncelikli olarak SCF, daha tasarım aşamasında iken bile hükümete alternatif olarak değerlendirildiğinin bu çevrelere hakim olduğunu gösterir. Hatta bu değerlendirme partinin neden kurulmuş olduğuna dair İngiliz yetkililerin verdiği en kuvvetli gerekçedir. Diğer yandan böyle bir planın yani mevcut hükümete alternatif olacak muhalif bir partinin kurulma fikrinin Ağustos ayından en az altı ay kadar öncesine götürülmüş olmasıdır. İsmet İnönü'nün Günlükleri'nde iki liderin parti meselesini konuşma tarihi 20 Nisan 1930 olarak verilir. İngiliz belgelerinde ise, Şubat ayı gösterilir. Asım Us'un da Günlükleri'nde⁸⁹ benzer bir şekilde Nisan ayına işaret edilir. Elçilik belgelerinde bu tarihi birkaç ay daha geriye götürülmektedir. Bu durumu ele alan Cemil Koçak'ın, "elimizde her ne kadar başka bir veri bulunmuyorsa da"⁹⁰ bir muhalefet partisi kurulması projesinin biraz daha erken bir tarihe kadar uzamış olabileceği düşüncesi İngiliz Elçilik raporlarıyla doğrulanmış olmaktadır. Koçak'ın eserinde isabetle

⁸⁸ FO, 371/14584, s.280

⁸⁹ Us, a.g.e., s.18

⁹⁰ Koçak, a.g.e., s. 617.

belirttiği SCF tarihinde dışardan bir bakışın önemi meselesi partinin kuruluş aşaması gibi somut bir olay ile daha net bir şekilde ortaya çıkmış olmaktadır.

S.C. Wyatt'ın 12 Ağustos tarihli ikinci mektubu ise, henüz SCF programı resmi olarak ilan edilmeden önce yeni partinin programında neler olacağına dair bilgi ve açıklamalardan oluşur. Verdiği bilginin kaynağı konusunda açıklama yapan Wyatt, Fethi Bey'in kuzeni Edhem Bey'in yakın bir arkadaşı olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez. Bu açıklama bilginin kaynağının güvenilirliğini göstermek için yapılır. SCF programına dair açıklamalar iç ve dış politikada takip edilmesi öngörülen esaslar şeklinde belirtilir. İç politikada; tekellerin kaldırılması, vergilerin özellikle de gümrük vergilerinin azaltılması, doğrudan seçim yapılması (genel oy hakkı), düşünce ve fikir özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi esaslar üzerinde durulur. Dış politikada öne çıkan esaslar ise; Batı ile iyi ve yakın ilişkiler kurmak, uluslar arası olarak nitelendirilen genel politikalarla uyumlu bir politika izlemek, Balkan ülkeleriyle dostluk, ticaret özgürlüğü, yabancı sermayeye olumlu yaklaşım, Türkiye'nin bir Akdeniz ülkesi olduğunu unutmaması için bir Akdeniz politikası geliştirmesi ve genel olarak dünya barışına uyumlu bir politika takip etmek olarak sıralanır.⁹¹ Wyatt, Fethi Bey'in öne çıkan bu esaslar üzerinde şekillenen politikasını, sadece siyasi değil mali açıdan da çok ilginç olacağını düşünür. Siyasi açıdan en önemli gördüğü yaklaşım, Fethi Bey'in "yüzünün Doğu'ya değil Batıya dönük" olmasıdır. Mali bakımdan ise program uygulanma imkânı bulduğunda en önemli hususun ticaret özgürlüğü ile yabancı sermayeye uygun ortamın yaratılacak olmasıdır. Aslında Wyatt'ın önemseydiği noktalar bir bakıma uluslararası finans çevreleri ve Batı'nın da beklentisidir. Yaşanan buhranın liberalizmin krizi olarak değerlendirildiği ortamda ekonomik krize, uluslararası mali kontrolün getireceği siyasi baskıya meydan vermemek için anti-empyralist mali çözümler bulmaya çalışan hükümetin politikalarına karşın SCF'nin liberal yaklaşımı oldukça önemsenmiştir.⁹²

⁹¹ FO, 371/14584, s.282

⁹² Emrence, a.g.e., s. 50-51 Wyatt'ın Türkiye mali danışmanlığı ile ilgili olarak bkncz. Ali Arslan, "İngiliz S.C. Wyatt'ın Türkiye'deki Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu Konudaki Çabaları" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

SCF ile ilgili bu ilk raporlarda partinin kuruluşu ile ilgili olarak yapılan değerlendirmeler genel olarak tarihyazımı ile örtüşür. Özellikle SCF'nin kuruluşunun Cumhurbaşkanının teşvik, destek ve onayı ile gerçekleştiği vurgusu, ağırlıklı olarak muhalif yaklaşımda olmakla birlikte resmi yaklaşım içinde yer alan bazı çalışmalarda da dikkat çekilen bir durumdur. Ancak, Cumhurbaşkanının Fethi Bey'e verdiği desteğin asıl nedeninin ise Atatürk ile İnönü arasındaki "güç mücadelesi" olarak görülmesi ağırlıklı olarak muhalif yaklaşımla uyumlu bir değerlendirmedir. Elçilik görevlileri iki lider arasındaki mücadeleyi çok daha önemsemiş hatta yeni partinin kurulmuş olmasını da Atatürk'ün İsmet Paşa yerine Fethi Bey'i tercih etmiş olması şeklinde yorumlamışlardır.

İlerleyen yıllarda İsmet İnönü ile Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk'ün) yollarının ayrıldığı dikkate alınacak olursa aslında elçilik raporlarında ortaya konulan bu "güç mücadelesi" tespitinde haklılık payı olduğu görülür. Zira Cumhurbaşkanı Mecliste CHP'nin icraatlarının eleştirilmesini hatta İsmet İnönü'nün de biraz "hırpalanmasını"⁹³ istiyordu. Ancak SCF'nin kısa süre sonra onun da tahminin ötesinde hızlı bir şekilde bir iktidar seçeneğine dönüşmesi karşısında geri adım atmak ve CHP ile dayanışma göstermek durumunda kalacaktır. Zira SCF'nin kapanmasından yaklaşık bir yıl sonra CHP Genel Sekreterliği'ne Başbakan ve Parti Genel Başkanı İsmet İnönü'ye yakın ve otoriter kişiliği ile tanınan Recep Peker'in getirilmesi hayli önemlidir. Bu gelişmeden bir yıl sonra 1932'de İktisat Vekaleti'ne İş Bankası çevresinden liberal eğilimli Celal Bayar'ın atanması da aslında Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasındaki çatışmayı gösterdiği gibi Cumhurbaşkanının parti üst düzey yöneticileri ile mücadelesinin ve çatışmasının da devam ettiği gösterir. Cumhurbaşkanının Mustafa Kemal'in parti üst düzey yöneticilerini hizaya getirmek özellikle de İsmet İnönü'yü frenlemek ve hükümeti denetim altında tutmak fikrinden vazgeçmediğini de sonraki gelişmeler gösterecektir. İki lider arasındaki mücadelenin ikinci perdesi ilkinden daha sert geçecek ve sonunda da Cumhurbaşkanı ile İsmet İnönü'nün yolları ayrılacaktır. 1931'den beri CHP Genel Sekreterlik görevini sürdüren Recep Peker, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in isteği ile 1936'da görevden alınacak yerine ise Atatürk'e yakın isimlerden biri

⁹³ Tunçay, a.g.e., s.255

olan Şükrü Kaya atanacaktır.⁹⁴ Aslında yaşananlar Cumhurbaşkanının hükümet üzerinde denetim kurmak, kemikleşen yapıyı kırmak çabalarına karşı İnönü'nün otoriteyi elde tutma çabası olarak da değerlendirilebilir. Bu gelişmeler Parti-devlet özdeşliğinin resmi olarak kabul edildiği ve partinin bağımsızlığının hemen hemen yok olduğu totaliter bir rejim özelliklerinin sergilendiği bir dönemde gelişmesi de ayrıca dikkate alınması gereken bir noktadır.⁹⁵ İki lider arasındaki bu güç mücadelesinin son perdesi 1937 yılında oynanacaktır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in sağlık durumunun da kötüye gittiği bu yıl gerginleşen ilişkiler sonunda ipler kopacak ve İsmet İnönü⁹⁶ Başbakanlıktan istifa edecek yerine ise liberal eğilimli Celal Bayar getirilecektir.⁹⁷

⁹⁴ Soyak, a.g.e, s.469.

⁹⁵ Cemil Koçak, "1936 Yılında Devlet CHP'ye El Koyduğunda..." *Star Gazetesi*, 6 Eylül 2014
⁹⁶ İsmet İnönü de hatıralarında Cumhurbaşkanın hükümet işlerine müdahalesinden fazlasıyla rahatsız olduğunu yazar. İnönü, a.g.e, 2. Kitap, s. Cilt: II, s.289

⁹⁷ Fahri Giritlioğlu, Başbakan İnönü'nün özellikle yolsuzluklar karşısında gösterdiği kararlılık nedeniyle etrafında bir hasımlar grubu oluştuğunu, bu grup içinde Atatürk'ün yakın çevresinden bazı kişilerin de olduğunu, Atatürk'ün hastalığının ilerleyen günlerinde bu "matuf etraf"ın Cumhurbaşkanının İnönü aleyhinde düşünmesinde etkili olduğunu yazar. Nitekim İnönü'nün bir elçilik görevi ile uzaklaştırılmak istenmesi yönündeki fikrin bu günlerde ortaya atıldığını belirten Giritlioğlu, 1938 Temmuz'undan itibaren iki lider arasındaki gerginliğin dargınlığa dönüştüğünü yazar. Ayrıca Giritlioğlu, Atatürk'ün hastalığının iyice ilerlediği günlerde, İnönü'nün Atatürk'ten sonra lider olmasından endişe edenlerin ciddi bir "İnönü Fobisi" içinde olduğunu da belirtir. Hatta bir suikast ihtimalinden dahi bahseder. Nevzat Tandoğan'ın tedbirleri ile bu durumun önüne geçildiğini yazar. Giritlioğlu, a.g.e., Cilt: I, s. s.121-122. Salih Bozok, ayrılığın sebebi Bira Fabrikası gibi görünse de asıl sebebin, Başbakan İsmet İnönü'nün Serbest Firka nedeniyle Atatürk'e kırgınlığı ve küskünlüğü olduğunu yazar. Atatürk'ün Serbest Firka'nın kurulması ve gelişmesi sırasında olaya müdahale etmemesi, özellikle İzmir nutku karşısında bir tepki göstermemesi, İnönü'yü fazlasıyla rahatsız etmiştir. Bozok, Atatürk'ün aslında bu kırgınlığı fark ettiğini, Başbakan'ın kendisini yeni firka karşısında etkisiz kalmakla suçladığını kendisine söylediğini belirtir. Bozok, Atatürk'ün kendisine Fethi Okyar'ın konuşmasından ve içeriğinden haberi olmadığını da söylemiştir. Ancak Bozok, İsmet İnönü'nün bu kırgınlığını Atatürk'e yansıtmadığını, daha çok kendisi gibi yakın çevresindekiler üzerinden, onları kırarak bu durumu gösterdiğini belirtir. Bozok, a.g.e., s. s.126-127. Hilmi Uran, ayrılık üzerinde Atatürk'ün bazı devlet ve hükümet işlerini Hükümet dışında ve daha çok kendi çevresindeki bazı kişilere danışarak yapmasının İnönü'yü fazlasıyla rahatsız etmesinin etkili olduğunu belirtir. Uran, a.g.e., s. s.253-254. Dönemin önemli gazeteci milletvekillerinden biri ve Cumhurbaşkanının yakınındaki isimlerden olan Falih Rifki Atay da iki lider arasındaki ilişkinin bozulmasında ve kopmasında Atatürk'ün etrafında toplanan bir grubun etkili olduğuna dikkat çekerken

Alex Helm'in 12 Ağustos tarihli bir sonraki hayli uzun telgrafı resmi olarak kurulan kurulmuş olan SCF'ye ve genel olarak Türkiye'nin politik ortamına dair önemli bilgiler içerdiği gibi İngiliz elçilik görevlilerinin genel yaklaşımını da ortaya koyması bakımından önemlidir. Yalova'da yaşanan görüşme trafiğine değinerek başlayan Helm, parti programına dair pek çok söylentinin dolaştığını ancak net olarak bilinen tek şeyin partinin liberal bir yaklaşıma sahip olacağı olduğunu bildirir. Helm'e göre SCF'nin kurulma şekli, özellikle basına da yansıyan Cumhurbaşkanının ile Fethi Bey arasındaki mektuplaşma, "*hayli garip ve şaşırtıcıdır*:"⁹⁸ Açıklamalara göre, bir süreden beri mevcut hükümete dair devam eden rahatsızlık nedeniyle İsmet Paşa'dan sonra yerine Fethi Bey ya da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın isimleri geçmektedir. Dikkat çekilen diğer bir noktada Fethi Bey'in eleştirilerinin muhatabının hükümet gibi gözükse de özünde "*eleştirileri susturan ve insiyatifi yok eden tek partili sistem*" olduğu tespitidir. Yeni parti tek partili sisteme de bir bakıma meydan okumaktadır. "*Laik ve Cumhuriyetçi*" özelliği vurgulanan Fethi Bey'in Cumhurbaşkanından gördüğü destek "*önerilerine sıcak bakıldığı*" şeklinde değerlendirilirken aslında bu meydan okumaya da dikkat çekilmek istenir. Ancak Helm, bir kez daha gelişmeleri etkileyecek en belirleyici unsurun, Gazi Atatürk olduğunun altını çizmek ister.

Karşılıklı mektuplaşma şeklini "*meselenin gerçek yüzünü temsil etmediği*" gerekçesi ile samimi bulmayan Alex Helm, bu girişimin son derece "*yapay*" olan gelişmelere "*gerçeklik havası*" katmak için tertiplendiğini düşünür. Hatta Fethi Bey'in Yalavo'dan ayrılmadan önce İsmet İnönü ile birlikte basına verdikleri fotoğrafları da "*göstermelik*" bir hareket olarak değerlendirir. Nitekim ismini vermediği ancak bütün Halk

Atatürk'ün hastalığının ilerleyen günlerinde "vehme yakın bir alınganlığa" kapıldığını ve bu çevrenin de İnönü aleyhine yaptığı telkinlerinde özellikle bu dönemde etkili olmaya başladığını yazar. Şirin, a.g.e. s.456-463; Ayrıca bnz.Cemil Koçak, Tarihî Buğulu Aynası, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.217-225

⁹⁸ FO, 371/14584, 285 Helm ilginçliği şu şekilde ifade eder. "Bir büyükelçinin devletin başındaki kişiye hükümetin neredeyse bütün faaliyetlerini ciddi bir biçimde eleştiren bir mektup yazması, devletin başının büyükelçinin almayı teklif ettiği önlemleri onaylayan bir cevap vermesi ve cumhurbaşkanının büyükelçi ve başbakanı yalısında kalmaya davet etmesi bugün dünyadaki çok az ülkenin siyasi yaşamında karşılaşabileceğimiz bir şey. Öyle ki, bu davet esnasında sözü geçen üç kişi muhalefet etmesi için yeni bir siyasi parti kurmaya karar veriyorlar."

Partisi örgütü ile yakın ilişkiler içinde olan yakın bir milletvekili arkadaşından edindiği, İsmet İnönü'nün mecliste herhangi bir muhalefete izin vermeyeceği ve mevcut hükümet politikalarını savunacağı bilgisini tespitinin haklılığını kanıtlamak için rapor eder. İsmet İnönü'nün aslında gelişmelerden pek memnun olmadığını Cumhurbaşkanı'nın da Fethi Bey'e daha yakın olduğu bilgisini paylaşır. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Mustafa Kemal'in tercihi üzerinde "*hükümetin Kürt politikası sonunda bir güç patlaması olarak*" gelişen Şeyh Sait İsyanı ve sonrasındaki Takrir-i Sükun döneminde doruk noktasına ulaşan genel hoşnutsuzluk etkilidir. Helm'e göre, Atatürk, tepkisini, Fethi Bey'i tercih ederek göstermiştir. İsmet Paşa'nın mevcut politikaların devamında gösterdiği "*inatçı tavrı*" Cumhurbaşkanı'nın bir hükümet değişikliğinin gerekliliği noktasında ikna olmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Helm, "*olan biten her şeyin tamamen farkında olduğunu*" düşündüğü İsmet İnönü'nün "*sakince teslim olmasına*" pek ihtimal vermez. Zira kısa süre sonra İsmet Paşa Mecliste hükümet politikalarını savunan bir konuşma yaparak bir hükümet değişikliğinin ancak "*halkın iradesi ile olabileceğini*" açıklamıştır. Ancak gelinen noktada genel durum "*geri adım atmama konusunda kararlı olan*" İsmet İnönü'nün "*aleyhinde*" gelişmektedir. Bu durumun kanıtı da Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığını açıklamış olmasına rağmen kulislere de konuşulduğu üzere "*Fethi Bey'e sempati beslemesidir.*" Helm, haber kaynağı olduğunu belirttiği başka bir milletvekili arkadaşından edindiği Cumhurbaşkanı Atatürk'ün yakın arkadaşlarının Fethi Bey ile "*işbirliği*" içine girdiği, partiye üye olacak bu isimler üzerinden Cumhurbaşkanı'nın parti denetim ve kontrolünü tam olarak sağlayacağı bilgisini elde eder. Hatta bu kişiye göre Cumhurbaşkanı bile bir müddet sonra yeni partiye katılacaktır. Bu açıklama çok iddialı bulunsa da milletvekilleri arasında böyle bir izlenimin oluşması önemsenerak rapor edilir.⁹⁹

⁹⁹ Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, SCF'ye katılması mümkün olmasa da SCF'ye gösterilen ilginin milletvekilleri arasında bu düzeyde bir algı yaratması önemlidir. Ancak hiç şüphe yok ki bu ortam en çok İsmet İnönü ve ona yakın çevreler üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Salih Bozok, Atatürk-İnönü ayrılığının sebebi Bira Fabrikası gibi görünse de asıl sebebin, Başbakan İsmet İnönü'nün Serbest Fırka nedeniyle Atatürk'e kırgınlığı ve küskünlüğü olduğunu yazar. Atatürk'ün Serbest Fırka'nın kurulması ve gelişmesi sırasında olaya müdahale etmemesi, özellikle İzmir nutku karşısında bir tepki göstermemesi, İnönü'yü fazlasıyla rahatsız etmiştir. Bozok, Atatürk'ün aslında bu

Rapordaki tespit ve değerlendirmeler pek çok bakımdan oldukça önemlidir. Partinin kurulma yöntemi İngiliz yetkililer tarafından da yapay bulunur. Kamuoyu önünde yaşanan tüm gelişmeler de bu yapaylığı örtmek için yapılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi muhalif yaklaşımda Ağaoğlu yapaylığa ilk dikkat çeken isimdi. Sonradan Tunaya'da bu durum için güdümlü ifadesini kullanarak kendisinden sonraki tüm çalışmaları da etkileyecektir. Rapordaki bu tespit, her iki ismin değerlendirmeleri ile de uyumludur.

Fethi Bey'in partisinin tek parti sisteminin de alternatifi olarak ortaya çıktığı değerlendirmesi, raporlarda yoğun bir şekilde vurgulanan Atatürk'ün desteği ile bir arada düşünülünce aslında Cumhurbaşkanının bu durumu da desteklediği anlamı çıkar. Cumhurbaşkanı kendi kontrolü altında olsa da Takrir-i Sükun dönemi uygulamalarından dolayı ortaya çıkan toplumsal huzursuzluk nedeniyle sistemi biraz gevşeterek tek partili sisteme son vermek istemiş olarak görülür. Bu yaklaşım ise, Ağaoğlu ve İlmen gibi muhalif isimlerin "Atatürk kısmi bir özgürleşme istiyordu. Tüm kontrolün daima kendi elinde olmasını istiyordu"¹⁰⁰ yaklaşımı ile paralellik göstermektedir.

Alex Helm, parti programına dair açıklamalarda da bulunur. Önemsenen durum yeni partinin siyasal ve ekonomik alanda liberal bir programının olmasıdır. Raporunun sonunda kişisel değerlendirmelerine yer veren Helm, uzun vadeli bir öngöründe bulunmak için erken olduğunu

kırgınlığı fark ettiğini, Başbakan'ın kendisini yeni fırka karşısında etkisiz kalmakla suçladığını kendisine söylediğini belirtir. Bozok, Atatürk'ün kendisine Fethi Okyar'ın konuşmasından ve içeriğinden haberi olmadığını da söylemiştir. Ancak Bozok, İsmet İnönü'nün bu kırgınlığını Atatürk'e yansıtmadığını, daha çok kendisi gibi yakın çevresindekiler üzerinden, onları kırarak bu durumu gösterdiğini belirtir. Bozok, a.g.e., s.126-127.

¹⁰⁰ Ağaoğlu, a.g.e., s. 23-24; İlmen, a.g.e., s.35-37 ayrıca bknz. Tunçay, a.g.e., s.250-256. Koçak'da çalışmasında raporlardaki Atatürk'ün Takrir-i Sükun dönemindeki uygulamalardan rahatsız olarak SCF'nin kurulma kararını aldığı yaklaşımı ile benzer bazı değerlendirmeler de bulunur. "...bu bakımdan SCF öyküsü için söylenebilecek tek bir açıklama kalmaktadır: O da Cumhurbaşkanının başbakan ile olan siyasi ilişkisidir. Atatürk, 1925/1926 yıllarındaki büyük siyasi tasfiyeden sonra, anlaşıldığı kadarıyla Başbakanın politikasından hoşnut değildir. Şikayet konusu olan bizzat Başbakan'dır ve onun önderi olduğu hükümetin uygulamalarıdır. Cumhurbaşkanının muhalefet partisinin beklentisi şikayetlerin önünün alınmasına katkıda bulunması değil, Başbakanın dizginlenmesine katkıda bulunmasıdır." Koçak, a.g.e., s. 225-227.

düşündüğünden yakın zamanda bir hükümet değişikliğini öngörmez. Ancak şu noktaya da dikkat çekmek ister: *“Ama şimdi Gazi fikrini değiştirirse ve İsmet Paşa’yı uzaklaştırmaya karar verse”* Fethi Bey’in *“yaşamı için”* uygun bir ortamın mevcuttur. Zira mali sıkıntılar nedeniyle hükümet fazlasıyla *“gözden düşmüştür.”* Bu nedenle de Helm, ne kadar isteksiz olursa olsun en azından bir müddet için Cumhurbaşkanı’nın İsmet İnönü’den ayrılacağını düşünür. Zira Helm’e göre, İsmet İnönü’nün *“güç ve kontrol”* eksenli politikaları Türkiye’nin son altı yılında güvenli bir şekilde yola devam etmesini sağlamıştı ve gerekliydi. Ancak toplumsal hoşnutsuzluk ve gerilimin *“kırılma noktasına ulaşmadan”* sistemin biraz *“gevşetilmesi”* gereklidir. Aslında Fethi Bey tam da bu noktada liberal politikaları ile devreye girer ve tercih edilmesindeki en önemli etken de burasıdır. Fethi Bey ve partisi toplumun ve siyasal ortamın rahatlamasında bir araç olarak ön plana çıkarılmaktadır. Hatta Fethi Bey’in hem Türkiye hem de Batı için iyi bir başbakan olacağı ve rahatlamasının her iki kesim tarafından da hoş karşılanacağı düşünülür. Genel ortam Fethi Bey’in lehine gelişse de İsmet İnönü ve destekçileri karşısında var olması da kolay olmayacaktır. Zira Helm’e göre, SCF pek uzun soluklu olamayacaktır. Çünkü Türkiye henüz *“gerçekten liberal bir hükümete”* hazır değildir. SCF’nin kısa siyasal yaşamı düşünüldüğünde Helm’in hayli isabetli bir öngörde bulunduğu ortadadır. *“Toplumsal hoşnutsuzluk ve gerilimin”* Atatürk’ün SCF’yi gündeme getirmesindeki nedenlerden biri olduğu değerlendirmesi, SCF tarihyazımındaki bir tartışmaya da katkı sağlar. Koçak, Atatürk’ün ülkedeki muhalefeti ve hoşnutsuzluğu görmek için bir muhalefet partisi kurmasına ihtiyacı olmadığını nitekim şikayetlerden 1930 yılının yaz ayından önce de haberdar olduğunu dolayısıyla toplumsal muhalefet gibi CHP’nin yolsuzluk ve suitimallerden korunmasının sağlanması gerekçelerinin partinin kurulması için uydurulduğunu belirtir. Duruma kanıt olarak da SCF kapandıktan sonra 1930 yılında zirve yaptığı belirtilen toplumsal hoşnutsuzluk ve şikayetlerin yeniden gündeme gelmemiş olmasının şikayetlerin ortadan kalkması olarak değil şikayetlerin yalnızca bir bahane olarak kullanıldığını gösterdiğine dikkat çeker.¹⁰¹ Ancak yukarıdaki değerlendirmeler de olduğu gibi raporların genelinde de toplumsal

¹⁰¹ Koçak, a.g.e., s. 622-623

hoşnutsuzluk ve şikayetler SCF'nin kurulmasında bir neden olarak değerlendirilir.

Alex Helm'in 12 Ağustos 1930 tarihli gönderisi oldukça ilginç açıklamalar içerdiği gibi elçilik görevlilerinin Türkiye'deki hiçbir gelişmeyi hatta kulis dedikodularını dahi atlamadan rapor ettiklerini göstermektedir. Helm, oldukça güvenilir bir kaynaktan edinilen hükümetin Osmanlı Borçları ile ilgili olarak Des Closieres ve Wyatt ile yaptığı başarılı görüşmelerin yeni partinin kuruluşunu ertelediği bu gelişme yaşanmasaydı SCF'nin Nisan ayı gibi kurulacağı bilgisi paylaşılır. Hatta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in İsmet İnönü'den Adalet Bakanı Mahmut Esat'ın istifasını istediğini, İnönü'nün bunu reddettiğini, yapılan bu başarılı görüşmeler sonunda Atatürk'ün Gazi'nin istifa isteğinden de vazgeçtiği belirtilir.¹⁰² Helm'e göre; Fransız finans çevreleri ile yakın ilişkide olan Fethi Bey ile ilgili gelişmeler, özellikle Cumhurbaşkanı'nın ona gösterdiği ilgi ve olası bir iktidar değişimi bu çevrelerin "zaferi" olarak değerlendirilebilir. Rapordaki bu açıklama oldukça önemlidir. Nitekim, İnönü ve Us'un Günlüklerinde Koçak'ın ise çalışmasında yeni partinin kuruluş tarihinin Nisan gibi daha erken bir tarihte olmasına dair bir tespitin yapıldığını belirtmiştik. Ancak bu çalışmaların hiç birinde Atatürk'ün neden kafasındaki tarih olduğu belirtilen Nisan ayını erteleyerek dört ay sonra Ağustos'ta SCF'yi kurdurduğuna dair bir açıklama mevcut değildir. Oysa Helm, SCF'nin Ağustos'ta kurulmuş olmasının nedeninin hükümetin Osmanlı borçlarıyla ilgili olarak yapmış olduğu görüşmelerin başarılı geçmiş olması olarak gösterir. Helm'in değerlendirmesi tarihsel olgularla da örtüşmektedir.¹⁰³ Raporlardaki bu değerlendirme SCF tarih yazımına önemli bir katkı sunduğu gibi araştırılması gereken bir yöne de işaret etmektedir.

Olası bir Fethi Bey kabinesinde yer alabilecek isimlere dair değerlendirmeler de yapılır. Mevcut hükümet üyelerinden Abdülhalik

¹⁰² FO, 371/14584, s.301-302

¹⁰³ Alex K. Helm'in dikkat çektiği durum İnönü hükümetinin Borçlar Meclisi'nden kriz nedeniyle borçlarla ilgili yeni düzenlemeler yapılması teklifinin olumlu karşılanması ve hemen Mart 1930'da görüşmeler başlanmasıdır. Borçların ilk taksiti 1929 yılında ödendi. Şevket Pamuk, Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi, Yurt Yayınları, İstanbul 1984; Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994. Faruk Yılmaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar, Berikan Yayınları, Ankara 2003.

(Renda) ve Şükrü (Kaya) Beylerin Fethi Bey ile çalışabilecekleri özellikle Abdülhalik Bey'in *"titiz çalışan düzgün ve sert mizaçta"* biri olarak Maliye Bakanlığı için en uygun isim olacağı belirtilir. Ancak Fethi Bey ile anlaşamadıkları için Tefrik Rüştü (Aras), Londra elçisi Ahmet Ferit (Tek) Beyler'in ise yeni partide yer alamayacak isimler arasındadır. Henüz resmi bir makam tarafından doğrulanmayan daha çok bir kulis dedikodusu olan muhtemel bir iktidar değişimde yurtdışında yaşamak zorunda kalan Rauf (Orbay) ve Adnan (Adivar) Bey gibi muhalif isimlerin ülkeye dönecekleri yönündeki söylentiler de ihmal edilmeden rapor edilmiştir. Son tahlilde Helm, bir kez daha bahsedilen tüm "ihtimal ve senaryoların" gerçekleşmesi noktasında en belirleyici ismin Cumhurbaşkanı olduğu tespitini yapar. Atatürk'ün ülkedeki etkisinin hala çok yüksek olduğuna ve pek çok gelişmenin hala ona bağlı olduğuna değinir. Cumhurbaşkanı'nın *"birdenbire sahneden çekilmesi"* yani ölmesi durumunda *"Türkiye'nin yoğun bir çaba ile kurtulduğu cehenneme düşme tehlikesi"* olduğunu düşünen Helm'e göre dengeleri belirleyen Atatürk'süz bir Türkiye *"siyasi istikrarsızlık batağına düşme tehlikesi"* yaşayabilir.¹⁰⁴ Atatürk'ü Türkiye'nin modernleşmesi için olmazsa olmaz bir unsur olarak gören Helm, meseleye modernleşme paradigması çerçevesinde yaklaşırken hem genel olarak modernleşme çabalarının hem de çok partili hayatın devam etmesinde de Atatürk'ün belirleyeceği olduğu yönünde isabetli bir değerlendirmede bulunur. Helm'in bu tespiti, SCF'nin açılmasında olduğu gibi kapanmasında da kararın Atatürk ait olduğunu belirten çalışmalarla uyumlu bir bakış açısı ortaya koyar.

Alex Helm, 14 Ağustos 1930 tarihli bir sonraki telgrafında SCF'nin resmi olarak kurulmuş olduğunu ve diğer gelişmeleri rapor eder. Bu gönderide özellikle partiye dahil olan isimler üzerinde durur. SCF yöneticileri arasında Genel Sekreter Nuri (Conker) gibi Cumhurbaşkanı'nın yakın bazı arkadaşlarının olduğuna dikkat çekilir.¹⁰⁵ Basında yayınlanan parti programı da telgrafa eklenir. Fethi Bey hükümetinin kurulması durumunda Türkiye'nin Milletler Cemiyeti ile daha yakın bir işbirliği içine girmesinin mümkün olacağına da dikkat çekilir. Meclis kulislerinin nabzını tutmak için bazı temaslarda bulunan Helm, Tefrik Rüştü Bey ile

¹⁰⁴ FO, 371/14584, s.300

¹⁰⁵ FO, 371/14584, s.294

karşılaştığını onun “*yeni partinin kuruluşunu konuşmaya hiç yanaşmadığını*” bu nedenle kendisinin de meseleyi açmadığını yazar. Ancak Helm, Dışişlerini Sovyet Büyükelçisi konusunda bilgilendirmek de ister. Tevfik Rüştü Bey ile bir süredir görüştüğünü bildirdiği Sovyet Büyükelçisinin gelişmeleri yakından ve ilgi ile takip ettiği rapor edilir. SCF’nin kuruluşu uluslar arası ilişkiler bağlamında da değerlendirilir. Kulislere muhtemel hükümet değişiminin Sovyet Rusya’dan daha çok “İtalyan etkisini” artıracığının düşünüldüğü ancak böyle bir durumda en kazançlı çıkacak olan ülkenin Fransa olacağına konuşulduğuna dikkat çekilir. Zira kendisi ile yaptığı görüşme esnasında Tevfik Rüştü Bey’in Fransızlardan çok rahatsız olduğunu belli eden bir dizi imalarda bulunduğu bilgisi yetkililerle paylaşılır.¹⁰⁶

Konu ile ilgili bir sonraki gönderi Fransa Büyükelçisi Mösyö Chambrun ile yapılan görüşmeye dayanır. Görüşme metni de gönderinin sonuna eklenir. Fethi Bey ile görüşen Fransız Büyükelçi’nin ilk izlenimi, onun hayli derecede kendinden emin, gelişmeler karşısında iyimser ve “*tüm ülkenin arkasında olduğuna dair*” bir yaklaşım içinde olduğudur. Ancak Chambrun, Fethi Bey’i fazla bir iyimserlik içinde bulmuş olacak ki Helm’e “*yılsonuna kadar İsmet Paşa’nın iktidardan uzaklaştırılmaması durumunda gelecek yıl yapılacak seçimlerde bir iktidar değişiminin mümkün olamayacağını*” düşündüğünü söyler. Bu gönderinin kanaatimizce en önemli noktası, Fransız Büyükelçinin Fethi Bey’in girişmiş olduğu süreç ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamalardır. Bunlar daha önceki gönderilerde değinilen Fransız finans çevrelerinin Fethi Bey başkanlığındaki bir hükümeti tercih ettiği açıklamalarının doğruluğunu ortaya koyduğu gibi böyle bir kabine değişimi için Fransa’nın bir kamuoyu oluşturduğunu, durum için altyapı yarattığını da anlamamıza imkan tanımış olmasıdır. Zira Büyükelçi, özellikle İngiliz ve Fransız basınında Fethi Bey ile ilgili olarak yapılan “*tahvil sahiplerine İsmet Paşa’dan ziyade Fethi Bey’in daha iyi koşullar sağlayacağı*” yönündeki haberleri büyük bir “*kötülük*” ve “*tehlike*” olarak yorumlar. Ona göre bu haberler Fethi Bey’e zarar verecektir, oysa basın daha

¹⁰⁶ İngiliz yetkililer Alex Helm’in kendilerine göndermiş olduğu SCF’nin kuruluşu ve Türkiye’deki politik durumla ilgili gelişme ve değerlendirmelerin yer aldığı yukarıdaki iki gönderiyi bilgilendirme amaçlı olarak Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika Birliği, İrlanda Bağımsız Devleti ve Newfoundland’daki yetkililere gönderir. FO, 371/14584, s.298

dikkat çekecek ve Fethi Bey için tehlike yaratmayacak olan kişiliği ve Cumhurbaşkanının atmış olduğu demokratik adımları ön plana çıkararak haberler yapmalıdır. Bu taktiğin Fethi Bey'in işine daha çok yarayacağına dikkat çekilir. Büyükelçiye göre Fethi Bey için yürütülen kampanya da dış borçlar ele alınmamalı bunun dışındaki konulara dikkat çekilmelidir.¹⁰⁷ Büyükelçi'nin çekincesi bu haberlerin bir müddet sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'i dahi rahatsız edebilecek olmasıdır.

Helm, Büyükelçinin olduğu gibi kendisinin de önemli bulduğu esas konunun Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği ile ilgili gelişmeler olduğunu yazar. Aslında her iki elçilik görevlisinin de bu noktaya dikkat çekmesinin nedeni Fransız Büyükelçinin yeni partinin Genel Sekreteri Nuri (Conker) ile yaptığı konuşmada Fethi Bey'in Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne üye yapabilecek yegâne isim olduğu yönündeki beklentiye değinmiş olmasıdır. Helm, bu değerlendirmeye kısmen katılarak Fethi Bey'in Başbakan olması durumunda üyelik konusunda Milletler Cemiyeti'ndeki üyelere birinin desteğini almasının pek muhtemel olduğunu ancak bunun Cenevre yolunda küçük bir adım olduğunu düşünür. Bu noktada Fransa Büyükelçisinin, Fransa'nın ve İngiltere'nin böyle bir uygulamayı desteklemesi gerektiği konusunda endişeli olduğu bilgisini de yetkililerle paylaşır.¹⁰⁸ Raporlardaki bu ve benzer açıklamalar ile SCF tarih yazımında partinin kurulma gerekçelerinden biri olduğu üzerinde durulan genç cumhuriyetin Batı karşısında belli bir imaj kaygısı taşıyarak çok partili hayata geçtiği değerlendirmelerinin gerçekte bir karşılığının olduğunu görmekteyiz. Bu noktada Koçak'ın değerlendirmeleri ile raporlardaki değerlendirmelerin hayli uyum içinde olduğu görülür. Koçak, imaj değişikliğinin altında yatan ise iktidarın Batılı devletler nezdinde dış imajına özen göstermesi olduğu kadar Osmanlı Borçları konusunda içine düşülen zor durumdan kurtulma ayrıca yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın giderilmesi olduğunu yazar. Fransa'nın her iki sorunun da çözüm merkezi olarak görüldüğüne dikkat çeker. Koçak buradan hareketle Batı politikasına yakın ve Fransa ile iyi ilişkileri olan Fethi Bey'in yeniden siyasi göreve davet edilmesinin de oldukça anlamlı olduğunu belirtir.¹⁰⁹ Fethi Bey, mevcut yaklaşımı ile daha önceki

¹⁰⁷ FO, 371/14584, s.309

¹⁰⁸ FO, 371/14584, s.306-307

¹⁰⁹ Koçak, a.g.e., s.624.

raporlarda da gördüğümüz gibi İngiliz yetkililere göre de Batı ile ilişkiler, yabancı sermaye konusunda İsmet İnönü'ye göre daha makbul olarak değerlendirilir. Fethi Bey'in Türkiye'nin mevcut problemleri karşısında doğru tercih olduğuna dikkat çekilmektedir.

Helm yeni parti ile ilgili çok fazla bilgiye sahip ve "Çankaya Kliği" olarak bilinen gruptan bir milletvekili ile yaptığı görüşmeden elde ettiği bilgileri de paylaşır. Gazi'nin değişim konusunda karar verdiğini ve kendisini diktatör olarak göstermemek için Fethi Bey'i Başbakan yaparak İsmet İnönü'yü bir müddet dinlendireceğini öğrendiğini yazar. Helm'e göre mevcut koşullarda Cumhurbaşkanı bir diktatördür. O'na göre, tahvil sahipleri ile yapılan anlaşmaya İsmet Paşa'nın sıcak bakmaması buna karşın Cumhurbaşkanı'nın ve Fethi Bey'in desteklemiş olması iktidar değişimi söylentilerini kuvvetlendiren en önemli gerekçedir.¹¹⁰ İngiliz Dışişleri görevlisi Rendel, kendisine gönderilen bu bilgileri olası bir iktidar değişiminde Fethi Bey ve onun özellikle Milletler Cemiyeti ile ilgili yaklaşımı ve Türkiye'nin durumuna dair gelişmelerden haberdar olması bakımından Cenevre'de bulunan İngiliz Heyeti temsilcilerine de gönderir.¹¹¹ Rapordaki açıklamalar oldukça önemlidir. Daha önceki rapor da hatırlanacak olursa Mart'ta kurulması düşünülen SCF'nin Borçlar Meclisi ile yapılan görüşmelerin olumlu geçmesi ile ertelenmiş olduğuna değinilmişti. Bu rapor da ise Helm, İsmet İnönü'nün Borçlar Meclisi'nin tekliflerine sıcak bakmaması karşısında Atatürk'ün yeniden Fethi Bey'e yönlendiğini yazar. Rapordaki önemli bir ayrıntı da Helm'in mevcut koşullarda Atatürk'ün bir diktatör olarak görüldüğü tespitidir. Bu açıklamalarda yukarıda belirttiğimiz Koçak'ın tespitini de belli oranda kuvvetlendirmektedir.

Ele almış olduğumuz raporlarda resmi tarihyazımında SCF ile ilgili olarak üzerinde pek durulmayan bazı konular ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin SCF'nin liberal çizgisi araştırmacılar tarafından da incelenmiş hatta partinin Cumhurbaşkanı tarafından desteklenmesinin bir nedeni olarak da gösterilmiştir. Ancak özellikle küresel süreçlerin ve uluslar arası güç dengelerinin Türkiye'de yaşanan

¹¹⁰ FO, 371/14584, s.307-309

¹¹¹ FO, 371/14584, s.310.

gelişmelere etkisi, SCF'ye yaklaşımları pek ele alınmamıştır.¹¹² Oysa elçilik görevlilerinin raporları, konu ile ilgili önemli tespit ve değerlendirmeler içerir. SCF'nin liberal çizgisi 1930'lar dünyasında yükselişe geçen totaliter eğilimler ortamında Batılı devletler tarafından önemsenmiştir. Raporlar açıkça ortaya koymaktadır ki küresel sermaye odakları Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ettiği gibi devletçi ve merkezîyetçi bir çizgide olan mevcut hükümet yerine liberal politikalar benimseyen SCF'yi tercih etmektedir. Özellikle Osmanlı borçları, yabancı sermaye ve Batıyla ilişkiler ve uluslar arası politikalara uyum noktasında açıkça SCF'nin tercih edildiği anlaşılır.

Bizzat Mr. George Clerk tarafından A. Henderson'a gönderilen 4 Eylül 1930 tarihli gönderide ise özellikle İsmet İnönü'nün 30 Ağustos'ta Sivas demiryolunun açılışında yaptığı konuşma ile ilgili değerlendirmelere yer verilir. Büyükelçinin konu ile ilgili önemli tespit ve değerlendirmeleri mevcuttur. Clerk'ın "*İsmet Paşa'nın pasif bir şekilde teslim olmayacağı anlaşıldığından beri siyasetin dili sertleşti*"¹¹³ tespiti oldukça önemlidir. Partiler arası ilişkilerin gerginleşmeye başlayacağını sinyallerini veren Büyükelçi, Başbakanın Sivas demiryolu açılışında yaptığı konuşmaya dikkat çekerek oldukça "*kavgacı*" bir dil kullandığını belirtir. Hatta bu konuşma yaşanan gelişmeler sonrasında İsmet İnönü'nün "*sahaya ya da maça çıkması*" olarak değerlendirilir. Demiryolu projesi için kullanılan "*İsmet Paşa'nın en büyük tutkusu*" ifadesi ise oldukça dikkat çekicidir. Projenin aynı zamanda hükümet ile muhalefet arasındaki en temel tartışma konularından biri olduğu, muhalefetin Müller raporuna da dayanarak Türkiye için maliyetinin yüksek olduğu eleştirisini yaptığı bilgisi de paylaşılar. İsmet İnönü'nün ise sonuna kadar projenin arkasında olduğu, hatta konuşmanın basın tarafından genel bir kabul gördüğü¹¹⁴ çok az bir kesimde "*akıllı, zeki ve konu hakkında bilgi sahibi*

¹¹² Küresel süreçlerin toplumsal dönüşüme etkisini dikkate alarak, SCF hareketini toplumsal kökenli siyasal bir proje olarak ele alan bir çalışma daha önce de belirttiğimiz gibi İlhan Tekeli Selim İlkin, Çağlar Keyder ve Cem Emrence'nin SCF ile ilgili çalışmalarıdır.

¹¹³ FO, 371/14584, s.312.

¹¹⁴ Falih Rifki Atay, Sivas nutkunun birkaç hafta önce yapılması durumunda SCF'nin kurulmasına dahi gerek kalmayacağını belirtir. Hatta nutkun, "Cumhuriyetçilerin yolunu bulandıran bütün sisleri silip süpürücü bir ışık" olduğunu, iktidarın halkı için "en doğru ve gerekli düzenlemeleri" yapacağını ortaya koyduğunu belirterek destekler ve savunur. Falih Rifki Atay, "Sivas Nutku", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Eylül 1930; "Hiçbir Tehlike Yoktur", *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Eylül 1930.

olan insanların” konuşmayı eleştirerek öne sürülen argümanları çürüttüğü açıklaması yapılır. Genel anlamda Sivas nutku, İsmet İnönü’nün *“pasif bir şekilde teslim olmayacağını”* kanıtı olarak değerlendirildiği gibi asıl merak edilenin ise Fethi Bey’in manevrasının ne olacağı, konuşmadaki argümanların çürütülmesine *“kudret gösterip göstermeyeceğinin”* olduğu yazılır.

İngiliz Elçilik Raporlarında İzmir Mitingi ve SCF’nin Kapatılması

George Clerk’ın bir sonraki gönderisi Fethi Bey’in olaylı İzmir mitingi ile ilgilidir. İzmir konsolosunun gönderdiği ayrıntılı raporu da gönderisine ekleyen Clerk, buradan hareketle bazı noktaları ön plana çıkarır. İzmir’de yaşanan olaylar nedeniyle Fethi Bey’in konuşmasının ölçülü olduğuna, ağırlıklı olarak CHP ile farklılıklarını ortaya koymaya çalıştığına ve henüz seçim zamanı olmaması bakımında çok heyecanlı bir konuşma yapmadığına değinir. Bu konuşma aynı zamanda Başbakanın Sivas nutkuna bir cevap olarak da değerlendirilir. Fethi Bey, İzmir’de hükümetin olduğu gibi kendisinin de şaşıracağı büyük bir ilgi görmüştür. Buna rağmen hükümet yanlısı basın tarafından *“mitingin coşkusu ve büyüklüğü küçültülmeye”* çalışılmıştır. Ancak Clerk, hem hükümet yanlısı basın hem de İsmet İnönü başta olmak üzere hükümetin, muhalefetin sesini duyurması için hayli *“cömert”* davrandığını da yazar. Ancak İzmir’de yaşananların bu tabloyu değiştireceği, *“göz açıcı bir etki”* yaratacağı ve benzer bir ilginin Türkiye’nin geri kalan bölgelerinde de yaşanması durumunda ortamın değişerek muhalefete baskı olarak geri dönmesinin de mümkün olabileceği tepsini yapar. İzmir konsolosunun raporundan hareketle yaşananlarda Emniyet Müdürünün *“ilgisizliği, yetersizliği ve acemiliğinin”* etkili olduğu belirtilir.

Clerk’ın öne çıkardığı diğer bir nokta da neden İzmir’in Fethi Bey’e büyük bir ilgi gösterdiği. Öncelikli olarak İzmir ile İstanbul’u kıyaslayarak aslında İstanbul’dan beklenebilecek böylesi bir gelişmenin neden İzmir’de ortaya çıkmış olduğu üzerinde durur. Türkiye’nin üretim merkezi olan bölgenin Milli Mücadele yıllarında İstanbul’dan daha fazla hasar gördüğü gibi sonrasında ise ağır vergiler ve ekonomik zorluklar sonucunda *“felakete”* sürüklenmesini yaşananların temel sebebi olarak değerlendirir. Bölgedeki bazı insanların *“Yunanlardan kalan malları %10 oranında düşük alarak”* yarar sağladıklarını ancak bunun dışında *“genel olarak İzmir’in yeni rejimi kutsamak için az sebebi var”* olduğu açıklaması

ile gelişen muhalefet ile ekonomik kriz arasındaki bağlantı ortaya konulur. İzmir’de sadece üretici kesimler değil işçi sınıfı da mevcut ekonomik koşulları nedeniyle Fethi Bey’i desteklemiştir. Clerk, yeni partiye gösterilen ilgide etkili olan diğer bir nedenin de milletvekillerinin ve önemli bakanların çoğunun İzmir’den gelmesine rağmen parti disiplininin kuvvetli olması nedeniyle İzmir’in beş yıl boyunca şikayetini dile getirememesi olduğunu düşünür.¹¹⁵ İzmir Cumhurbaşkanının desteğini alan bir muhalefet hareketi üzerinden “*şikayetlerinin dinleneceğini*” düşünmüştür. Clerk’ın tespitleri SCF tarihyazımında yapısalcı çalışmaları ile katkıda bulunmuş olan Tekeli-İlkin, Timur ve Emrence’nin değerlendirmeleri ile uyumludur.

Olaylı İzmir mitinginden sonra George Clerk, Cumhurbaşkanı-Başbakan ve SCF ilişkisini yeniden ele alarak gelinen noktayı resmi açıklamalara dayanmadığını belirttiği bilgiler üzerinden Dışişlerine rapor etmek gereğini hisseder. Clerk, yaşananlardan sonra da Atatürk’ün kararının değişmediği ve Fethi Bey’den yana olan tavrını sürdürdüğü ve SCF’yi desteklediğini belirtir. Ancak İzmir’de yaşananlardan sonra hem iktidar hem de muhalefet saflarında bazı çekincelerin belirmeye başladığına dikkat çeker. Büyükelçiye göre Fethi Bey, SCF’nin kuruluşunda görev alan kişiler bakımından da şanslı değildir. Özellikle parti genel sekreteri Nuri Bey’in Cumhurbaşkanı ile yakın ilişkide olması partinin desteklediğini göstermekle birlikte bir antipati de yaratmıştır.¹¹⁶ Bu tespit, SCF tarihyazımındaki çalışmalarda bulunmaktadır. Genelde Atatürk’ün SCF üzerindeki kontrolünün kanıtı olarak değerlendirilen durumun, elçilik raporlarında SCF için aynı zamanda bir dezavantaj yarattığı şeklinde değerlendirilmesi önemli ve araştırılması gereken bir durumdur.

George Clerk’ın tespit ettiği gibi İzmir mitinginden bir süre sonra ortam sertleşmeye ve SCF aleyhine dönmeye başlar. Zira Eylül ayının başında Yunus Nadi’nin¹¹⁷ açık mektubu ve buna Cumhurbaşkanının

¹¹⁵ FO, 371/14585, s.8

¹¹⁶ FO, 371/14585, 21

¹¹⁷ Yunus Nadi (Abalioğlu)Cumhuriyet Gazetesi’nin kurucusu ve sahibi, 1923-1943 yılları arasında milletvekilliği yapmış siyaset adamı. Yarıntılı bilgi için bkzn., Ali Abalı, *Cumhuriyet İle Özdeşleşmiş Bir Hayat, Yunus Nadi Abalioğlu*, Telgrafhane Yayınları, İstanbul 2016

cevabı, Fethi Bey'in ısrarla üzerinde durduğu Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığı yani partili Cumhurbaşkanlığı yaklaşımını değiştirme arzusunu da geçersiz kılmıştır. Özellikle meclisteki tartışmaların da gün geçtikçe şiddetinin artmıştır. Belediye seçimlerinde yapılan usulsüzlüklerin konuşulduğu otumlarda Fethi Bey açıkça vatana ihanet ve Cumhurbaşkanına karşı olmakla dahi suçlanmıştır. Bu gergin oturma sonrasında Fethi Bey, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile görüşerek partisini kapatma kararı alır.¹¹⁸ Partinin kapatılma süreci de elçilik görevlileri tarafından takip edilerek Dışişlerine rapor edilir. Konu ile ilgili ilk belge görev süresi dolarak Türkiye'den ayrılacak olan Alex Helm'in Ankara'da yaptığı son görüşmeler üzerine hazırladığı rapordur. Pek çok milletvekili ve gazeteci ile yaptığı görüşmeler sonunda Helm'in edindiği genel izlenim, Fethi Bey'in partisinin geleceğinin olmayacağıdır. Hatta "*dürüst ve cesurca*" konuşan bir milletvekilinin yaşananları Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal açısından kötü ve sarsıcı bir gelişme olarak değerlendirdiğini bunun nedeninin ise, SCF'nin kuruluş ile hedeflenen amaçların gerçekleşmemiş olmasıdır. Helm, edindiği izlenimler sonunda çok net bir şekilde Cumhurbaşkanının Fethi Bey ve SCF'yi desteklemeyi bıraktığı tespitini yapar.¹¹⁹ Hem resmi hem de muhalif SCF tarih yazımında da İzmir'de yaşananlar SCF için olduğu kadar Türkiye'deki siyaset için de bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Ancak İzmir'de yaşananlar ve sonrasında gelişmeler ile ilgili elçilik raporlarında ağırlıklı olarak muhalif yaklaşımla paralel değerlendirmeler yapılmıştır. Halkın SCF'ye gösterdiği ilginin iktidarı rahatsız etmesi, hatta durumun bizzat Cumhurbaşkanı üzerinde de sarsıcı bir etki yarattığı yaklaşımı bu duruma örnektir. Zira buradan Atatürk'ün muhalefetin gücünü tahmin etme konusunda yanlışlığı anlamı çıkmaktadır.

George Clerk'ın Belediye Seçimleri sonrasında Mr. A. Henderson'a gönderdiği telgrafında ise yeni yasama yılının açıldığını haber verdiği gibi gelinen noktaya dair değerlendirmelerde de bulunur. Belediye seçimleri ile ilgili problemlerin konuşulduğu otumlarda ciddi bir rahatsızlık ve memnuniyetsizliğin olduğunu belirten Clerk'a göre, İsmet İnönü'nün pozisyonu hiç olmadığı kadar kuvvetlendiği Fethi Bey'in durumunun ise

¹¹⁸ Ağaoğlu, a.g.e, s.110-116; Tunçay, a.g.e., s.282-308.

¹¹⁹ FO, 371/14585, s.49

oldukça “zor ve yorucu” olacağı şeklinde yorumlanmıştır.¹²⁰ Bu gönderiden kısa süre sonra 17 Kasım tarihli gönderide Clerk, Fethi Bey’in gensorusunun reddinden sonra meclisteki ortamın da hayli gerginleşmesi üzerine Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşme sonunda partisini feshettiğini bildirir.¹²¹ Clerak’ın yaşanan gelişmeler sonrasında Başbakan İnönü’nün hiç olmadığı kadar güçlendiği tespiti, Koçak’ın yaşanan gelişmelerden İnönü’nün güçlenerek çıktığı ve bu durumun onun 1937 yılına kadar siyasette kalmasını sağladığı tespit¹²² ile de oldukça benzerdir.

SCF tarihyazımında resmi yaklaşımın hakim olduğu anılar ve diğer çalışmalarda partinin kapatılmasının gerekçesi olarak baskın bir söylem şeklinde karşımıza çıkan, rejim için sakıncalı görülen unsurların özellikle de irticanın partiye sızması ve onu el geçirmiş olduğu gerekçesi İngiliz elçilik raporlarında partinin kapanması için bir gerekçe olarak mevcut değildir. Hatta bu durum haksız bir suçlama olarak değerlendirilir. Raporlarda SCF’nin halktan gördüğü ilgi, özellikle de Batı Anadolu’dan aldığı destek Türkiye’nin mevcut ekonomik durumu ve bu durumun yarattığı tepkiye bağlanarak değerlendirilir. Konu ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Koçak¹²³ ve ekonomik kriz bağlamında SCF’nin kuruluşunu ele alarak değerlendiren Emrence’nin¹²⁴ SCF taşra teşkilatı üzerine yaptıkları ayrıntılı çalışmalar sonrasında belirttikleri SCF ile irtica arasında kurulmaya çalışılan bağlantının gerçeği yansıtmadığı tespiti elçilik raporları ile örtüşmektedir.

George Clerk bu gönderileri dışında SCF’nin kapatılması ile ilgili olarak üç adet oldukça ayrıntılı rapor hazırlamıştır. Bunlardan ilki, 24 diğeri ise 27 Kasım 1930 tarihlidir. İlk gönderide, Mr. Helm’in daha önceki gönderisine referans yaparak tespitlerinde haklı çıktığını ve Fethi Bey’in partisinin “heba olduğunu” yazarak başlayan Clerk, aslında kendilerinin de tahmin ettiği ve bildirdikleri gibi partinin kapatılmasını beklediklerini ancak bu kadar erken olmasının sürpriz olduğunu yazar. Meclisteki tartışmalar ve SCF ve tabanına yöneltilen suçlamalar da rapor

¹²⁰ FO, 371/14585, s.78

¹²¹ FO, 371/14585, s.101

¹²² Koçak, a.g.e., s.680.

¹²³ Koçak, a.g.e., s.592-600.

¹²⁴ Emrence, a.g.e. s.123-160.

edilir. Ancak Clerk bunlar için “haksız suçlamalar” ifadesini kullanmayı tercih eder.

Clerak, Fethi Bey’in partisini kapatırken yaptığı açıklamaları yetkililere bildirmesine rağmen bunların kamuoyu için söylenen resmi bir açıklama olduğunu aslında problemin daha derinlerde yattığını düşünür. Clerk’a göre, bu bildiri yorumlandığında çok net bir şekilde Fethi Bey’in Cumhurbaşkanı tarafından “*kötü bir şekilde ortada bırakıldığını*” düşündüğü anlamı çıkar. Clerk’a göre partinin kapatılmasının iki nedeni vardır. İlki, Fethi Bey’in Cumhurbaşkanı tarafından tarafsızlığını sağlayamaması ki bu durumda CHP hükümetine yöneltilen eleştiriler Cumhurbaşkanı’na da yapılmış olması durumunun ortaya çıkması ikincisi de “*İzmir olayları ve belediye seçimlerinin hem hükümeti hem de Gazi’yi şaşırtıp alarma*”¹²⁵ geçirmiş olmasıdır. Burası kırılma noktasıdır ve Cumhurbaşkanı yeniden İsmet Paşa’dan yana tavır sergilemiştir.

Bu açıklamalar birkaç bakımdan önemlidir. Fethi Bey’in ortada bırakıldığı tespiti, Ağaoğlu, İlmen ve bizzat Fethi Okyar’ın anılarında da mevcuttur ve Atatürk sözünü tutmamış olmakla eleştirilmektedir. SCF muhalefetinin bir müddet sonra sadece hükümete değil Cumhurbaşkanı’na da yöneldiği şekilde algılanmaya başlandığı değerlendirilmesi de yine muhalif yaklaşımla yazılan çalışmalarda dikkat çekilen bir konudur. Nitekim Koçak, İzmir’in Cumhurbaşkanı üzerinde sarsıcı bir etki yaratmasını nedeninin muhalefetin kendisine de yönelmiş olduğunu fark etmesine bağlar.¹²⁶ Raporlarda bu değerlendirmelerle benzer bir durumu öne çıkarmaktadır.

George Clerak 24 Kasım tarihli ikinci gönderisinde Cumhurbaşkanı’nın görüşünü değiştirmesinin nedenleri ile ilgili elde ettiği bilgileri yetkililer ile paylaşır. O’na göre Cumhurbaşkanı Atatürk’ün fikrini etkileyen, gelişmelerden biri de Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın teftiş amaçlı olarak yaptığı gezisi sonunda Cumhurbaşkanı’na tüm komutanların SCF’ye karşı olduğu açıklamasını yapmış olmasıdır. ordunun SCF’nin karşısında olduğu bilgisinin “*Fethi Bey’in tüm beklentisini mahvettiğini*” belirtir. Bundan sonra Cumhurbaşkanı’nın

¹²⁵ FO, 371/14585, s.103

¹²⁶ Koçak, a.g.e., s.677-680.

desteği kaybedilerek “*parti kaderine terk edilmiştir.*” Zira Ancak Clerk, SCF’nin devamı durumunda “*geri planda darağaçlarını gören pek çok kişi olduğu*” açıklamasını yapar. Bu algının çok karamsar bir yaklaşım olduğunu kabul eden Clerk, Cumhurbaşkanının devam eden yurt gezisi¹²⁷ esnasında bir “komplo” ile karşılaşmasının da pek mümkün olabileceğini vurgulayarak aslında İzmir Suikastı ve sonrasında tüm muhalefeti içine alacak şekilde yürütülen tasfiye sürecine gönderme yapar ve pek ala tekrarının mümkün olabileceğine dikkat çeker.¹²⁸ Aslında Clerk, Fethi Bey’in ileri görüşlülük yaparak bir felaket ile sonuçlanmadan partisini kapatmış olmasını kendisi için doğru bir adım olarak görmesine karşın Türkiye için “*geri bir adım*” olarak değerlendirir. Girişte belirttiğimiz gibi ordunun SCF’nin kapanması konusunda bir etken olma durumu muhalif ve resmi yaklaşımla hazırlanmış bazı çalışmalarda da ele alınmıştır.

Ancak İngiliz belgeleri arasında konu ile ilgili oldukça ilginç bir mektup da bulunur. Mektup İngiltere’nin Paris’te bulunan basın ataşesi, Charles Mendl tarafından İngiltere’nin Paris Büyükelçisi R.H.Mr.Campbell’e gönderilmiştir. Haber kaynağı Kral Fuat’ın kızı prenses Fevziye’dir. Mendl ile yaptığı görüşmede prenses, babasının Türkiye’deki politik ortama dair değerlendirmelerini içeren mektubundan bahseder. Başbakan İsmet İnönü’nün yakın arkadaşı olan Kral Fuat, SCF ordu ilişkisini ele alarak, yaşananların Cumhurbaşkanının durumunu fazlasıyla sarstığını, ordunun çok huzursuz olduğunu ve İsmet Paşa’nın ordu nezdindeki prestijinin hayli yüksek olduğunu yazar. Mektubun en ilginç açıklaması ise, SCF’nin İsmet Paşa’nın Cumhurbaşkanına karşı darbe yapmasını önlemek amacıyla kurulduğu iddiasıdır.¹²⁹ Bu iddialar her ne kadar Foreign Office rapor edilmiş olsa

¹²⁷ Bu gezi ile ilgili olarak bkz. Erdem Çanak, “Atatürk’ün Yurt Gezilerine Bir Örnek: 1930-1931 Gezisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı:23 (Mart 2016), s.128-178.

¹²⁸ FO, 371/14585, s.115-116. Joseph Grew, SCF ile Genelkurmay arasında özellikle demiryollarının ülke güvenliği bakımından önemi noktasındaki fikir ayrılığı nedeniyle uyuşmazlık olduğu Fevzi Çakmak’ın da Fethi Bey’e karşı çıktığına değinir. Joseph Grew, *Atatürk ve Yeni Türkiye*, çev. Gülşen Ulutekin, Kamil Yüceoral, Gündoğan Yayınları, Ankara 2003, s.208

¹²⁹ FO,371/14584, s.315-318.

da “inanılması zor” şekilde değerlendirilmiştir. Nitekim SCF tarihyazımında da benzer herhangi bir değerlendirme mevcut değildir.

27 Kasım 1930 tarihli rapor ise Fethi Bey ile yapılan görüşmeye dayanarak hazırlanıyor.¹³⁰ Fethi Bey’in kırılgan bir ruh hali içinde olduğunu belirten Clerk, Cumhurbaşkanı ile iplerin tarafsızlık nedeniyle koptuğu açıklamasının yapıldığını bildirir. Henüz işin başında durumun önemini Cumhurbaşkanıya anlattığını söyleyen Fethi Bey, Cumhurbaşkanı’nın kendisini ikna ettiğini ve yaklaşık 25 yıllık yakın arkadaşının teklifini kabul ederek “ülkesi için bu görev çağrısına” duyarsız kalmadığını söylemiştir. Clerk bu noktada Fethi Bey’in kaygılarında haklı çıktığını ve partisini kapatmak zorunda kaldığını belirtir. Fethi Bey’in “*mevcut millet meclisini oluşturan kültürsüz ve cahil kalabalık ile iyi bir hükümet için hiçbir umudun olmadığı*” açıklaması ise maruz kaldığı “*haksız saldırılar*” karşısındaki kızgınlığı nedeniyle söylenmiş “*kişisel bir öfkenin*” yansıması olarak değerlendirilir. Clerk’a göre Fethi Bey’in açıklamalarında doğruluk payı vardır. Ancak durum, ülkedeki “*genel geri kalmışlığın*” bir yansımasıdır. Zira Fethi Bey’in Başbakanlığı ya da bakanlığı döneminde de olduğu gibi milletvekillerinin “*kapasite ve zihniyeti*” aynıdır, değişmemiştir. İzmir’de yaşananlara dair de sorular yönelten Clerk, Fethi Bey’in kendisinin de yeni partiye gösterilen ilgiye şaşırması olduğunu hatta o ana kadar halkın bu oranda hükümete karşı olduğunu göremediği itirafında bulunduğunu yazar. Konuşmasını coşkulu kalabalık nedeniyle güçlkle yaptığını ancak olayların büyümesinin nedeninin ise bu coşkunun emniyet müdürü tarafından “*bir isyan olarak görülüp*” sert önlemler alınmasına bağlamıştır. Fethi Bey aslında hükümete karşı olan tepkinin hala “*çok güçlü bir şekilde var olduğunu*” düşünmektedir. Ancak bunun yasal bir platformda ve anayasal bir çerçeve içinde gündeme gelmesinin ise Türkiye’nin o günkü şartlarında mümkün olmadığını belirtmiştir. Fethi Bey’in geleceğe dair planları hakkında da bilgi verilir. Hükümeti eleştirmek için milletvekili olarak meclis içinde kalmak ve arkadaşları ile birlikte görüşlerini dile getirebilecekleri bir gazete çıkarmak istedikleri bilgisi verilir.¹³¹ Clerk, Fethi Bey’in mevcut tepkiye dair söylediklerine şüphe ile yaklaşır. Tepki

¹³⁰ FO, 371/14585, s.118-122.

¹³¹ Fethi Bey ve arkadaşları “Kürsü” isminde gazete çıkarma kararı almış ancak bunu hayata geçirememişlerdir. İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s.339-340

yaygın olsa da kısa sürede ortaya çıkamayacağını düşünür. Fethi Bey ile yapılan görüşmeye dayanarak hazırlanmış olan bu rapor, hem Fethi Bey'in anıları bakımından hem de Türk siyasal hayatı açısından önemlidir. Nitekim SCF olayından kısa süre sonra anılarını kaleme almaya başlayan Fethi Bey'in anıları orijinal metne sadık kalınarak ancak oldukça geç bir tarihte 1987 yılında kızı Nermin Kırdar tarafından yayınlanacaktır.¹³² Fethi Bey'in ruh haline dair yapılan değerlendirmelerden hareketle anılarını yazarken de Fethi Bey'in benzer bir ruh hali içinde olduğunu ve kırgınlığının devam ettiğini söyleyebiliriz. Zira Fethi Bey raporlardaki tespitle oldukça uyumlu bir şekilde anılarında da harcandığını ve Atatürk'ün sözünü tutmadığını ima edecektir. Clerk'ın Fethi Bey'in yaşananlardan sonra da hükümete karşı muhalefetin güçlü bir şekilde devam ediyor açıklamasına temkinli yaklaşması da yaşananlara Fethi Bey'e göre doğal olarak daha soğuk kanlı yaklaştığını gösterdiği gibi daha sağlıklı bir değerlendirme yaptığını da ortaya koyar. Nitekim yeni bir muhalefetin bir siyasi parti bünyesinde yeniden gündeme gelmesi ancak 1946 yılında Demokrat Parti'nin kurulması ile mümkün olabilecektir.

George Clerk, SCF ile ilgili gelişmeleri bir kez de 1930 yılı için hazırladığı yıllık Türkiye raporunda ele alır. Dönem içinde hazırlanan raporların özeti şeklindeki raporda partinin kuruluş ve kapatılma süreci ele alınır.¹³³

Sonuç

SCF tarihyazımında girişte konu ettiğimiz üç yaklaşımla İngiliz elçilik raporları karşılaştırıldığında raporların üç yaklaşımı belli oranlarda doğruladığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Nitekim raporlar resmi anlatıda kabul gören SCF nin kuruluşunun Türkiye'nin demokratikleşmesi için önemli bir atılım olduğu değerlendirmesi noktasında bir paralellik olduğunu göstermektedir. İngiliz elçilik

¹³² Fethi Okyar'ın anıları ilk olarak Üç Devirde Bir Adam başlığı ile Cemal Kutay tarafından yayına hazırlandı. Ancak Kutay orijinal metne fazlasıyla müdahale etmiştir. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Ya. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları İstanbul 1980. Anılar 1997 yılında da Fethi Bey'in oğlu Osman Okyar tarafından bir kez daha yayınlanmıştır. Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Fethi Okyar'ın Anıları, (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye) Türkiye İş Bankası yayınları, Ankara 1997

¹³³ FO, 371/15376, s. 13

görevlileri modernleşme paradigması çerçevesinde bu meseleye yaklaşırlar. Geri kalmış bir ülkenin kalkınması noktasında demokrasiyi ileri bir adım olarak değerlendirirler. Resmi söylem ve anlatı ile paralellik göstermesi bu anlamda şaşırtıcı değildir. Resmi söylem geri kalmış bir ülkenin muasır medeniyetler çizgisine yükselmesi için demokrasi ve kalkınmayı itici güç olarak görür. Bu konuda benzer bir tutum sergilenmesi bu anlamda şaşırtıcı değildir.

Ahmet Ağaoğlu, Süreyya İlmen ve Tarık Zafer Tunaya'nın SCF'nin kuruluş yöntemini yapay ve güdümlü olarak nitelendirmeleri İngiliz elçilik raporları ile oldukça uyumludur. Muhalif tarihyazımının öne çıkardığı, partinin kuruluşunun arkasında Cumhurbaşkanı Atatürk'ün olduğu ve amacının da demokrasiye geçmekten çok mevcut hükümeti ve İsmet Paşa'yı dizginlemek, gücünü dengelemek ve kontrol altına almak için, bir alternatif olarak SCF'i kurdurduğu yaklaşımı, elçilik raporlarında da baskın bir yaklaşım olarak öne çıkarken muhalif yaklaşımla hayli paralel bir bakış açısı geliştirmişlerdir.

İngiliz elçilik belgelerinde mevcut SCF literatürü ile benzer bir şekilde kuruluşa Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü arasındaki gerginlik ve İsmet İnönü'ye bir alternatif arayışı öne çıkarılıyor. Raporlardaki bu tespit oldukça önemlidir. SCF tarihyazımında resmi yaklaşım tarafından pek kabul edilmeyen ve muhalif yaklaşım tarafından vurgulanan bu durum raporlarda sık sık yinelenir. Bu gerginlik görüş ayrılıkları, çatışma hatta çoğu zaman "güç mücadelesi" olarak yorumlanır. Raporlarda konuya dair en önemli değerlendirme hiç şüphe yok ki Cumhurbaşkanı'nın Başbakan İsmet İnönü'ye bir alternatif arayışı içinde olduğudur.

İngiliz elçilik raporlarında Atatürk-İsmet İnönü gerilimi "güç çatışması" olarak nitelendirilir. Bu gerilim ve İngiliz elçilerinin tabiriyle "güç çatışması" resmi söylemin reddettiği hatta inkar ettiği bir durum olmasına karşın muhalif söylemde ve ona paralel olarak Cemil Koçak'ın çalışmasında vurgulu bir şekilde ifade edilmektedir. Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasındaki bu "güç çatışması" 1930'lar boyunca devam edecektir. İngiliz elçilik raporlarına göre, SCF deneyiminden İsmet Paşa güçlenerek çıkmış buna karşın Atatürk'ün eli ise zayıflamıştır. Söz konusu bu tespit Koçak'ın tezi ile uyumludur.

Elçilik raporlarında dikkat çekilen bir noktada da oldukça önemlidir. Sonu görülen SCF deneyiminin bir şekilde sistemin katılaştırılmasına siyasi ortamın gerilmesine neden olacağı tespiti, İzmir suikastı sonrasındaki ortama gönderme yapılarak ele alınırken aslında sağlıklı bir tespit yapılmıştır. Zira SCF ve liderine dair Meclis'te yapılan konuşmalarda yöneltilen irtica suçlaması bu durumun sinyallerini veriyordu. Ancak siyasi ortamın gerilmesine neden olacak olan esas gelişme, SCF'nin kapanmasından yaklaşık bir ay kısa süre sonra 23 Aralık 1930'da İzmir'in hemen yanı başında Menemen'de ortaya çıkacaktır. Menemen'deki hadiselerin batırılmasından sonra olaya karışanlar İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak idam edilecektir.

Resmi söylemde SCF'nin kapatılmasının nedeni olarak ele alınan irticanın partiyi ele geçirmiş olması yaklaşımının İngiliz elçilik raporlarında benimsenmediği anlaşılır. Buna karşılık raporlarda SCF'nin kapanmasında halktan gördüğü desteğin yarattığı rahatsızlık, Ordu içinde SCF'ye karşı duyulan memnuniyetsizliğe dikkat çekilir. Bu yaklaşım da muhalif SCF yazımı ile örtüşür. Ağaoğlu'nda olduğu gibi İsmet İnönü ve Fahrettin Altay tarafından dile getirilen SCF'nin kapatılmasında ordunun da etkili olduğu yaklaşımı, Koçak tarafından meselenin boyutlarının tam olarak aydınlatılmamış olması nedeniyle ihtiyatlı bir şekilde ele alınırken, Ordunun rahatsızlığı ve kapanma arasındaki bağlantıya dikkat çekilir.

SCF'nin halktan gördüğü ilgi arttıkça özellikle de iktidar ortağı olma potansiyeli ortaya çıkmaya başladıkça hükümet, hükümet yanlısı basın tarafında muhalefet partisine laik Cumhuriyet zihniyeti ile asla örtüşmeyecek olan mürteci, gerici gibi suçlamalarda bulunulmuştur. Bu tavrın hedefi SCF'nin, Cumhuriyet için bir tehlike olarak görülmesini sağlamaktır. Elçilik raporlarında bu yaklaşım oldukça abartılı bir durum olarak değerlendirilirken Fethi Bey'in Cumhuriyet değerlerine sadık ve onları benimsemiş bir siyasetçi olduğuna vurgu yapılır. Türk araştırmacıları arasında konu ile ilgili olarak iki yaklaşım belirgindir. Resmi yaklaşım içinde baskın olan Kemalist yazarlar; SCF'nin gittikçe artan bir şekilde 1923'ten itibaren hızla gerçekleşen inkılaplara karşı olan kesimleri barındırmaya başladığı değerlendirilmesini yapar. Partinin özellikle ento-seküler açıdan ayrıksı kalmayı tercih eden kesimlerin sözcüsü olduğu yaklaşımını benimser ve öne çıkarırlar. Diğer grup

araştırmacılar ise, SCF'nin liberal yaklaşımına vurgu yaparak özellikle gericilik ve irtica yaftasına karşı çıkmaktadır. Partinin özellikle ekonomik olarak krizden fazlasıyla zarar gören kesimlerin desteğini aldığı vurgusunu yapar. Diğer yandan Koçak ve Emrence'nin çalışmalarında 1923'ten itibaren hızla gerçekleşen inkılaplara karşı gelişen tepkinin- buna laiklik ile ilgili uygulamaların da yarattığı tepki de dahildir- yaşanan ekonomik krizin etkilediği kesimlerin kendisini temsil makamı olarak SCF'yi gördüğü ancak özellikle irticanın partinin politik çizgisine ve cumhuriyet değerlerine bağlılığını etkileyecek potansiyele sahip olmadığına değinilir. Bu değerlendirmeler ile raporlardaki yaklaşım birbirleriyle hayli uyumludur.

Elçilik raporlarında ekonomik kriz ve SCF arasındaki ilişkiye dair yapılan değerlendirmeler SCF tarihine yapısalcı bir perspektif ile yaklaşan çalışmalar ile örtüşür. Raporlarda SCF'nin kuruluşu ve muhalefetin ortaya çıkışı ile yaşanan ekonomik kriz arasında da sıkı bir bağ kurulur. SCF'nin kuruluş zamanlaması konu ile ilgili yerli ve yabancı araştırmacıları olduğu gibi İngiliz elçilik görevlilerini de Dünya Ekonomik Buhranı ile SCF muhalefetinin ortaya çıkışı arasında sıkı bir bağ kurmaya yönlendirdi.

Raporlarda Batı Anadolu'da yoğunlaşan muhalefetin nedeni, milli mücadele yıllarından başlamak üzere bölgenin yaşanan ekonomik krizinden olumsuz etkilenen esnaf, kentli, sanayi işçisi gibi kesimlerin SCF'nin liberal politikasını kurtarıcı olarak görmeleri şeklinde değerlendirilir. Batı Anadolu krizden en çok etkilenen ticari bölge olarak tepkinin yoğunlaştığı bu nedenle de SCF'nin en güçlü teşkilatlanmasının yapıldığı bölgedir. Elçilik raporlarındaki bu tespitler oldukça önemlidir. SCF'nin Batı Anadolu'dan gördüğü yoğun destek ile krizi arasındaki bağlantıya dikkat çekilmesi, başta İlhan Tekeli ve İlkin olmak üzere Emrence'nin değerlendirmeleri ile paralellik gösterir.

İngiliz elçilik görevlilerinin konuyla ilgili bu tespitleri oldukça önemlidir. Ayrıca, Fethi Bey ile özellikle Fransız finans çevreleri arasındaki yakınlık SCF'ye dair Türkçe literatürde pek dikkat çekilen bir durum değildir. Bu yakınlık İngiliz yetkilileri biraz tedirgin etmekle birlikte SCF'ye dair olumlu bir Batı kamuoyu olduğunu da ortaya koyar. Özellikle yaşanan ekonomik buhran ve sonuçları dikkate alınca Fethi Bey'in Fransız finans çevrelerine olan yakınlığı daha da önemli bir hal

alır. Liberal ekonomilerin gözden düştüğü ve Keynesyen ekonomilerin popüler olmaya başladığı bir ortamda Türkiye'deki liberal bir muhalefetin dış destek görmesi, olumlanması önemli olduğu kadar aynı zamanda bir paradokstur. Zira kriz ortamında dünyada hızla devletin ekonomideki etkinliğini savunan ekonomik sistemler ortaya çıkmaya başlarken liberal ekonomilerin gözden düştüğü bir ortamda SCF'nin liberal çizgisi dönemin ruhuna uymayan bir tercih gibidir. Aslında partinin 99 günlük kısa ömrü de adeta bunu kanıtlar niteliktedir. Partinin kurucu babası olan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de tercihini dünya konjonktüründen yana yaparak devletin ekonomik hayata müdahalesini zorunlu görecektir ve bu noktada yeniden İsmet İnönü'yü yönelecektir. Böylece dünyada popüler olmaya başlayan otarşik yaklaşımlar ve otoriter eğilimler Türkiye'de de hakim olmaya başlayacaktır. 1930'lar Türkiyesinde SCF'nin toplumsal bir karşılığı olmakla birlikte siyasal bir karşılığı yoktur. Bu nedenle de Cumhurbaşkanı'nın desteği olmadan yaşaması imkansızdır. Zira bu destek çekilince de Fethi Bey'in partisinin sonu gelmiş oldu.

SCF yazınında değinilmeyen ancak elçilik raporlarında dikkat çekilen bir konu da SCF'nin kurucu isimlerinin Atatürk'ün yakın çevresinden seçilmesinin parti açısından bir dejavantaj olarak değerlendirilmesidir. Bu yaklaşım SCF tarihyazımı için araştırılması gereken bir iddiadır. SCF'nin kapatılmasından on gün sonra partinin kurucusu Fethi Bey ile Clerk'in yaptığı mülakat SCF tarih yazımı açısından oldukça önemlidir. Fethi Bey'in kızgın ve karamsar bir ruh halini yansıtan mülakatı pek çok acıdan ele alınabilir. Fethi Bey'in mülakat sonrası hatıralarını yazmaya niyetlenmiş olması ihtimal dahilindedir. Fethi beyin mülakattan hemen sonra kaleme aldığı hatıraları ile mülakat karşılaştırıldığında Fethi Bey'in duygu durumunun değişmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu mülakat Fethi Bey portresinin daha belirgin bir şekilde çizilmesinde kaynaklık edecek niteliktedir.

İngilizler elçilik görevlileri Türk siyasal hayatında önemli bir dönüm noktası olan SCF deneyimini başından itibaren yakından takip etmişler kuruluşundan kapanmasına kadar gelişmeleri rapor etmişlerdi. SCF tarihyazımı Türkiye kaynakları esas alınarak yazılmıştır. Söz konusu İngiliz elçilik raporları daha önce kullanılmamıştır. Raporlar SCF konusunda belirginleşen üç paradigmanın yaklaşımları ile örtüşen,

paralellik gösteren bilgiler içerdiği gibi SCF konusunda araştırma yapan araştırmacıların dikkatlerden kaçan bazı hususlara da dikkat çekmektedir. Tarih yazımında SCF deneyimi olay ile yapı arasındaki karşıtlığın yerine anlatı ve yapı arasında uyuşmanın olduğunu göstermektedir. Tek bir sebebe indirgenmiş yaklaşımlar yerine “çoklu bakış” açılarının SCF tarihyazımı deneyiminde olduğu gibi tarihsel realiteye tarihçileri daha çok yaklaştırdığı anlaşılmaktadır. SCF tarih yazımı Türkiye resmi kaynakları ve Türkiye dönem anlatıları ile yazıldığından alanın önemli isimlerinden Koçak bu eksikliği dile getirmiş bir dış bakışın öneminden bahsetmişti. Biz bu çalışmada bir dış bakışın SCF tarih yazımına hangi açılardan nasıl bir katkı yaptığını mevcut SCF tarih anlatısı ile karşılaştırarak ortaya koymuş bulunmaktayız.

KAYNAKÇA

İngiliz Elçilik Raporları

The National Archives, Foreign Office
FO, 371/14584
FO, 371/14585
FO, 371/15376

Resmi Kaynaklar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt ceridesi (TBMMZC)

Kitap ve Makaleler

Abalı, Ali, *Cumhuriyet İle Özdeşleşmiş Bir Hayat, Yunus Nadi Abalıoğlu*, Telgrafhane Yayınları, İstanbul 2016.

Ağaoğlu, Ahmet Serbest Fırka Hatıraları, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Ahmad, Feroz , *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul, 2010.

Albertini, J.M., *Ekonomik Sistemler (Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm)*, Çev.Cafer Unay, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 1990

Ali Arslan, “İngiliz S.C. Wyatt’ın Türkiye’deki Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu konudaki Çabaları” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsan Yayınları, İstanbul 1970.

Arslan, Ali, "İngiliz S.C. Wyatt'ın Türkiye'deki Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu konudaki Çabaları" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

Atay, Falih Rifki Atay, "Yeni Fırka Doğarken", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Ağustos 1930.

Atay, Falih Rifki, "Çöküntü", *Hakimiyeti Milliye*, 5 Eylül 1930.

Atay, Falih Rifki, "Hiçbir Tehlike Yoktur", *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Eylül 1930.

Atay, Falih Rifki, "Sivas Nutku", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Eylül 1930

Atay, Falih Rifki, "Tehlike Nerede", *Hakimiyeti Milliye*, 8 Eylül 1930.

Atay, Falih Rifki, "Uçurum", *Hakimiyeti Milliye*, 28 Ekim 1930.

Atay, Falih Rifki, "Uçurumun Dibinde", *Hakimiyeti Milliye*, 11 Kasım 1930.

Atay, Falih Rifki, *Çankaya Atatürk Devri Hatıraları*, Dünya Yayınları, II. Cilt, İstanbul 1961.

Ateş, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980.

Avşar, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1998.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderesin Dramı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, 3. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1965.

Balkaya, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1981.

Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, y.y. Ankara, 1982

Burke, Peter, "Olaylar Tarihi ve Anlatının Geri Dönüşü", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılımları*, Derleyen Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, Isık Yayınları, İstanbul 2020,

Çanak, Erdem, "Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek: 1930-1931 Gezisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı:23 (Mart 2016), ss.128-178.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 2. Cilt, İmge Kitapevi, Ankara 1999

Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları, Haz. Emine Gürsoy Naskalı, Doğan Kitap, İstanbul 2015.

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Erdem, Ufuk, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *CTAD*, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), s.279-302.

Forman, James, Andrew Peck, Hallet Huges ve Ma Yue, "A Monthly Econometric Model of the Transmission of the Great Depression Between the

Principal Industrial Economies”, *Economic Modelling*, Volume: 17 (4), December 2000, ss.515-544.

Giritlioğlu, Fahir, Türk Siyasi tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii, Cilt: I, Ankara, 1965.

Goloğlu, Mahmut, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Goloğlu Yayınları, Ankara 1972.

Grew, Joseph, *Atatürk ve Yeni Türkiye*, çev. Gülşen Ulutekin, Kamil Yüceoral, Gündoğan Yayınları, Ankara 2003.

İlmen, Süreyya, Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1951.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, (2. Kitap), Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.

İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, C.I, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

İpekçi, Abdi İpekçi, İnönü Atatürk’ü Anlatıyor, Edt. Ömer Şişman Dünya Yayıncılık, İstanbul 1968.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.

Karpat, Kemal, Türk Demokrasi tarihi (Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller), İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1993.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Keyder, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Kindelberger, Charles P., *Cinnet Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi*, Çev. Halil Tunalı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008

Kinross, Lord, Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Çev: Ayhan Tezel, Sander Yayınları, İstanbul 1980.

Koçak, Cemil, “1936 Yılında Devlet CHP’ye El Koyduğunda...” *Star Gazetesi*, 6 Eylül 2014

Koçak, Cemil, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Koçak, Cemil, Tarihin Buğulu Aynası, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Krishen, İndra, An Historical Interpretation of the Correspondence of Sir George Russell Clerk, Political Agent, Ambala and Ludhiana, 1831-1943, Culab Chand Kapur, 1952.

Kuyucuklu, Nazif, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul 1985

Mumcu, Ahmet, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

Néré, Jacques, *1929 Krizi*, Çev. Vamık Toprak, Kalite Matbaası, Ankara 1980
Okyar, Ali Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Fesh Edildi, İstanbul 1987.

Okyar, Osman ve Seyitdanlıoğlu, Mehmet, Fethi Okyar'ın Anıları, (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1997.

Öz, Esat, Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945), Yetkin Basımevi, Ankara,1996.

Sertel, Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1968.

Sertel, Zekeriya, Hatırladıklarım, Yaylacılık yayınları, İstanbul 1968.

Shaw, Stanford J.- Shaw Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, E Yayınları, İstanbul 1983.

Soyak, Hasan Rıza, Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Şirin, Funda Selçuk, İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Aydın: Falih Rifki Atay, Tarihi Kitapevi, İstanbul 2014.

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama*, TC. Merkez Bankası Yayınları, Ankara 1997.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim,1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.

Tunçay, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 1999.

Turan, İlter, Cumhuriyet Tarihimiz (Temeller, Kuruluşlar, Milli Devrimler), Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1969.

Uran, Hilmi, Hatıralarım, Ankara 1959.

Us, Asım, Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950) İstanbul 1966.

Uyar, Hakkı, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Kitapları, İstanbul 1998.

Ünal, Oğuz, Türkiye'de Demokrasi'nin Doğuşu, (Tek Parti Yönetiminden Çok Partili rejime Geçiş Süreci), Milliyet Yayınları, İstanbul 1994.

Wallerstein, Immanuel, Modern Dünya Sistemi, I, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2012.

Wallerstein, Immanuel, Modern Dünya Sistemi, II, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2016.

Wallerstein, Immanuel, Tarihsel Kapitalizm, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2016.

Weiker, Walter F., "The Free Party 1930", Political Parties and Democracy in Turkey, (Edited by Metin Heper and Jacob M. Landau, I. B. Tauris, New York/London, s. 83-98.

Weiker, Walter F., Political Tutlage and Democracy in Turkey, Leiden, 1973.

Weiker, Walter F., The Modernization of Turkey (from Atatürk to the Present Day) Holmes&Meimer Publishers, New York/London.

Yetkin, Çetin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.

Zürcher, Erik Jan, "Atatürk ve Muhalefet: 1924'deki Çok Partili Demokrasi", Savaş Devrim ve Uluslaşma Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.260-265.

Zürcher, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Online kaynaklar

<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1934/henderson/biographical/>
(Erişim tarihi, 25.06.2019)

<https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540891.001.0001/ww-9780199540884-e-55094> (Erişim Tarihi04.12.2020)

Araştırma Makalesi/ Research Article

Urfa Sancağı'nda 1890 Kolera Salgını

Turgut Subaşı*

(ORCID: 0000-0003-1677-0440)

Makale Gönderim Tarihi
13.12.2021

Makale Kabul Tarihi
22.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Subaşı, T., " Urfa Sancağı'nda 1890 Kolera Salgını", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 246-269.

APA: Subaşı, T. (2021). Urfa Sancağı'nda 1890 Kolera Salgını. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 246-269.

Öz

Osmanlı belgelerinde; "illet-i kolera" , "illet-i âdiyye" veya "illet-i mahûf" olarak adlandırılan kolera, kısa sürede müdahale edilmezse, öldürücü olan bir bulaşıcı hastalığa dönüşür. Genellikle sıcak aylarda daha fazla görülen kolera, salgın bir hastalık olup, kirli su kaynakları bu hastalığın bulaşmasında en önemli etkidir. Özellikle, kışla, hapisane, okul ve hastane gibi mekânlarda, hastalığın salgına dönüşme riski daha yüksektir.

Kolera, XIX. yüzyılın karakteristik bir hastalığı olduğundan dolayı bu yüzyıl, kolera yüzyılı olarak nitelendirilmiştir. Kolera XIX. yüzyılda Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika kıtalarının nerdeyse tamamına yayılmış, dünyada birçok insanın ölümüne sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk kolera vakası 1822 yılında görülmüş, 1831 yılında ise ilk defa salgın bir hastalık haline dönüşmüştür. Araştırmamızın konusu olan 1890 kolera salgını, içinde Urfa Sancağı'nın da yer aldığı Halep'ten

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, subasi@sakarya.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Trabzon'a, Sivas'tan Erbil'e, Hicaz'dan Erzurum'a kadar çok geniş bir alanda yayılmıştır.

Urfa Sancağı'nda görülen kolera vakaları başlangıçta çok önemsenmemiş, hatta belgelere yansıyan haliyle "Urfa'da kolera vukuatı olmadığı" belirtilmiştir. Ancak daha sonra durumun böyle olmadığı anlaşıldığı için kolera yakalananlar hakkında ayrıntılı raporlar vermeye başlanmıştır. Urfa Sancağı'nda kolera salgınından dolayı çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Urfa da baş gösteren koleranın Mardin ve Harran'da bulunan mültecilerden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Kolera vakalarının Urfa'da da görülmesi üzerine buna karşı tedbirler alınmış, bölgenin çeşitli yerlerine "tahaffuzhaneler" kurulmuştur. Zaman içinde bu karantina bölgeleri koleranın seyrine göre değişiklik göstermiştir. Koleraya karşı alınan önlemlere ek olarak bu "tahaffuzhaneler" de görevli memur ve doktorların maaşları ve diğer giderler için sıhhiye tahsisatına bir miktar daha zam yapılmıştır. Koleraya karşı başlangıçta gösterilen tavırdan olsa gerek, Urfa Sancağı'nda "koleraya karşı gerekli tedbirlerin alınmadığı" iddiaları dile getirilmiş olsa da, yapılan tahkikat sonucunda bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır.

Bu çalışmada 1890 yılı içerisinde Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde görülen kolera salgınının, Urfa Sancağı'nda da yayılması ve alınan tedbirler üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ana kaynağını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki konu ile alakalı çeşitli kataloglar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Urfa Sancağı, Kolera, Salgın Hastalık, 1890, Karantina.

1890 Cholera Epidemic in the Sanjak of Urfa

Abstract

In Ottoman documents; Cholera called "illet-i kolera", "illet-i âdiyye" or "illet-i mahûf" is an infectious disease which is quite deadly if not intervened in a short time. Cholera, which is usually seen more often in the hot months, is an epidemic disease and polluted water sources are the most important factor in the transmission of this disease. Especially in places such as barracks, prisons, schools and hospitals, the spreading risk of this disease is more likely to become an epidemic.

Cholera was a characteristic disease of the 19th century, so this century has been described as a cholera century. In the nineteenth century, Cholera swept almost all the world in Asia, Africa, Europe and America, causing many people to die in the world.

The first known cholera case in the Ottoman Empire was seen in 1822, and in 1831 it became the epidemic disease for the first time. The 1890 cholera epidemic, which is the subject of our research, has spread to a wide area from Aleppo (where Sanjak of Urfa is located) to Trabzon, from Sivas to Erbil, from Hijaz to Erzurum.

The cholera cases seen in Sanjak of Urfa were not considered very important at the beginning, even as reflected in the document, "there is no cholera case in Urfa". But later it became clear that this was not the case. Thereupon, detailed reports have been started to be prepared about those caught in cholera. Many people lost their lives because of cholera outbreak in Sanjak of Urfa. It is stated that the cholera outbreak in Urfa is caused by the refugees living in Mardin and Harran. When the cholera epidemic was seen in Urfa, measures were taken against it and health centres were established in various parts of the region. Over time, these quarantine zones changed according to the spread of Cholera. In addition to the measures taken against Cholera, there has been a raise in salaries and other costs for officers and doctors in these health centres. It was alleged in Sanjak of Urfa that "necessary precautions against Cholera were not taken", but it was understood that this was not true as a result of the investigation.

In this study, the effects of the cholera epidemic seen in many parts of the Ottoman country in 1890 and the measures taken will be discussed. The main source of the work is the various catalogues related to the subject in the Prime Ministry's Ottoman Archives.

Keywords: Urfa, Sanjak of Urfa, Cholera, Epidemic Disease, 1890, Quarantine.

Salgın Hastalıklar

İnsanlık tarihinin en büyük afetlerinden birisi hiç şüphesiz ki bulaşıcı hastalıklardır. Herhangi bir mikroorganizmanın insan bedenine girip, burada yerleşerek çoğalmasına "bulaşma", bunun sonucu ortaya çıkan hastalığa da "bulaşıcı-salgın" adı verilmektedir.¹ Küçük canlılar olarak kabul

¹ A. Tuncer, *Toplum Sağlığında Enfeksiyon Hastalıkları ve Korunma*, Ankara 1982, s. 3. Hastalıkların niteliğini ilk kavrayan kişi Yunanlı hekim Hipokrat olmuştur. Tababet ve tedavinin kurucusu sayılan Hipokrat (Hippocrates, MÖ. 460-377), halk sağlığı ve hastalıkları konusunda 7 cilt kitap yazmıştır. Hipokrat, hastalıkları vücudun vital sıvılarındaki bozukluklara bağlamış ve hastalıkları akut, kronik, epidemik ve endemik olarak sınıflandırmıştır. Hastalıkların topraktan çıkan fena hava ile su, yıldız, rüzgârların

edilen bu mikroorganizmaların sebep oldukları bulaşıcı hastalıklar, tarih boyunca büyük acılara ve insanların kitleler halinde ölmesine sebep olduğu gibi, bazı toplumların kültürel, sosyal ve ekonomik hayatını da derinden etkilemiştir.²

Salgın hastalıklar, sağlıksız ortamların oluşması, çevre dengesinin bozulması, kıtlık, fakirlik, doğal afetler gibi çeşitli sebepler sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunlara karşı zamanında ve yeterli tedbir alınmadığı takdirde, toplum doğru bir şekilde bilgilendirilmediğinde ve uygun tedavi usulleri bulunmadığında toplu ölümleri beraberinde getirmektedir.³ Mesela XIV. yüzyılın ortalarında, Avrupa'da kötü hayat şartları sonucu ortaya çıkan salgın hastalıklar sebebiyle, 40 milyondan fazla insan hayatını kaybetmiştir. Avrupalılar tarafından bu durum "Allah'ın Gazabı" ⁴ olarak nitelendirildiği için, buna karşı başlangıçta tedbir alma gereği de duyulmamıştır.⁵ Ancak Rönesans'la birlikte Avrupa'da bilime yönelme başlayınca, bulaşıcı hastalıklara sebep olan mikroorganizmalarla ilgili çalışmalar artmış, 1928 yılında antibiyotikğin keşfi ile birlikte salgınlar büyük ölçüde kontrol altına alınmaya başlanmıştır.⁶

Sanayi inkılabıyla birlikte buharlı gemilerin ve demiryollarının toplum hayatına girmesi ve ulaşımın kolaylaşması sonucu insan hareketliliği büyük oranda arttı. Ayrıca 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla

yönü ve mevsimlerin etkisiyle oluştuğuna dikkat çekmiştir. <http://www.mikrobiyoloji.org/TR/Genel/BelgeKardes.aspx?F6E10F8892433CFFA79D6F5E6C1B43FF8F59EC4393613791>, 05.12.2021.

² Eray Serdar Yurdakul, "Tarihte Önemli Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Türkiye Klinikleri Halk Sağlığı Özel Dergisi*, cilt 1, sayı 3, 2015, s. 1-6.

³ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 11.

⁴ M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2010, 202.

⁵ Bu dönemde Avrupa'da bulaşıcı hastalıklar tanımlanmadığı için, günahkâr bir yaşamın ilahi cezası olduğuna inanılıyordu. Bundan dolayı o dönemde salgın hastalıklara *bela* ve *felaket* anlamına gelen "plague" tabiri kullanılıyordu. Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'ta Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, s. 1320.

⁶ Bir mikroorganizma tarafından yapılan ve başka mikroorganizmaları öldüren veya üremelerine mani olan maddelere antibiyotik adı verilmektedir. İlk antibiyotik İngiliz bilim adamı Alexander Fleming tarafından 1928 yılında keşfedilmiştir. Murat Topal, Gülşad Uslu Şenel, E. Işıl Arslan Topal, Erdal Öbek, "Antibiyotikler ve Kullanım Alanları", *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 31, sayı 3, Kasım 2015, s. 121-127.

birlikte uluslararası ticaretin genişlemesi, hac seyahatlerinin artması ve Avrupa'dan Amerika'ya göçlerin başlaması gibi sebeplerden dolayı salgın hastalıkların bir yerden başka bir yere taşınması ve geniş bölgeleri etkisi altına alması da hızlandı.⁷ Bu durum ise salgın hastalıklara karşı uluslararası işbirliğini zorunlu bir hale getirdi. Nitekim 1851 yılında Paris Sağlık Konferansı ile ilk adım atılarak salgınlara karşı uluslararası teşrik-i mesainin geliştirilmesi amacıyla düzenli olarak toplantılar ve konferanslar yapılmaya başlandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu iş birliği neticesinde, şehirlerde lağım sistemlerinin düzenlenmesi ve temiz içme suyu sağlanması gibi bazı önlemler alındı. Ancak halk sağlığı alanında atılan bu olumlu adımlara rağmen, salgın hastalıklar kontrol altına alınamadı. Bunun sonucu olarak, 1854 yılında sadece Londra'da 14 bin kolera vakası görülmüştür.⁸

1890 Yılına Kadar Osmanlı Devletinde Kolera

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat'da, kolera karşılığı olarak "heyza" ve "heyne"⁹ kavramları kullanılırken, Osmanlı belgelerinde kolera, "illet-i kolera", "illet-i âdiyye", "illet-i mahûf" ve bazen de salgın hastalık anlamına gelen *ilel-i sâriyye* şeklinde de tanımlanmıştır.

Kolera, "Vibrio cholerae" isimli bir bakterinin neden olduğu bir bağırsak enfeksiyonudur. Hastalık, ince bağırsaklara tutunarak ishal, karın ağrısı, şişlik ve kusma belirtilerine neden olur. Aşırı su ve tuz kaybı meydana getirir, deri kurur, vücut ısısı düşer. Bu nedenle kolera saatler içinde ölüme neden olabilir. Hastalığın etkeni olan kolera virüsü (*vibrio*

⁷ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (çev. Münir Atalar), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (OTAM) sayı 7, 1996, s. 497; Nermin Ersoy, Yüksel Güngör, Aslıhan Akpınar, CebraİL Yılmaz, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit'te Salgınlar ve Karantinalar", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, cilt 2, 2015, s. 947.

⁸ XVII. Yüzyılın başlarından itibaren, Londra'da salgın hastalıklar sonucu ölenlerin işlendiği ilk kayıt, "Bills of Mortality" kayıtlarıdır. 1603 yılından itibaren salgın hastalıkların artışı ve azalışlarını takip etmek amacıyla, kilise görevlileri tarafından bu veriler toplanmış ve haftalık olarak da işlenmiştir. Haldun Akpınar, "Bulaşıcı Hastalıkların Yayılımının Tahmininde Deterministik Modellerin Kullanılması" *Öneri Dergisi*, cilt 10, sayı 38, 2012, s. 98.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/165714>, 05.12.2021.

⁹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1982, s 430.

cholerae), 1884 yılında Robert Koch tarafından keşfedilmiştir. Güneşe, ısıya ve dezenfeksiyona karşı direnci gayet az olan mikrop, ıslak çamaşırlarda, suda, çamurda, nemli besinlerde ve dışkıda uzun süre yaşayabilmektedir. Genellikle sıcak aylarda daha fazla görülen kolera, salgın bir hastalık olup, genelde bozuk kanalizasyon sistemlerinden içme su kuyularına sızan kirli su kaynakları, bu hastalığın bulaşmasında en önemli etkindir. Özellikle kışla, hapishane, okul ve hastane gibi mekânlarda, hastalığın salgına dönüşme riski daha yüksektir.

Kolera hastalığının yayılmasındaki diğer bir etken de *vibrio cholerae* virüsünü taşıyan insanlar ve hastalığı atlatan taşıyıcılarıdır. Vücuttan dışarı atılan virüs, içme sularına ve pişmeden yenen besin maddelerine geçmekte ve böylece bu besin maddelerini tüketenlere de kolera virüsü bulaşmaktadır. Virüslü eşyalara temas edilmesi, yemek yeme gereçlerinin ortak kullanılması neticesinde de hastalığın bulaştığı görülmektedir.¹⁰

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren küresel bir tehdit haline gelen kolera, bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sosyal, psikolojik, ekonomik ve gündelik hayatı bütün yönleriyle derinden sarsmıştır. Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk kolera vakası 1822 yılında görülmüş, 1831 yılında ise ilk defa salgın bir hastalık haline dönüşmüştür. Kolera, Basra Körfezi'nden başlayarak, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine, oradan da İstanbul'a ulaşmıştır.¹¹

"*Vibrio cholerae*" mikrobulunun sebep olduğu kolera hastalığının kökeni Hindistan'da Aşağı Bengal deltası üzerinde bulunan Ganj ile Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölgedir. Hindistan'da 1768'den itibaren varlığı bilinen kolera, lokal olarak her mevsim kendini gösterip, ölümlere neden olmuştur. Hindistan kaynaklı, "*Asiatic Cholera*" olarak da adlandırılan bu hastalık ticari vasıtalarla yayılmış ve dünyada büyük tahribata sebep olmuştur. "*Cholera Europa*" adı ile nitelendirilen türü

¹⁰ Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949, s. 261-263.

¹¹ Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul 2001, s. 310;

Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınları" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, 1994, s. 45-47.

ise daha çok yaz ve sonbahar aylarında Avrupa'da görülmüştür.¹² Kolera virüsünün Hindistan'dan dünyaya yayılmasına İngilizler vasıta olmuştur. İngiltere'nin Hindistan'ı kontrol altına alabilmek için giriştiği savaşlar sırasında bu virüs İngiliz askerine bulaşmış, İngiliz askerleri gittikleri dünyanın her yerine bu virüsü beraber götürmüş ve o bölge insanlarına da bulaştırmıştır. Mesela 1816 ve 1818'de Afganistan ve Nepal'e, 1820 ve 1822'de Seylan, Endonezya, Çin ve Japonya'ya, oradan da 1830 başlarında ise Avrupa'ya ulaşmıştır.¹³ Böylece Hindistan'da uzun bir süre endemik¹⁴ olarak görülen kolera, savaşlar, yeni ulaşım araçlarının gelişmesi ve insan hareketliliğinin artması sebebiyle Hindistan dışına çıkarak, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika gibi dünyanın birçok yerinde büyük salgınlara sebep olmuştur.¹⁵

Kolera salgınının kıtaları birbirine bağlayan, deniz ve kara ticaret yollarının kesiştiği önemli bir geçiş noktasında bulunan Osmanlı topraklarına da ulaşması zor olmamıştır. Deniz yolu ulaşımının ve ticari ilişkilerin gelişmesi, çeşitli nedenlerden dolayı göçler ve kutsal toprakların Osmanlı coğrafyası içerisinde olmasından dolayı, dünyanın dört bir yanından, on binlerce Müslümanın hac ibadetini yerine getirmek amacıyla bu bölgeye gelmesiyle birlikte, Osmanlı toprakları kolera ile tanışmıştır. Kolera salgını Osmanlı topraklarında kısa bir süre içerisinde etkisini göstermiş ve çok büyük kayıplara sebep olmuştur. Sadece Medine ve Cidde'de 30 bin insan kolera salgınından hayatını kaybetmiştir.¹⁶ Her ne kadar Osmanlı yönetimi kolera salgınının daha

¹² Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 4, sayı 17, 2011, s. 255.

¹³ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2013, s. 40; Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 6-7; Hakan Asan, "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, cilt I, Diyarbakır 2016, s. 349-361.

¹⁴ Epidemiyoloji; hastalıkların toplumdaki dağılımı ve etkenlerini istatistiki yöntemleriyle inceleyen tıp dalıdır. Bir bölgede aynı anda birçok insanı etkisi altına alarak, hızla yayılıp salgın bir hastalık haline gelmesine "epidem", dünya çapında geniş bir alanda etkisini gösteren salgın hastalık için ise "pandem" tabiri kullanılmaktadır. Miquel Porta, (ed.), *Dictionary of Epidemiology*, Oxford 2008, s. 179.

¹⁵ Esat Aktaş, "Erzurum Vilayetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 39, Ağustos 2015, s. 244-253.

¹⁶ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831- 1911) Hicaz'da Hac ve Kolera" (çev. Münir Atalar), *OTAM*, Sayı 7, Ankara 1996, s. 511; Zafer Atar, "İzmit Ve Çevresinde

fazla alana yayılmasını engellemek için gayret göstermişse de, bunda başarılı olamamış ve kolera İstanbul'a kadar yayılmıştır.¹⁷

Kolera virüsü, 1831 yılında Odesa'dan İstanbul'a gelen bir gemi ile şehre taşınmış ve kısa süre içerisinde de salgına dönüşmüştür. Bunun üzerine Bâb-ı Âli derhal İstanbul Boğazı'nda karantina uygulamasını başlatmış ve İstanbul'a gelen bütün gemiler karantina uygulamasına tabi tutulmuştur. İstanbul halkının yeni tanıştığı bu hastalığa karşı, öncelikli olarak yöneticileri bilgilendirmek amacıyla, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından *Kolera Risalesi* adıyla bir kitapçık hazırlanmıştır. Bu kitapçık devlet büyüklerine, sivil ve askeri görevlilere ve mahalle muhtarlarına dağıtılmıştır.¹⁸

Alınan bu öncelikli tedbirlerin yanı sıra 1835 yılında da Çanakale'de ilk *Tahaffuzhane*¹⁹ ihdas edilmiştir. Nisan 1838 de ise İstanbul'da Karantina İdaresi (*Meclis-i Tahaffuz*) kurularak yerli ve yabancı uzmanlar burada görevlendirilmiştir.²⁰ Bu mecliste istihdam edilen yabancı uzmanların en temel görevi ise salgın hastalıklara karşı Avrupa'nın bugüne kadar tecrübe ederek geliştirdiği yöntemleri, Osmanlı Devleti'nde de uygulama çalışmalarını yürütmektir. Bütün bu tedbirlere rağmen, kolera salgını sebebiyle İstanbul'da 5-6 bin kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.²¹

Osmanlı topraklarında ikinci kolera salgını ilkinden 16 yıl sonra yani 1847 yılında ortaya çıkmış ve bir kez daha İstanbul halkını tehdit

Kolera Salgını (1894)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2016, s. 839.

¹⁷ Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 21, 2011/2, s. 215.

¹⁸ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, cilt 6, sayı 1, 2017, s. 42.

¹⁹ Arapça korunmak manasına gelen "*tahaffuz*", hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla virüs taşıyan hastaların belirli bir müddet zorunlu ikametleri için tahsis edilen yerlere *tahaffuzhane* denmekteydi. Bir bölgeden başka bir bölgeye hastalığın bulaşmasını ve yayılmasını engellemek için, şehrin giriş ve çıkışlarında, şehre ulaşan yolların önemli noktalarında, bölgeye giriş yapacak olanların, belirli bir süre gözetim altına alındığı ve tedavi edildiği yerlere de *Tahaffuzhane* denilmektedir.

²⁰ Mine Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, cilt 18, sayı 3, 2010, s. 134.

²¹ Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in Istanbul*, İstanbul 2010, s. 77-79.

etmiştir. Bu ikinci kolera salgını, İran üzerinden Tiflis, Gürcistan, Kerç, Taygan ve ardından da Erzurum ve Trabzon'a yayılmış oradan da İstanbul'a ulaşmıştır.²² Kırım Savaşı sebebiyle de Kars'a kadar etki alanını genişletmiştir.²³ İstanbul'daki ilk kolera vakası ilginçtir ki, Galata'da *Meclis-i Tahaffuz*'da görevli Mehmet Ağa'da tespit edilmiştir. Bunun üzerine yoğun tedbirler yürürlüğe konularak, İstanbul'daki limanlara gelen bütün gemiler, 10 gün süreyle karantina uygulamasına tabi tutulup, sağlık yönünden sıkı bir denetim altına alınmıştır. Bütün bu tedbirlere rağmen, İstanbul'da 64 gün içinde 668 kişi kolera hastalığına yakalanmış ve bunların 302'si hayatını kaybetmiştir.²⁴

Osmanlı coğrafyasını etkileyen üçüncü büyük kolera salgını ise 1854 yılında Fransa üzerinden gelmiş ve bunu, dünyanın büyük bir kısmını etkileyen 1865 kolera salgını izlemiştir. 1865 tarihli salgının kaynağı da yine Hindistan'dır. Deniz yoluyla Hicaz ve Mısır'a, oradan da bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Bu salgın, hac görevini yapıp memleketlerine dönen hacılar vasıtasıyla, Osmanlı Devleti'nin topraklarında geniş bir alana yayılmıştır. Öyle ki 1865 de sadece Hicaz'da yaklaşık 30 bin kişinin hayatını kaybettiği düşünülmektedir.²⁵

Özellikle Avrupa'da büyük tahribata ve can kaybına sebep olan kolera salgınına karşı birlikte çözüm aramak için, 1866 yılında İstanbul'da uluslararası bir Sağlık Konferansı düzenlenmiş ve uygulanacak karantina usulleri ile ilgili bazı kararlar alınmıştır. Konferans 13 Şubat 1866 tarihinde, Fuat Paşa tarafından yapılan açılış konuşmasıyla başlamıştır. Bu konferansa; Avusturya, Belçika, Britanya, Danimarka, Fransa, Yunanistan, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya ve İsviçre'den temsilciler katılmıştır. Konferansa katılan temsilciler arasında koleranın nereden ve nasıl dünyaya yayıldığı konusunda fikir birliği yoktur. Bazı temsilciler, koleranın Hindistan'dan dünyaya

²² Esat Aktaş, "Erzurum Vilayetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 39, Ağustos 2015, s. 244-253; Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, cilt 5, sayı 1, 2017, s.172-200.

²³ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, cilt 1, İstanbul 1976, s. 35.

²⁴ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, cilt 6, sayı 1, 2017, s. 43.

²⁵ Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülâsyonlardan Biri: Karantina Türkiye Tarihinin son XX Yıllık Devrine Ait Kronoloji", *Belleten*, cilt II, sayı 7-8, 1938, s. 452.

yayıldığını, Hindistan'da yeterli önlemlerin alınmadığını ileri sürerken, İngiliz delege gösterilen delillere rağmen bu görüşü reddedip, hastalığın yöresel karakteristik bir özelliğe sahip olduğu noktasında ısrar etmiştir. Kongre delegelerinin bu fikir ayrılığına rağmen, hastalığın kaynağı neresi olursa olsun, kolera salgının hac ibadetini yerine getirip memleketlerine dönen hacılar vasıtasıyla diğer bölgelere yayıldığı noktasında ortak bir karara varmışlardır. Hastalığın başka bölgelere yayılmasının önüne geçebilmek için Hicaz bölgesinde karantina istasyonlarının kurulmasını ve bölgede koruyucu tedbirlerin alınmasını Osmanlı yönetiminden talep etmişlerdir.

Bu konferansta alınan kararlar çerçevesinde Bâb-ı Âli tarafından bir Kolera Nizamnamesi hazırlanmıştır. Kolera nizamnamesine göre, Hicaz bölgesinde karantina istasyonları kurulacak, bunun yanında alınacak ek tedbirlerle salgının önüne geçebilmek için mücadele edilecekti.²⁶ Bu nizamname Osmanlı devletinde uzun süre yürürlükte kalmıştır. Osmanlı coğrafyasında ve Avrupa'da çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine sebep olan 1866 salgından sonra 1870, 1876 ve 1892 yıllarında da kolera salgınları yaşanmıştır. 1892 salgını, 1870 yılında yine Hindistan'da ortaya çıkarak dünyanın birçok ülkesine yayılmıştır.²⁷

Urfa Sancağı'nda Kolera

Kolera salgını, Zor Sancağı'ndan Halep vilayetine, Halep'ten de Urfa Sancağı'na yayılmıştır.²⁸ 13 Eylül 1890 günü Halep'in merkezinde bir sokakta toplamda 15 kişi koleraya yakalanmış ve bunlarından 9'u da hayatını kaybetmiştir. Bu sokak kısa süre içerisinde yönetim tarafından "kordon" altına alınmış, gerekli olan "sıhhi tedbirler" in uygulanmasına başlanmıştır. Halep'te görülen bu kolera salgını sonrasında ise askeri ve sivil bütün okullar tatil edilmiştir.²⁹

Eylül ayı başlarında Halep'te görülen kolera salgını, henüz Urfa'ya ulaşmadan, arşiv belgesinin ifadesiyle, "sıhhiyece bulaşık" olarak kabul edilerek, yerel yöneticiler tarafından tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu

²⁶ Hicaz'da kurulan karantina teşkilatı hakkında daha geniş için, Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865–1914)*, Ankara 1996.

²⁷ Mine Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, cilt 18, sayı 3, 2010, s. 134.

²⁸ Y.PRK.ASK., 64.42.13.

²⁹ Y.PRK.ASK., 64.42.01.

maksatla, 2 Ağustos 1890 tarihinde Halep Vilayeti yönetimi, kolera salgınına karşı alınacak tedbirlerin giderlerini karşılamak amacıyla, bölgeden yeni bir vergi toplanması için Dâhiliye Nezareti'ne müracaat etmiştir. Buna göre; Halep'te olduğu gibi, Urfa'da şehrin “tedhirat ve tenzifatının” olması için “zebhiye” resmine³⁰ ilaveten, zebh olunacak her koyun ve keçiden 60, kuzudan 30, oğlaktan 20 para alınmasına izin verilmesi istenmiştir.³¹ Ancak, ilginçtir ki bu konudaki istek, bir yıl sonra, yani 11 Ağustos 1891 tarihinde kabul edilmiştir.³²

Urfa Sancağı'nda ilk kolera vakası 15 Eylül 1890 tarihinde görülmüştür.³³ Koleranın yayılmaya başlamasıyla birlikte hükümet, Halep vilayeti de dâhil olmak üzere, kolera görülen bütün bölgelerde “her türlü sıhî tedbirin alınması” için gerekenlerin yapılması talimatını vermiştir.³⁴ Bir taraftan koleranın nereden ve nasıl geldiği araştırılırken, diğer taraftan da önleyici tedbirler alınmıştır. Bu amaçla, Urfa Sancağı da dâhil olmak üzere, Halep ve çevresinde deniz ve karadan seyahat edenlerin “tahaffuzhanelerden” geçirilmesine karar verilmiştir.³⁵

Alınan bütün bu tür tedbirlere rağmen Halep'te, 18 Eylül Cumartesi günü saat 10'dan, 19 Eylül Pazar günü saat 10'a kadarki sürede, 38 kişi kolera salgınından dolayı hayatını kaybetmiştir. Aynı gün içinde Urfa Sancağı'nda da ilk ölüm vakası gerçekleşmiş ve 3 kişi hayatını kaybetmiştir. Yine aynı gün Hama'da 5, Antakya'da 2 kişi koleradan ölmüştür.³⁶ Her ne kadar Urfa'da siviller arasında kolera vakası

³⁰ Kesilen hayvanlar için ödenen vergi

³¹ DH-MKT, 1855.19.01.

³² DH-MKT, 1859.33.01.

³³ Meskene'den Urfa Sancağı'na giden bir askerin koleraya yakalanarak öldüğü ileri sürülmüşse de, daha sonraki araştırmalarda bu askerin koleradan ölmediği resmi kayıtlara geçmiştir. Y.PRK.DH, 4.10.27.

³⁴ Y.PRK.DH, 4.10.24. Her ne kadar Urfa Mutasarrıfı ile Redif Tümgeneral Şevket Paşa arasında, kolera salgınına karşı, gerekli temizlik işlerinin yapılması hakkında gönderilen şikâyet yazısından dolayı, bir “husumet” yaşandığı iddia edilmişse de, yapılan inceleme ve tahkikatlar sonucunda, bunun “husumetten” kaynaklanmadığı, Urfa'da “tenzifat ve tedhirat” da bulunulduğu anlaşılmıştır. DH-MKT, 1764.108.02 ve DH-MKT, 1765.06.01, DH-MKT, 1765.76.01.

³⁵ Y.PRK.DH, 4.10.27.

³⁶ DH-MKT, 1773.73.01.

görülmüşse de, askerler arasında bu tarihe kadar herhangi bir kolera vakasına rastlanmamıştır.³⁷

Ekim ayında Urfa ve civarında kolera vakaları, alınan önlemlere rağmen artmaya başlamıştır. Halep Valisi Arif Paşa'nın raporuna göre; 10 Ekim Cuma günü Halep'te 56 kişi koleraya yakalanırken, bunlardan 24'ü hayatını kaybetmiştir. Aynı gün Urfa'da ise 6 kişi ölmüştür.³⁸ Yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, 13 Ekim 1890 günü saat 10'dan, 14 Ekim günü saat 10'a kadar, Halep'te 27 kişi koleraya yakalanmış, bunlardan 8'i yeni, 25'i eski hastalardan olmak üzere, toplamda 33 kişi hayatını kaybetmiştir. Urfa'da ise 1 yeni 2'si eski olmak üzere 3 kişi ölmüştür.³⁹ Bu can kayıpları üzerine, merkezi hükümet tarafından bölge yöneticilerine gerekli uyarılar yapılarak, "derhal icap eden mahallerde kordonlar" teşkil edilerek "tedabir-i sıhhiye ve tahfuziyeye" itinayla devam edilmesi istenmiştir.⁴⁰ Bütün bu uyarı ve alınan tedbirlere rağmen, bölgede ölümler artarak devam etmiştir. 19 Ekim 1890 tarihli Mabeyni Hümayun ve Sıhhiye Nezareti'ne gelen yazıdan anlaşıldığına göre, 17 Ekim 1890 Cuma günü saat 10'dan ertesi günü saat 10'a kadar Halep'te 25, Hama'da 7, Urfa'da 4 kişi koleradan hayatını kaybetmiştir.⁴¹ 18 Ekim 1890 günü ise Halep'te 38, Urfa'da 3 kişi ölmüştür.⁴²

Tam manasıyla kontrol altına alınamayan kolera salgınından dolayı, Ekim ayı boyunca da can kayıpları hız kesmemiştir. Nitekim 24 Ekim Cuma günü saat 10'dan, 25 Ekim Cumartesi günü saat 10'a kadar, Halep'te 15 kişi, Urfa'da 3 kişi, Antakya'da 3 kişi, Harim'de 5 kişi olmak üzere toplamda 26 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴³ Halep valisi Arif Paşa'dan gelen telgrafa göre 27 Ekim günü için Urfa Sancağı ile ilgili bir kayıt olmamakla birlikte, buna karşın Halep'te 6, Maraş'ta 1, Antakya'da da

³⁷ 24 Eylül 1890 tarihli yazı, Y.PRK.ASK., 65.27.01.

³⁸ Y.PRK.DH, 4.10.05

³⁹ Y.PRK.ASK., 65.113.01.

⁴⁰ Y.PRK.ASK., 66.18.08. Hastalara daha iyi bir sağlık hizmeti sunulması amacıyla, Mutasarrıf Hasan Bey'in başka bir yere taşınması ve Mutasarrıflık konağının hastane olarak kullanılması tavsiye edilmişse de, ilerleyen süreçte bundan vazgeçilmiştir. DH-MKT, 1774.70.01.

⁴¹ DH-MKT, 1773.28.01.

⁴² Y.PRK.ASK., 66.18.05-Y.PRK.ASK., 66.18.07.

⁴³ DH-MKT, 1775.29.01.

32 kişinin öldüğü kaydedilmiştir.⁴⁴ 28 Ekim günü, Hama'da bir günde ölüm sayısının en yüksek olduğu gündür. 42 kişinin öldüğü Hama da, ölenler arasında Hama eczacısı da vardır. Hama'daki bu olağanüstü durum üzerine, eczacı ve tabip ihtiyacı doğmuş ve bu nedenle bölgeye 4 tabip, 3 eczacıyla birlikte, acil ihtiyaçları karşılamak amacıyla 25 bin kuruş nakdi yardım da gönderilmiştir. Gerek duyulan sağlık personelinin ise "civar mahalden hemen ve acilen" bu bölgeye sevk edilmesi istenmiştir.⁴⁵

Bölgede kolera salgınından dolayı ölümler Kasım ayı boyunca da devam etmiştir. 3 Kasım 1890 Pazar günü Başkitabet'e ve Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen kayıtlardan anlaşıldığına göre, 1 Kasım Cuma günü Antakya'da 27, Antep'te 3, Urfa'da 3 kişi vefat etmiş ve 2 Kasım saat 10'dan, 3 Kasım saat 10'a kadar ise Halep'te 2, Urfa'da 2, Antep'te de 1 kişi ölmüştür.⁴⁶ Urfa'da Kasım ayı içerisindeki en fazla ölüm, 15 Kasım günü yaşanmış ve 7 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁷ 26 Kasım günü Urfa'da 4, Kilis'te 4, Antep'te 6 kişi ölürken, 27 Kasım günü ise Urfa'da herhangi bir kolera vakası görülmemiştir.⁴⁸ Ancak 28 Kasım günü Urfa'da 6, Antep'te 2, Kilis'te 6, Maraş'ta 4 kişi hayatını kaybederken,⁴⁹ 29 Kasım günü ise Urfa'da 4 kişi vefat etmiştir.

Urfa'da koleradan ölümlerin en fazla olduğu ay Aralık ayıdır. Bu ay içerisinde, toplamda 156 kişi hayatını kaybetmiştir. 1-5 Aralık günleri Urfa'da koleradan dolayı herhangi bir vukuat kaydedilmezken, 6 Aralık günü 4 kişi ölmüştür.⁵⁰ 7 ve 8 Aralık günü ise Urfa'da 2 kişi hayatını kaybetmiştir.⁵¹ Urfa'da koleradan ölümlerin en fazla olduğu gün ise 10 Aralık 1890, Çarşamba günüdür. 10 Aralık günü Urfa'da tam 43 kişide kolera tespit edilmiş ve 33 kişi de hayatını kaybetmiştir. Bu arada Urfa'daki askerler arasında da 2 kolera vakası görülmüştür.⁵²

⁴⁴ Y.PRK.ASK., 66.18.02.

⁴⁵ DH-MKT, 1776.79.01.

⁴⁶ DH-MKT, 1777.115.01.

⁴⁷ Y.PRK.DH, 4.15.15.

⁴⁸ Y.PRK.DH, 4.15.11.

⁴⁹ Y.PRK.DH, 4.15.10.

⁵⁰ Y.PRK.DH, 4.15.04; Y.PRK.UM, 19.105.14; DH-MKT, 1789.100.01; DH-MKT, 1790.13.01.

⁵¹ Y.PRK.UM, 19.105.16.

⁵² Y.PRK.ASK., 68.9.01; Y.PRK.UM, 20.29.06.

Urfa'da koleradan dolayı yaşanan ölümlerdeki artış, 11 ve 12 Aralık günlerinde de devam etmiştir. 11 Aralık günü 10 kişi vefat ederken, 12 Aralık Cuma günü ise bu sayı 23'e çıkmıştır.⁵³ Bir önceki aya göre daha yüksek seyreden ölüm hadiseleri, 14 Aralık günü de devam etmiş ve 14 Aralık Saat 10'dan, 15 Aralık saat 10'a kadar, Urfa'da 9 kişi koleradan ölmüştür.⁵⁴

15 Aralık 1890 günü Urfa'da, hastalık nedeniyle sağlık merkezlerine çok fazla insanın müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Aynı gün mevcut hastalardan, biri asker olmak üzere, toplamda 27 kişi hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine, hükümet tarafından yerel yöneticilere, ölümlerin azaltılması için daha fazla gayret gösterip, gerekli tüm önlemlerin anlanması talimatı gönderilmiştir.⁵⁵ Bütün bu uyarılara rağmen ölümler durmamış ve 15-16 Aralık günü toplamda 29 kişi hayatını kaybetmiştir.⁵⁶ 17-18 Aralık da ise Urfa'da 9 yeni kolera vakasına rastlanırken, 9 kişi de ölmüştür.⁵⁷

Ancak Aralık ayının sonlarına doğru Urfa'da ölüm oranları azalmaya başlamıştır. 19 Aralık günü koleradan 3 kişi ölürken, 20 Aralık günü bu sayı 1'e düşmüştür.⁵⁸ Askerler arasında ise kolera vakası artık görülmemektedir.⁵⁹ 6 Ocak 1891 tarihli 5. Ordu Müşirliği'nden gelen yazıda, 26 Aralık 1890 gününden itibaren Urfa'da kolera vakası olmadığı bildirilmiştir.⁶⁰

Öyle anlaşılıyor ki, 1890 yılında Urfa'da yaşanan kolera salgınına karşı, bölgedeki doktor ve sağlık görevlileri başarılı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların sonucunda, kısa sürede kolera vakaları azalmış ve ortadan kalkmıştır. Urfa'da kolera vakaları ile başarılı bir şekilde mücadele eden Urfa Sancağı Belediye Tabibi Kostaki Efendi, Urfa'da

⁵³ DH-MKT, 1792.50.01; Y.PRK.UM, 20.29.05.

⁵⁴ DH-MKT, 1791.88.01.

⁵⁵ Y.PRK.UM, 20.29.08.

⁵⁶ Y.PRK.UM, 20.29.17.

⁵⁷ Y.PRK.UM, 20.29.16.

⁵⁸ DH-MKT, 1794.99.01.

⁵⁹ Y.PRK.UM, 20.29.21.

⁶⁰ Y.PRK.ASK., 68.49.01.

uyguladığı “usul-ı cedide-i tedavinin” Halep’te de uygulanması için Halep’e tayinini istemiştir.⁶¹

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren küresel bir tehdit haline gelen kolera, bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de sosyal, psikolojik, ekonomik ve gündelik hayatı bütün yönleriyle derinden sarsmıştır. Öyle ki, XIX. yüzyıl, kolera yüzyılı olarak nitelendirilmiştir. Kolera bu yüzyılda, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika kıtalarının neredeyse tamamına yayılmış, dünyada birçok insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.

Sanayi inkılabı sonucu, buharlı gemilerin ve demiryolu işletmelerinin toplum hayatına girmesiyle birlikte ulaşım kolaylaşmış, ticari hayat genişlemiş ve bir bölgeden başka bir bölgeye insan hareketliliği de hızlanmıştır. Bu da salgın hastalıkların bir yerden başka bir yere taşınması ve geniş bölgeleri etkisi altına almasını kolaylaştırmıştır. Nitekim Hindistan’da 1768’den itibaren var olan bu bölgesel hastalık, XIX. yüzyılda geniş bir coğrafyaya yayılarak, küresel bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti’nin kıtaları birbirine bağlayan, deniz ve kara ticaret yollarının kesiştiği önemli bir geçiş noktasında bulunmasından dolayı, bu küresel hastalığın Osmanlı topraklarına da ulaşması zor olmamıştır. Ayrıca deniz yolu ulaşımının ve ticari ilişkilerin gelişmesi, kutsal toprakların Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde olması ve Hindistan dâhil dünyanın birçok yerinden Müslümanların hac ibadetini yerine getirmek amacıyla Osmanlı topraklarına gelmesi, kolera’nın Osmanlı coğrafyasında hızla yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Osmanlı yönetimi, kolera salgınına karşı bazı tedbirler almışsa da, alınan bu tedbirler salgınları önlemeye yeterli olmamıştır. Devletin aldığı ilk tedbir, *tahaffuzhaneler*in oluşturulmasıdır. Bu uygulamayla, bir bölgeden başka bir bölgeye hastalığın bulaşmasını ve yayılmasını engellemek amacıyla virüs taşıyan hastalar, belli bir müddet hastalığın bulunduğu yerde zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Bunun yanı sıra karantina uygulaması ve karantina istasyonlarının oluşturulması,

⁶¹ DH-MKT, 1857.36.01.

dezenfeksiyon amaçlı *tebhirhaneler*'in ihdas edilmesi de alınan diğer önlemler arasındadır.

Osmanlı belgelerinde; “illet-i kolera” , “illet-i âdiyye” veya “illet-i mahûf” olarak adlandırılan kolera, kısa süre içinde müdahale edilmediği için diğer bölgelerde olduğu gibi, Urfa Sancağı'nda da yayılmıştır. Hastalık kısa süreli de olsa bir salgına dönüşmüş, sonbahara girilmiş olması, yaz aylarına göre belki de bir şans olmuştur. Urfa'da görülen bu salgın hastalık, koleraya karşı gerekli önlemlerin alınmadığı gibi asılsız şikâyetlere rağmen kısa sürede kontrol altına alınmıştır. Zor Sancağı üzerinden Halep'e geldiği, oradan da Urfa Sancağı'na sirayet ettiği bildirilen koleradan, Sancak civarındaki yerlere göre daha az etkilendiği görülmektedir.

Urfa Sancağı'ndaki ilk ölümler 15 Eylül günü başlamıştır. Belgelere yansıdığına göre Ekim ayı içinde Urfa'da toplam 24 kişi koleradan ölmüştür. Bu sayı Kasım ayında daha da artmış ve sadece bu ay içerisinde 37 kişi koleradan hayatını kaybetmiştir. Aslında bu sayı Urfa'nın civar bölgeleriyle kıyaslandığında çok da büyük bir sayı değildir. Buradan da anlaşılacağı üzere, ölümler olmakla birlikte, kolera Urfa'da büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır.

Aralık ayı Urfa'da koleradan ölümlerde zirveye ulaştığı aydır. Bu ay içinde çok sayıda kişi koleraya yakalanırken, toplamda 156 kişi de hayatını kaybetmiştir. Urfa'da koleradan ölümlerin en fazla olduğu gün ise 10 Aralık 1890 Çarşamba günüdür. 10 Aralık günü 43 kişide kolera vakası tespit edilmiş ve 33 kişi de hayatını kaybetmiştir. Urfa'daki askerler arasında da, kolera vakası görülmüş, görülen bu kolera vakalarında az da olsa ölümler olmuştur. Urfa Sancağı'ndaki askerlerin başka kasabalara gönderilmesi ve “*esbab-ı tahaffüziyelerine ziyadesiyle dikkat ve ehemmiyet olunması*” sonucunda askerler arasında görülen kolera vakaları kısa sürede sona erdirilmiştir.

Genel olarak Urfa Sancağı'nın kolera ile mücadelede başarılı olduğu söylenebilir. Bunda bölge yöneticilerinin gayretleri yansırı, doktorların uyguladığı yeni sistemler de etkili olmuştur. Bölgede kolera şayiası sonrası hemen gerekli sıhhi tedbirlerin alınması, “kordon” ve “karantina” uygulamalarının başarılı bir şekilde uygulanması, koleranın kısa sürede kontrol altına alınmasında ve önlenmesinde etkili olmuştur.

Kaynaklar**Arşiv Belgeleri**

DH-MKT, 1764.108.02.
DH-MKT, 1765.06.01.
DH-MKT, 1765.76.01.
DH-MKT, 1773.28.01.
DH-MKT, 1773.73.01.
DH-MKT, 1774.70.01.
DH-MKT, 1775.29.01.
DH-MKT, 1776.79.01.
DH-MKT, 1777.115.01.
DH-MKT, 1789.100.01.
DH-MKT, 1790.13.01.
DH-MKT, 1791.75.01.
DH-MKT, 1791.88.01.
DH-MKT, 1792.50.01.
DH-MKT, 1793.48.01.
DH-MKT, 1794.99.01.
DH-MKT, 1855.19.01.
DH-MKT, 1857.36.01.
DH-MKT, 1859.33.01.
Y.PRK.ASK, 64.42.01.
Y.PRK.ASK, 64.42.13.
Y.PRK.ASK, 65.113.01.
Y.PRK.ASK, 65.27.01.
Y.PRK.ASK, 66.18.02.
Y.PRK.ASK, 66.18.05.
Y.PRK.ASK, 66.18.07.
Y.PRK.ASK, 66.18.08.
Y.PRK.ASK, 68.49.01.
Y.PRK.ASK, 68.9.01.
Y.PRK.DH, 4.10.05
Y.PRK.DH, 4.10.24.
Y.PRK.DH, 4.10.25.
Y.PRK.DH, 4.10.27.
Y.PRK.DH, 4.10.27.
Y.PRK.DH, 4.15.04.
Y.PRK.DH, 4.15.10.
Y.PRK.DH, 4.15.11.
Y.PRK.DH, 4.15.15.

- Y.PRK.UM, 19.105.14.
 Y.PRK.UM, 19.105.16.
 Y.PRK.UM, 20.29.05.
 Y.PRK.UM, 20.29.06.
 Y.PRK.UM, 20.29.08.
 Y.PRK.UM, 20.29.16.
 Y.PRK.UM, 20.29.17.
 Y.PRK.UM, 20.29.21.

Kitap ve Makaleler

Ak, Mehmet, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 4, sayı 17, 2011, s. 254-268.

Akpınar, Haldun, "Bulaşıcı Hastalıkların Yayılımının Tahmininde Deterministik Modellerin Kullanılması" *Öneri Dergisi*, cilt 10, sayı 38, 2012, s. 97-103. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/165714>, 05.12.2021.

Aktaş, Esat, "Erzurum Vilayetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 39, Ağustos 2015, s. 244-253.

Asan, Hakan, "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, cilt I, Diyarbakır 2016, s. 349-361.

Atar, Zafer, "İzmit Ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2016, s. 839-847.

Ayar Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1982.

Ersoy, Nermin, GÜNGÖR, Yüksel, AKPINAR, Aslıhan, YILMAZ, Cebrail, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit'te Salgınlar ve Karantinalar", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, cilt 2, 2015, 947-953.

Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.

Kumaş, Nursal, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 21, 2011/2, s. 213- 241.

Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (çev. Münir Atalar), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (OTAM) sayı 7, 1996, s. 497-511.

M. Roberts, M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2010.

Özby, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, cilt I, İstanbul 1976.

Porta, Miquel, (ed.), *Dictionary of Epidemiology*, Oxford 2008, s. 179.

Sarıyıldız, Gülden, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul 2001, s. 309-319.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara 1996.

Şehiraltı, Mine, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, cilt 18, sayı 3, 2010, s. 133-139.

Topal, Murat, USLU ŞENEL, Gülşad, ARSLAN TOPAL, E. Işıl, ÖBEK, Erdal, "Antibiyotikler ve Kullanım Alanları", *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 31, sayı 3, Kasım 2015, s. 121-127.

Tuncer, A., *Toplum Sağlığında Enfeksiyon Hastalıkları ve Korunma*, Ankara 1982.

Turhan Sarıköse, Selma, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, (Doktora Tezi), Konya 2013.

Uludağ, Osman Şevki, "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina Türkiye Tarihinin son XX Yıllık Devrine Ait Kronoloji", *Bellekten*, cilt II, sayı 7-8, 1938, s. 445- 467.

Unat, Ekrem Kadri, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, İstanbul 1949.

Yıldırım, Nuran, "Kolera Salgınları" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, 1994, s. 45-47.

Yıldırım, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul 1986, s.1320-1338.

Yıldırım, Nuran, *A History of Healthcare in Istanbul*, İstanbul 2010.

Yılmaz, Özgür, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, cilt 6, sayı 1, 2017, s. 23-55.

Yılmaz, Özgür, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, cilt 5, sayı 1, 2017, s.172-200.

Yurdakul, Eray Serdar, "Tarihte Önemli Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Türkiye Klinikleri Halk Sağlığı Özel Dergisi*, cilt 1, sayı 3, 2015, s. 1-6.

EKLER

11779-
نمونه 1

في 190 Le 190
 واسطه سيله
 Transmis par
 وصول نومردسى
 N° d'arrivée
 دقيقه ساعت
 h. m. du
 ارشالى
 Réexpédié
 امانورك امناسى
 Signature de l'employé
 L'état n'accepte aucune responsabilité
 à raison du service de la télégraphie
 امانورك امناسى
 Signature de l'employé

De Pour
 عن عبد ربه الى قريشه

نومردسى	عدد كلمات	مجموع	ساعت على تاريخي غروب	دقيقه	روز وياش	طريق	اشارات مخصوصه
N° du dépôt	Nombre de mots	Group	Date de dépôt	Heures	Minutes	Main ou soir	Voies
٤٦٢	٤٠	٧٤		٧	٤٠	زود	

عثمانلى آرشيوي
 DH.SFR
 314 104 1-1

211-ك
 (1 shf 608)

DH.SFR.00314.00104.001

في سنة
Le 190

وصول نومروسى
N° d'arrivée

دقیقه ساعت
h. m. du

ازمالي
Réexpédié

مأمورك امضاسى
à Signature de l'employé

نومره ۱

لِلدَوْلَةِ الْعُثْمَانِيَّةِ السُّلْطَانِيَّةِ

L'état n'accepte aucune responsabilité
à raison du service de la télégraphie.

في سنة
Le 190

واسطه
Transmis par

دقیقه ساعت
h. m. du

بدأ مخبره
Commencé à

ختم مخبره
Finis à

مأمورك امضاسى
Signature de l'employé

De Pour الى عن

نخلى نومروسى N° du dépôt	عدد كلمات Nombre de mots	غروب Group	نخلى تاريخى Date du dépôt	ساعت Heures	دقیقه Minutes	روز ويا شب Matin ou soir	طریق Voies	اشارات مخصوصه Indications non taxés

طبيب قیه قیراره
۴۴۶۶ ۶۱۶۵۵ ۶۹۹۶۹ ۹۹۹۱۷ ۴۴۶۵۴ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
بعض قیه سنده
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
مأمورك امضاسى
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
اطمانت: دونه
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
کوندیرک
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
تخت
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
مأمورك امضاسى
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶
مأمورك امضاسى
۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶ ۶۶۶۶۶

OSMANLI ARŞIVI		
DH.ŞFR		
314	104	102

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BCA)

۶
 مکتبہ بنی قلی
 شجرہ کبریہ

سبحان روی جدید میریہ صلیبند نہ مورود ایک قطعہ نفع اخصارہ اھالیہ ہر اولیہ اور زرہ طرابلس و کتبہ
 کوفی بری و جمعہ کوفی اور بسہ و جمعہ ایتس اور ہر اوج و بازار کوفی اور ہر اکی و قیات و جمعہ ایتس عاکر طرابلس
 اکی مصاب و اطلسہ و جمعہ ایتس بسہ مصاب و اوج و قیات و بازار کوفی ااکثر بسہ مصاب و اور زرہ بازار
 کوفی اور ہر اوج مصاب و قطعہ و قویا و قویا و بازار عاکر شاہانہ نکتہ اولیہ کوفی و اولیہ و اولیہ
 کوفی جمعہ ایتس و بازار ایتس کولندہ حصہ و قولارہ و قریات اولیہ ایتس اولیہ اور قطعہ
 مصاب عالیہ اور زرہ عرض کیفیہ ایتس اولیہ ہر اور و قریات حضرت میریہ اور کہ
 (ہر محفلہ و شجرہ بنی قلی و شجرہ کبریہ علیہ السلام)

Y.PRK.UM 20/29 72

Y.PRK.UM.00020.00029.012

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

4

تقدیر الہی

مکتبہ بونی قلبی
بیروت

حلب قومانڈانغندہ مورد تفرافارہ ابولک برنجی کوزہ نفس جلیک بسوقاغندہ اودہ سکی قولر ایلمو سوب
بیزرودہ طغوزی وفات ایتمی وندکوزوقانہ طرف حکومتہ خوردودہ اللہ العوب نذیر تقضیہ اجم اولدیغی
دعوم عتبار تظیل ایلمرک بوسیانہ رشید عسکری لاری تظیل ایلمرکی دارالحمدا کر تهاجم بکوز قوشنا اولدیغی
اتصال وکسه

سبحی اردو سیرتینده انانہ تفرافارده دمی الی عت طرفنده اورضه قولراده دوقمان اولدیغی فقط
اورسی صیبر بولاسمه عدالغله خوردودہ اللہ الیغی وکسه ایلمرزه جندون بولسانه عسکر تهاجم ایلمرهای
دعربانه اره سنده قولر ایلمر شایر عت ظور بیه انک نایزیم بولدی محله اوجر عسکر وکی عرابه صغی وفات
ایلمرکینده عربانه طغیلوب عسکر ایلمرکینه اهلایغی دیکسه کونه مدته قرانغنه یه قولر ایلمر دبو باده جمعا عسکر چیشایغی
معاذت لهانه خانز واج اولغله بیزر حلبده جزای طبع ترتیب دایسک قلمیغی بیاده وار بار اولغسه اولغله
مطالع علم ابریلیمه اورزه عرصه معلومانه ایدر قضا اولیای اوردنانه صفه ندره اولر کرکه
الحکم علی ما فی الاصله
عکس
عکس

Y.PRK.ASK 64/42

1

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

مکتوب

DH. MKT 1008. R 9,9

1774/p

۱۷۶

اورده بونامه عذر نشانه نه اسبابه تحفظیه سنه قیامه اغنا اولمش حیدر محمد اولونه عهده مرهشه نه سنجیده نه
 برکنه دنیانه دوقبولمه اولمش بلامرغه خانه عذرله ستر مع ۵۰ منسبه برجه نفع الزم بولمیش نکت بلامرغه
 اوجاقمه برکنه واجبه طرفه بر بولمه سراجو طراد برینه عهده نونک انقون دانق و بولم قریب منفعه دهون ایزله
 ویرجه کانه بولم دانق طرفه نه بقه خسه خانه اتقادینه منسب برکنه بولم وسه دانق عهده نه اتقادینه
 منصف لواصه اقدارله دبلر برونایه نفع قیام و عهده مرهشه نه امر فایده زکمه دانق نطوره نه درقنه
 مننه خانه اتقادینه عهده برکنه برکنه بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم
 درده نه بولم و مجریه منصف برکنه بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم
 درصفر ح ۵۰۰ اولمش بولم ایضه دباخانه بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم
 برکنه بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم
 ابر دانق نطوره نه درقنه خسه خانه اتقادینه امر بولم نه نه اولم مننه بولم بولم بولم بولم بولم بولم
 حاجه اجنه سنه بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم بولم

Araştırma Makalesi/ Research Article

Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye’de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930)

Süleyman Tekir*

(ORCID: 0000-0001-5862-2548)

Makale Gönderim Tarihi

16.11.2021

Makale Kabul Tarihi

26.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tekir, S., "Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye’de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 270-285.

APA: Tekir, S. (2021). Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye’de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 270-285.

Öz

İnsanlar uzak mesafelerden birbirleriyle iletişim kurabilmek için tarih boyunca çalıştılar. 19. yüzyılın başında telgrafın icadı bu alandaki çabaların en önemli neticesi oldu. Üzerinden geçen kısa zamanda iletişim araçlarının çeşitlenmesi mümkün olabildi. Osmanlı Devleti telgrafla görece erken bir dönemde tanışmasına rağmen telefon kullanımında geç kaldı. On yıl boyunca süren savaş dönemi tam manasıyla kurulamamış olan iletişim alt yapısını mahvetti. Posta hatlarının tamamına yakını işlemez hale geldi. Millî Mücadele sırasında cephelemler ve Anadolu’nun her noktasıyla iletişimin sağlanabilmesi telgraf sayesinde oldu. Telgraf hatlarının işler halde tutulabilmesi ise

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, stekir@sinop.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

insanüstü gayretle mücadele eden çalışanlar sayesinde mümkün olabildi. Cumhuriyet ilan edildiğinde derme çatma telgraf hatları, on iki ay boyunca işletilemeyen ve uluslararası sisteme entegre edilememiş bir posta sisteminden fazlası yoktu. İletişim araçlarındaki büyük dönüşüm 1925-1930 döneminde gerçekleştirildi. Telgraf, telsiz, telefon ve posta işletmelerine yapılan yatırımlar kısa sürede sonucunu verdi. Ancak 1929 ekonomik krizi her alanda olduğu gibi iletişim altyapısına yapılan yatırımları da olumsuz yönde etkiledi. Bu çalışma 1925’e kadar olan dönemin durum tespitini yaptıktan sonra 1925-1930 döneminde iletişim altyapısına yapılan yatırımlara odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Telsiz, Telefon, Telgraf, Telsiz Telefon, Posta

Communication Tools in Turkey in the Early Years of Republic: Mail, Phone, Telegraph and Radio (1925-1930)

Throughout history, men have strived to be able to communicate with one another over large distances. The most significant result of efforts in this area was the invention of the telegraph at the beginning of the nineteenth century. In a very short period of time, it was able to diversify communication methods. Although the Ottoman Empire was relatively early to adopt the telegraph, it was late to adopt the telephone. The ten-year war era devastated the communication infrastructure that had not yet been properly constructed. Almost all of the postal lines became inoperative. Communication with the fronts and with every location in Anatolia was feasible during the National Struggle thanks to the telegraph. Keeping the telegraph lines operational was possible thanks to the employees who struggled with superhuman effort. When the Republic was formed, there were only improvised telegraph connections and a postal system that couldn't run for a year and couldn't be incorporated into the world system. The great transformation in the means of communication took place in the period of 1925-1930. Investments in the telegraph, radio, telephone, and postal industries provided results in a short period of time. The 1929 economic crisis, on the other hand, had a detrimental influence on communication infrastructure projects, as it did on other investments. This study focuses on the investments made in the communication

infrastructure in the period 1925-1930, after determining the situation for the period until 1925.

Keywords: Turkey, Radio, Telephone, Telegraph, Wireless Telephone, Mail

Giriş

Ülkenin her yanını etkisi altına alan uzun harp yılları ulaşım ve iletişim hatlarının da bozulmasına, köhneleşmesine hatta kullanım dışı kalmasına neden olmuştu. Bozulan asayiş beraberinde çete ve eşkiya gruplarının oluşmasına neden oldu. Ayrılıkçı emellerle hareket eden grupların bunlara eklenmesiyle Anadolu toprakları tekin olmaktan oldukça uzak bir görünüme büründü. Jandarma kuvvetinin miktarı iletişim hatları ile yolları korumaktan yoksundu.

Mondros Mütarekesi'ni müteakip devlet işlerinin her alanında olduğu gibi posta, telefon ve telgraf alanında da ilginç gelişmeler yaşanmaya başladı. İttihatçı kadrolar devlet kademelerinden tasfiye edilirken yerlerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları atanıyordu. Posta, Telgraf ve Telefon Müdür-i Umumiliği'ne ise Refik Halid Bey atanmıştı. Espiyonaj faaliyetlerinin tamamı telgraf üzerinden yapılıyordu. Telgraf işlerinin işletme mümeyyizi olan Ermeni Leon gibileri elde ettikleri istihbaratı doğrudan doğruya İtilaf Devletleri temsilcilerine yetiştirmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Edirne ve çevresinin işgali sonrası İstanbul'a dönmek zorunda kalan telgraf memurlarına hak ettikleri maaşlar *millici* yani Kuva-yı Milliye'yi destekledikleri gerekçesiyle ödenmiyordu. Telgrafhanelerde Anadolu ile irtibat kurmamaları için üç Türk memurun bir arada çalışması yasaklanmıştı. İstanbul Merkez Telgraf Müdüriyeti görevine Millî Mücadele'yi destekleyen Salim Bey atanana kadar bu durum devam etmişti. Salim Bey, İtilaf Devletlerine gönderilen istihbarat yollarını kısa sürede kesmeyi başardı.¹ Bu sıralarda 16 Mart 1920'de İstanbul İngilizler tarafından işgal edildi. İşgal sırasında yaşananları İstanbul'da görevli telgraf memurlarından Manastırlı Hamdi Bey -her şeyi göze alarak-Mustafa Kemal Paşa'ya anlık olarak bildirmeyi başarmıştı. Mustafa

¹ A. Baha Gökoğlu, *İnkılâbımızda Posta ve Telgraflılar*, İstanbul, 1938, s.4-7.

Kemal Paşa kendisinden Nutuk’ta “*Bu hamiyetli ve cesur Manastırlı Hamdi Efendi olmasaydı, İstanbul felâketinden kim bilir haber almak için ne kadar intizârlar içinde kalacaktık.*” şeklinde bahsedecektir.²

İstanbul’un işgal edilmesinden sonraki birkaç gün boyunca İstanbul ile kimse bağlantı kuramadı. İngilizler ancak yerel düzeyde iletişim kurulmasına izin vermişlerdi. Bu hat işgalden sonra ancak Aralık 1920’de işler hale getirildi. Haberleşme işareti olarak ise PR (Payitaht Riyaseti) ifadesi benimsenirken Adapazarı üzerinden yapılacak haberleşme içinse MR işareti kullanıldı.³ İstanbul’da görev yapan birkaç fedâkar memur İstanbul’dan gizli bir tel üzerinden haberleşmesi İstanbul’un İngilizler tarafından tahliyesine kadar açığa çıkmadan devam ettirmeyi başardılar. Bu merkezlerin Ankara’da ismi *Gece Kuşu* idi. Bu hat gece yarısı daha önceden kararlaştırılmış rumuz ile iletişimi başlatır bu haberleşme sabaha kadar devam ederdi.⁴

TBMM’nin açılmasını müteakip Ankara merkezli millî iletişimin de temeli atıldı. Türk Posta ve Telgraf İdaresi 12 Mayıs 1920’de resmen kuruldu. Millî Mücadele’nin başarıya ulaşmasında en önemli görevlerden birisini de telgrafçılar üstlendi. Mücadele adeta telgraf hatları üzerinden kazanıldı. İstanbul hükûmetinin emrinde görev yapan Refik Halid Bey özellikle kongre haberleşmesinin önüne geçebilmek için telgraf memurlarına türlü telkinlerde bulunsa dahi başarılı olamadı. Refet Paşa’nın Dahiliye Vekilliği sırasında tatil edilmiş olan tüm posta işleri yeniden işler hale getirildi. Öncelikle ana hatlar belirlenerek posta faaliyetlerine başlandı. Gerekli olan para ise Maliye Vekili Ferit Bey’in izniyle Zonguldak kömür rüsumundan karşılandı. Üç haftalık rüsumdan 150.000 lira gelir edildi ve bu para Millî Mücadele sırasında yapılan posta ve telgraf işlerinin ana sermayesini oluşturdu.⁵

² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul, 2014, s.487.

³ Halil Özcan, *Atatürk’ün Özel Şifre Hattı PR Gizli Telgraf Merkezi*, Ankara, 2019, s.90-94.; İşgal yıllarında İstanbul ile Ankara arasında PR işareti ile kesintisiz iletişim sağlanmasını mümkün kılan 6 telgraf memuru kurtuluşu müteakip İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi. Bkz: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0.0194-331-10.

⁴ Gökoğlu, *a.g.e.*, s.16.

⁵ Gökoğlu, *a.g.e.*, s.8-12.

Millî Mücadele boyunca telgrafçılığın ana merkezi Ankara olmasına rağmen tüm iletişim Kastamonu üzerinden sağlandı. Ankara-İstanbul arasındaki işleyen tek bağlantı İnebolu Limanıydı. Kastamonu-Ankara hattındaki haberleşme ise yalnızca bir tel üzerinden sağlanıyordu. Bunun için Ankara-Çankırı, Kastamonu-Tosya ve Yabanabat-Gerede arasında üç hattın yapılması gerekiyordu ancak elde levazımat yani yeni hat çekmek için kullanılacak hiçbir malzeme yoktu. Bu sırada Ruslardan kalma galvanizsiz tellerin olduğu haber alınmıştı. Derhal bu teller getirilerek adı geçen üç bölgede yeni hatlar çekildi ve böylece Kastamonu ile dubleks hat tesis edilmiş oldu. Batı Anadolu'da yaşanan her Yunan işgali sonrasında telgrafçılar yeni hatlar yapmak için insanüstü gayret göstermeye devam ettiler.⁶

Türkiye'de Cumhuriyet'ini ilanını müteakip posta işletmelerinin uluslararası normlara uygun hale getirilebilmesi için yabancı uzmanlar tarafından dört ay süren incelemeye tabi tutuldu. Bu inceleme sonucunda hazırlanan raporlar mevcut durumu açık seçik şekilde ortaya koyduğu gibi yapılması gerekenler konusunda da çözüm önerileri sunuyordu. Bu çalışmada yapılması gerekenler ilgili raporlar doğrultusunda ortaya konulduktan sonra neler yapıldığı meselesine odaklanılacaktır.

Durum Tespiti

İletişim her ne kadar araçlar vasıtasıyla yapılsa da en önemli faktör insandır. Uzun harp yıllarında başta telgraf ve postacılar olmak üzere iletişimin tesisinde çalışan görevliler yoğun mesai harcamışlardı. Bu alandaki muamelelerin iyi bir şekilde yürütülebilmesi için memurlara yardım yapılarak maaşları artırılmalıydı. Kara postası, demiryolu ve vapur vasıtasıyla yapılan posta nakliyesinde kullanılan araçlar da yenilenmeliydi. Postane binaları eskiydi ve ihtiyaca cevap vermekten oldukça uzaktı. Posta alanında bu yeniliklerin yapılabilmesi ise posta ücretlerinin artırılmasıyla mümkün olabilirdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli problemlerden birisi de yabancılara ait posta ücretlerinin çok düşük olmasıydı. Bahse konu ücretler artırılmalıydı.⁷

⁶ Gökoğlu, *a.g.e.*, s.13-14.

⁷ BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

Posta sisteminin idaresi karmaşık bir yapıya sahipti. Öncelikle bu yapının daha basit ve hızlı çalışabilir hale getirilmesi elzemdi. Ondan fazla memura sahip olan merkezlerin yetkileri artırılmıyordu. Birçok posta merkezinde haftada bir veya iki defa posta alımı yapıyordu. Bunun yerine tek memurla haftanın her günü posta alımı yapılan merkez kurulmalıydı. Yapılan incelemelerin neredeyse tüm memurların yaptıkları işin önemini farkında olduklarını ortaya koymuştu. Posta işleri konusunda islahat ve iyileştirme yapılması gereken liste uzayıp gidiyordu; uçak postaları, harici havale muamelesinin tesisi, posta çekleri, borçların tahsili, telgraf şebekesi ile yeni hatlarının inşası, telsiz telgraf istasyonları.⁸

1924’te Türkiye’de uygulanan posta, telefon ve telgraf teşkilatı Almanya ve Fransa’da uygulanan teşkilatların bir benzeriydi. Türkiye’nin posta sistemleri Almanya ve Fransa ile karşılaştırıldığında Almanya’ya göre geri olmasına rağmen Fransa sisteminin daha ilerisindeydi.⁹

PTT işletmesinin kazancı incelendiğinde bunun üçte ikisinin telgraftan elde edildiği görülüyordu. Gelecek on yılda yapımına başlanan ve başlanacak hatların tamamlanmasıyla bu gelirden daha da artış olacağı şüphesizdi. Ancak telefon hattı tesisatı ve telsiz telgraf inşaatı hasebiyle telgrafa olan talebin azalacağı endişesi gerçekçi değildi. Posta, telgraf ve telefon idaresinin gelirleri dikkate alındığında geleceğe yönelik yatırımların hepsinin bu parayla yapılmasına ise imkân yoktu. Özel şirketlere telefon şebekesi yapması konusunda yetki verilmesi ve bu konuda verilecek imtiyazlar bir seçenek olabilirdi. Merkezi bütçeden yeterli miktarda ödenecek ayrılması durumunda yabancı sermayeye gerek kalmayabilirdi. Aksi durumda ise telefon tesisatı üreten büyük yabancı şirketlerin sermayeleri tercih edilebilirdi.¹⁰

Türkiye’de İkinci Meşrutiyeti müteakip 1910 yılından 1924’e kadar tatbik edilen haberleşme yöntemlerinin özellikle de telgrafın bütün Avrupa’da olduğu gibi esaslı bir surette yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Mevcut sistemi geliştirmeye çalışmak ise çok sayıda sorunu beraberinde getirebilirdi. Oysa eski sistemi yenilemeye çalışmanın

⁸ BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

⁹ BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

¹⁰ BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

önünde çok sayıda müşkülât bulunuyordu. Şehirler arasındaki mesafenin uzaklığı, demiryolların kısıtlı olması, ihtiyacı karşılayacak miktarda vasitanın olmaması, kullanılacak malzemelerin tamamına yakınının ithal olarak gelmesi gibi sebeplerden ötürü sistemin yenilenmesi zorlaşıyordu.¹¹

1924'te Türkiye telgraf şebeke hatları her geçen gün artmakta olan telgrafname trafiğine cevap veremeyecek duruma gelmişti. İktisat merkezleri arasında olanlar dahil olmak üzere telgraf hatları kötü durumdaydı. Birçok hattın direkleri üzerine yeni bir tel takacak fincana yer dahi yoktu. Bunun yanında yeni hatların inşa edilmesinin idareye yükleyeceği masraf fazla olmasına rağmen asıl sorumluluk hatları sürekli işler vaziyette tutabilmektir.¹²

Cumhuriyetle birlikte ihtiyacı hissedilen iletişim araçlarından birisi de telefon oldu. Ülke çapında ekonomik hayat yeniden canlanırken şehirler arasında iletişimin sağlanması için telefona duyulan ihtiyaç da her geçen gün kendisini hissettirmeye başladı. İlk etapta şehir içinden ziyade şehirler arası telefon bağlantısının kurulması elzem görülüyordu. Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti ülkenin telefon hattına kavuşabilmesi için yoğun çaba sarf ediyordu fakat telgrafta olduğu gibi umumi telefon hatlarının da devlet kontrolünde olması isteniyordu. Telsiz telefon ve telsiz telgraf konularında da Türkiye'de yeni sistemlerin kurulması gerekiyordu. Bu iletişim metotları için de büyük istasyonların kurulması elzemdi. Özellikle telsiz yoluyla askerî haberleşmenin sağlanabilmesi Ankara'da kurulması gereken bir istasyonla mümkün olabilirdi. Bir diğer istasyon ise Osmaniyeye kurulmalıydı. Bunun yanında küçük istasyonların ise Diyarbakır, Sivas, Konya ve İzmir'e kurulursa ilk etapta amaca ulaşılabilirdi. Tamamen devlet ve askerî haberleşme için kullanılacakları için bu istasyonlara ayrı bir ehemmiyet verilmeli ve korunmalıydı. Kurulması gereken sistem Türk karasularında seyahat eden deniz taşıtlarında hava sahasındaki uçaklara kadar yayın yapabilmeliydi.¹³

¹¹ BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

¹² BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

¹³ BCA, 30-10-0-0.202-376-7.

Uzun harp yılları ülkenin tüm sistemlerinin yanı sıra haberleşme altyapısını da tamamen işlevsiz hale getirmişti. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yapılacaklar listesinin ilk sırasında iletişim ve haberleşme altyapısının yeniden tesisi ve düzenlenmesi bulunuyordu. Altyapının yeniden inşası veya iyileştirilmesi için büyük meblağlarda ekonomik kaynağa ihtiyaç vardı. Tüm dünyayı etkisi altına alan 1929 ekonomik buhranına kadar olan dönem bu çalışmada *Erken Cumhuriyet Dönemi* olarak tanımlanarak, dönem içerisinde haberleşme ve iletişim altyapısına yapılan yatırımlar alt başlıklarda ele alınmıştır.

Erken Cumhuriyet Dönemindeki İletişim Yatırımları

a) Posta

Türkiye’de Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi 23 Mayıs 1933’e kadar Dâhiliye Vekâleti bünyesinde faaliyet gösterirken bu tarihten sonra Nafia Vekâleti’ne bağlandı. Cumhuriyetin ilanını müteakip ülkedeki posta işlerinin düzenlenmesi için 26 Kasım 1923 tarihinde Posta Kanunu çıkarıldı. 4 Şubat 1924’te ise telgraf ve telefonun iletişim vasıtası olarak kullanılmasının ayrıntılarını düzenleyen Telgraf ve Telefon Kanunu çıkarıldı ve bu araçların işletme yetkisi PTT’ye verildi.¹⁴ Uluslararası posta sistemlerindeki gelişmeleri takip ve bu sistemlere dâhil olabilmek için yapılan uluslararası toplantılara temsilciler gönderildi.¹⁵

Lozan Antlaşması ile kapitülasyonlar kaldırdığı gibi ülkedeki yabancı sermayenin elindeki imtiyazlı işletmelerin ise devlet tekeline alınmasıyla ilgili yoğun bir çaba içine girildi. Gerard Tongas bu durumu şöyle resmetmişti; *“Elektrik, telefon ve su tekelleri de yavaş yavaş satın alınmaktadır. Unutulmamalıdır ki Türkiye, mükemmel bir tekeller diyarıdır ki bu tekeller, ekonomik faaliyet alanlarının hepsini kapsar. Şu*

¹⁴ Nadir Yurtoğlu, “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye’de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.32, S93. s.57-58.; PTT işletmesi 1939’da Ulaştırma Bakanlığı’na bağlanırken 1954’te ise Kamu İşletmeleri Teşebbüsü’ne (KİT) dönüştürüldü. Bkz: Muharrem Turp, *Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2017, s. 213.

¹⁵ BCA, 30-18-1-1.21-62-20.

an hükümetin temel gayesi, tüm bu tekellerin tek sahibi olmaktır. Akabinde bütün maden işletmelerini de alacaktır.”¹⁶

Cumhuriyetin ilanını müteakip Türkiye’de her alanda atılımların ve inkılapların yapıldığı bir döneme girildi. Dönemin yaygın iletişim vasıtası olan posta ile haberleşme de ise 1925’ten itibaren temel olarak ulaşım konusunda gelişmeler yaşandı. Postaların taşındığı araçların çeşit ve sayıları dikkate alınarak posta araç sürücülerinin sayıları artırılmaya çalışıldı. Bununla birlikte yapılan sefer sayılarında da artış kaydedildi. Bu suretler şehirlerle kasabalar arasındaki bağlantının çoğaltılmasına da gayret edildi. Ancak Türkiye’nin erken cumhuriyet yılları henüz karayolu taşımacılığının tam manasıyla gelişmediği bir dönemdi. Çok sayıdaki yerleşime kış aylarında karayoluyla bağlantı sağlanamıyordu. Buna bağlı olarak ülkenin tamamına yaz ve kış aylarında eşit ölçüde posta hizmeti verilemiyordu. Kış aylarında yolları kapalı olan yerleşimlere ise ancak yaz aylarında otomobil ile posta hizmeti verilebiliyordu. 1925 yılında 521 posta sürücüsü ile 68.172 sefer yapılabiliyordu. 1930 yılına gelindiğinde posta sürücü sayısı 496’ya düşerken yapılan sefer sayısı ise 72.976’ya yükseldi.¹⁷

1925-1930 yılları arasında postaların taşınmasında vapur ve demiryollarından azami derecede istifade edilmeye çalışıldı. Devlet Demiryollarının İstanbul-Ankara-Adana hattında artan posta nakliyatının daha güvenilir bir şekilde yapılabilmesi için altı adet yeni posta vagonu tedarik edilerek sefere başlatıldı. Adana-Mardin ve İzmir-Kasaba hatlarında faaliyet gösteren demiryolu hatlarında ise özel vagonlar yaptırılarak posta hizmetleri verilmeye başlandı. Diğer yandan ise posta muamelesi yapılan merkezlerin sayısı artırılmaya çalışıldı. Eksikliği hissedilen; posta paketi, kıymetli mektupların taşınması, posta havalenamesi, telgraf havalenameleri gibi hususlarda önemli gelişmeler kaydedildi. 1925’te 567 adet merkezden posta muamelesi yapılırken 1930’da bu sayı 585’e çıktı.¹⁸

Ülke içerisinde posta teşkilatı baştan yapılandırılırken uluslararası posta muamelelerinin yapılması için umumi kongrelerde kararlaştırılan

¹⁶ Gerard Tongas, *Atatürk ve Modern Türkiye’nin Mahiyeti*, Çev. Ahmet Benhur Işık, İstanbul, 2020, s.82.

¹⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA)*, 01009148/602918.

¹⁸ *CBA*, 01009148/602918.

gümrük numunesi ile küçük kolilerin kabulü ve taşınmalarına başlandı. Yabancı ülkelerden gelecek posta havaleleri hakkında da önemli adımlar atıldı. Ancak bazı ülkelerin posta kurumları yerli para üzerinden işlem yapma teklifleri sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. 1929 ekonomik buhranını müteakip Türkiye’nin liraya yönelik aldığı tedbirler ve dövizin mevcut durumu uluslararası posta havalelerindeki işlemlerin sonraya ertelenmesine neden oldu. Bunun yanında uluslararası posta ve koli nakliyatlarının sağlıklı şekilde yapılabilmesi için bir Fransız, bir İtalyan ve bir Alman uçak şirketiyle özel anlaşmalar yapılarak hava nakliyatlarına başlandı. Dışarıdan gelen paketlerin azami ağırlıkları ise 5 kg’dan 10 kg’a çıkarılarak koli gönderilen ülke sayısı artırıldı.¹⁹

b) Telgraf

Erken cumhuriyet yıllarının en popüler iletişim aracı olan telgrafla ilgili de yeni yatırımlar yapıldı. 1924’te daha önce değinildiği üzere yabancı uzmanlar tarafından ülkenin bu alandaki eksiklikleri tespit edilmişti. Ancak üzerinden geçen 5 yıla yakın zaman zarfında telgraf yatırımı yapılması için merkezi bütçeden ciddi tahsisat alınamadı. Alınan tahsisat ve imkân nispetinde peyderpey telgraf hatlarındaki çalışmalara başlandı. Telgraf hatlarıyla ilgili çalışmalar başkent Ankara merkez kabul edilerek yapıldı. İdari ve askerî ihtiyaç dikkate alınarak her yıl 500 ila 1.000 km uzunluğunda yeni hat, tel inşası veya hat uzatması gerçekleştirildi. Ancak telgrafla ilgili yapılan çalışmalar beklenenin oldukça altında kaldı ve 1930’dan sonraki yatırım planlarına dahil edilmeye devam etti.²⁰

Telgraf çalışmalarını etkileyen bir başka gelişme ise 1 Kasım 1928’de yapılan Harf İnkılabı oldu. 1929’da Latin harflerinin kullanımına geçilmesiyle eski harflerle çalışan makinelerin tamamının değiştirilmesi gerekiyordu. Diğer yandan ise telgraf memurlarına yeni harflerin öğretilmesi için çalışmalar yapıldı. Telgraf memurlarına eğitim verilebilmesi için yeni kurslar düzenlendi. Yeni tedarik edilen telgraf makineleri; Siemens, Teleprinter ve Star-Stop’un kullanımıyla ilgili de özel kurslar düzenlendi. Yeni nesil makinelerin çalıştırılabilmesi için güçlü elektrik kaynaklarına ihtiyaç duyulunca bu ihtiyacın karşılanması

¹⁹ CBA, 01009148/602918.

²⁰ CBA, 01009148/602918.

için bataryalar tedarik edildiği gibi bunların bakım ve onarımını yapmak için de makinistler yetiştirildi. 1930'a gelindiğinde Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Kastamonu, Samsun, Trabzon, Konya, Adana, Mersin, Kayseri, Sivas ve Diyarbakır telgraf merkezleri yeni tip makinelerle hizmet veriyordu. Almanya'ya sipariş verilen ve kısa sürede teslim edilmesi beklenen 50 yeni telgraf makinesiyle de bu merkezlerin sayısının artırılması planlanıyordu.²¹

Türk telgrafçılığında uzun yıllardan beri devam eden telgraf memurlarının 24 saat çalışmaları uygulaması da harf inkılabıyla birlikte sona erdi. Yeni mesai düzenine göre 24 saat değil 8 saat çalışmaya başlandı. Bu uygulamayla birlikte bazı küçük telgraf merkezlerinde ihtiyaca hanel getirmeksizin çalışma saatlerinde yeni düzenlemeler yapıldı. Büyük telgraf merkezlerinde ise memur sayısında artış yapılarak düzenleme tam manasıyla hayata geçirildi.²²

Mevcut telgraf merkezlerinin sayısı ihtiyaca göre sürekli artırılıyordu. Fakat her yerde doğrudan bir merkez açmaya ne bütçenin gücü yetiyor ne de ihtiyacın derecesi buna lüzum gösteriyordu. Bazı yerlerde ise ihracat mevsiminde telgraf ihtiyacı geçici olarak artıyor sonradan ihtiyaç kalmıyordu. Buna çözüm bulabilmek adına posta ve telgraf ücretinin ufak bir kısmını almak şartıyla kendi memurları vasıtasıyla telgrafın taşınması için İzmir-Kasaba ve Aydın demiryolları idareleriyle anlaşmalar yapıldı. Alınan iyi neticelere binaen Devlet Demiryolları ve diğer demiryolu idareleri ile aynı zeminde anlaşmalar yapılmaya başlandı.²³

Ülke içerisindeki hat yoğunluğu artırılmaya çalışılırken diğer yandan Avrupa'nın en ucuz kelime başına telgraf hizmeti Türkiye'de veriliyordu. 1927-1928 devresinde ülke içerisinde çekilen telgrafın kelime ücreti 2,5 kuruş iken acele telgraflarda kelime başı fiyat üç ile çarpılıyordu. 630 telgraf merkezinin 132'sinden uluslararası telgraf çekilebiliyordu.²⁴

c) Telefon

Telgraf şebekesi geliştirilirken telefon şebekelerinin yapımı ise göz ardı edilmedi. Nisan 1925'te Bakanlar Kurulu kararı ile Ericsson

²¹ CBA, 01009148/602918.

²² CBA, 01009148/602918.

²³ CBA, 01009148/602918.

²⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929*, İstanbul, 1929, s.73.

firmasıyla bir anlaşma yapıldı. Buna göre; Ankara’da 1.000 hatlık tam otomatik bir telefon şebekesi kurulacaktı.²⁵ İktisadi anlamdaki ihtiyaç dikkate alınarak şehirlerarası telefon hatları yapılmaya başlandı. Edirne, Tekirdağ, Bursa, Kastamonu, İnebolu, Ereğli, Zonguldak, Sinop, Samsun, Giresun, Trabzon, Konya, Isparta, Adana, Mersin ve Sivas gibi şehirlerde şehir içi telefon hattı inşa edildi. Kastamonu-İnebolu-Bartın; Ereğli-Zonguldak; Adana-Mersin şehirleri arasında şehirlerarası telefon konuşmaları başlatıldı.²⁶

Gazeteler ülkede kurulacak telefon hatlarına sütunlarında geniş yer veriyorlardı. 1929’da yaklaşık 12 milyon lira karşılığında telefon hattı kurulacağı müjdeleniyordu. Telefon hattı Ericsson adlı şirket tarafından yapılacaktı.²⁷ 20 Ocak 1929’da İstanbul-Ankara hattının ilk kısmı olan Ankara-Eskişehir telefon hattının açılması gazete sütunlarında yer bulmuştu.²⁸ İstanbul-Ankara telefon hattının hizmete alınmasıyla İstanbul telefon şirketine abone olmayanların Ankara ile telefon görüşmesi yapabilmeleri için yeni merkezlerin yapımına başlandı.²⁹ Kasım 1929’da ise İstanbul-Ankara telefon hattının inşaatı tamamlandı.³⁰ İstanbul-Ankara telefon hattının yapılmasını müteakip görüşmelerin sağlıklı yapılabilmesi için her iki şehirde de bir takım düzenlemeler yapıldı. Ayrıca Avrupa’dan sipariş verilen bir cihaz sesi güçlendirebilmek için kısa sürede Eskişehir’e yerleştirilecekti. En çok merak edilen husus ise telefon görüşme ücretlerinin ne kadar olacağıydı. Konuşmalar ilk etapta üç dakika ile sınırlandırılırken bu süre için 115 kuruş ücret ödenecekti.³¹ Konuşma süresinin üst sınırı kısa süre sonra 6 dakikaya çıkarıldı. İlk üç dakika için 115 kuruş sonraki üç dakika içinse 100 kuruş ücret belirlendi.³²

Telefon görüşmesi yapılabilmesi için 2341 veya 2342 numaralar aranarak santrale konuşmak istenilen numara söyleniyordu. Aranmış kişi yerinde bulunamazsa 15 kuruş ücret tahsil ediliyordu. İlk gün İstanbul-

²⁵ Serkan Yazıcı, *Osmanlı’dan Günümüze Ericsson Türkiye*, İstanbul, 2014, s.46.

²⁶ CBA, 01009148/602918.

²⁷ *Hakimiyeti Milliye*, 24 Mayıs 1929, No:2825.

²⁸ *Vakit*, 21 Kanunusani 1929, No:3965.

²⁹ *Akşam*, 4 Temmuz 1929, No:3851.

³⁰ *Hakimiyeti Milliye*, 17 Teşrinisani 1929, No:3000.

³¹ *Akşam*, 6 Haziran 1929, No:3823.

³² *Hakimiyeti Milliye*, 1 Temmuz 1929, No:2862.

Ankara telefon hattını 34 kişi kullanırken bunların çoğunluğu tüccardı.³³ Telefon ücretlerinin ödenmesiyle ilgili de günümüzden farklı bir metot uygulanıyordu. İlk etapta açık hesap şeklinde aboneler görüşme yaparken kısa süre sonra 15 günde bir faturaların ödenmesi usulüne geçildi. Aylık 20'den fazla telefon görüşmesi yapanların ise en az bir aylık konuşma ücreti kadar depozitoyu veznelere ödeme zorunluluğu getirildi. Bu kurallara uymayanların ise telefon görüşmesi yapmalarına müsaade edilmeyecekti.³⁴

Ankara'da bizzat devlet tarafından otomatik telefon tesisatı kuruldu. İzmir'de ise belediyeye imtiyaz verilerek otomatik telefon şebekesinin kurulması sağlandı. Önemine binaen İstanbul-Ankara şehirlerarası telefon hattının kurulması için de çalışmalara başlandı. İktisadi durum ülkenin en önemli iki şehri arasında modern bir hattın kurulmasına engel oluyordu. Ancak buna rağmen telgraf şebekesinin direklerinden istifade edilerek ülkenin en uzun telefon hattının çalıştırılması hususunda başarı sağlandı. Bu hat üzerinden günlük yapılacak 250 görüşme ile masrafı hariç yıllık 50 bin lira gelir elde edilmeye başlandı. Bütçeden tahsisat alınamadığı için Ankara-İzmir ve İstanbul-İzmir hatlarının yapımına başlanamadı.³⁵

Telgraf ve telefonun yanı sıra yapımına ihtiyaç duyulan bir başka iletişim vasıtası da telsizlerdi. Tüm dünya ile birlikte Türk kamuoyu da telsiz telefon teknolojisini merakla takip ediyordu. Gazeteler telsiz telefonları şu şekilde okuyucuya tanıyordu: *"Medenî muhabere vasıtalarının en mühimlerinden biri de telsiz telefondur. Ankara'da oturup Londra ile vasıtasız konuşmak bugünkü insanlar için ne mutlu bir mazhariyettir."*³⁶

d) Telsiz

İlk büyük telsiz istasyonu daha çok siyasi amaca hizmet etmesi için Avrupa'daki örneklerinin bir benzeri olmak üzere Ankara'da kuruldu. 250 kw'lık bu istasyon ihtiyaca cevap vermenin de ilerisindeydi. Ticari maksat içinse İstanbul'da 25 kw gücünde bir istasyon kuruldu. Her iki

³³ *Hakimiyeti Milliye*, 2 Temmuz 1929, No:2863.

³⁴ *Hakimiyeti Milliye*, 1 Ağustos 1929, No:2893.

³⁵ CBA, 01009148/602918.

³⁶ *Hakimiyeti Milliye*, 30 Mart 1929, No:2773.

istasyona da kurulan cihazlar aynı zamanda telsiz telefon maksadıyla kullanma özelliğine sahipti. Türkiye’de bir anonim şirketle yapılan mukaveleyle birlikte İstanbul ve Ankara’da her akşam konserler ve haber akışı sağlanmaya başlandı.³⁷

Türkiye’ye kurulan telsiz istasyonları ile dünyanın siyasi ve ekonomik olarak önemli merkezlerinden Paris, Londra, New York, Berlin, Roma, Moskova ve Tahran ile doğrudan doğruya iletişim kurulabildi. Buradan elde edilecek paranın posta işletmelerine ciddi bir gelir getirmesi hedeflenmişti.³⁸ Ankara alternatörlü telsiz telgraf istasyonu doğrudan doğruya New York’ta bulunan Radio Corporation of America adlı telsiz şirketinin muhtelif istasyonlarıyla sürekli bağlantı kurarken lambalı telsiz telgraf istasyonu da Tahran, Moskova ve çeşitli Sovyet istasyonlarıyla daimî ve sürekli olarak telgraf alışverişi yapıyordu. İstanbul’daki alternatörlü telsiz telgraf istasyonu Berlin, Viyana ve Londra telsiz istasyonları vasıtasıyla gerek Avrupa’nın muhtelif şehirleri gerekse de Amerika ile sürekli bağlantı kurarak en ucuz ve en seri şekilde dünya ile haberleşmeyi sağlıyordu. İstanbul’daki sahil postası ise denizlerde sefer halindeki tüm Türk ve yabancı gemiler ile Dedeoğaç, Romanya ve Sovyet Rusya sahil istasyonları ile sürekli irtibat kurabiliyordu.³⁹

Şüphesiz ki erken cumhuriyet yıllarında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini etkisi altına alan isyan ve ayaklanma girişimleri merkez ile olan bağlantının sağlıklı bir zemine oturtulmasını kaçınılmaz hale getirmişti. 19. Yüzyıldan beri isyanlar ilk etapta telgraf tellerinin kesilmesiyle başlıyor ve isyan bölgelerinden sağlıklı haber alınması bir şekilde engellenmeye çalışılıyordu. Telefon hatları da aynı akıbete uğrayabilirdi. Benzeri manzaralarla karşılaşmamak için kısa dalgalı dört telsiz istasyonu alınarak Edirne, Ankara, Diyarbakır ve Van’a yerleştirildi.

40

Posta işlerinin sağlıklı şekilde yürütülebilmesinin en önemli araçlarından birisi de binalardı. Bunun için başta emval-i metruke olmak üzere ihtiyaç olan mahallerdeki uygun binalar posta işletmelerine tahsis edildi. Giresun, Trabzon ve Antep’te oldukça güzel binalar tahsis

³⁷ CBA, 01009148/602918.

³⁸ CBA, 01009148/602918.

³⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929*, s.74-75.

⁴⁰ CBA, 01009148/602918.

edilirken Ankara, Konya, Sivas, Bursa, Sarıköy, Bilecik ve Hadımköy gibi hem merkez hem de iletişim hatlarının önemli geçiş güzergâhı olan yerlerde yeni binalar inşa edildi.⁴¹

Sonuç

Günümüzde iletişim araçlarının vazgeçilmez olduğu şüphesizdir. İletişim araç ve vasıtalarının olmadığı bir dünya hayal dahi edilemez. Bu durum 19. Yüzyıldan itibaren tüm dünyayla birlikte Türkiye’de de böyle olagelmıştır. Çalışmaya konu olan tarih aralığı barındırdığı bazı özel durumlar sebebiyle nezaket arz eder. Millî Mücadele yılları Anadolu’nun topyekûn mücadelesini ifade eder. Bu mücadelenin de iletişim araçları olmadan yapılması düşünülemez. Çağın en modern iletişim aracı olan telgraf iletişimi Millî Mücadele boyunca aktif şekilde kullanılmıştır. Telgraf hatlarının çekilmesi, korunması ve telgrafların zamanında ulaştırılabilmesi için Millî Mücadele telgrafçılarının yoğun gayret içerisinde oldukları görülür. Aynı zamanda Mondros Mütarekesi’nden itibaren bozulan posta sistemlerinin yeniden işlevsel hale getirilmesi de aynı döneme tesadüf eder.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte her alanda olduğu gibi iletişim alanında da ciddi yatırım ve atılımların yapılması için çalışmalar yapıldı. Ülkedeki nitelikli elaman sayısının azlığı Cumhuriyet idaresini yabancı uzmanlara yöneltmiştir. Yurtdışından getirilen uzmanlar tarafından hazırlanan raporlar dikkate alınarak 1924’ten itibaren yoğun bir faaliyete girişildi. Öncelikli olarak Osmanlı Devleti’nden kalan telgraf hatlarının yenilenmesi ve geliştirilmesine odaklanıldı. Bunun yanında tüm dünyanın savaş ile birlikte önemini kavradığı telefon hatlarının ülke genelinde yaygınlaştırılmasına çalışıldı. Kara ve deniz ile telsiz hatlar üzerinden bağlantı kurulabilmesi için de telsiz telefon istasyonları bu dönemde kuruldu. Ancak 1929’da bütün dünya ile birlikte Türkiye’yi de etkisi altına alan ekonomik kriz cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan yatırımların istenilen ölçekte olmasını engelledi.

Bu çalışma 1925-1930 devresinde Türkiye Cumhuriyeti eliyle yapılan posta, telefon, telgraf ve telsiz hizmetlerine odaklanmıştır. Ortaya

⁴¹ CBA, 01009148/602918.

çıkması muhtemelen yeni belge, bilgi ve bulgular ile sonraki dönemler için yapılacak çalışmalara örnek teşkil edecek mahiyettedir.

Kaynakça

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA)
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Gazeteler

Akşam
Hakimiyeti Milliye
Vakit

Kitap ve Makaleler

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
Gökoğlu, A. Baha, *İnkılâbımızda Posta ve Telgrafçılar*, İkbâl Kitaphanesi, İstanbul 1938.
Özcan, Halil, *Atatürk’ün Özel Şifre Hattı PR Gizli Telgraf Merkezi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2019.
Tongas, Gerard, *Atatürk ve Modern Türkiye’nin Mahiyeti*, Çev. Ahmet Benhur Işık, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2020.
Turp, Muharrem, *Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kars 2017.
Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Matbuat Umum Müdürlüğü, İstanbul 1929.
Yazıcı, Serkan, *Osmanlı’dan Günümüze Ericsson Türkiye*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.
Yurtoğlu, Nadir, “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye’de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.32, S93, s.47-104.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Tuna Nehri Kıyısında Bir Kasaba: İsakçı'da Sultan Osman Han Vakfı

Filiz Yıldırım*

(ORCID: 0000-0002-6626-8531)

Makale Gönderim Tarihi

11.11.2021

Makale Kabul Tarihi

17.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yıldırım, F., "Tuna Nehri Kıyısında Bir Kasaba: İsakçı'da Sultan Osman Han Vakfı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 286-325.

APA: Yıldırım, F. (2021). Tuna Nehri Kıyısında Bir Kasaba: İsakçı'da Sultan Osman Han Vakfı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 286-325.

Öz

Osmanlı şehir mimarisi, devletin zirvesi başta olmak üzere hanım sultanlar, paşalar, beyler, askeri ve zengin kesim tarafından oluşturulmuştur. Bu mimari; han, hamam, kervansaray, köprü, çeşme, imaret, cami, mescit, beden, kale vesaire gibi halka hizmet edecek yapılardan oluşmaktaydı. Vakıf statüsünde vücuda getirilen bu mekânsal yapıların varlıklarını devam ettirmeleri, kesintisiz akarlarla desteklenmelerine bağlıydı.

Bu araştırmada, Genç Osman'ın kısa saltanatı sürecinde Tuna Nehri kıyısına inşa ettirdiği vakfının tanıtımı yapılmıştır. Sultan Osman Han Evkafı içindeki en önemli yapı, şüphesiz kaledir. Tuna'nın kuzeyinden gelebilecek saldırılara karşılık veren bu askeri üs, aynı zamanda

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, fyildirim@firat.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey.

Dobruca'nın savunulmasını kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı kültüründe ibadet mekânı özelliğinin yanında bir sosyalleşme aracı olan cami de bulunmaktadır. Türk kültürünün önemli yapılarından olan hamam ve eğitim konusunda bilgi veren bir mektebin varlığı bilirse de daha ziyade kale ve cami üzerinde durulmuştur. Temeline arşiv kaynakları konularak hazırlanan bu çalışma ile vakfın kurulduğu coğrafya, çalışanları ve sosyo-ekonomik boyutu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Osman Han, Tuna Nehri, İsakçı, Vakıf.

A Town by the Danube River: The Sultan Osman Han Foundation in İsakçı

Abstract

The Ottoman city architecture was created by sultans, pashas, gentlemen, military and wealthy people, and especially, by the top governmental personnel. This architecture consisted of structures that served the public such as inns, baths, caravanserais, bridges, fountains, soup kitchens, mosques, masjids, walls, castles, etc. The maintenance of these spatial structures, which were created with the status of foundations, depended on the support with uninterrupted revenue.

In this study, the foundation that was built on the banks of the Danube River during the short reign of Osman II was introduced. The most important building in the Sultan Osman Han Foundation is undoubtedly the castle. This military base, which encountered attacks from the north of the Danube River, also facilitates the defense of Dobruja. Nevertheless, there is also a mosque, which is a socialization area in Ottoman culture besides its quality of being a place of worship. Although the presence of the bathhouse, which is one of the most important structures of Turkish architecture, and the school, which provides information about education, are known, the castle and the mosque were emphasized more. With this study, which was prepared based on the archival sources, the geography, employees, and socio-economic dimension of the foundation were investigated.

Keywords: Sultan Osman Han, The Danube River, İsakçı, Foundation.

Giriş

Sultan II. Osman ve Hotin Seferi

Osmanlı Devleti'nin on altıncı sultanı olan II. Osman (1618-1622), Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) oğludur. Babasının vefatından sonra tahta çıkacak durumdaki büyük şehzade olmasına rağmen, amcası I. Mustafa Osmanlı saltanat tahtına oturtuldu. Ancak bir müddet sonra akli melekelerinin yetersizliğinden dolayı I. Mustafa hal edildi ve henüz 14 yaşında olan Osman, padişah oldu.

Tahta geçtiği sırada devam eden Osmanlı-İran savaşı, yapılan Serav Antlaşması ile sonuçlanmış ve bir barış ortamı sağlanmıştı. Kısa süren saltanatında devlet kadrolarında yaptığı değişiklikler ve askerinin intizamını sağlamaya yönelik faaliyetleri, huzursuz bir ortamın doğmasına sebep olmuştu. Genç sultan, iç dinamiklerin kontrolünü elde tutmak için yönünü Batı'ya çevirip, Lehistan üzerine sefere çıkma kararı aldı. Aslında bu sefer için uygun bir ortamın oluştuğunu da söylemek mümkündür. Zira Tuna Nehri'nin her iki yakasında bulunan Osmanlı yerleşkeleri, zaman zaman Tuna'nın kuzeyindeki *Kazaklar* -sonraki

süreçte *Tatar ve Nogaylar*¹- tarafından baskınlara maruz kalmaktaydı². Hatta Eflak ve Boğdan beyleri de fırsat buldukça Tuna'yı geçerek Dobruca'ya saldırmaktaydılar³. Tuna Nehri, her ne kadar kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı doğal bir set oluştursa da bazı zamanlar bu nehrin Eflak, Boğdan ya da diğer halkların hücumlarını engelleyemediği vakidir.

Genç Sultan, Osmanlı'nın Tuna ve Karadeniz sahillerine kadar sokulup taşkınlık çıkararak ve sahil emniyetine zarar veren Kazakların bu hareketlerinin sebebi olarak Lehlileri görmekte ve düzenlemek istediği bir seferle onları cezalandırma niyetindeydi. Öyle ki İskender Paşa'nın Turla (Dinyester) Suyu yakınlarında, Leh kuvvetlerini yenilgiye uğratmasını bir fırsat ve seferi kolaylaştırıcı sebep olarak görüyordu. O sırada Avrupa'da devam eden 30 Yıl Savaşları (1618-1648) da başka bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Zira Habsburg-Osmanlı barışı sürerken, Budin Beylerbeyi'nin Vaç Kalesi'ni alması ve Habsburg tarafından olaya müdahale edilmemesi, genç sultanı savaşa daha da hazır hale getirmişti.

¹ Osmanlı Devleti, Karadeniz egemenliğini önemsemiş ve denizin kıyı güvenliği için bu bölgeyle yakından ilgilenmeye başlamıştır. Eflak ve Boğdan voyvodaları ve Kırım Hanlığı'nı kontrol altında tutmak isteyen Osmanlı; Lehistan ve Kazaklara karşı bölgedeki askeri varlığını güçlendirmeyi amaçlamaktaydı. Aynı zamanda ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için kuzey steplerine açılan yol üzerindeki bölgelerde de nüfuzunu yaydı. Henüz 16. yüzyılın ortalarından itibaren, Tuna ve Kuzeybatı Karadeniz havzasındaki hakimiyetini güçlendirmek için bu kesimlere çeşitli Tatar kabileleri yerleştirmeye, iskanı teşvik etmeye ve yeni iskân merkezleri kurmaya çalıştı. Bu bağlamda Bucak bölgesi Tatar grupları ile iskân edilmiştir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Lehistan'a ve Kazaklara yönelik askeri hareketler, bu bölgenin önemini daha da arttırdı. Ancak bu bölgeye yerleştirilen Tatar ve Nogay kabileleri, tabiiyetinde buldukları Kırım hanları ile geçinemedikleri gibi kanlı savaşlara da sebep oldular. Daha sonraları Leh ve Kazaklar tarafından sıkıştırılan diğer bir kısım Nogay kabilelerinin bölgeye gelmeleri yeni karışıklıklara yol açtı. Feridun Emecen, "Halil Paşa Yurdu", *DİA*, 15 (1997), s. 326. Altın Ordu Hanlığı'nın dağılıma sürecinde ortaya çıkan bir Türk topluluğu olan Nogaylar hakkında geniş bilgi için bkz.: Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 2019, s. 281-289. Kazaklar için bkz.: Keith Hitchins, "Kazaklar", *DİA*, 25 (2002), s. 131-132. Tatarlar için bkz.: Faruk Sümer, "Tatarlar", *DİA*, 40 (2011), s. 168-170. Ayrıca bkz.: Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıç Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul, 2004, s. 29-41.

² Feridun Emecen, "Osman II", *DİA*, 33 (2007), s. 453; Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Ankara, 2012, s. 91-94.

³ Kemal H. Karpat, "Dobruca", *DİA*, 9 (1994), s. 484.

Nitekim savaş hazırlıkları yapıldı ve II. Osman ordunun başında sefere çıktı⁴.

Sultanın ordusunun Balkanlar'daki sefer güzergahı Dobruca idi. Kuzeye doğru çıkıldıkça en uygun yer olarak tayin edilen İsakçı, ordunun konaklama merkezi oldu. Tuna Nehri'nin güney yakasında bulunan İsakçı'da günlerce kalan Sultan ve ordusu, nehre döşenen köprü gemiler yardımıyla karşı tarafa geçmişlerdi⁵. Tarihte *Hotin Seferi* olarak yer alan mücadele, Hotin Kalesi civarında gerçekleşti. Dinyester Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Hotin, Osmanlı-Lehistan arasında Moldova üzerinde hakimiyet kurma mücadelesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Adı geçen kalenin etrafında açılan hendekler, yapılan tabyalar ve istihkamlar sayesinde mükemmel bir savunma hattı oluşturulmuştu. Bu sebeple, Osmanlı ordusunun Kazak-Leh kuvvetlerine karşı hücumları netice vermedi ve taraflar arasında 9 Ekim 1621 tarihinde bir antlaşma imzalandı. Antlaşma gereğince Dinyester Nehri her iki devlet arasında sınır kabul edildi, Hotin ise Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla Boğdan Voyvodalığı'nın idaresine bırakıldı⁶.

⁴ F. Emecen, "Osman II", s. 453-54; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar*, c. III/1, Ankara, 1995, s. 128-132.

⁵ F. Emecen, "Osman II", s. 454. Balkan geçitlerinden yapılan zorlu yürüyüşle ordunun İsakçı'ya varması iki ayı bulmuştu. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 3, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2011, s. 525.

⁶ Dariusz Kolodziejczyk, "Hotin", *DIA*, 18 (1998), s. 253; Yılmaz Öztuna, *Sultan Genç Osman- Sultan IV. Murad Radikal Islahatçı ve Kardeşi Asrın En Büyük Askeri*, İstanbul, 2008, s. 31-38.

İsakçı⁷

İsakçı, Silistre Sancağı'na⁸ bağlı olarak 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı idaresi altına girmiştir. Aşağı Tuna bölgesinde nehrin güney kıyısında bulunan İsakçı, Tuna'nın en stratejik noktalarından birinde yer almaktaydı⁹. Coğrafi konumu itibarıyla her şeyden önce bir geçit mahalliydi¹⁰ ve bu durum ona atfedilen önemi arttırmaktaydı.

İsakçı, askeri manada Rumeli sağ kol güzergahında yer almaktaydı ve İsakçı'ya kadar olan Rumeli sağ kolu, en eski ve en çok kullanılan askeri güzergahlardan birini oluşturmaktaydı¹¹. Osmanlı ordularının Eflak, Boğdan, Lehistan vs. gibi güçlere karşı verdiği mücadelede, nehrin öte yakasına geçmek amacıyla en fazla İsakçı mahallini kullandığı görülmektedir. Stratejik ve lojistik açıdan tüm zamanlarda önemini

⁷ Günümüzde Romanya sınırları içinde olan yer, bir kasaba statüsündedir ve *Isaccea* olarak bilinmektedir. Bogdan Murgescu, "İsakça", *DİA*, 22 (2000), s. 490. Nick Thorpe, 2011-2012 yıllarında yapmış olduğu Tuna yolculuğuna Romanya'nın Tuna deltasında başlamış ve bu yolculuğu Almanya Karaorman'da tamamlamıştır. Seyahati esnasında görmüş olduğu İsakçı için şu ifadeleri kullanmaktadır: Sembol niteliğindeki bir savaş yapıtı olan ince, yeşil başlıklı minareli camisi ve bir tepeye kurulmuş taş ocağı ile her zaman Tuna'ya bakan küçük, sakin bir yerleşkedir. Nick Thorpe, *The Danube a Journey Upriver from The Black Sea to The Black Forest*, New Haven and London, 2013, p. XIX, 43.

⁸ Silistre Sancağı, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a yönelik fetih politikalarının sonucunda oluşturulmuştu. Tuna Nehri üzerinde yer alan Silistre, Rumeli Eyaleti'ne bağlıdır ve stratejik bakımdan oldukça mühimdir. Geniş bilgi için bkz.: Ayşe Kayapınar, "Bulgaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân", *Türk Tarihinde Balkanlar*, (Editörler: Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı), 1 (2013), s. 313-333.

⁹ B. Murgescu, "İsakça", s. 489.

¹⁰ Ahmed Raşid, *Tuna Nehri Kıyılarındaki Köy ve Kasabalar Hakkında Bir Risale*, 1798, v. 46. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, MC_Yz_K0138). Bu kıymetli risale, Ali Karahan tarafından makale olarak yayınlandı. Bkz.: Ali Karahan, "Tuna Nehri ve Kıyılarındaki Yerleşim Yerleri Hakkında XVIII. Yüzyılın Sonlarında Kaleme Alınan Bir Risale (Değerlendirme ve Çeviri Metin)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 45 (2021), s. 1-34.

¹¹ Rumeli Sağ Kol Kırkkilise'den başlar ve burayı geçtikten sonra kuzeye doğru kıvrılır. Aydos, Prevadi, Kozluca, Karasu, Hırsova üzerinden Karadeniz'e paralel bir şekilde İstrancaların ve Balkan dağlarının doğal geçitlerinden geçerek, Tuna Nehri'ni aşmak suretiyle İsakçı'ya ulaşır. İsakçı'dan sonra en çok tercih edilen güzergâh Tolcu, İsmail Geçidi, Tatarpazarı, Yanıkhisar veya Akkırman üzerinden Özi'ye ulaşan kısımdır. Cemal Çetin, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Rumeli'de Osmanlı Yol Sistemi", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, (Editörler: Alaattin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük, Danko Leovac), 2020, s. 139-141.

muhafaza eden İsakçı, fiziksel bir engel teşkil eden Tuna'yı aşmak için en müsait geçitlerden birini oluşturmaktadır. Nehrin bu mahalde daralmaya başlaması, ortasında bir adanın bulunması ve karşı kıyısında mevcut bataklık alanın diğer kıyılara nazaran daha az olması İsakçı'yı cazibe merkezi haline getirmişti¹².

Tuna Nehri'nin kuzey kıyılarında ve daha ötelerinde hakimiyet kurmak isteyen padişahlardan Çelebi Mehmed'in 1419 yılında Eflak üzerine düzenlediği akınlarda İsakçı'dan geçtiği bilinmektedir. Diğer yandan Sultan II. Mehmed'in Moldovya seferi, II. Bayezid'in 1484 yılında Kili ve akabinde Akkirman'ı almak için düzenlediği harekâtın geçiş mahalli yine İsakçı olmuştur. Öyle ki II. Bayezid'in fetih sonrası ordugahını İsakçı önlerinde kurduğu vakidir. Devam eden yüzyıllarda bilhassa kuzeyden gelen Rus tehdidine karşı yine aynı mahalde bir yoğunluk yaşandığı ve İsakçı'nın bu önemini daimî surette koruduğu anlaşılmaktadır¹³.

¹² Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, İstanbul, 2019, s. 182.

¹³ Aurel Mototolea, Andreea Andrei, "Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobrudja (16th- 18th Centuries)", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 2*, (Editörler: Zafer Gölen, Abidin Temizer), 2017, s. 554.

Şekil 1: Aşağı Tuna Bölgesinde İsakçı Geçidi¹⁴

Sultan II. Osman da Hotin Seferi'ni gerçekleştirmek üzere Lehistan'a doğru hareket ederken, selefleri gibi İsakçı güzergahını kullanmıştı. Tuna'yı geçmeden önce burada günlerce konaklayan Sultan, lojistik organizasyonların yürütülebilmesi için gemilerden müteşekkil bir köprü yapımını emretti. Ordunun iaşe ve levazımat geçişinin zamanında yapılması ve harp sahasına ulaştırılması savaşın seyri için önem taşımaktadır¹⁵. Sultan Osman, Kaptan Hasan Paşa'ya iletmiş emrine ek olarak, idari bakımdan önem kazanan İsakçı'nın savunulması ve Tuna'nın denetlenmesi için bir kalenin inşa edilmesini de istedi. Kalenin inşa edildiği alanda aynı zamanda *Hünkâr Camii* olarak da isimlendirilen

¹⁴ BOA, HRT. h. 42, s. 2. (17 Kasım 1857)

¹⁵ F. Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, s. 181.

Sultan Osman Han Cami-i Şerifi ve hamam yapılması hususunda gerekli talimatları verdi¹⁶.

Osmanlı arşiv kaynaklarında *Kala-i Cedid* şeklinde ifade edilen İsakçı Kalesi¹⁷, Tuna Nehri'nin kenarında sağlam bir işçilikle, dörtgen şeklinde inşa edilmiştir. Babadağı'nın kuzeyinde yer alan kale, doğusunda bulunan Tolcu Kalesi ile aynı paraleldedir. Kalede yeterli miktarda top ve diğer askeri mühimmatlar bulunmaktadır. Aynı zamanda buğday ambarları ile desteklenen kalede, muhafızların barınma ihtiyaçları için evler de yapılmıştır¹⁸. Bu yeni yapılanma ile İsakçı'da artık güçlü bir askeri garnizonun varlığı dikkat çekmektedir¹⁹.

Stratejik bir konumda olan İsakçı, yalnızca idari ve askeri manada değil iktisadi bakımdan da önem arz etmekte idi. Bu kıyı yerleşkesi her şeyden evvel nehrin ekonomik faaliyetlerinin yürütüldüğü önemli bir limana ve bölgedeki ithalat ve ihracat trafiğini denetleyen bir gümrük istasyonuna sahipti. Nehirdeki ticaret gemileri, İsakçı'daki gümrük istasyonunda yoklamaya tabi tutulurdu. Doğuya yani Karadeniz'e doğru yapılan nehir ticaretinde gerek İsakçı limanındaki malların sevkiyatı gerekse diğer Tuna limanları²⁰ arasında yürütülen faaliyetlerde, Tuna Nehri'nin en elverişli kolu olan Hızırilyas kullanılmaktaydı²¹. Çünkü nehrin diğer iki kolu olan Sünne ve Kili'ye göre Karadeniz'e olan mesafesi

¹⁶ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Akkırman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp*, c. 5/2, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 486-87; A. Mototolea, A. Andrei, "Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobrudja (16th- 18th Centuries)", s. 555; B. Murgescu, "İsakça", s. 489.

¹⁷ Günümüzde bu kalenin tarihi bir miras olarak varlığını sürdürdüğü iddia edilmektedir. Bkz.: Giray Saynur Bozkurt, "Geçmişten Günümüze Romanya'da Türk Varlığı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17 (Bahar 2008), s. 18.

¹⁸ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 487.

¹⁹ A. Mototolea, A. Andrei, "Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobrudja (16th- 18th Centuries)", s. 554.

²⁰ Karadeniz ve Tuna kıyılarında, iskele eminleri tarafından yönetilen şu iskeleler mevcuttur: İsakçı, Balkov, Maçın, Danagölü, Hırsova, Rasova, Silistre, Tutrakan, Rusçuk, Niğbolu, Zıştovi, Karaloma, Vidin, Karindova, Makine, Göğercinlik, Demirkapı, Semendire, Hisarcık, Belgrad, Böğürdelen, Varadin, İzvornik ve Ösek. Yusuf Oğuzoğlu, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Belgrad Şehrinin Gelişmesine Osmanlı Düzeninin Katkıları (1526-1688)", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar II*, (Editörler: Alaattin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük, Danko Leovac), 2020, s. 106.

²¹ B. Murgescu, "İsakça", s. 489.

daha kısa idi. Yine diğer kollarla kıyaslandığında, Hızırilyas geniş bir su hacmine sahipti. Suyun fazla olmasının yanında akış hızının da güçlü olması, nehirde kum adacıklarının oluşumunu en aza indirmekteydi. Bu durumun doğal bir sonucu olarak nehri kullanan ticaret gemileri güvenle yolculuk yapmaktaydılar²².

Osmanlı Devleti'nin Tuna Nehri'nde yüzdürdüğü ince donanmasının inşa ve tamir merkezleri arasında İsakçı da yer almaktaydı. Burada her yıl belli sayılarda yeni gemiler inşa edilirken bir yandan da bakım ve onarım faaliyetleri yürütülmekte idi. Nehri geçmek için kullanılan köprü gemilerin de imal merkezi olan İsakçı, adeta bir gemi deposu olarak kullanılmaktaydı. Nehre döşenen köprü gemiler, ordunun seferden dönüşünü tamamlamasıyla, düşmanın nehir geçişini kullanma ihtimaline karşın buldukları yerlerden sökülür ve depolarda ya da kışaklarda muhafaza edilirdi²³.

Gemi inşa, bakım ve onarım çalışmaları için ihtiyaç duyulan kerestelerin temin noktalarından olan İsakçı²⁴, aynı zamanda Tuna'daki en büyük zahire ambarlarının bulunduğu bir kıyı yerleşkesi idi. Osmanlı Tunası'nın kilit noktalarından biri olması hasebiyle, burada ordunun iaşesinin depolanmasına fazlasıyla hassasiyet gösterilmiştir. Bu amaca yönelik, bölgede büyük ve kargir ambarlar inşa edilmiştir. Bilhassa savaş hazırlıklarının yapıldığı dönemlerde gerek kara gerekse su yolu kullanılarak İsakçı'ya zahire sevkiyatı gerçekleştirilmiştir. Depolarda muhafaza edilen bu mühim emtia, ihtiyaç halinde hem İsakçı'daki mevcut askere hem nehrin diğer bölgelerine²⁵ hem de İstanbul'a ulaştırılmıştır²⁶. Ekonomik döngü bağlamında, İsakçı ve iskelesinin öneminin azımsanmayacak derecede ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

²² Geniş bilgi için bkz.: Filiz Yıldırım, *1856 Tarihli Bir Risâle İşığında Tuna Nehri'nin Tarihi Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İstanbul, 2019, s. 45-77.

²³ F. Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, s. 45, 52, 73, 178, 184-185.

²⁴ F. Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, s. 124, 128, 130, 131.

²⁵ F. Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, s. 93, 270.

²⁶ A. Mototolea, A. Andrei, "Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobruja (16th- 18th Centuries)", s. 556. İsakçı limanından İstanbul'a ayrıca kereste, tuz, keçe ve esir sevkiyatı da yapılmaktaydı. K. H. Karpát, "Dobruca", s. 484.

Şekil 2: Aşağı Tuna bölgesindeki bazı akarsu, kale ve yerleşkeler²⁷

Osmanlı kaynaklarında kaza²⁸ ya da kasaba²⁹ merkezi olarak zikredilen İsakçı, kendisine tabi alt birimleri olan nahiyelerle beraber bir bütün oluşturmaktadır. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, en büyük nahiyesi nehrin kuzeyinde yer alan Tımarava'dır. Osmanlı hakimiyetinden önce Boğdan'a bağlı olan bu nahiyeye, mamur ve verimli topraklarıyla meşhurdur. Yine Tuna kenarına yakın Arakel/Rakel ve Gavran köyleri de bağ ve bahçe yönünden oldukça zengindir. Kalenin dışında kalan ve varoş olarak isimlendirilen yerlerde üzeri saz, şindiri tahta ya da kiremitle örtülü evler bulunmaktadır. Tuna'nın güneyindeki

²⁷ BOA, HRT. h. 37. (12 Ağustos 1923)

²⁸ BOA, AE. SAMD. III, 107/10551. (13 Haziran 1709); BOA, AE. SAMD. III, 152/14948. (18 Mart 1715); BOA, AE. SMHD. I, 61/3895. (1 Nisan 1746); BOA, AE. SMHD. I, 244/19870. (15 Nisan 1737).

²⁹ BOA, MAD. d. 4964, s. 4. (25 Temmuz 1645). Osmanlı kanunları han, hamam, bedesten ve kervansaray inşa edilen yerleri kasaba olarak nitelendirmektedir. Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul, 2013, s. 94.

bu mamur kasabayı cami, han, kervansaray ve hamam gibi yapılar süslemekteydi³⁰.

İzlediği siyaset gereği kuruluşundan itibaren yüzyıllarca toprak ve nüfus bakımından genişlemeyi amaç edinen Osmanlı Devleti, bünyesinde farklı milletlere, dinlere ve inançlara mensup insanları barındırmakta idi. Bunun doğal sonucu olarak, çok çeşitli bir toplum yapısı oluşmuştu. Özellikle Osmanlı Rumelisi'nde bariz bir şekilde görülen bu çeşitliliğe, hemen tüm Balkan şehirlerinde rastlanmaktadır. Nitekim İsakçı'da da Eflak, Boğdan, Rum ve Ermeni halklarını oluşturan gayrimüslimler ile Müslüman Türkler bir arada yaşamaktaydı³¹.

Sultan II. Osman'ın yapılmasını emrettiği kale, cami ve hamam için kalenin varoşlarında bulunan köylerin hasılatları tahsis edilmiş ve bu yapılar vakıf statüsünde uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir³².

Sultan Osman Han Vakfı

Sözlük anlamı *durmak*, *alıkoymak*³³ olan vakfın Osmanlı ıstılahındaki manası, bir malı insanların faydalanması için Allah'ın mülkü hükmünde, ferdi mülkiyet sahasından çıkarmak esasına dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde çoğunluğu askeri zümre, bir kısmı padişah ile vezirler, küçük bir kısmı da reaya tarafından kurulan çok sayıda vakıf mevcuttur. Bu vakıflar özerk nitelikte değerlendirilseler de devlet denetiminin dışında değillerdi. Bilhassa büyük vakıflar sadrazam, şeyhülislam, baş defterdar, kadı, ağalar (enderun, darü's-saade ve babü's-saade), iç hazinedar başı, nakibü'l-eşraf gibi devlet görevlilerinin nezareti altındaydı. İnsanların vakıflardan faydalanması için de bazı mal ve hizmetlerin finanse edilmesi gerekmektedir³⁴.

Vakfın Gelir ve Giderleri

Sultan Osman Han Evkafı, yukarıda da ifade edildiği üzere II. Osman'ın 1621 yılında Lehistan seferini gerçekleştirmek üzere yaptığı harekât esnasında alınmış bir karardır. II. Osman, Tuna Nehri'ni geçmeden önce İsakçı menzilinde ordusuyla dinlenirken, Kaptan Hasan

³⁰ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 486-488.

³¹ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 487.

³² Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 487.

³³ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA*, 42 (2012), s. 475.

³⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 306-307.

Paşa'ya gittikçe önem kazanan İsakçı'da bir kale, bir cami ve hamam yapılması yönünde emir verdi. Evliya Çelebi'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, yapım emri verilen kalenin inşası kısa sürede tamamlanmıştır³⁵. İç kale olarak belirtilen *kale*, *cami*, *hamam* ve *mektepten* müteşekkil bu yapılar, arşiv kayıtlarında *Sultan Osman Han Evkafı* şeklinde zikredilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde hem hanedan mensuplarının hem de devletin üst düzey yöneticilerinin vakıf statüsünde yaptırarak gayrimenkullere bakıldığında, bunların inşa edildikleri bölgenin ihtiyaçlarına cevap niteliğinde oldukları görülmektedir³⁶. Nitekim Sultan II. Osman'ın da Balkan coğrafyasını İstanbul'a bağlayan yollardan birini teşkil eden³⁷ ve dahi önemli bir askeri kontrol noktası olan İsakçı'da bu yapılar için gerekli izni çıkarması, bu tezi savunmak babında yerinde bir örnektir.

Bilindiği üzere kaleler, en önemli savunma yapılarıdır. Şehirleri, önemli geçitleri, limanları, boğazları muhafaza etmek amacıyla, ya sarp ve güç erişilebilir yerlerde ya da deniz ve nehir kenarlarında kurulmaktadır. Bu kalelerin kolay ve az bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde kalenin tahliye edilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını karşılayabilecek imkânlarla sahip olması son derece önemlidir³⁸.

İsakçı'daki *Kala-i Cedid* de benzer gerekçelerle Tuna Nehri'nin kontrolünü sağlamak ve gerektiğinde İsakçı'yı savunmak amacıyla stratejik bir noktada inşa edilmiştir. Bir kıyı yerleşkesi olan iç kalenin harcamaları hem kalenin dışında hem de nehrin her iki yakasında Silistre Sancağı sınırları içerisinde bulunan birçok yerden elde edilen hasılatlarla karşılanmıştır. Zira kurulan vakıfların giderlerinin sağlam akarlarla desteklenmesi, vakfın işlerliğini sağlayan etkenlerin başında gelmekteydi.

³⁵ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 487.

³⁶ Ahmet Köç, "XV-XVII. Yüzyıllarda Silistre'de Su Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 49 (Haziran 2018), s. 10.

³⁷ A. Mototolea, A. Andrei, "Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobruğa (16th- 18th Centuries)", s. 554.

³⁸ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, (Yayına Hazırlayanlar: Ersin Kırca, Vahdettin Atik, Resul Köse, Kemal Gurulkan, Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker), İstanbul, 2016, s. 9.

Tuna'nın güney kısmında yer alan Rakel, Manastır-ı Derbend, Lakaviça karyeleri ile Tuna'nın öte kısmı diye ifade edilen kuzey tarafında Tımarava, Çerçeleş, Barta, Yeniköy, Kartal, Berenze, Babuiş, Girekul, Denizağa ve Hendek Derbendi karyeleri vakıf için ayrılmış alanlardı. Geniş bir alanı kapsayan Sultan Osman Han Evkafı Yeniköy, Yalpuş Gölü, Rakçı Suyu, Deçkoy Bucağı ve Çavuş Kışlası'nı içine alacak şekilde İsmail sınırlarına kadar dayanmaktadır. İsmail sınırında bulunan Kahve, devam eden güzergâhta Hendek, Prut Nehri, Prut'un güney boğazlarından Şeputa ve diğer boğazlar ile yine aynı nehirde ayrılan güney karasularından Portunca Nehri ve diğer kolları vakfa ait olan alanlardandır. Prut'un batısına gelindiğinde özellikle sağladığı ticari kazanç ile önem arz eden Brateş Gölü ile çevresi ve Prut'un etrafındaki irili ufaklı göller, Fentana, Repete mahalleri de vakfa dâhil idi. Tuna Nehri'ne varınca Orahova ve Milli göller ile bu göllerdeki adalar, yine Tımarava ve ona bağlı Kavala Gölü, gölün yakınlarındaki Kete Boğazı ve Kartal Köyü ile Gradçate ve tüm bu yerlerin çevresindeki mahaller vakfa tahsis edilmiş gelir kaynaklarıdır³⁹.

Adı geçen mahallerde vakıf reayasından, toprağa ve üretime dayalı birtakım vergiler alınmıştır. Bu vergiler, vakıf yetkilisi tarafından yasal olarak toplanmış ve Sultan Osman Han Vakfı'na gelir oluşturmuştur. Bu sebeple vergiler devletin hazinesine değil de vakfın kasasına akmıştır. 1645 ve 1663 yıllarına ait iki arşiv kaydı kıyaslandığında, aşağıdaki iki tabloda belirtilen vergi tür ve miktarlarında bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

³⁹ BOA, MAD. d. 4964, s. 4-6. (25 Temmuz 1645); BOA, TK GM. d. 2203, v. 3a, 4b. (4 Ağustos 1663); BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, s. 511, h. 2355. (21-30 Mayıs 1699)

Tablo 1: Tuna Nehri'nin Güneyinde Bulunan Karyelerden Alınan Vergiler⁴⁰

Vergi Türü	Rakel	Manastır-ı Derbend	Lakaviça
	Miktarı		
Kovan ⁴¹	10 kovandan 1 kovan		-
Tereke	1/10 öşür	-	-
Bağat	1 dönüm için Müslim'den 12, gayrimüslimden 32 akçe		-
Kettan	10 demette 2 akçe	-	-
Cizye ve İspence ⁴²	Müzevvedden 340, mücerreden 170 akçe		
Fıçı ⁴³	25 akçe, şayet fıçılar karye dışına çıkarılırsa 40 akçe		-
Araba	<ul style="list-style-type: none"> • 1 araba odundan 1 akçe • Odun taşıyan gemiden 25 akçe • Gelip-geçen arabalardan 8 akçe bac 	-	-
Değirmen ⁴⁴	62 akçe	-	-
Hayvan	1 koyundan 2 akçe; 100 koyundan 1 toklu		

⁴⁰ BOA, MAD. d. 4964, s. 4-5. (25 Temmuz 1645); BOA, TK GM. d. 2203, v. 2b, 2a. (4 Ağustos 1663)

⁴¹ Resm-i kovan ya da resm-i küvvere adıyla baldan alınan vergidir. Kovanın bulunduğu toprağın sipahisine, arıların kışlık ihtiyaçları çıkarıldıktan sonra genellikle 1/10 oranında ödeme yapılırdı. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Ankara, 2020, s. 303.

⁴² İslam devletlerinde zimmi statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınan vergiye cizye denilmektedir. Kadınlar (eşlerinden kendilerine arazi kalmış dul bayanlar hariç), çocuklar, rahipler (büyük manastırlarda yaşayanlar hariç), devlet hizmetinde bulunan aileler ve iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muaftılar. İspenç(e) ise Rumeli'de genellikle Müslüman olmayan köylü veya şehirli reayadan alınan bir baş vergisidir. Bu vergiyi ödeyenler çift resmi ödemezlerdi. A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 282, 301-302; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, s. 304.

⁴³ Osmanlı belgelerinde *resm-i fuçı* ya da *öşr-i şıra* şeklinde ifade edilen bu vergi, üzüm üretimi ve bağcılık ile alakalıdır. Yani şarap için ayrılan bağlardan alınan, üretim yapılan bölgedeki hasılatı ve iktisadi potansiyele göre değişkenlik arz eden bu vergi türüdür. Fıçı, araba, at yükü şeklinde tasnife tutulan bu verginin bir standardı bulunmamaktadır. Devlet, şarabın hammaddesi olan üzümün üretiminden şıra haline getirilmesine ve daha sonra satışına kadar her aşamasına müdahil olmuş ve farklı fiyatlandırmalarla hazineye hatırı sayılır bir katkı sağlamıştır. Konuyla ilgili olarak bkz.: Filiz Yıldırım, "Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/1 (Ocak 2021), s. 495-514.

⁴⁴ Resm-i asiya denilen değirmen resmi, bazı bölgelerde değirmenlerin yıllık çalışma kapasitesine bakılmaksızın alınırken, bazı yerlerde -üç ay, altı ay veya tam yıl gibi- yıl içindeki çalışma süreleri göz önünde bulundurularak vergilendirme yapılırdı. Su ve rüzgâr değirmenleriyle yağ değirmenleri de vergiye tabi idi. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, s. 309.

	1 hınzırdan 1 babka ⁴⁵	-	-
Balık ⁴⁶	Tuna'da avlanan 20 balıktan 1 balık öşür	-	-
Hububat	-	Hane başına 300 akçe	-

Tablo 2: Tuna Nehri'nin Kuzeyinde Bulunan Karyelerden Alınan Vergiler⁴⁷

Vergi Türü	Tımarava – Çerçeleş – Barta – Yeniköy – Kartal- Berenze – Babuiş- Girekul
	Miktarı
Kovan	10 kovandan 1 kovan
Tereke	1/10 öşür
Bağat	1 dönüm için 32 akçe
Kettan	10 demette 2 akçe
Cizye ve İspence	300 akçe
Fiçı	<ul style="list-style-type: none"> • Meyhanelerde satılan şaraptan, fiçı başına 5 babka • Vakıf sınırlarının dışına çıkıp, denize doğru gönderilen fiçılardan 100 akçe • Köyler arası yapılan ticaretten fiçı başına 8 babka
Araba	<ul style="list-style-type: none"> • Yeniköy yakınlarındaki Yalpuç Boğazı'ndan ve diğer boğaz ile geçitlerde kullanılan arabalardan bac alınır. • Vakıf sınırları içindeki dolu arabalardan 1 babka

⁴⁵ İmalinin bakırdan olduğu tahmin edilen *patka* ya da *babka*, bir Polonya sikkesidir. Osmanlı hakimiyetindeki Balkan ve Avrupa topraklarında tedavülde olduğu ve 1 babkanın 6 akçeye tekabül ettiği ifade edilmektedir. Halil Sahillioğlu, *Kuruluşta XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul, 1958, s. 152; Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul, 1965, s. 44.

⁴⁶ Tuna Nehri ve çevresindeki göller, balık tedariki yönünden oldukça zengindir. Morina, mersin, uvak, besatir, sırt, yayın, sazan, çığa, ustuka, üsmük, ismodik, sim, somi testere, dürdibastruğa vs. gibi daha birçok balık çeşidinin olduğu nehir ve göllerde avlanma ve satış prosedürü devletin tekelindeydi. Devlet, birtakım vergilerle balıkçılık faaliyetlerini kendi kontrolüne almış ve bunu ekonomik bir girdiye dönüştürmüştür. Bkz.: Filiz Yıldırım, "Osmanlı İdaresinde Tuna Nehri'nde Bir Ekonomik Unsur: Balıkçılık", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 1*, (Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok), 2015, s. 327-347. Gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse Tuna'ya hâkim olan diğer devletlere, başka alanlarda olduğu gibi balıkçılık sektöründe de büyük avantajlar sunan Tuna Nehri, serbest avlanmanın yasak olduğu bir nehirdi. Özellikle tatlı su balıklarının en büyüğü olan morina ile en pahalı havyarın elde edildiği mersin balıklarının üretimine büyük özen gösterilmektedir. Günümüzde Romanya'da mersin balıklarının neslinin tükenmesini önlemek için Tuna Nehri üzerindeki İsakçı'da ve Bükreş yakınlarında birer mersin balığı çiftliği mevcuttur. Mersin balığını yapay olarak yetiştirmek ve onları yeniden nehre kazandırmak amaçlanmaktadır. N. Thorpe, *The Danube a Journey Upriver from The Black Sea to The Black Forest*, p. 12.

⁴⁷ BOA, MAD. d. 4964, s. 5-6. (25 Temmuz 1645); BOA, TK GM. d. 2203, v. 2a, 3b, 3a. (4 Ağustos 1663)

Geçit Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> • Boğazlardan geçirilen koyunlardan her koyun için 1 akçe • Boğazlardan geçirilen büyük baş hayvanların her birine karşılık 2 akçe • Prut Nehri iskelelerinden gümrük vergisi karşılığında eşya geçirilmekteydi. • Adı geçen köylerden İsmail'e gidip gelmek baca tabi idi.
Gerdek Hakkı⁴⁸	Bakireden 10 babka, bakire olmayandan 5 babka
Otlak⁴⁹	<ul style="list-style-type: none"> • Adalarda mevcut otlaklardan, 10 tepede 1 tepe otlak • Vakıf toprağının dışından otlatmak için getirilen koyunlar için otlak vergisi alınmaktaydı.
Hayvan	<ul style="list-style-type: none"> • 1 koyundan 2 akçe, 100 koyundan 1 toklu • 1 öküzden 2 babka • 1 domuzdan (hinzır, canavar) 1, avlanmış domuzdan 2 babka
Balık	<ul style="list-style-type: none"> • Kahve Gölü'nde 1/5 öşür • Prut Nehri'nde 3 gün boyunca yakalanan balığın yarısı, 3 günden sonra ise 1/5 öşür • Rahva, Milli, Brateş gölleri ile Prut Nehri'ndeki diğer boğazlardan yakalanan balıktan 1/5 öşür • Yeniköy sınırlarında bulunan Gradçate Boğazı'nda 3 gün boyunca yakalanan balığın yarısı, 3 günden sonra ise 1/5 öşür • Gradçate'den ayrılan boğazlardan, Kete Boğazı'nda ve Kartal önündeki boğazda avlanan balıktan 1/5 öşür • Yalpuq Gölü'nde yakalanan balıktan 1/7 öşür • Tuna Nehri'nde avlanan balıktan 1/20 öşür

Adı geçen karyelerin yanında halkı Müslüman olan Denizağa Karyesi'nden 1/10 öşür, koyun başına 2 akçe ve 100 adet koyundan da 1 toklu koyun vergi olarak alınmakta idi. Diğer bir köy olan Hendek Derbendi'nin de koyun vergisi aynı olmakla birlikte, ispençesi 300 akçe

⁴⁸ Osmanlı kanunnamelerinde *resm-i arusi*, *arusane*, *adet-i arusi* terimleriyle ifade edilmektedir. Serbest tımarlarda sipahinin, nikahlanan genç kız (bakire) veya dul kadınlardan (seyyibe) aldığı resimdir. Evlenecek olan bakire bayanın resmi (60 akçe), kızın babasının tımarında oturduğu sipahi tarafından alınmaktaydı. Evlenecek olan bayan dul ise bunun resmi (30 akçe) de evlenmenin gerçekleştiği yerdeki sipahi tarafından alınırdı. Gayrimüslimlerde bu miktar, Müslümanların ödediğinin yarısı kadardır. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 50; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (1947), s. 506; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, s. 309.

⁴⁹ Şânul-mera olarak da ifade edilen otlak resmi, hayvanın otlatıldığı dirliğin sahibine verilirdi. Sancak içindeki sürüden alınmayan bu vergiye, başka bir sancağa kayıtlı olan bilhassa konar-göçerlerin tabi olduğu söylenebilir. A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 300.

olarak belirlenmiştir. Mevcut karyeler, adı geçen vergilerin haricindeki tüm vergilerden muaf tutulmuşlardır⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nde reayanın vermekle mükellef olduğu vergilerden, bazı özel durumlarda muaf tutuldukları görülmektedir. Bilhassa uzun yıllar devam eden seferler dolayısıyla halka yüklenen imdâdiyye (seferiyye, hazariyye)⁵¹, tekalif-i örfiyye⁵² ve şakka⁵³ gibi vergiler, halkı ekonomik olarak sarsmaktaydı. Bu sebeple bazı yerleşim alanları birtakım vergilerden ya muaf olmuşlardır ya da vergi miktarları aşağı çekilmiştir. Sultan Osman Han Vakfı'na bağlı olan köylerin de bu statüye dahil oldukları *serbest karye* ibaresinden anlaşılmaktadır. Mesela Sultan Osman Han Evkafı Mütevellisi İbrahim Ağa'nın arzuhaline göre; 1745 yılında vakıf için alınması emredilen 2.750 kile şair/arpa ve 650 kile

⁵⁰ BOA, MAD. d. 4964, s. 6. (25 Temmuz 1645); BOA, TK GM. d. 2203, v. 3a. (4 Ağustos 1663)

⁵¹ 17. yüzyılın sonlarına kadar bilhassa uzun süren savaşlardan etkilenen devletin gelirlerini arttırmak için varlıklı kişilerden toplanan yardımlar şeklinde adlandırıldığı imdâdiyye, 18. yüzyılın sonlarından itibaren örfi bir vergi haline gelmiştir. Avarız adıyla anılan vergiler içinde olan imdâdiyye, *imdâd-ı seferiyye* ve *imdâd-ı hazariyye* şeklinde ikiye ayrılmıştır. Savaş yıllarına mahsus bir vergi olan imdâd-ı seferiyye, nakdi olarak bir kez alınmaktaydı. Bu verginin yaklaşık yarısı kadar olup barış zamanlarında toplanan ve ilk kez 1718 yılında alınan vergi ise imdâd-ı hazariyye olarak isimlendirilmiştir. İki ya da üç taksitle toplanan bu verginin geliri, eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis edilmiştir. Mutasarrıflar, savaşa götürmekle yükümlü oldukları askerleri bu verginin gelirleriyle beslemeye başlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *DİA*, 22 (2000), s. 221-222. Ayrıca bkz.: Perihan Hazel Kaya, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Vergiye İlişkin Göstergeler Çerçevesinde Taşra-Merkez İlişkisi: Konya Örneği", *Maliye ve Finans Yazıları Dergisi*, 114 (2020), s. 327-352.

⁵² Savaş yıllarında ihtiyaca binaen daha çok hane, aile, çift, ocak gibi esaslara göre alınan bir vergi türüdür. İlk kez II. Bayezid döneminde "avarız" adı altında alınmıştır. Alım gücüne uygun olarak halktan tahsil edilen bu vergi türleri şunlardan ibarettir: Mücerret, raiyyet, bennak, badıheva, arusiye, cürüm ve cinayet, ihtisap, çift bozan, çift, tapu, bağ-bahçe-bostan, kovan, çit ve ağıl, yaylak ve kıslak, balta, bacı pazar, yava, kaçgun, gümrük. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul, 2004, s. 437-439; Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *DİA*, 40 (2011), s. 336-337; M. A. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 675.

⁵³ Ehl-i örf denilen ve devlet hizmeti yürüten görevlilerce alınan salgun, salma, ayakbastı parası vs. gibi çeşitli adlar altında toplanan vergilerdir. M. A. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 675.

dakik/un için daha az bir miktar talep edilmişken, bir sonraki yıl ise söz konusu meblağdan halk muaf tutulmuştur⁵⁴.

Kuzeyde Boğdan sınırına dayanan İsakçı Kasabası'na bağlı köylerin, daha geniş bir ifadeyle Silistre Sancağı'na dahil alanların statülerinin 18. yüzyılın sonlarında da değişmediği görülmektedir. Sultan Osman Han Evkafı'na kazanç sağlayan Tuna'nın kuzeyindeki Yalpuğ Gölü ve Yalpuğ'un hemen güneyinde olan Kuhur/Kuhurlu Gölü'nün hasılatları gayet iyiydi. Daha önce de ifade edildiği üzere Yalpuğ Gölü'nde avlanan balıktan 1/7 öşür vergisi alınmaktaydı. Yeniköy Karyesi'ne geçiş yeri olarak kullanılan Yalpuğ Boğazı'nda, gelip geçen arabalardan bac vergisi talep edilmekteydi. Diğer yandan Kili ve Akkırman iskeleleri mukataa⁵⁵ malları, gümrük vergileri, boğaz geçiş ücretleri vesair de vakfa akmakta idi⁵⁶.

Yukarıda adı geçen tüm yerlerin gelirleri ile Sultan Osman Han Evkafı'nın birçok ihtiyacı karşılanmaktaydı. Mesela çeşitli yağlardan (şem-i asel/balmumu, revgan-ı zeyt/zeytinyağı, şem-i revgan) elde edilen mumlar ve kandiller caminin aydınlatılmasında⁵⁷ kullanılmaktaydı. Bu aydınlatma araçlarının yakılması ve söndürülmesiyle görevli *şemgerana* verilen ücret ile cami ve kalede görevli olanlara verilen maaşlar vakıf için ayrılan alanlardan elde edilen meblağlardan ödenmekteydi. Diğer taraftan aşağıdaki tabloda görüleceği üzere ihtiyaç halinde kullanılan hasır, penbe/pamuk, çeşitli tamirat ve onarım işlerinin finansmanı yine aynı mahallerdi. Yalnızca İsakçı merkezinin değil, ona bağlı köylerdeki bazı ihtiyaçların da mevcut kalemlerden giderildiği görülmektedir. Yine yönetici statüsünde olan mütevelliyeye ve çeşitli işlerinin yanında haremeyn evkafı nazırlığı da

⁵⁴ BOA, AE. SMHD. I, 61/3895. (1 Nisan 1746)

⁵⁵ Osmanlı mali sisteminde yıllık ve nakdi şekilde belirli gelir getiren müesseselerdir. Bu müesseselere maden ocağı, gümrük, tuzla, dalyan darphane gibi gelir kaynakları örnek teşkil etmektedir. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, s. 298.

⁵⁶ BOA, C. EV. 485/24515. (22 Haziran 1781)

⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde aydınlatma konusuyla alakalı bkz.: Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Bazı Önemli Sivil ve Askeri Yapıların Aydınlatılması", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III/6 (Ekim 2018), s. 89-95.

yapan darüssaade ağasına⁵⁸ yaptıkları işe karşılık, belirli bir gelir bağlanmıştır. Ayrıca Sultan Ahmed Han için tahsis edilen sabit bir gider kaleminin olduğu da anlaşılmaktadır. Gelir ve gider hesapları yapıldıktan sonra, artan meblağ bu sultan vakfının kasasında kalmaktaydı.

⁵⁸ Darüssaade ağaları, Osmanlı Devleti'nde Enderun ve Harem teşkilatlarındaki tüm görevlilerin amiriydi. 1586-1587 yıllarından itibaren evkaf-ı haremeyn nezareti görevini de üstlenmişlerdir. Görevleri gereği padişah ve ailesine çok yakın olduklarından, sarayda ve devlet yönetiminde güçlerini hissettirmişlerdir. Bu ağalar, siyasi hususların yanında sadrazamların istikbali üzerinde de ciddi etkiler bırakmışlardır. Haremeyn evkafı nazırlığı vazifesi, darüssaade ağaları için önemliydi. 17. yüzyılın ikinci yarısında 313 vakfın nazırlığını yapan bu memurlar; İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de çok etkin olmuşlardır. Nezaretleri altındaki vakıfların işlerini denetlemek için haftalık toplantılar düzenlenirdi. Bu toplantılarda vakıflara has mukataa ihalesi, ferağ, intikal işleriyle görevlilerin azil ve tayinleri yapılırdı. Söz konusu vakıflarda, vakıf şartlarına aykırı bir durum tespit edilirse, darüssaade ağaları durumu padişaha yazılı bir şekilde arz ederdi. Padişah da hatanın düzeltilmesi için ilgili yerin kadısına hüküm gönderirdi. Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", *DİA*, 9 (1994), s. 1-3.

Tablo 3: 1701-1714 Yılları Arası Sultan Osman Han Vakfı'nın Gelir ve Gider Cetveli⁵⁹

	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	1710	1711	1712-1713	1714
Vazifeli ücretleri	2.403 Kuruş (k.) ⁶⁰										4.800 k.	2.403 k.
Şem-i asel	90 k.			87 k.	80 k.		90 k.	-	-	80 k.	-	80 k.
Revgan-ı zeyt	25 k.	12 k.	15 k.			25 k.		-	-	12 k.	-	11 k.
Şem-i revgan	12 k.	-	8 k.	16 k.	6 k.		10 k.	-	-	6 k.	-	6 k.
Mısır hasır	-	-	-	-	-		150 k	-	-	8 k.	-	10 k.
Hasır ve diğer masraflar	-	20 k.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hasır, kandil ve diğer masraflar	-	-	15 k.	-	30 k.	20 k.	12 k.	-	-	-	-	-
Kandil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5 k.
Kandil ve diğer masraflar	-	-	-	15 k.	-	-	-	-	-	35 k.	-	-
Penbe ücreti ve Şemgeran harcı	-	-	-	-	-	5 k.	-	-	-	-	-	-
Şemgeran harcı	-	-	-	-	13 k.	-	12 k.	-	-	-	-	-
İsakçı'daki mahzen onarımı	75 k.	60 k.	30 k.	-	45 k.	30 k.	35 k.	-	-	85 k.	-	-
Timarava'daki mahzen onarımı	-	-	30 k.	-	-	25 k.	35 k.	-	-	25 k.	-	-
Cami duvarı tamirâtı	-	-	-	-	-	-	35 k.	-	-	-	-	-
Cami masrafları	-	-	-	-	-	-	150 k.	261 k.		-	240 k.	-
Mektep tamirâtı	-	-	-	-	40 k.	-	-	-	-	27 k.	-	-
Mektep onarımı ve hasır bahası	-	-	10 k.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vilayet ⁶¹ kadısı harcı	-	10 k.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mütevelli geliri	1.000 k.										2.000 k.	1.000 k.
Darüssade Ağası caizesi	2.500 k.										5.000 k.	2.500 k.
Sultan Ahmed Han masrafları/akçesi	1.250 k.										2.500 k.	1.250 k.
Evkaf-ı Hümayun gelirleri	-										1.200 k.	600 k.

⁶⁰ Cami hizmetinde çalışanlar ile kale neferleri için kullanılan 2.403 kuruş, her yıl için ayrı ayrı düşünülmelidir.

Sultan Osman Han Evkafı, İsakçı'nın merkezindeki ve çevre köylerindeki hasılatların yanında bazı iskelelerin gelirleriyle de desteklenmekteydi. İskele akarları her yıl düzenli bir şekilde vakfın çeşitli ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. Mesela düzenli bir şekilde Osman Han Vakfı'na aktarım yapan Kili İskelesi Nezareti'nin 1702 yılında belirlenen 80 bin akçelik bütçesi⁶², 1703 yılında da mukataa gelirleri⁶³ Kala-i Cedid masrafları için kullanılmıştır. Diğer yandan Kili, İsakçı, Tolcu, Maçın, Akkırman ve adı geçen yerlere bağlı mahallerden ve iskelelerden elde edilen gelirlerin 1731 yılında vakfı desteklediği görülmektedir⁶⁴. 1752-1756 yılları arasında yine Kili, Akkırman ve bu bölgelere bağlı yerlerin mukataa akçeleri kale masraflarına ayrılmıştır⁶⁵. 1762 yılındaki bir kayda göre de evkaf dahilindeki yerlerden olan Dimcane ve ona bağlı

⁶⁰ Cami hizmetinde çalışanlar ile kale neferleri için kullanılan 2.403 kuruş, her yıl için ayrı ayrı düşünülmelidir.

⁶¹ Osmanlı Devleti'nde eyalet, vilayet, liva, kaza ve nahiye tabirlerinin birbirlerinin yerine kullanıldıkları olmuştur. Beylerbeyinin yönetimindeki eyalet ve valinin tasarrufundaki vilayet terimleri, aynı idari statüdeki bölgeleri ifade etmek için kullanılmaktaydı. Ancak bazen "vali-i memleket" ibaresi, herhangi bir yerin idare ve hatta kadı, naip gibi adli ve kaza amirlerini kast etmek için de kullanılmaktaydı. Yani beylerbeylik olmayan çok küçük yerler eyalet adı ile belirtildiği gibi, nahiye teriminin de beylerbeylik manasını taşıdığı vakidir. Öyle ki eyalet-i Rum yerine nahiye-i Rum ifadesinin kullanılması buna bir örnektir. Diğer yandan nahiye kelimesi bazen bir livayı (nahiye-i Çirmen tabi-i liva), çok defa da bir livanın parçasını (nahiye-i İnepazarı der-liva-ı Çirmen) ifade etmekteydi. Kadının salahiyetinde bulunan liva, Paşa livası, herhangi bir şehir ya da kasaba gibi yerler de kaza terimiyle anılmaktaydı. Paşa livası olan kaza-ı Manastır, aslen bir liva merkezi olmakla birlikte kaza-ı Vize veya kaza-ı Selanik ifadelerini örnek olarak göstermek mümkündür. M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler- Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 7-9. Ayrıca bkz.: Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2019, s. 180.

⁶² Söz konusu meblağ, Murad ve Mehmed ağalar tarafından toplanmıştır. BOA, AE. SMST. II, 136/15110. (29 Mayıs 1702)

⁶³ Tuna'nın önemli liman yerleşim birimlerinden olan İbrail/Brayil İskelesi'nde 1699 yılından itibaren belli miktardaki akçe, Kili Nezareti'ne, oradan da İsakçı'ya aktarılmaktaydı. Tuna boyu iskeleleri arasındaki bu mahsul geliri tedariki, ihtiyaçların karşılanması açısından önemli bir döngüdür. BOA, AE. SMST. II, 125/13820. (23 Temmuz 1703)

⁶⁴ BOA, AE. SMHD. I, 244/19870. (21 Mayıs 1731)

⁶⁵ Kili, Akkırman ve söz konusu yerlere bağlı mahallerin gelirleri hazineye teslim edilmekteydi. Sultan Osman Han Vakfı'na da hazineden aktarılmaktaydı. BOA, AE. SOSM. III, 47/3385. (24 Eylül 1756).

alanlardan elde edilen mukataa akçeleri, çeşitli ödemelerin finansörlüğünü üstlenmiştir⁶⁶.

Osmanlı Devleti, Müslümanların ilk kiblesi Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Kudüs ile Mekke ve Medine'yi kutsal kabul etmekte ve söz konusu yerlere, devletin farklı noktalarında bulunan vakıfların gelirlerini düzenli bir şekilde ulaştırmakta idi. 1650, 1665, 1668, 1669, 1673 yıllarını gösteren haremeyn evkafına ait gelir ve gider kalemleri incelendiğinde, İsakçır'da bulunan Sultan Osman Han Vakfı'ndan da kutsal topraklara bu akışın gerçekleştiği görülmektedir. Mesela 1668⁶⁷ ve 1669 yıllarında 9 yük 60 biner akçeden oluşan miktar, haremeyn-i şerifeyne gönderilmiştir⁶⁸. 11 Kasım 1690 tarihinde de 4 kese⁶⁹ yani 2.000 esedi kuruş haremeyne aktarılmıştır⁷⁰.

Sultan Osman Han Vakfı'nın 1668 yılı muhasebe kayıtları, Mütevelli Muhammed tarafından ibraz edilmiştir. Kayıtlara göre vakfın bir yıllık geliri toplamda 13 yük 10 bin akçedir. Bu meblağın 2 yük 73.240 akçesi cami görevlileri ile kale muhafızlarının maaşlarına ayrılmıştır. 58.120 akçesi cami için gerekli olan balmumu ve zeytinyağı ile cabiyan gibi görevlilerin yol masrafları için tahsis edilmiştir. Kala-i Cedid ve camii-i şerifin yıl içerisinde olan çeşitli tamir işleri için 19.480 akçe ödenek ayrılmışken; 9 yük 60 bin akçesi haremeyn-i şerifeyne ulaştırılmıştır. Toplam paradan geriye kalan 260 akçe de vakfın bütçesine bırakılmıştır⁷¹.

⁶⁶ BOA, *AE. SMST. III, 280/22474*. (21 Temmuz 1762)

⁶⁷ BOA, *TS. MA. d. 8947*, v. 1b, 2b, 3b, 3a. (10 Haziran 1668)

⁶⁸ Rumeli, Anadolu, Karaman, Kıbrıs vs. vilayetlerde bulunan birtakım vakıflar ile bazı hanım sultanların ve paşaların kurdukları vakıfların gelirleri kutsal topraklara tahsis edilmişti. Söz konusu yerlerde 1650 yılında toplamda 52.980 sikke florin, 1665 yılında 53.135, 1668 yılında 63.848, 1669 yılında 63.848, 1673 yılında ise 60.848 sikke florinin bir kısmı surre emini, surre kâtibi, bevab ve türbedarın harcırahı olarak ayrılmışken geri kalan meblağ ihtiyaca göre Mekke, Medine ve Kudüs'e gönderilmiştir. BOA, *TS. MA. d. 1193*. (22 Ekim 1672)

⁶⁹ Kese, mali kayıtlarda para çeşitlerinin belirli bir miktarını ifade etmek amacıyla kullanılan bir terimdi. Mesela 1691 yılında 1 kese kuruş 500 esedi kuruş iken 1 kese akçe de 50 bin akçe idi. Baki Çakır, "Kese", *DİA*, Ek-2 (2019), s. 42.

⁷⁰ BOA, *TS. MA. e. 155/33*. (11 Kasım 1690)

⁷¹ BOA, *TS. MA. d. 8947*, v. 1b, 2b, 3b, 3a. (10 Haziran 1668)

Sultan Osman Han Vakfı'na ait gelirlerin bazen devletin hazinesine aktarıldığı⁷² ve bazen de ödenek olarak başka yerlerde kullanıldığı görülmektedir. Mesela 1709 yılında Özi Kalesi'nin tamiri için vakfa ait avarız ve nüzul bedelleri gönderilmiştir⁷³.

Diğer yandan Tuna Nehri'nin önemli ocaklık şaykalarından⁷⁴ olan Tolcu ve İsakçı şaykalarında görevli olan kürekçi ve dümenci neferlerin ücretleri de söz konusu vakfın gelirlerinden karşılanmıştır. Adı geçen şaykalar adına, 1709 yılından itibaren vakfa dahil bazı köylerin avarız ve nüzul bedellerinden 1043,5 kuruş toplanmıştır. Bu meblağ Tolcu şaykasındaki 20 kürekçiye ve İsakçı şaykasındaki 20 kürekçi ile 1 dümenciye 25'er kuruştan 1.025 kuruş şeklinde ödenmiştir. Ancak 1715 yılına gelindiğinde, Tolcu ve İsakçı şayka neferleri için ayrılan ödeneğin başka bir kalemde kullanılmasından ötürü Niğbolu Sancağı avarız nüzul bedellerine yöneldiği görülmektedir. Ayrıca Tolcu şaykasında bulunan cenkçiler için İsakçı Kazası avarız nüzul bedelleri kullanılmıştır⁷⁵.

Vakıf Görevlileri

Vakıfların hizmetlerini yerine getirmekle görevli personel sayısı vakıfların boyutuna, gelirine ve işlevine göre değişmekteydi⁷⁶.

Sultan Osman Han Vakfı'nın belgelerde belirtilen görevlilerinin başında *mütevelli* gelmektedir. Mütevelli, vakfa ait tüm iş ve işlemleri

⁷² BOA, TS. MA. e. 437/48. (3 Ekim 1633)

⁷³ BOA, AE. SAMD. III, 107/10551. (13 Haziran 1709)

⁷⁴ Osmanlı Tunası'nın muhafazası için, Tuna Donanması'na bağlı olarak bazı iskele şehirleri, şayka gemisi bulundurmak üzere ocaklık tayin edilmiştir. Ada-yı Kebir, Belgrad, Bõrice, Bõğürdelen, Fethülsislam, Flordin, Güvercinlik, Hırsova, Hisarcık, İbrail, İpek, İsakçı, Karaferye, Kobliç, Lom, Niğbolu, Öziçe, Rahova, Rusçuk, Semendire, Silistre, Tımarabad, Tolcu, Tomarlova, Tutrakan, Varna, Vidin, Yergõğü vs. birer şaykayı ocaklık olarak hazırlamak durumundaydı. Her ocaklık şaykada mevcut 20 kürekçi, birer topçu, dümenci ve şayka kaptanı ile birlikte 10 ila 20 arasında değişen cenkçi bulunmaktaydı. Ocaklık şayka gemilerinin çeşitli giderlerinin yanında, gemilerin tasarrufunu elinde bulunduran kaptanlar ile kürekçi, topçu, dümenci ve cenkçilerin bütün ihtiyaçları, ocaklık tahsis edilen bölgelerden karşılanmıştır. Bu bölgeler, her yıl hisselerine düşen miktarı ilgili ocaklık şaykalara göndermekle mükellefliler. Tuna ince donanması ocaklık gemileri ve çalışanları için gelir getiren üniteler hakkında geniş bilgi için bkz.: F. Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, s. 72-83.

⁷⁵ BOA, AE. SAMD. III, 152/14948. (18 Mart 1715).

⁷⁶ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara, 2020, s. 244.

yürüten yani vakfın idaresinden sorumlu memurdur⁷⁷. Büyük vakıflarda idare birden fazla mütevellî tarafından yürütülse de genellikle tek bir mütevellî ataması yapılmaktadır. Vakıfla ilgili her türlü işin vakıf esaslarına göre dikkatli bir şekilde yürütülmesi, gelirlerin çoğaltılması ve bunun için gerekli tüm önlemlerin alınması, bakım ve onarım işlerinin yapılması, çalışanların ücretlerinin ödenmesi gibi tüm vazifeler mütevellînin tasarrufundaydı⁷⁸.

Mütevellîler, sorumlu oldukları işleri ve faaliyetlerini yazılı olarak kaydetmek ya da kaydettirmek ve bu kayıtları muhafaza etmekle mükelleftiler. Bu sorumluluk, vakfın işleyişi açısından oldukça önemlidir. Mesela vakıflarda gelir toplama diğer bir deyişle tahsilat işini yapan *mürtezika*lar (ulufe sahipleri), bu işlemleri mutlak surette bir deftere kaydetmeliydiler. Vakıf hizmetinde bulunan bu görevliler, yaptıkları hizmetlerin karşılığı olarak almaları gereken maaşın yerine tarım ünitelerinden hisse toplamaktaydılar⁷⁹. 1758 yılında Sultan Osman Han Vakfı Mütevellîsi Hüseyin'in elinde mürtezika defterinin bulunmaması, vakıf mahallindeki hesaplarda birtakım karışıklıkların doğmasına sebep olmuştur. Bu karışıklık, mütevellînin arzı sonucunda kendisine gönderilen defter sureti ile giderilmiştir⁸⁰.

Osmanlı vakıf müessesesi incelendiğinde, vakfiyedeki esaslara aykırı davranılmadığı müddetçe mütevellîlerin görevlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır⁸¹. Elimizdeki verilere göre Sultan Osman Han Vakfı'nda 1668-1670 yıllarında Mehmed Bey⁸², 1707 ve 1714 yıllarında Hasan

⁷⁷ Geniş bilgi için bkz.: Nazif Öztürk, "Mütevellî", *DİA*, 32 (2006), s. 217-220.

⁷⁸ İlhan Akbulut, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, XXX (2007), s. 69.

⁷⁹ M. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, s. 229.

⁸⁰ BOA, *AE. SOSM. III, 35/2512*. (3 Eylül 1758). Mürtezikaaların vakıflarındaki konumları ve durumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: M. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, s. 244-246.

⁸¹ İ. Akbulut, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", s. 64.

⁸² Ahmet Arslantürk, Kadir Arslanboğa, "1668-1670 (H. 1079-1080) Yıllarında Dârüssaâde Ağası Nezâretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34 (Spring II 2015), s. 25, 34.

Paşazade İbrahim⁸³, 1746 yılında İbrahim Ağa⁸⁴, 1758 yılında Hüseyin⁸⁵, 1668 yılında Muhammed⁸⁶ isimli mütevellilerin fiili olarak görevde oldukları görülmektedir.

Mütevellilerin zaman zaman birtakım gayrı resmi işler yaptıkları da vakidir. Mesela Sultan Osman Han Vakfı'na bağlı olan İsakçı Kasabası ve Rakel Karyesi'nde yaşayanlar, 1688 yılında söz konusu vakfın mütevellisi tarafından zulme uğradıklarını ifade eden bir arzı merkeze sunmuşlardır. Arz metninde Müslim ve gayrimüslim reayanın devlete vermekle yükümlü olduğu öşür, resm-i bağat, adet-i ağnam, cizye, ispence vs. gibi vergilerin belirtilmiş olan miktarlarından daha fazlasının vakfın idarecisi tarafından kanunlara aykırı şekilde talep edildiği ifade edilmiştir. Söz konusu yerlerden vakıf adına alınan vergilerin eski kayıtlarda mevcut olduğuna işaret edilerek, vakıf arşivindeki ilgili belgelere bakılması talep edilmiştir. İncelenen kayıtlar neticesinde, İsakçı Kadısı'na hitaben yazılan fermanla halktan fazla vergi alınmaması ve gereğine göre hareket edilmesi hususuna dikkat çekilmiştir⁸⁷.

Halkın, mağduriyetini bildirdiği şikâyet metninde derkenar edilen vergi türü ve miktarlarına bakıldığında, 1645 ve 1663 yıllarındaki vergilerden farklı olmadığı görülmektedir. Daha önce kovan, tereke, bağ, keten, cizye, ispence, fıçı, odun, değirmen, koyun, hınzır ve balık vergilerinde talep edilen miktar kadar vergi yükümlülüğü olduğu anlaşılmaktadır⁸⁸.

⁸³ BOA., *EV. HMM. d. 1493*, v. 1b. (3 Nisan 1707); BOA., *EV. HMM. d. 1209*, v. 2b. (16 Ocak 1714). 1707 ve 1714 yıllarında fiili olarak görevde olan Hadım Hasan Paşazade İbrahim Bey'in, bu tarihler arasındaki zaman diliminde de vakfın mütevellisi olması kuvvetle muhtemeldir.

⁸⁴ BOA, *AE. SMHD. I, 61/3895*. (1 Nisan 1746)

⁸⁵ BOA, *AE. SOSM. III, 35/2512*. (3 Eylül 1758)

⁸⁶ BOA, *TS. MA. d. 8947*, v. 1b, 2b, 3b, 3a. (10 Haziran 1668)

⁸⁷ BOA, *TS. MA. e. 835/29*, s. 1-2. (27 Ocak 1688)

⁸⁸ Metinde karyelerden alınan vergiler tablo içerisinde verildiğinden, tekrara düşülmemesi adına dipnotta verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre belirlenen vergiler şu şekildedir: 10 kovandan 1 kovan, terekeden 1/10 öşür, asiyaşdan 62 akçe, resm-i bağattan dönüm başına Müslüman halktan 12 gayrimüslim halktan 32 akçe istenmektedir. Keten vergisi 10 demette 2 akçe olarak belirlenmiştir. Cizye ve ispence vergi miktarı evli olanlarda 340 iken bekarlarda 170 akçe idi. 1 fıçının karşılığı 20 akçe idi. Fakat fıçıların ahire götürülmesi durumunda fiyat iki katına çıkmaktaydı. Odun vergileri de emtiayı taşıyan araca göre değişmekte idi. Mesela 1 araba odundan 1 akçe,

Vakfın üst kadrosunda olan bir diğer görevli de *nazır* idi. Esasen nazırlar, mütevellilerin vakıfla ilgili tasarruflarını kontrol etme ve gerektiğinde onlara vakıfla ilgili hususlarda danışmanlık yapma görevini üstlenen bir mercideydiler⁸⁹. Yani mütevellilerin idare ettiği vakıflar, nazırlar tarafından denetlenmekteydi. Devlet, yerel bazda denetleme yetkisini nazırlara vermiş olsa da kadılar vasıtasıyla vakıflar üzerinde merkezi bir denetim yapmaktaydı⁹⁰.

Sultan Osman Han Evkafı, adından da anlaşılacağı üzere bir sultan vakfı idi. Bu vakıf gibi, Osmanlı Devleti'ndeki tüm haremeyn ve selatin vakıfları darüssaade ağalarının nezaretine bırakılmıştı. Bu memurlar, kendileri adına gerekli olan tüm işleri yapmak üzere padişahlar tarafından atanan üst düzey yetkililerdi⁹¹.

Nazırlar, vakıf mahallinde yaptıkları incelemeler neticesinde gerekli gördükleri durumları merkeze iletmekteydiler. Örneğin 1691 yılında, Sultan Osman Han Evkafı'nda fiili olarak görev yapan Nazır Ahmed Ağa, vakfın gelir kaynaklarından olan bazı köyler hakkında merkeze bir arzda bulunmuştur. Arz metninde vakfa ait köylerde ikamet eden Nogay mirzalarının ve onlara bağlı olarak hareket eden zümrelerin, toprağı ekip biçmekle yani ziraat ile meşgul olduklarını ve zirai ürünlerden elde ettikleri hasılatın dörtte birini vakfa vermekle mükellef olduklarını açıklamıştır. Ancak söz konusu yılda vakfa ulaştırılması gereken hasılatın verilmediği, aynı zamanda Tatar askerlerinin vakıf köylerinde ikamet eden gayrimüslim halkı rahatsız ettikleri bilgisini de vermiştir. Bunun üzerine Kırım Hanı Saadet Giray Han'a gönderilen name-i hümayunda; vakfa ait olan meblağın derhâl ödenmesine ve Tatarların halka karşı olan tacizlerinin son bulmasına dikkat çekilmiştir⁹².

odun taşıyan gemiden 25 akçe alınmaktaydı. Yine geçit vergilerinin 8 bac olduğu görülmektedir. Tuna Nehri'nde avlanan balıkların 1/20'i vergi olarak devlete verilmekteydi. Hayvan vergilerine baktığımızda durum yine değişmemektedir. 1 koyundan 2 akçe, 100 koyundan 1 toklu; 1 domuzdan da 1 babka ücret alındığı zikredilmektedir. Bkz.: BOA, *TS. MA. e. 835/29*, s. 1-2. (27 Ocak 1688)

⁸⁹ H. M. Günay, "Vakıf", s. 478.

⁹⁰ Bahaeddin Yediıldız, "Vakıf", *DİA*, 42 (2012), s. 485.

⁹¹ A. Arslantürk, K. Arslanboğa, "1668-1670 (H. 1079-1080) Yıllarında Dârüssaâde Ağası Nezâretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları", s. 17.

⁹² BOA, A. *DVNS. MHM. d. 101*, s. 60, h. 190. (10-19 Mayıs 1691)

Darüssaade ağalarının nazırlık görevlerine karşın aldıkları belli bir ücret de vardır. Eldeki veriler, bu görevlilerin yevmi ya da aylık ücretleri hakkında bilgi vermese de yukarıda Tablo 3'te görüldüğü üzere, 18. yüzyılın neredeyse ilk çeyreğinde, yıllık olarak 2.500 kuruş almaktadırlar.

Sultan Osman Han Vakfı'nda müteveli yardımcısı ya da vekili olarak çalışan *kaim-makam* rütbesindeki görevliler de idari işlerden sorumluydular. Bunlar da tıpkı diğer idareciler gibi vakfın yönetimiyle ilgili her türlü işle ilgilenmekteydiler. Vakfın ekonomik manada sarsılmaması adına gerekli önlemlere başvurma konusunda kaim-makamların da yetki sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1699 yılında Tatar askerlerinden dolayı İsakçı ve çevresinde bulunan vakıf arazilerinde huzur ve güvenliğin sağlanması konusunda Kaim-makam İbrahim'in diğer devlet görevlileriyle hareket ettiği görülmektedir⁹³. 1702 yılında bahse konu vakıfta, vekil ve kaim-makam olarak görev yapan İbrahim Ağa'nın iskele, gümrük, bağ-bahçe, geçit, adet-i ağnam vs. gibi kalemlerden toplayarak vakfa aktardığı meblağ 8.263 akçedir⁹⁴.

1707 yılına gelindiğinde aynı makamda gördüğümüz Elmacı Ahmed Ağa tarafından vakıf dahilindeki kale ve camide görev yapanların ücretlerinin, vakfa gelir sağlayan köylerdeki hasılatlardan (27.330 kuruş) ödediğine dair bir muhasebe kaydı tutulmuştur⁹⁵.

*Cabıyan*⁹⁶, vakıf gelirlerini toplayan tahsildarlar için kullanılan bir terimdir⁹⁷. Vakfın büyüklüğüne göre vakıflara bir ya da birkaç tahsildar ataması yapılmaktaydı⁹⁸.

Kayım; vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek, ışıklarını yakmak ve onlarla ilgili diğer işleri yürütmekle görevliydi⁹⁹. 1758 yılında Sultan Osman Han Camii kayyımı Süleyman isimindeki şahıstır. Kayyım Süleyman, cami haziresi içinde bulunan Defterdar İbrahim Efendi'nin

⁹³ BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, s. 42, h. 136. (29 Haziran- 8 Temmuz 1699)

⁹⁴ BOA., EV. HMM. d. 1209, v. 2b. (16 Ocak 1714)

⁹⁵ BOA., EV. HMM. d. 1493, v. 1b, 2/b, 2/a. (3 Nisan 1707)

⁹⁶ BOA, TS. MA. d. 8947, v. 1b. (10 Haziran 1668)

⁹⁷ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, 17 (1983), s. 56.

⁹⁸ <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic3> (23.10.2021)

⁹⁹ B. Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", s. 57; İsmail Özmel, "Kayyım", *DİA*, 25 (2002), s. 107-108.

türbesinin bakımını ve günlük temizliğini yapmak, aynı zamanda türbenin etrafında bulunan fidanlara su vermek gibi işleri yapmak üzere, yevmi 1 akçe ile atanmıştır. Süleyman'ın ücreti Rumeli Vilayeti'nde İsmail Geçidi Kasabası sahillerinde bulunan dükkânların gelirlerinden ödenmekteydi¹⁰⁰.

Kala-i Cedid Neferleri ve Ücretleri

Tuna Nehri'nin güney yakasında bulunan İsakçı Kalesi namıdiğer Kala-i Cedid, diğer kalelerde olduğu gibi askeri kollara mensup çeşitli neferleri barındırmakta idi. Bunlardan yeniçeriler, yerel ücretli askerler ve yerel tımar sahipleri kaleyi korumakla yani *müstahfızlık* yapmakla mükelleftiler¹⁰¹. 40 müstahfızın¹⁰² bulunduğu kalede, merkezden belli bir süreyle gönderilen yeniçeriler, ortalar¹⁰³ halinde vazife yapmaktaydılar. Kalelerde muhafızlık yapan bu yeniçerileri yerli kullarından ayırmak için "odalı yeniçeri" ifadesi kullanılmaktaydı¹⁰⁴.

Kala-i Cedid'de görevli olan "odalı yeniçeri" grubuna, 1688 yılında birtakım atamaların yapıldığı görülmektedir. Mevcut atamalar ya görevlilerin ölümü ya görevi terk etmeleri ya da yeniden berat alma ihtiyacına binaen yapılmıştır. Mesela kalede ikinci odada görevli Yusuf bin Abdullah'ın müstahfızlığı bırakması sonucunda, yerine Hüseyin bin Ahmed'in yevmi 4 akçe ile 13 Ocak 1688 tarihinde vazifelenirildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Bununla birlikte dördüncü odada müstahfız olan Mehmed bin Ahmed'in ölümüyle boşalan görev, 18 Nisan 1688'de Abdullah bin Mehmed'e yevmi 5 akçeyle tevcih edilmiştir¹⁰⁶. Yine Hasan

¹⁰⁰ BOA, AE. SMST. III, 40/2816. (3 Eylül 1758)

¹⁰¹ Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul, 2010, s. 301. Osmanlı kaynaklarında müstahfız terimi aynı zamanda merdân-ı kal'a, kale erenleri, kale erleri ve hisar erleri şeklinde de ifade edilmektedir. Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Müstahfız", *DİA*, 32 (2006), s. 109.

¹⁰² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 487.

¹⁰³ Yeniçeri ortaları hakkında bkz.: Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, İstanbul, 2019, s. 73-76.

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İdari Teşkilâtından Kapukulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, c. I, Ankara, 1988, s. 330; Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Müstahfız", s. 109.

¹⁰⁵ BOA, TS. MA. e. 865/80, s. 2. (18 Nisan 1688)

¹⁰⁶ BOA, TS. MA. e. 865/80, s. 1. (18 Nisan 1688)

bin Şaban öldükten sonra, Süleyman bin Hasan yedinci odaya yevmi 4 akçe karşılığında müstahfız olmuştur¹⁰⁷.

Söz konusu kalede yarım asır önce de müstahfızlık görevinin hemen aynı ücretle yapıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin 21 Şubat 1623 tarihinde yevmi 4 akçe ile Mehmed bin Haydar¹⁰⁸ ve Yusuf bin Hüseyin Altıparmak'ın müstahfız olarak tayin edildikleri kayıtlıdır¹⁰⁹. Adı geçen görevlilerin maaşları, Sultan Osman Han Camii-i Şerifi Evkafı mahsulünden ödenmiştir¹¹⁰.

Kale erlerinin yani müstahfızların kumandanı olan *dizdar*¹¹¹, kale ile ilgili çeşitli işlerden sorumlu memurdur. Yeniçeri, cebeci, sipahi gibi kapıkulu ocakları neferleri arasından atamaları gerçekleştirilen dizdarlar, buldukları kazanın kadısına, sancak beyi ve beylerbeyine karşı sorumluydular. Sınır boylarındaki şehirlerin ve isyan çıkan yerlerdeki kalelerin savunulması dizdarın görevleri arasındadır¹¹².

16. yüzyılın ortalarından itibaren kale muhafazasında görülen *azebler*, maaşlı bir askeri sınıftır. Kale azeblerinin mevcudu, kalenin önemine göre değişkenlik göstermekte idi¹¹³. Evliya Çelebi, Kala-i Cedid'de 40 azeb bulunduğu bilgisini vermektedir¹¹⁴. Kalede görevli azeblerin yevmiyesi 5 akçeden hesaplanmıştır. Ödemesi Sultan Osman Han Camii-i Şerifi Evkafı gelirlerinden yapılmak üzere, 21 Şubat 1623 tarihinde Kala-i Cedid'e yevmi 5 akçe ile Mustafa bin Musa'nın azeb tayin edildiği bilgisi kayıtlıdır¹¹⁵.

Osmanlı kale kuvvetlerinden olan ve yerli kulu olarak da ifade edilen *beşliler* de Kala-i Cedid neferlerindedir. Her beş haneden bir kişi alındığı için bu adı alan beşliler, yöre halkından teşkil edilen hafif süvari grubundandır. Kaleleri korumanın yanında gerektiğinde akınlarda

¹⁰⁷ BOA, TS. MA. e. 865/84. (23 Mart 1688)

¹⁰⁸ BOA, YB. 04, 2/4, s. 2. (21 Şubat 1623)

¹⁰⁹ BOA, YB. 04, 2/6. (21 Şubat 1623)

¹¹⁰ BOA, YB. 04, 2/4, s. 2. (21 Şubat 1623); BOA, YB. 04, 2/6. (21 Şubat 1623)

¹¹¹ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c. 5/2, s. 487.

¹¹² Dizdar hakkında bkz.: Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", DİA, 9 (1994), s. 480-481.

¹¹³ İdris Bostan, "Azab", DİA, 4 (1991), s. 312.

¹¹⁴ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c. 5/2, s. 487.

¹¹⁵ BOA, YB. 04, 2/4, s. 1. (21 Şubat 1623)

bulunan¹¹⁶ beşlilerin maaşları, buldukları sancağın maliyesinden karşılanırdı. Beşli ağasının maiyetinde bulunan bu kuvvetlerin¹¹⁷ kaledeki mevcudu, 40 idi¹¹⁸.

Kalelerde görevli atlı askerleri ifade etmek için kullanılan *farisan*lara bakıldığında, bunların Osmanlı askeri teşkilatında genellikle sınır kalelerinde ve askeri üs niteliği taşıyan yerlerde istihdam edildikleri görülmektedir. Görev yaptıkları kalenin önemine göre fârisân-ı evvel, sani ve salis şeklinde bölüklere ayrılan bu grubun çoğu ulufeli iken bir kısmı da tımar tasarruf etmekteydi. Ulufeli olanlar, görev yaptıkları eyaletin gelirlerinden aldıkları maaşla, tımarlı olanlar ise tasarruf ettikleri mukataa gelirleriyle geçinirlerdi¹¹⁹. Mühim bir üs olan Kala-i Cedid'in farisanlarından Mustafa bin Abdullah, yevmi 5 akçe almaktaydı. Adı geçen farisanın görev beratının kaybolmasıyla, 8 Nisan 1688'de bir görev güncellemesi yapılmıştır¹²⁰. Aynı kalede *farisan bayraktarı* olduğu belirtilen Mehmed bin Hasan'ın ölümüyle yerine Memi bin Hasan'ın ataması yapılmıştır. 13 Ocak 1688 tarihli bu atamada Memi bin Hasan'ın yevmiyesi 6 akçe olarak belirtilmiştir¹²¹. 21 Mayıs 1688 tarihinde farisan Memi bin Osman, 5 akçe yevmiye ile bayraktarlık görevine getirilirken, Memi bin Osman'dan boşalan görev de Şahin'e tevcih edilmiştir¹²².

Yukarıda adı geçen neferlerin haricinde *topçu*, *cebeci*, *lağımçı*¹²³ ve *martalos* adındaki kuvvetler de kalelerde görev yapmaktadırlar¹²⁴.

¹¹⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007, s. 60.

¹¹⁷ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat, Teknoloji*, (Editör: A. Sefa Özkaya), 2019, s. 371.

¹¹⁸ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5/2, s. 487.

¹¹⁹ Abdülkadir Özcan, "Fârisân", *DİA*, EK-1 (2016), s. 442.

¹²⁰ BOA, *TS. MA. e. 865/83*. (23 Mart 1688)

¹²¹ BOA, *TS. MA. e. 865/80*, s. 3. (18 Nisan 1688)

¹²² BOA, *TS. MA. e. 765/1*, s. 11. (21 Mayıs 1688)

¹²³ Kale ve tabyaları ele geçirmek amacıyla, düşman kalelerinin bedenlerine varacak şekilde yer altında tüneller kazmak, açılan bu tünellere barut yerleştirmek ve düşman ordugahına zarar vermek için eğitilen askeri gruba verilen isimdir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Filiz Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Yeraltı Savaşçıları: Lağımçılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29/2 (Temmuz 2019), s. 385-408.

¹²⁴ Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 60.

Kala-i Cedid, aynı zamanda mehterhanenin bulunduğu bir kaledir. Bu bilgi, ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin Rumeli gezilerinde aldığı notlardaki *her gece kalede mehterhane çalmaktadır* ifadelerinden anlaşılmaktadır¹²⁵. Eski bir Türk ordu ve devlet geleneği olarak savaşlarda önemli roller oynayan mehterhane, kale muhasaralarında düşmanı uyutmamak amacıyla surların dibinde gece boyunca çalmaktadır¹²⁶. Askeri üs niteliğinde olan İsakçı Kalesi'nde her gece mehterhane sesinin duyurulmasının temelinde askeri cesaretlendirme, halka güven verme ve düşmanı korkutma eğilimi yatmaktadır. Özellikle de Tuna Nehri'nin kuzeyinde bulunan Eflak ve Boğdan voyvodalıkları ile yine aynı yönden gelen ve tehlike arz eden Kazak, Tatar ve Nogay halklarına karşı mehterhane önemli bir geri püskürtme aracı olabilir.

Ekonomik ve Sosyal Problemler

Osmanlı Devleti'nde vakıf statüsünde olan tüm yapıların varlıklarını devam ettirmeleri kesintisiz akarlara bağlıydı. Bundan dolayı vakfın kurulduğu bölgede görevli olan devlet memurlarının, dirliliği ve düzeni sağlamaları gerekmektedir. Aksi halde birbiriyle bağlantılı olan ekonomik ve sosyal sorunlar belirmektedir.

Tuna Nehri'nin en stratejik yerlerinden birinde yer alan İsakçı, daha önce de ifade edildiği gibi konumu itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Tuna'nın kuzeyindeki güçlerle yaptığı mücadelede sefer güzergahını oluşturmakta idi. Ancak bu durum İsakçı ve civarında yaşayan halkı olumsuz yönde etkilemekteydi. Nitekim Sultan IV. Mehmed döneminde yaşanan Osmanlı-Lehistan mücadelesi, bu duruma yerinde bir örnek teşkil etmektedir. 1673-1676 yılları arasındaki savaş, İsakçı ve çevre köylerdeki reayanın göç etmesine sebep olmuştur. Sultan Osman Han Vakfı'nın gelirlerini karşılamada önemli bir yer tutan bu bölgelerdeki halkın yer değiştirmesi, toprağın boş kalmasına ve yeterli mahsulün elde edilememesine dolayısıyla vakfın gelirlerinin azalmasına sebep olmaktadır. Serasker İbrahim Paşa'nın merkeze iletildiği arza karşılık, söz

¹²⁵ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c. 5/2, s. 487.

¹²⁶ Geniş bilgi için bkz.: Nuri Özcan, "Mehter", *DiA*, 28 (2003), s. 545-549.

konusu halkın eski yurtlarına geri getirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur¹²⁷.

Halkın emniyetinin sağlanması hususunda yaşanan zafiyetler, göç hadisesini tetiklemekteydi. Yine Tuna Nehri'nin kuzeyinde vakfa tahsis edilen yerler arasında olan Tımarava, Çerçeleş, Barta, Yeniköy, Kartal, Berenze, Babuiş, Girekul, Denizağa ve Hendek Derbend adlı köylerin Tatar askerlerinin hücumlarına maruz kalmaları ve bu hadiselerin sık sık yaşanması, sakinlerin buldukları yerleri terk etmelerine sebep olmuştur. Topraklarını bırakan köylüler, sınırları aşıp Boğdan tarafına geçmişlerdir. Burada Nogay Tatarı çiftliklerine ve Sultan kışlarına yerleşmişlerdir. Söz konusu akarların boş kalması, vakfın işleyişini önemli oranda etkilediğinden reyanın daha önce ikamet ettiği köylere dönmeleri için emir çıkarılmıştır. 1699 tarihli emir metninde vakfa ait geniş arazilerin güncellemesinin yapılmasına da dikkat çekilmiştir¹²⁸.

Reyanın can ve mal güvenliğini sebep gösterip toprağını terk etmesi ve göç ettiği yerden tekrar vatanına dönüş yapması uzun bir zaman dilimini kapsamaktaydı. Öyle ki yine Bucak tarafından gelen asilerin 1699 yılında vakfa ait Sîn, Vukaş, Manta, Brahsa ve Hendek köylerinde ikamet eden halkı taşkınlıklarıyla ayaklandırması üzerine, halk daha güvenli olacağı gerekçesiyle Prut Nehri üzerindeki Boğdan'a ait adalara yerleşmişti. Evkaf kayıtlarına göre Boğdan reyasından olmayan bu insanların, eski yerleşim yerlerine iadesi hususunda 1703 yılında Boğdan Voyvodası'na bir ferman yazılmıştır. Fermana yapılan baskınlara son verilerek, huzurlu bir ortamda nakillerin yapılması gerektiğine dikkat çekilmiştir¹²⁹.

Kuzeyden maruz kalınan bu yağma ve baskın hareketleri neticesinde, köylü halkın yeni yurt edindikleri yerlerde de başka problemlerle karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Bu problemler sebebiyle eski topraklarına dönmek için bazı çareler düşünmüşlerdir. Mesela daha önce Boğdan sınırlarına giderek Sultan kışlarına yerleşen halk, önceki

¹²⁷ Hans Georg Majer, *Das Osmanische "Registerbuch Der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) Vom Jahre 1675*, Wien, 1984, v. 130-1a.

¹²⁸ İsakçı Naibi Mevlâna Abdüsselam'ın gönderdiği mektuba istinaden yazılmış fermanıdır. Bkz.: BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, s. 42, h. 136. (29 Haziran- 8 Temmuz 1699)

¹²⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d. 114, s. 204 h. 874. (6-14 Temmuz 1703)

gibi toprağı işleterek geçimlerini sağlıyordu. Ancak Boğdan Voyvodası, 1708 yılında bölgeyi zapt etmiş ve halkın yıllık mahsulatına da el koymuştu. Bu durumdan rahatsızlık duyan halk, hem söz konusu yıldaki mahsulatını almayı hem de eski yurtlarına dönmeyi talep eden bir arzı, Darüssaade Ağası Süleyman Ağa aracılığıyla merkeze bildirmiştir. Özi Valisi ve İsakçı Kadısı'na hitaben yazılan hüküm metninde, mahsulün bir kısmının halka verilmesi ve bu köylü halkın vatanlarına yeniden yerleşmeleri sürecinde kendilerine herhangi bir muhalif davranışta bulunulmaması konusunda gerekli ikazlar yapılmıştır¹³⁰.

Boğdan ve Eflak voyvodaları aslında kendileriyle sınır komşusu olan Osmanlı'ya karşı Kazak, Tatar ve Nogayları gizlice desteklemekteydiler. Zira bu halkların, Osmanlı sınırındaki köylere saldırmaları ve bir kargaşa ortamının doğması Eflak ve Boğdan beylerini harekete geçiren bir bahane olmaktaydı. Öyle ki Boğdan sınırında, vakfa tahsis edilen bazı mahallerin, voyvodaların müdahalesine maruz kaldığı ve halkın çeşitli haksızlıklara uğradığına yönelik başka bir arz mektubu Darüssaade Ağası Mehmed Ağa tarafından merkeze bildirilmiştir. Özi Muhafızı Vezir Süleyman Paşa muhatap alınarak yazılan karşılık metninde; İsakçı'daki vakıf köylerinin ve çevresindeki göl, ada vs gibi alanların statülerinin aynı olduğu, reyanın bulunduğu bölgede zirai faaliyetlerini devam ettirmesi gerektiği, Boğdan tarafından da herhangi bir müdahaleye izin verilmemesi hususları üzerinde durulmuştur¹³¹.

Çeşitli söylemlerle halkın arasında oluşabilecek karışıklıkların da sosyal düzeni ve üretimi etkilemesi mümkündür. Örneğin İsakçı Kazası'nda ikamet eden Çınar Hüseyin adlı şahsın, birtakım sözlerle halkı tahrik ettiği ve bu durumun halk arasında bir kargaşa ortamını doğurabileceğine dair 21-30 Mayıs 1699 tarihinde Özi Valisi'ne ve Kılburun Kalesi Dizdarı'na bir hüküm gönderilmiştir. Hükümde bilhassa Sultan Osman Han Vakfı için toplanması gereken gelirlere bir zarar gelmemesine dikkat çekilmiştir. Bunun için de Çınar Hüseyin'in tutuklanıp Kılburun Kalesi'nde kalabent cezasına çarptırılması emredilmiştir¹³².

¹³⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d. 115, s. 623, h. 2779. (19-28 Temmuz 1708)

¹³¹ BOA, TK GM. d. 2203, v. 5b, 5a. (4 Ağustos 1663)

¹³² BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, s. 511, h. 2355. (21-30 Mayıs 1699)

Sonuç

Devletler, egemen oldukları toprakları çeşitli eserlerle donatarak geçmişle gelecek arasında bir bağ kurarlar. Bu durum, onların sanatsal yönleri ve gelişmişlik düzeyleri hakkında bilgi verir. Her toplum kendi folklorik yapısına uygun eserler oluşturur. Bu eserler oluşturulurken, değer yargıları çığnımeden beklentilere karşılık vermek esastır. Bu bağlamda canlı bir örnek teşkil eden Balkan coğrafyası, Osmanlı medeniyetiyle tanıştıktan sonra farklı bir çehreye sahip olmuştur. Osmanlı Devleti, Rumeli'ye yerleşme aşamasında bir yandan Türk-İslam motifleriyle süslü şehirler, kazalar, kasabalar ve köyler oluştururken bir yandan da bu yerleşkeleri ve çevrelerini sosyal, kültürel ve ekonomik yönden geliştirmiştir.

İhtiyaç duyulan hemen her noktada kale, cami, han, hamam, köprü, çeşme, sarnıç, su bendi, liman, deniz feneri, hastane vs. gibi sosyal, askeri, kültürel, sıhhi ve ticari yapılar inşa edildi. Tüm bunlar devletin teşebbüsünden ziyade, şahıslar tarafından yapıldı. Bunun iki ana sebebi vardır. Birincisi İslam inancına göre, kişi öldükten sonra amel defterinin açık kalmasını sağlayan sadaka-i câriye denilen hayır yapılarını oluşturmaktır. Bir diğeri de Osmanlı Devleti'nde özel mülkiyetin olmaması ve şahısların mallarının müsadere edilmesidir. Müsadere sistemi, her ne kadar devletin ilk yıllarında haksız kazançla zenginleşen kesime uygulanmış olsa da devam eden süreçte-19. yüzyılın ilk yarısına kadar- devlet kadrolarında bulunan tüm memurlar için uygulanmıştır. Zengin memurlar, ölümlerinin ardından aileleri mağdur edilmemek şartıyla tüm mallarına devlet tarafından el konulacağını bildikleri için mal varlıklarını hayır kurumlarına harcamayı uygun görmüşlerdir. Bu düşüncelerden hareketle sayısız vakıf eserler vücuda getirilmiştir.

Vakıf eserlerin büyüklüğü ve ihtişamı, onların finansörlüğünü üstlenen şahısların maddi durumuna göre değişmekteydi. Hanedan mensuplarının yaptırdığı vakıfların en görkemli yapıları teşkil ettiği düşüncesinin yanında, mütevazi yapıların varlığı da göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda Sultan Osman Han Evkafı'nı da çok büyük yapı grupları içinde sayamayabiliriz. Her şeyden önce bir mütevellî tarafından idare edilmesi, onun çok büyük olmadığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte Genç Osman'ın muhtemelen devletin içinde bulunduğu

savaş halini de göz önüne alarak büyük harcamalara girişmekten kaçınması, vakfın daha büyük yapılmadığı kanaatini oluşturmaktadır.

Ancak vakıf yapıların boyutlarından ziyade ihtiyaca cevap verip vermemesi önemlidir. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki sağ kol savaş güzergahında olan İsakçı'da, askeri bir yapının inşa edilmesi zaruri bir boşluğu kapatmıştır. Devletin varlığını hissettirdiği bu askeri üs, dostla güven düşmana korku salmaktaydı. Özellikle Tuna Nehri'nin öte tarafından gelen Kazak, Nogay ve Tatar akınlarıyla birlikte ara ara harekete geçen Eflak ve Boğdan beyleri, bölgede konuşlanmış güçler aracılığıyla püskürtülmüştür. Bu bağlamda Sultan II. Osman'ın İsakçı Kalesi ile bir savunma hizmeti verdiği söylenebilir.

Bu önemli hizmet, İsakçı ve çevresindeki yerleşim yerlerinden alınan aynı ve nakdi gelirlerle devamlılık arz etmekteydi. Elde edilen vakıf gelirlerinin bir bölümü okul harcamaları, cami ve kale masrafları ile bunların çalışanlarına diğer bölümü de haremeyn vakfına gitmekteydi.

Vakıf eserler, kuruldukları yerlerin silüetini değiştirmenin yanında çevresindeki mahalleri şenlendirme gibi bir özelliğe de sahipti. Kurulan vakıf köylerine yaptırılan iskanlar, ekonomik olarak toprağın işletilmesine olanak sağlamaktaydı. Böylece köylü reaya bir yandan geçimini sağlamış, diğer yandan da vakfı yaşatmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Osmanlı Arşivi) (BOA)
Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d.)

No: 101, 110, 111, 114, 115.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS. MA. d.)

No: 1193, 8947.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları (TS. MA. e.)

No: 155/33, 437/48, 765/1, 835/29, 865/80, 865/83, 865/84.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.)

No: 4964.

Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV. HMMH. d.)

No: 1156, 1209, 1493.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri (TK. GM. d.)

No: 2203.

Yabancı Arşivler Bulgaristan Arşivi (YB. 04)

Dosya No/Defter No: 2/4, 2/6.

Ali Emiri Tasnifi (AE.)

Mustafa II (SMST. II.)

Dosya No/Gömlek No: 125/13820, 136/15110.

Ahmed III (SAMD. III.)

Dosya No/Gömlek No: 101/70551, 152/14948.

Mahmud I (SMHD. I.)

Dosya No/Gömlek No: 61/3895, 244/19870.

Osman III (SOSM. III)

Dosya No/Gömlek No: 35/2512, 47/3385.

Mustafa III (SMST. III.)

Dosya No/Gömlek No: 40/2816, 280/22474.

Cevdet Tasnifi (C.)

Cevdet Evkaf (C. EV.)

Dosya No/Gömlek No: 485/24515.

Haritalar (HRT. h.)

No: 37, 42.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Raşid, *Tuna Nehri Kıyılarında Köy ve Kasabalar Hakkında Bir Risale*, 1798. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, MC_Yz_K0138)

Akbulut, İlhan, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, XXX (2007), s. 61-72.

Altındağ, Ülkü, "Dârüssaâde", *DİA*, 9 (1994), s. 1-3.

Arslantürk, Ahmet- Kadir Arslanboğa, "1668-1670 (H. 1079-1080) Yıllarında Dârüssaâde Ağası Nezâretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34 (Spring II 2015), s. 15-39.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri, (Yayına Hazırlayanlar: Ersin Kırca, Vahdettin Atik, Resul Köse, Kemal Gurulkan, Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker), İstanbul, 2016.

Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul, 2010.

Bostan, İdris, "Azeb", *DİA*, 4, (1991), s. 312-313.

Bozkurt, Giray Saynur, "Geçmişten Günümüze Romanya'da Türk Varlığı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17 (Bahar 2008), s. 1-31.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (1947), s. 483-511.

Çakır, Baki, "Kese", *DİA*, Ek-2 (2019), s. 42-43.

Çetin, Cemal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Rumeli'de Osmanlı Yol Sistemi", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, (Editörler: Alaattin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük, Danko Leovac), 2020, s. 135-151.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Müstahfız", *DİA*, 32 (2006), s. 109-111.

Emecen, Feridun, "Halil Paşa Yurdu", *DİA*, 15 (1997), s. 326-327.

Emecen, Feridun, "Osman II", *DİA*, 33 (2007), s. 453-456.

Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul, 2013.

Evlîyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Akkırman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp*, c. 5/2, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 2010.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsi Vakıflar-Mülkler- Mukataalar*, İstanbul, 1952.

Günay, Hacı Mehmet, "Vakıf", *DİA*, 42 (2012), s. 475-479.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007.

Hitchins, Keith, "Kazaklar", *DİA*, 25 (2002), s. 131-132.

İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul, 2004.

Karahan, Ali, "Tuna Nehri ve Kıyılarındaki Yerleşim Yerleri Hakkında XVIII. Yüzyılın Sonlarında Kaleme Alınan Bir Risale (Değerlendirme ve Çeviri Metin)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 45 (2021), s. 1-34.

Karpat, Kemal H., "Dobruca", *DİA*, 9 (1994), s. 482-486.

Kaya, Perihan Hazel, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Vergiye İlişkin Göstergeler Çerçevesinde Taşra-Merkez İlişkisi: Konya Örneği", *Maliye ve Finans Yazıları Dergisi*, 114 (2020), s. 327-352.

Kayapınar, Ayşe, "Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân", *Türk Tarihinde Balkanlar*, (Editörler: Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı), 1 (2013), s. 313-333.

Kocaoğlu, Burak, "Osmanlı Devleti'nde Bazı Önemli Sivil ve Askeri Yapıların Aydınlatılması", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III/6 (Ekim 2018), s. 89-95.

Koçu, Reşad Ekrem, *Yeniçeriler*, İstanbul, 2019.

Kolodziejczyk, Dariusz, "Hotin", *DİA*, 18 (1998), s. 253-254.

Köç, Ahmet, "XV-XVII. Yüzyıllarda Silistre'de Su Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 49 (Haziran 2018), s. 9-20.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 2019.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Ankara, 2020.

Majer, Hans Georg, *Das Osmanische "Registerbuch Der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) Vom Jahre 1675*, Wien, 1984.

Mototolea, Aurel- Andreea Andrei, "Urban Structures and Commercial Life in Ottoman Dobruja (16th- 18th Centuries)", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 2*, (Editörler: Zafer Gölen, Abidin Temizer), 2017, s. 519-568.

Murgescu, Bogdan, "İsakça", *DİA*, 22 (2000), s. 489-490.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Dizdar", *DİA*, 9 (1994), s. 480-481.

Oğuzoğlu, Yusuf, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Belgrad Şehrinin Gelişmesine Osmanlı Düzeninin Katkıları (1526-1688)", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar II*, (Editörler: Alaattin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük, Danko Leovac), 2020, s. 101-132.

Özcan, Abdülkadir, "Fârisân", *DİA*, EK-1 (2016), s. 442.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat, Teknoloji*, (Editör: A. Sefa Özkaya), 2019, s. 345-377.

Özcan, Nuri, "Mehter", *DİA*, 28 (2003), s. 545-549.

Özmel, İsmail, "Kayım", *DİA*, 25 (2002), s. 107-108.

Öztuna, Yılmaz, *Sultan Genç Osman- Sultan IV. Murad Radikal İslahatçı ve Kardeşi Asrın En Büyük Askeri*, İstanbul, 2008.

Öztürk, Nazif, "Mütevelli", *DİA*, 32 (2006), s. 217-220.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul, 2004.

Pitcher, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2019.

Ricaud, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Ankara, 2012.

Sahillioğlu, Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul, 1965.

Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul, 1958.

Sümer, Faruk, "Tatarlar", *DİA*, 40 (2011), s. 168-170.

Tabakoğlu, Ahmet, "İmdâdiyye", *DİA*, 22 (2000), s. 221-222.

Tabakoğlu, Ahmet, "Tekâlif", *DİA*, 40 (2011), s. 336-337.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

Thorpe, Nick, *The Danube a Journey Upriver from The Black Sea to The Black Forest*, New Haven and London, 2013.

Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara, 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı İdari Teşkilâtından Kapukulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, c. I, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, c. III/1, Ankara, 1995.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstihlaları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, 17 (1983), s. 55-60.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *DİA*, 42 (2012), s. 479-486.

Yıldırım, Filiz, "Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/1 (Ocak 2021), s. 495-514.

Yıldırım, Filiz, "Osmanlı Devleti'nin Yeraltı Savaşçıları: Lağımçılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29/2 (Temmuz 2019), s. 385-408.

Yıldırım, Filiz, "Osmanlı İdaresinde Tuna Nehri'nde Bir Ekonomik Unsur: Balıkçılık", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 1*, (Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok), 2015, s. 327-347.

Yıldırım, Filiz, *1856 Tarihli Bir Risâle Işığında Tuna Nehri'nin Tarihi Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İstanbul, 2019.

Yıldırım, Filiz, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, İstanbul, 2019.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 3, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2011.

Online Kaynaklar

<https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic3> (23.10.2021)

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Violet Moller, 2019, *The Map of Knowledge: How Classical Ideas Were Lost and Found: A History in Seven Cities*, London: Picador, 2019.

Sevket Hylton Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
04.12.2021

Makale Kabul Tarihi
27.12.2021

Violet Moller's *The Map of Knowledge: How Classical Ideas Were Lost and Found: A History in Seven Cities* is a history of ideas study that examines the efforts of Muslim, Christian, Jewish, and Humanist scholars to understand ancient Greek and Egyptian science, mathematics, and medicine. Moller comprehensively explains how the works of Euclid, Ptolemy, and Galen were transmitted, lost, and rediscovered in the medieval and early modern era across six Mediterranean cities and Baghdad from the moment of their production until about 1500 CE.

The *Map of Knowledge* shows us how the Muslim Arabs expanded their territories during the 7th century and absorbed peoples from the Byzantine, Egyptian, and Persian empires. Likewise, these societies and cultures influenced the growing Muslim Abbasid empire (750-1258 CE). Other influences on Arab-Muslim civilisation were Hindu-Arabic numerals and Chinese sciences, including papermaking and gunpowder. Initially, the Arab Muslims sought knowledge that would enable them to understand astronomical and astrological data (for prayer purposes) and medical science (for practical reasons). However, in time, the quest for knowledge expanded to meet the complex needs of a developing society. So, the Muslim elites and academics turned to ancient Greek books covering engineering, architecture, urban planning, military technology, agriculture, and water management. They built libraries

* PhD., SOAS, University of London Languages and Cultures Department, United Kingdom. sevket.akyildiz1@gmail.com.

and universities to house and transmit knowledge. Importantly, they did not solely copy knowledge from the past; rather, old knowledge was used to help generate new knowledge (p. 88).

A similar story occurred in those border areas where Muslims and Christians shared encounters. For instance, in Al-Andalus/Spain and Sicily, Italy, in this case, Christian and (in Palermo, Renaissance-Humanist thinkers) either borrowed Arabic translations of Euclid, Ptolemy, and Galen and the Arabic intellectuals or sought the original Greek language versions to translate into Latin. In the last example, this quest for the original Greek source, and Islamophobia, is the reason why the Muslim civilisational influence on modern science and mathematics was conveniently 'forgotten' in Europe for many centuries.

The book contains eight chapters, with six focused upon Mediterranean cities and one in modern-day Iraq. Chapter one, 'The Great Vanishing', analyses the decline of pagan Rome and Greece, the rise of Christian societies in Europe and the Mediterranean and the resulting marginalisation of ancient Greek and Egyptian knowledge, libraries and 'classical education'. It resulted in fewer people reading manuscripts and public libraries closing; while natural pests and disasters diminished the number of documents accessible. What survived was held by the elites or the Church. Chapter two, 'Alexandria', investigates a city founded around 300 BCE in Egypt that '*Has always been the ultimate symbol scholarly endeavour*' (p. 31), writes Moller. Euclid's life and works are summarised, in particular the importance of the mathematical work, *The Elements*. Likewise, Ptolemy's life and intellectual production are outlined in his book, *Mathematical Syntaxis* (or *the Greatest Compilation, Al-Majisti, The Almagest*). Lastly, Galen's life and works are described, including his numerous medical works and how these sources survived in Syria and Persia.

Chapter three, 'Baghdad' notes that during the 8th and 9th centuries, this Abbasid-ruled city was '*at the peak of its golden age*' (p. 61). Its rulers Al-Mansur (714-775 CE), Harun Al-Rashid (763-809 CE), and Al-Ma'mun (786-833 CE) sponsored scholarship, libraries and the recovery and translation of ancient Greek scientific manuscripts. Baghdad was a multicultural and generally tolerant city that '*attracted the greatest minds of the day, and who, through a combination of*

wealth, enlightenment, curiosity and ambition, propelled human knowledge forward (p. 61). Other topics include papermaking, bookbinding, public libraries, and book shops. Moller highlights the importance of learning and scholarship: *'there were over 5,000 Muslim authors writing by the end of the eleventh century'* (p. 75).

Chapter four, 'Cordoba', in Al-Andalus, like Baghdad, was a multicultural environment that saw its socio-political elites, from the 9th century onwards, promote learning, scholars, private and public libraries, and the acquisition and translation of ancient Greek knowledge, book production, calligraphy, and higher education (for those able to access it) (pp. 114-117). They *'went back to Ptolemy to study, challenge and correct his work, and they made use of ideas from Indian mathematics and from Euclid's Elements to produce their own contributions to the gradual process of assessment and improvement that drives scientific research'* (p. 120). Moller states that after the Catholic conquest of Al-Andalus, in the year 1499 CE, the *'cleric Cardinal Ximenez de Cisneros'* had burnt *'in the region of two million books—a "cultural holocaust"'* (p. 133). Chapter five, 'Toledo', was an important city where the transmission of scientific knowledge between the Muslim, Jewish, and Christian societies took place. Here *'Latin versions of Khwarizmi's book on arithmetic helped to spread the decimal system in Europe'* (p. 159). Notwithstanding, Moller clarifies the shift in attitudes towards Arabic sources and the quest for ancient Greek sources: *'This interested attitude was characteristic of European scholars in the twelfth century, but it did not last. By the time of the Renaissance, the Muslim scholars who had made such an enormous contribution were being obscured by an obsessive reverence for ancient Greek sources'* (p. 161).

Chapter six, 'Salerno', in Italy during the 10th century, had a medical 'school' was operational in the city. The arrival in the mid-11th century of a North African merchant – either Muslim or Christian – went on to help improve the medical and hospital service in the city. Medical books from the Arabic world and ancient Greek sources were acquired and translated into Latin, and Graeco-Arabic concepts were formulated. Interestingly, the masses relied upon herbal medicines. Chapter seven, 'Palermo', in Sicily, under the Arabs and Normans, was a multicultural

society that sponsored Ancient Greek and Arab knowledge and translation into Latin. A similar picture emerges in Chapter eight, 'Venice'; nevertheless, ancient Greek sources replaced Arabic translations as the primary document source. The rise of the printing press in the city helped disseminate scientific knowledge throughout Europe. The concluding chapter, '1500 and Beyond', discusses the legacy of science and scholarship in Europe. The *Map of Knowledge* is written in clear English and would be suitable for undergraduate students and readers interested in the history of learning cultures and the transmission of knowledge in the context of world civilisation.